

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 816

ІСТОРІЯ

Випуск 40

Засновано у 1964 р.

Харків – 2008

ББК 63. я 43
УДК 93(082)

*Затверджено Вченою радою Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
(протокол № 7 від 27 червня 2008 р.)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>Ю. В. Буйнов</i>
канд. іст. наук, професор	<i>В. М. Духопельников</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Ю. О. Голубкін</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
канд. іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Лантух</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Д. В. Журавльов</i> (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Є. П. Пугач</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. Б. Сорочан</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. П. Чижов</i>
д-р іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Б. А. Шрамко</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfac@univer.kharkov.ua; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». – 2008. – № 816. – 468 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Авторами більшості публікацій є науковці історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.
Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения. Авторами большинства публикаций являются ученые исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина.
Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696-ПП від 04.10.06

©Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна, 2008

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ, СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

<i>Буйнов Ю. В.</i> Матеріали позднього бронзового века из поселения Великая Тополяха-1 на Северском Донце	7
<i>Голубкин Ю. А.</i> Истина рождается в огне сомнений и духовных исканий («Anfechtungen» «раннего» Лютера)	20
<i>Латышева А. В.</i> Мемориальный и мартыриальный культ в ранневизантийском Херсоне	30
<i>Любичев М. В.</i> Домостроительство на памятниках горизонта Боромля	38
<i>Мызгин К. В.</i> К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения	50
<i>Сорочан С.Б.</i> Об исследованиях византийского претория IX в. в «цитадели» Херсона	64
<i>Токарев А. Н.</i> Характерные особенности политических лозунгов «помпеянцев» (44-42 гг. до н.э.)	71
<i>Федоров Д. В.</i> Оскольская охранная археологическая экспедиция 1955-1956 гг.	81
<i>Фомин М. В.</i> О внутригородских кладбищах византийского Херсона	95
<i>Янко А. А.</i> Середній прошарок етрусського суспільства	104

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Балабай Я. В.</i> Законодавча основа селянської оренди землі в УСРР у період НЕПу	116
<i>Бутенко В. І. Філіпшов К. В.</i> Теорія кооперації М. І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду НЕПу (20-і роки XX ст.)	124
<i>Волосник Ю. П.</i> Ліквідація приватного кредитно-грошового ринку в Україні в умовах зламу НЕПу (кінець 1920-1930-х років)	134
<i>Майстренко В. С., Корнев О. В.</i> Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926-1930 рр.)	145

<i>Наумов С. О.</i> До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-і рр. XIX ст. – 1907 р.)	159
<i>Посохова А. Ю.</i> «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст.	169
<i>Ришкова А. О.</i> Радянська політика в галузі соціальної опіки в УСРР (20-ті – поч. 30-х років XX ст.)	180
<i>Скляр В. М.</i> Росіяни в Україні: зміни чисельності за 1989-2001 рр.	189
<i>Шпорт Г. М.</i> Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.)	204

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

<i>Куделько С. М., Філіппенко Р. І.</i> С. К. Редін як історіограф	214
<i>Куликова А. С.</i> М. М. Лунин как преподаватель всеобщей истории Харьковского университета	224
<i>Олянич В. В.</i> Приватно-підприємницький тип селянського господарства в УСРР 1920-х років: теоретико-методологічні та історіографічні особливості висвітлення проблеми	234
<i>Олянич А. В.</i> Німецька історіографія проблем безпритульності дітей в Україні 1920-30-х рр.: огляд праць «марбурзької школи»	246
<i>Сайпанова А.</i> Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии в освещении профессора С. И. Сидельникова и болгарской историографии второй половины XX в.	256
<i>Чувпило О. О.</i> Деякі найважливіші джерела з історії загальноіндійських неконгресистських визвольних рухів першої половини XX століття	267

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Гуринова О. Н.</i> Вардарская Македония в геополитических планах Сербии в 1913-1915 гг.	281
<i>Елкин А. И.</i> Русская эмигрантская интеллигенция в Польше в 20-30-е годы XX века	291
<i>Ченчик Д. В.</i> Становление европейских федералистских движений в 1945 – 1947 гг.	300
<i>Чернявский А. С.</i> Международное профсоюзное движение и «План Маршалла»	310

ІСТОРІЯ РОСІЇ

- Сергеев И. П.* Договора́ная шко́ла в РСФСР: исто́рия и ма́териальное по́ложение 324
- Шаповалова Е. А.* На поро́ге изме́нения пара́дигмы ро́ссийско-япо́нских эконо́мических о́тноше́ний 336
- Щербина В. П.* Деякі аспекти ро́лі ро́сийського га́зового ко́мплексу в інте́грації СНД (1991-2007 ро́ки) 349

ІСТОРІЯ МІСТА ХАРКОВА

- Горбаньов В. В.* Великі землевласники Харківської губернії в дру́гій поло́вині XIX – на поча́тку XX сто́ліття 361
- Калініченко Г. В.* Утво́рення земе́льних гро́мад на Харкі́вщині та їхні фу́нкції (1922-1930 рр.) 372
- Петров І. Ю.* Сі́льська о́бщина в про́ектах лібе́ральної інте́лігенції Харко́ва. 1861 – 1904 рр. 381
- Шарібжанов Р. В.* Етносоці́альна ст́руктура на́селення Харко́ва в 20-30-ті рр. XX ст. 393

НАШІ ГОСТІ

- Бездрабко В.* До істо́рії вивче́ння карто́графічного до́кумента в Украї́ні 405
- Самойлов Ф. А.* Неко́торі а́спекти істо́рії неме́цкой ко́лонізації Се́верного При́черно́морья в ко́нці XVIII-XIX вв. (На ма́теріалах Ку́чурганского о́круга) 415

ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ФАКУЛЬТЕТУ у 2007 р.

- Кафе́дра но́вої та но́вітньої істо́рії 431
- Кафе́дра істо́ріографі́ї, дже́релозна́вства та археоло́гії 436
- Кафе́дра істо́рії Ро́сії 440
- Кафе́дра істо́рії ста́рода́внього сві́ту та се́редніх ві́ків 442
- Кафе́дра істо́рії Украї́ни 446
- Музе́й істо́рії ХНУ іме́ні В.Н. Каразі́на 450
- Музе́й археоло́гії та е́тнографі́ї Сло́бідської Украї́ни ХНУ іме́ні В.Н. Каразі́на 451
- Кудалко С. М., Куліков В. О.* Зві́т про ре́зультати науко́во-до́слідної ро́боти факу́льтету за 2007 ро́к 455
- Хро́ніка поді́й. 2007 р. 459
- Спи́сок ско́рочень 463
- На́ші авто́ри 465

Археологія, стародавня
та середньовічна історія

МАТЕРИАЛЫ ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ВЕЛИКАЯ ТОПОЛЯХА-1 НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В окрестностях с. Черкасский Бишкин Змиевского района Харьковской области зафиксировано более десяти разновременных археологических памятников¹. Среди них наиболее изученным является поселение Великая Тополяха-1, расположенное на одноименном острове в пойме левого берега р.Северский Донец в 0,5 км к северо-западу от упомянутого села (рис. 1, 1). Впервые этот памятник был открыт в 1954 году Б. А. Шрамко². Несколько позднее Е. В. Пузаков провёл здесь свои разведочные работы, а в 1972, 1973 и 1975 годах значительные по масштабам раскопки³. Согласно его кратким информационным сообщениям, в раскопе № 1 на этом поселении встречались находки, жилища и грунтовые погребения исключительно эпохи энеолита. Однако в результате разведок и наших раскопок 1975-1976 гг. (рис. 1, 2) здесь обнаружены отложения неолитической культуры с ямочно-гребенчатой керамикой, среднестоговской культурно-исторической общности эпохи энеолита, позднекатакомбной культуры раннего бронзового века, позднего периода срубной культурно-исторической общности, бондарихинской культуры финала поздней бронзы, единичные находки скифского времени и раннесредневековой салтовской культуры⁴. В данной публикации автор сосредоточил своё внимание на материалах позднего бронзового века, связанных со срубной и бондарихинской культурами.

В топографическом отношении местонахождение этого памятника представляет собой большой песчаный остров площадью 5,5 га, окружённый главным руслом р.Северский Донец, двумя его рукавами (Ерохин и Кузьма), болотами и несколькими старицами. У местных жителей он известен под двумя названиями – «Великая Тополяха» и «Кузьма». В археологической литературе первое из них получило большее признание. Кроме западной окраины вся остальная его территория распахивается под посевы зерновых сельскохозяйственных культур. В засушливые периоды упомянутые речные рукава в некоторых местах почти полностью пересыхают, а в половодье наполняются водой. Наиболее возвышенным является западный край острова. Он всегда оставался задернованным. Однако во время весенних паводков в этом месте берег сильно подмывался,

что приводило к его обрушению, после чего в Ерохином рукаве образовались песчаные отдели, на которых встречались фрагменты керамики из разрушенного культурного слоя.

На территории острова удалось зафиксировать пять отдельных скоплений археологических находок, между которыми подъёмный материал встречался редко. Пункт № 1 расположен на западной окраине. Именно здесь Е. В. Пузаков и автор публикации провели свои раскопки. Пункт № 2 находится в 100 м на северо-восток от первого. На распаханной поверхности здесь собран материал всех выше перечисленных культур. Пункт №3 обнаружен в юго-западной части острова. Встречена керамика салтовской культуры. В пункте № 4, зафиксированном в восточной части острова, также попадались находки исключительно салтовской культуры. Значительный интерес вызывает подъёмный материал, собранный в юго-восточной оконечности острова (пункт № 5). Он представлен керамикой позднекатакомбной, позднедрубной и раннебондарихинской культур, кремневыми наконечниками стрел и отщепами.

Достаточно выразительными оказались фрагменты сосудов раннебондарихинской культуры, которые можно отнести к малобудковскому типу. Судя по венчикам, это были слабопрофилированные горшки с наибольшим расширением тулова в верхней части его высоты. Один такой экземпляр (рис. 2, 10) украшен по краю венчика косыми палочными насечками и двумя горизонтальными рядами круглых ямок, нанесённых в основании шейки. Вся внешняя поверхность покрыта вертикальными расчёсами. Эта штриховка нанесена мелкозубчатым штампом. Второй фрагмент отличается наличием налупного валика, расчленённого пальцево-ногтевыми вдавлениями, и косою ряда оттисков гусеничного штампа под самым краем венчика (рис. 2, 12). Подобный штамп представляет собой конец тонкой палочки, обмотанный ниткой или верёвочкой. Он является типичным приёмом орнаментации керамики марьяновской культуры эпохи бронзы, но иногда фиксируется и на посуде малобудковского типа⁵. Третий венчик украшен в основании шейки «жемчужным» орнаментом, который представляет собой круглые выпуклины на внешней стороне (рис. 2, 13). Четвёртый фрагмент орнаментирован несколькими рядами тычков в сочетании с оттисками гусеничного штампа (рис. 2, 11). Наконец, два обломка стенок горшков украшены типичной для малобудковской керамики манере, когда

тычки или «жемчужины» сочетаются с оттисками зубчатого штампа и гребенчатыми расчёсами внешней поверхности (рис. 2, 8-9).

К сожалению, из-за постоянного включения данного участка острова в севооборот, произвести здесь раскопки нам не удалось. Тем не менее, разведочными работами зафиксирован ещё один памятник, относящийся к раннему (малобудковскому) периоду бондарихинской культуры. Более того, технические приёмы орнаментации и их сочетание на охарактеризованной посуде являются дополнительным аргументом в пользу гипотезы о генетической связи памятников марьяновского и малобудковского типов.

В связи с тем, что северному участку поселения Великая Тополяха-1, расположенному между раскопом Е. В. Пузакова и береговым обрывом, угрожала опасность полного уничтожения от размыва, нами было принято решение о проведении здесь охранных раскопок. За два полевых сезона общая вскрытая площадь в раскопе № 2 составила 246 кв.м (рис. 1, 2).

Максимальная мощность культурного слоя в этом месте достигала 0,8 м. В пределах раскопа стратиграфия оказалась однотипной. Сверху шёл дёрн толщиной 0,1 м, под которым до глубины 0,6 м размещался слой чёрного гумусированного песка. На глубине 0,6-0,8 м он подстилался слоем слабогумусированного песка с вкраплениями песка жёлтого цвета, резко сменяющийся белым материковым песком. Данные вертикальной стратиграфии указывают на перемешанность культурных отложений. Даже на глубине первого штыка попадались фрагменты керамики салтовской культуры и эпохи неолита, а в верхней части материкового песка вместе с неолитическими находками встречались обломки посуды эпохи бронзы. Такое явление в некоторой степени может быть объяснено сооружением в этой части поселения жилищ и хозяйственных ям бондарихинской культуры, в результате чего ранние отложения оказались перемещёнными в более высокие горизонты культурного слоя.

Материалы срубной культурно-исторической общности. С ними бесспорно можно связать только 23 фрагмента керамики, обнаруженной на глубине 0,2-0,6 м. Ни одна из 24 раскопанных хозяйственных ям не содержала артефакты этой культуры. Исходя из анализа обломков венчиков, подавляющее большинство позднесрубных сосудов принадлежало банкам (рис. 2,2-3, 5-7), которые характеризуются отогнутым наружу венчиком и намечающейся

шейкой (III тип по классификации С. С. Березанской). Их поверхность хорошо заглажена. Гребенчатые расчёсы замечены только на одном фрагменте (рис. 2, 6). Орнаментированы они наклепными валиками, расчленёнными пальцевыми вдавлениями, косыми насечками палочкой или гребенчатым штампом. Имеются венчики и с углублённым орнаментом в виде прочерченных геометрических фигур, оттисков верёвочки или ногтевых вдавлений. Два экземпляра относятся к горшкам (I тип по классификации С. С. Березанской), у которых стенки S-образно изогнуты, есть шейка, а венчик отогнут наружу (рис. 2, 1, 4). Украшены они в основании шейки расчленённым наклепным валиком.

В целом, позднесрубные отложения этого поселения ничем не отличаются от иных одновременных и синхронных памятников, исследованных С. И. Берестневым в бассейне Северского Донца⁶. В типологическом и орнаментальном отношении этот керамический комплекс полностью соответствует второму периоду развития бережновско-маёвской срубной культуры. По новейшим данным он датируется XIV-XIII вв. до н.э.⁷

Материалы бондарихинской культуры. Они представлены двумя жилищами, шестью хозяйственными ямами, одним грунтовым погребением и индивидуальными находками. Жилище № 1. Пятно его котлована, равно как и всех остальных сооружений этого времени, появилось на глубине 0,6 м. В плане оно имело подпрямоугольные очертания размерами 7,5 x 4,7 м (площадь 35,25 кв.м) и было ориентировано по длинной оси с северо-запада на юго-восток (рис. 3, 1). Дно зафиксировано на глубине 1м, т.е. было впущено в материк на 0.2 м. При расчистке пола этого жилища обнаружен очаг, размещённый в яме овальной формы длиной 1,3 м, шириной 0,4 м и глубиной 0.2 м. Ориентирован поперёк котлована. Песок вокруг очага и под ним был сильно обожжён до красного цвета. В заполнении очажной ямы встречены угольки, зола, кости домашних животных и мелкие фрагменты керамики бондарихинской культуры. В северо-западном углу жилища находилась яма диаметром 1,3 м и глубиной 0,3 м. В её заполнении обнаружены два фрагмента керамики. По углам котлована замечены четыре столбовые ямки. Их диаметр 0,35-0,4 м при глубине от уровня пола 0,4 м.

В нижней части заполнения и на дне этой постройки найдено: 42 мелких фрагментов сосудов, 62 кости животных (крупный рогатый

скот, лошадь, свинья), восемь кусков глиняной обмазки, шесть мелких кремневых отщепов, костяная проколка и кусок песчаника со следами заточки металлического предмета. Керамика представлена обломками венчиков и стенок горшков с примесью в тесте мелкого шамота и песка, украшенных на изгибе тулова пальцево-ногтевыми или только ногтевыми вдавлениями, тычками, коническими и горизонтальными налепами (рис. 3, 4, 7, 9, 11, 14, 16). Края венчиков часто расчленены пальцевыми вдавлениями. Три фрагмента стенок принадлежат сосудам столового назначения. Их поверхность тщательно заглажена. Скорее всего они принадлежат кубкам, украшенным резным геометрическим орнаментом или оттисками зубчатого штампа в сочетании с мелкими палочными вдавлениями (рис. 3, 3, 6, 13). Ещё один подобный фрагмент лощёного кубковидного сосуда найден в верхней части заполнения котлована (рис. 3, 12). На дне постройки и в культурном слое попадались обломки глиняных цедилок (рис. 3, 15).

Следует отметить, что над жилищем встречены немногочисленные фрагменты венчиков со сквозными проколами и миниатюрная солонка (рис. 3, 2, 5, 7-8, 10), относящиеся к позднескифскому периоду.

Жилище № 2. Его котлован расположен в 1,5 м к югу от предыдущего и имел в плане прямоугольные очертания размерами 4,5 x 4,0 м (площадь 18 кв.м). Ориентирован по линии северо-восток – юго-запад (рис. 4, 1). Пол углублён в материк на 0,4 м и отделялся от материка прослойкой уплотнённого чернозёма толщиной до 5 см. Почти в центре постройки располагался очаг ямного типа округлой формы диаметром 0,6 м и глубиной 0,15 м. Заполнение этого углубления состояло из углистого песка. У северо-западного угла расчищена ямка размерами 0,5 x 0,6 м при глубине 0,2 м, которая была заполнена обломками зернотёрки, окрашенными охрой. Ещё несколько кусков охры находилось вблизи этого комплекса. Думается, что в данном месте находился жертвенник. По периметру котлована, на удалении 0,2-0,3 м от его стен, замечено девять столбовых ямок диаметром 0,2-0,25 м и глубиной 0,35 м. Причём, вдоль длинных стен было по четыре ямки. Ещё один столб был вбит возле середины юго-западной (торцевой) стены.

Культурная принадлежность этого сооружения определяется бесспорно. В его придонной части и на полу обнаружено более ста фрагментов сосудов бондарихинской культуры. Особенно много их было в северо-западной части жилища. Этот керамический комплекс

также представлен посудой кухонного и столового назначения. Судя по наиболее крупным фрагментам, основными, по нашей классификации⁸, были горшки второго типа. Для них характерны следующие морфологические признаки: наибольшее расширение тулова приходится на середину его высоты при резком переходе к придонной части, стенки которой слегка вогнутые или прямые (рис. 4, 2, 4, 5, 10). Украшены они гладкими налепными валиками, иногда в сочетании с пальцевыми вдавлениями в основании шейки. Имеются и классическая для бондарихинской культуры орнаментация в виде тычков, сгруппированных в треугольники с опущенными вниз вершинами (рис.4,12). Здесь же встречаются и сосуды редких форм. В первую очередь отметим вазообразный горшок с высоким раструбовидным горлом и небольшим усечённоконическим туловом. Украшен он пальцевыми вдавлениями по краю венчика и «бантиковыми» щипками в нижней части горловины (рис. 4, 8). Весьма информативен и горшок с почти прямым венчиком и уступом, располагающимся на границе основания шейки и плечиков, ниже которого проходит ряд тычковых вдавлений (рис. 4, 11). Этот экземпляр очень близко напоминает горшки кобяковской культуры⁹. К керамике столового назначения относятся венчики чаши (рис. 4, 7) и кубка (рис. 4, 9) с хорошо заглаженной поверхностью. В верхней части заполнения котлована жилища найдены обломки черпака с петельчатой ручкой (рис. 4, 14). Все эти образцы хорошо известны во всех культурах финала поздней бронзы юга Восточной Европы.

Как видим, обе эти постройки близки по своей конструкции и керамическому комплексу, что даёт основание считать их одновременными. Не противоречат такому выводу и данные стратиграфии. Нет сомнений и в том, что поселение Великая Тополяха-1 существовало синхронно с такими классическими селищами, как Бондариха и Оскол-1. Именно на этих памятниках можно найти ближайшие аналогии кухонной и столовой посуде из исследованного нами памятника¹⁰. Определённое сходство имеется с керамикой кобяковской культуры. Помимо упомянутого выше горшка из жилища №2, в кобяковских древностях легко найти почти полные аналогии и образцам столовой посуды из жилища № 1¹¹. На переходный период от эпохи бронзы к раннему железному веку указывают находки в хозяйственных ямах (№ 6, 16) вместе с керамикой бондарихинской культуры двух железных изделий:

стержневидного долотца с расплюснутым рабочим концом (рис. 4, 3) и обломка черенка ножа с железной заклёпкой (рис. 4, 6).

Таким образом, бондарихинские жилища из поселения Великая Тополяха-1 следует отнести к финальному этапу позднего бронзового века. С учётом уточнённой хронологии памятников малобудковского типа¹², автор предлагает датировать данный памятник в пределах сер. XI-X вв. до н.э.

Особо необходимо остановиться на вопросе о типологии остатков раскопанных жилых сооружений и реконструкции их верхних объёмов. В соответствии с исследованиями В. А. Ромашко¹³, они относятся к третьему типу наземных жилищ с углублённым в грунт полом. Их отличительной чертой является расположение столбовых ям вдоль стен котлована. Подобные сооружения встречены и на других бондарихинских памятниках (Бузовка и Ницаха), а также на поселениях сосницкой, срубной и абашевской культур. По его же мнению, столбы, установленные по периметру котлованов, связаны только с облицовкой стен и не выполняли опорных функций. Он же утверждает, что в устройстве самой кровли применялась стропильная шатровая система, при которой края трёх- и четырёхскатной крыши опираются на низкие стены или непосредственно на землю¹⁴.

Вариант реконструкции домовой формы для подобных жилищ, предложенный В. А. Ромашко, полностью отрицать нельзя. Однако нельзя забывать и о существовании иных подходов к решению этой сложной проблемы. К примеру, А. Т. Синюк аналогичные жилища из поселения Копанище-2, относящиеся к кругу марьяновско-бондарихинских памятников на Среднем Дону, счёл возможным отнести к полуземлянкам с односкатной крышей¹⁵. К подобному варианту реконструкции склоняется и автор публикации. О существовании укреплённой столбами деревянной (плетневой) облицовки стен жилищ из Великой Тополяхи свидетельствует факт сохранения в песчаном грунте более или менее отвесных стен их котлованов. Для придания столбам большей жёсткости они скреплялись между собой перекладинами, которые поддерживали поперечно положенные жерди и уложенное на них камышовое покрытие плоской односкатной крыши. Замеченная нами на дне жилища чернозёмная прослойка толщиной 5 см может указывать на использование в отдельных случаях дополнительного дернового покрытия такой кровли.

На окраине данного поселения размещался небольшой грунтовой могильник. О его существовании свидетельствует одно целое погребение, расположенное в 4м к северу от жилища № 1, и значительное количество кальцинированных костей, обнаруженных на склоне берегового обрыва. Погребение совершено по обряду кремации в ямке диаметром 0,7 м и глубиной 0,6 м. При этом остатки трупосожжения были накрыты большим горшком, поставленным устьем вниз¹⁶. Случаи нахождения грунтовых могильников с трупосожжениями вблизи от одновременных бондарихинских поселений зафиксированы многократно¹⁷.

Наши общие выводы сводятся к следующему:

На острове Великая Тополяха имеются культурные отложения различных эпох – от неолита до раннего средневековья. Их новые исследования могут значительно обогатить знания в области археологии и древней истории Украины.

Анализ материалов позднего бронзового века из этого памятника подтверждает хронологическую последовательность бытования таких культур, как срубная, ранняя (малобудковская) и классическая бондарихинская.

Более детального подхода требует реконструкция традиций бондарихинского домостроения.

При датировке бондарихинских памятников необходимо привлекать аналогии не только из белозерской, белогрудовской, чернолесской культур, но и кобьяковской культуры, расположенной в низовьях Дона.

Примечания

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К., 1977.- С. 80-81.

² Шрамко Б. А. Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. 1951/14.

³ Пузаков В. Е. Раскопки энеолитических поселений в Харьковской области // АО 1972 года.- М., 1973. – С. 326. Он же. Раскопки энеолитических поселений на Северском Донце // АО 1973 года.- М., 1974.- С. 331. Он же. Раскопки энеолитических поселений на Северском Донце // АО 1975 года.- М., 1976.- С. 382-383.

⁴ Буйнов Ю. В. Исследование памятников предскифского периода в бассейне Северского Донца // АО 1976 года.- М., 1977. – С. 273-274.

- ⁵ Буйнов Ю. В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // Вісник ХНУ.- 2000.- Вип.32.- С. 4-12; Телиженко С. А., Супрун А. В. Исследования многослойного памятника Зелена Горница-4 // Матеріали та дослідження з археології Східної України.- Луганськ, 2004.- С. 212.- Рис. 10, 7-11.- С. 12.- Рис.12, 5-8,11.
- ⁶ Берестнев С. И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.).- Харьков, 2001.- С. 261.- Рис.102.
- ⁷ Отрощенко В. В. Історія племен зрубної спільності.- Автореф. докт... дис.- К., 2002.- С. 19.
- ⁸ Буйнов Ю. В., Кузьменко А. С. Типология кухонной посуды бондарихинской культуры (опыт многомерного статистического анализа) // Вестник Харьк. ун-та.- 1992.- №363.- С. 140-152.
- ⁹ Шарафутдинова Э. С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ.- 1980.- Вып. В1-11.- С. 47.
- ¹⁰ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века // СА.- 1961.- №1. – Рис.1,1-2,9,15.- Рис.2,9,11,17.- Рис.3,12-13.
- ¹¹ Шарафутдинова Э. С. Указ. соч.- Табл. VII,10., XXV,5.
- ¹² Буйнов Ю. В. Новые данные о хронологии памятников малобудковского типа // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева.- Харьков, 2007.- С. 170-176.
- ¹³ Ромашко В. А. Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины // Проблеми археології Подніпров'я.- Дніпропетровськ, 2000.- С. 136-137.
- ¹⁴ Ромашко В. А. Опыт реконструкции домовых форм срубно-белозерской культуры Украины // Проблеми археологии и архитектуры.- Донецк-Макеевка, 2001.- С. 133-134.
- ¹⁵ Синюк А. Т. Стоянка Копанице-2 // Эпоха бронзы Восточно-Европейской Лесостепи.- Воронеж, 1981.- С. 106, 111.
- ¹⁶ Буйнов Ю. В. Поховальні пам'ятки та обряд племен бондарихинської культури // Археологія.- 2006.- №4.- С. 63.
- ¹⁷ Там же.- С. 60-67.

Резюме

Буйнов Ю. В. Матеріали пізнього бронзового віку з поселення Велика Тополяха-1 на Сіверському Дніці.

Стаття присвячена публікації матеріалів доби пізньої бронзи, здобутих автором під час розкопок у 1975-1976 роках багатощарового поселення на острові Велика Тополяха біля с. Черкаський Бішкін Зміївського району Харківської області. Надається характеристика відкладень бережнівсько-маївської зрубної культури, малобудківського та класичного періодів бондарихинської культури. Окремо розглянуті питання їх хронології

Археологія, стародавня та середньовічна історія

та будівництва. Звертається увага на необхідність залучення аналогій при датуванні бондарихінських старожитностей з пам'яток коб'яківської культури.

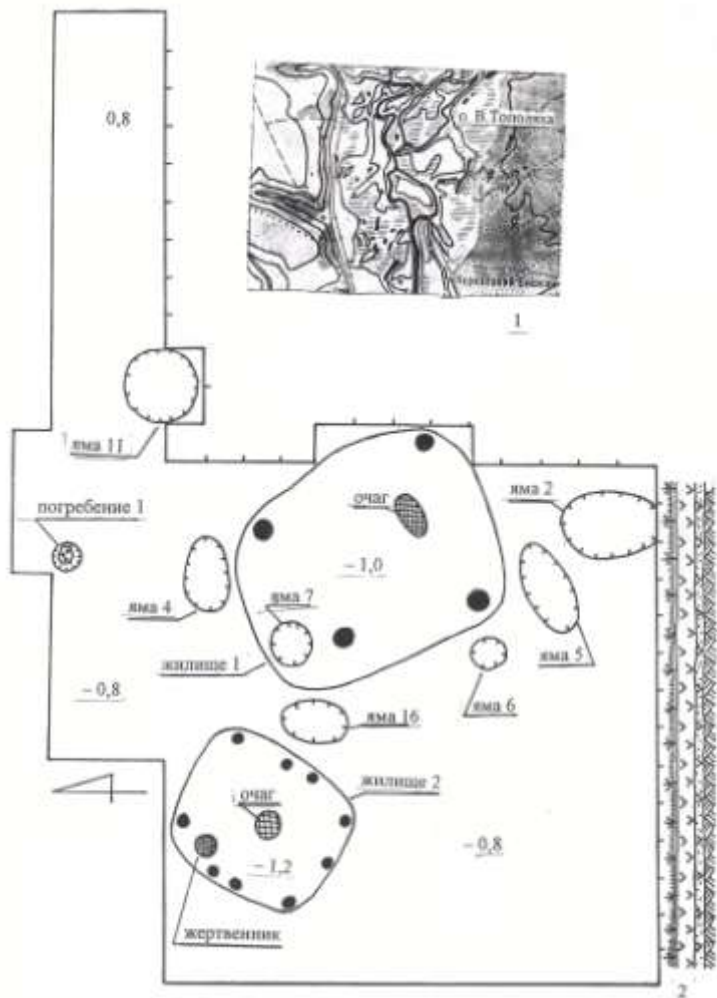

Рис. 1. Карто-схема розположення о. Великая Тополяха и раскопа №2 с бондарихинскими комплексами

Рис. 2. Керамика из пункта №5 с о. Великая Тополяха

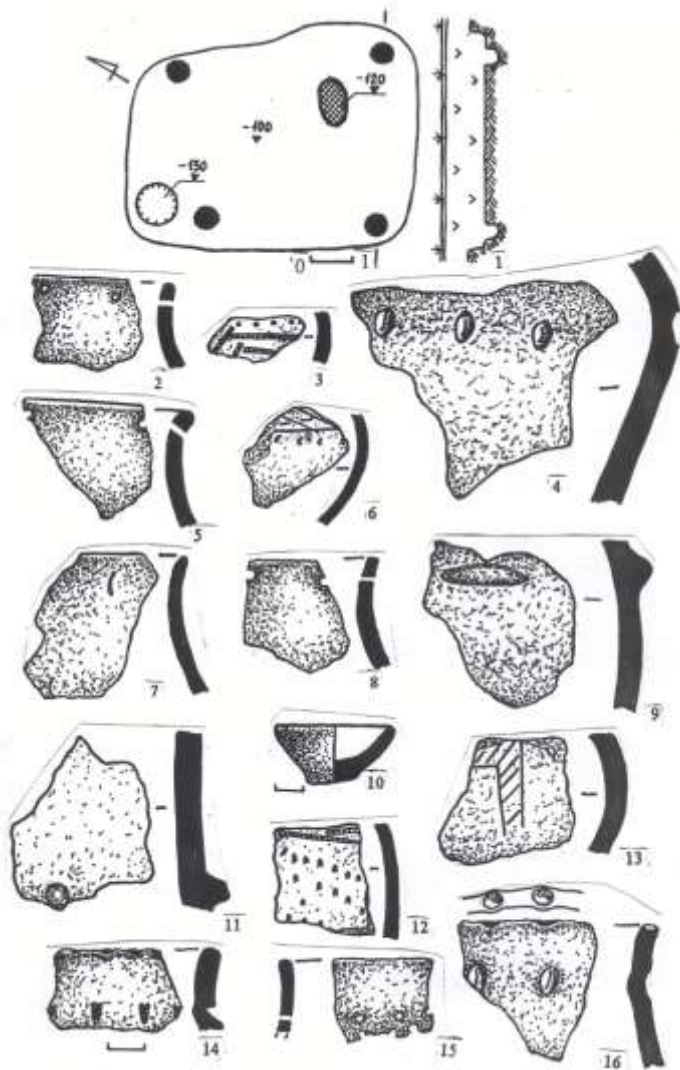

Рис. 3. Жилище №1 и находки из заполнения его котлована

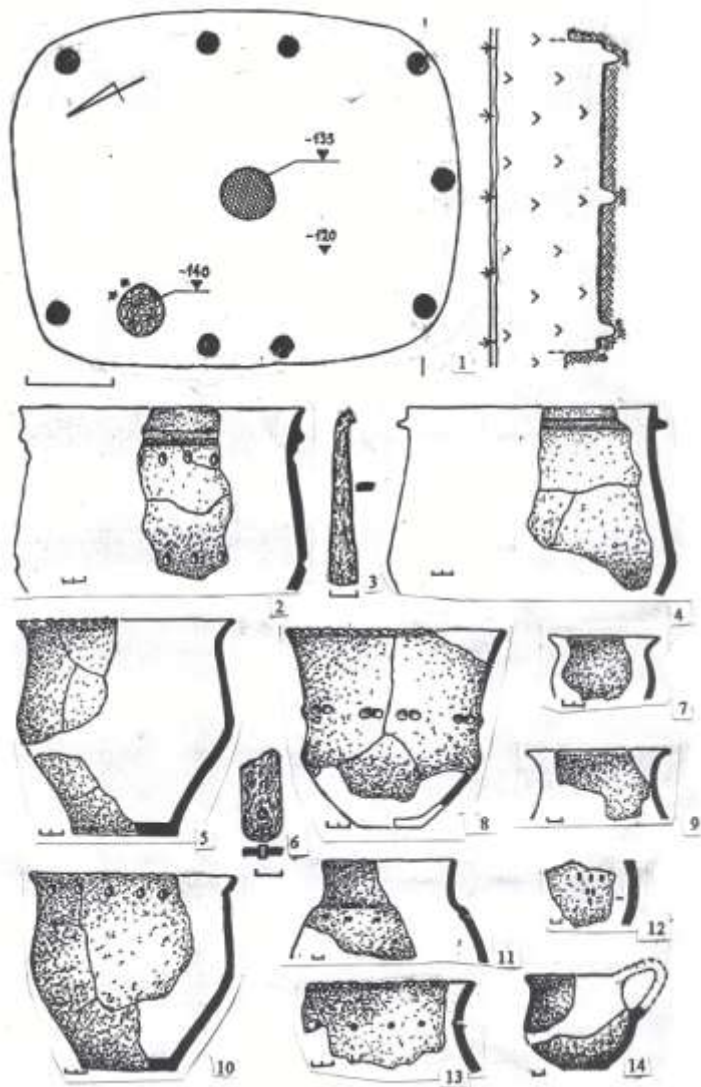

Рис. 4. Находки из жилища №2 и железные изделия из хозяйственных ям (3, 6)

ИСТИНА РОЖДАЕТСЯ В ОГНЕ СОМНЕНИЙ И ДУХОВНЫХ ИСКАНИЙ («Anfechtungen» «раннего» Лютера)

Известный исследователь Реформации Генрих Борнкамм начал свое выступление на Первом международном конгрессе по изучению Лютера (18–23 августа 1956 г., Аарус, Дания) такими словами: "Нас подстерегает опасность из-за увлечения лютеровской теологией потерять Лютера-человека"¹. Со времени этого выступления прошло полвека. Пробел в изучении Лютера, на который обратил внимание Г. Борнкамм, был существенно восполнен в превосходных работах Мартина Брехта, Рихарда Фриденделя, Вальтера фон Лёвениха, Бернарда Лозе, Хейко Августина Обермана и других западноевропейских авторов². В советской же и постсоветской историографии тема "Лютер как человек" почти не затрагивалась. Наша статья посвящена одному из ее аспектов: мучительным духовным исканиям "раннего" Лютера, открывшим ему путь к постижению истины, которую он затем решил "вынести на свет".

* * *

После своего ухода в монастырь Лютер, руководствуясь идеями Вильяма Оккама и его последователей о достижении человеком Небесного блаженства, неустанно стремился к тому, чтобы "завоевать для себя Небо". Временами, особенно в первые годы его пребывания в святой обители, эта цель представлялась ему вполне достижимой. Ведь поздравляя его со вступлением в монастырь, приор, духовник и собратья-монахи говорили: "Ты будешь таким же, как чистое, невинное дитя, только что принявшее Крещение"³. В тот момент и сам Лютер полагал, что он превращается "в такого необыкновенного человека, который сам, благодаря своим собственным деяниям, без Крови Христовой, мог соделаться совершенным и святым – так легко и так быстро"⁴. Вспоминая об этом дерзновенном самообольщении, Лютер в 1533 г. саркастически замечал, что, став монахом, он "позволял считать себя таким чудесником, который запросто сможет сотворить из себя святого и победить смерть вкупе с дьяволом"⁵.

Но состояние душевной умиротворенности и даже самолюбования своим иллюзорным совершенством пред Богом и людьми уже в первые годы его монашеской жизни и священнослужения иногда сокрушалось под натиском так называемых "Anfechtung". Слово

"Anfechtung" в буквальном переводе на русский язык означает "искушение", "соблазн". В средневековой литературе как синонимы "Anfechtung" употреблялись немецкие слова "Versuchung" ("искушение"), "Bekorung" ("проверка", "испытание") и латинское слово "tentatio" ("искушение", "испытание", "нападение")⁶. Нам представляется, что перевод на русский язык термина "Anfechtung", адекватно отражающий его содержание, невозможен. Поэтому здесь и далее мы употребляем немецкое слово "Anfechtung", а не его буквальный перевод на русский язык. В самом же общем смысле под "Anfechtungen", по нашему мнению, следует понимать какие-то могущественные, враждебные человеку фантомы, которые прорываются сквозь барьер его сознания – либо изнутри (из его подсознания), либо извне (из окружающего его мира) – и наряду с этим порождаемые ими сомнения, угрызания совести, страх, угнетенность, подавленность. Иными словами, "Anfechtungen" – это не только соблазнение и прельщение, не только негативное воздействие на духовный мир человека, не только то, что "находит", или "накатывает" на него, но и его духовное состояние, и неудовлетворенность его души, и болезненные переживания, и приносящее душевную боль сомнение в истинности тех или иных духовных ценностей, моральных предписаний и идеалов, и его тягостные размышления о своем образе действий и мыслей.

"Anfechtungen" – постоянные спутники каждого, кто приходит в земной мир. С ними ежедневно, ежечасно сталкивались и сталкиваются не только простые смертные. В противоборство с ними вступали и ветхозаветные пророки, и апостолы, и святые, и Отцы и Учители Церкви, и даже сам Христос.

"Anfechtungen" людей Средневековья и Раннего нового времени так же, как и "Anfechtungen" этих ревнителей Царства Божия, были пронизаны ярко выраженным религиозным содержанием. Конечно же, как и во все времена, люди этих эпох испытывали и порождаемое повседневной мирской жизнью душевное смятение, и чувство вины перед ближними и дальними. Но их самые глубокие переживания были связаны с размышлениями о будущей Небесной судьбе.

"Anfechtungen" многолики, они переживаются каждым по-своему. И никто не в состоянии полнее и точнее рассказать о них, чем человек, который им подвергается. Поэтому посмотрим, что говорил

об "Anfechtungen" вообще и о своих собственных "Anfechtungen" сам Лютер.

Этой теме он посвятил немало строк в своих сочинениях, проповедях, письмах, "Застольных речах". Есть у него и небольшое сочинение, непосредственно рассматривающее ее. Оно называется «Утешение для человека, буруемого тяжкими "Anfechtungen"»⁷. Но содержание этого понятия наиболее полно раскрывается Лютером в "Большом Катехизисе". Там же содержится и лютеровская классификация "Anfechtungen".

Руководствуясь средневековыми представлениями, Лютер разделял "Anfechtungen" на три вида. К первому – он относил "Anfechtungen", обусловленные человеческой плотью и ее вожделениями⁸. Ко второму виду Лютер причислял "Anfechtungen", которые вызываются внешними влияниями на человека, исходящими из греховного мира⁹. И, наконец, третий вид, по словам Лютера, включает в себя "Anfechtungen", которые провоцируются дьяволом и поражают духовные устремления человека. Лютер делал особый акцент на том, что "дьявол хочет отвлечь нас от веры, надежды и любви и привести к неверию, ложной самонадеянности и ожесточению или, напротив, к отчаянию, отречению от Бога, к поношению Его и к другим бесчисленным ужасным вещам"¹⁰. При этом Лютер был убежден в истинности традиционных церковных представлений о том, что враждебные происки коварных дьявольских сил прежде всего направлены на искушение монахов. Как и каждый насельник, он с первых дней своего пребывания в святой обители твердо усвоил неоднократно повторявшиеся духовными наставниками слова: "Если на мирянина нападает один дьявол, то на монаха – семь".

Уход Лютера в монастырь в значительной степени избавил его от "Anfechtungen", которые исходят из погрязшего во грехах мира. Для преодоления "Anfechtungen", обусловленных плотской природой человека, Лютер прибегал к "врачующим средствам", которые рекомендовала Церковь: продолжительной аскезе, медитациям, исповеди, Причастию, молитве. Молодой монах неукоснительно соблюдал монастырский устав, придирчиво оценивал все свои мысли, поступки и дела и проявлял непомерное усердие во время исповеди, утомляя духовника подробнейшим перечислением своих прегрешений и добрых дел и словоизлияниями о раскаянии своего сердца¹¹. Позже Лютер вспоминал, что однажды он исповедовался на протяжении

шести (!) часов¹². Лютер также с глубочайшим благоговением готовился к мессе и нередко впадал в молитвенный экстаз¹³. Он скрупулезно подсчитывал пропущенные им по уважительным причинам молитвенные часы, а затем уединялся в келье (иногда на целых три дня) и не ел и не пил до тех пор, пока не возмещал эти пробелы. "Из-за этого, – вспоминал позже Лютер, – голова моя становилась такой безумной, что я на протяжении пяти ночей не мог сомкнуть глаз, лежал, как смертельно больной, как сошедший с ума"¹⁴.

В 1533 г. Лютер писал: "Это правда, я был благочестивым монахом и так неукоснительно выполнял орденские правила, что мог бы сказать: если хоть один монах попадал на Небо за свои монашеские [подвиги благочестия], то и я должен был бы попасть туда"¹⁵.

На первых порах эти заслуги иногда ввергали Лютера в грех гордыни. Но это упоение победами над своей греховной природой и превознесение своих "добрых дел" бывало непродолжительным. Впрочем, оно и не могло быть иным. В этом за несколько десятилетий до мучительной духовной борьбы молодого монаха Лютера убедился великий сердцеведец Фома Аквинский (1380-1471). "О, какова слабость человеческая, всегда склонная к порокам! – восклицал он. – Сегодня исповедал ты грехи свои, а завтра снова совершаешь то, в чем исповедался. Сегодня предполагаешь остерегаться, а через час поступаешь так, как будто ничего не предположил себе... так слабы мы и непостоянны. От одного небрежения может за раз погибнуть все, что с великим трудом и едва приобретено было благодатью"¹⁶. Таким образом, одно единственное, даже невольное упущение могло, как это предусматривалось монашескими предписаниями о преодолении греховности, повлечь за собой вечные адские муки.

Мысли об испорченности человеческой природы, о неистребимости в ней злого начала не переставали преследовать молодого монаха и священника Лютера. В своих первых "Лекциях о Псалмах" (1513-1515 гг.) он признавал: "Действительно, в нас всегда сохраняется остаток и пережиток грехов, а именно: склонность и злое тяготение к гневу, высокомерию, роскоши, скудоумию, которые перед Ним (Богом. – Ю. Г.) предстают как тяжкие и заслуживающие проклятия и поэтому постоянно должны быть наказанными грехи"¹⁷. Вчитываясь в эти строки, понимаешь, что невозможно говорить о каком-то стабильном или более-менее продолжительном внутреннем мире в душе человека, который одержим такими мыслями.

Ощущение утраты духовной опоры ввергло Лютера в состояние, о котором в народе говорят: "Сердце щемит, душа не на месте". Душевное смятение погружало Лютера в мучительнейшие размышления о Правосудии Божьем, оправдании греховного человека перед Богом и о путях достижения им Небесного блаженства. Раздирающие его душу религиозные метания Лютер называл "теснением духа"¹⁸, "укусами совести"¹⁹, "отчаянием совести"²⁰. Лютеру казалось, что неумный дьявол непрестанно искушает его соблазнами, скорбями, зловерием – для того, чтобы он исторг из души своей любовь Божию и благодать Святого Духа и напрочь забыл слова апостола Павла: "Разве не знаете, что вы храм Божий, и Дух Божий живет в вас?" (1 Кор. 3, 16).

При рассмотрении лютеровских "Anfechtungen" следует не упускать из виду того, что он стремился достичь не показного, а истинного христианского совершенства, о котором в "Нагорной проповеди" сказано: "Итак, будьте совершенны, как совершен Отец ваш Небесный" (Мф. 5, 48). Только убежденность в таком своем совершенстве могла избавить его от мучительных сомнений и вселить в раздираемую ими душу уверенность в Небесном спасении. Но это оказалось выше сил молодого, возделавшего блаженной вечной жизни монаха. Подобно волнам морского прибоя, сомнения вновь и вновь обрушивались на его израненную душу. Он осознал, что абсолютное совершенство пред Богом прежде всего предполагает непоколебимость веры. Но, исследуя свою веру, он убеждался в ее хрупкости и непостоянстве. Все чаще и чаще он уподоблялся евангельскому отцу бесноватого юноши, который со слезами на глазах восклицал: "Верую, Господи! помоги моему неверию" (Мф. 9, 24). "Чем сильнее я отмывал свои руки, – вспоминал позже Лютер, – тем больше пятен выступало на них"²¹. В мучительных кошмарах голоса его невидимых истязателей грозно повторяли слова, которые на протяжении многих столетий внушались верующим с церковных кафедр: "Правосудие Божие – это гнев Божий!" В одной из застольных бесед, которая происходила 14 декабря 1531 г., Лютер отмечал: «Самым большим Anfechtung дьявола является то, когда он говорит: "Бог ненавидит грешников! Ты же – грешник, следовательно, Бог ненавидит и тебя"»²². Страх перед ненавидящим и карающим грешников Богом гасил в душе Лютера вспыхивавшие в ней время от времени проблески надежды на то, что после быстротечной земной жизни перед ним распахнутся врата рая. В сентябре 1540 г. Лютер

вспоминал: "Вначале, когда я читал Псалтирь и пел: "В правосудии Твоем спаси меня!" – то всякий раз меня пугали и всегда вызывали мою вражду слова "правосудие Божие", "суд Божий", "дело Божие". Ведь я не знал ничего другого, кроме того, что "правосудие Божие" означает строгий суд. Но захочет ли Он (Бог. – Ю. Г.) спасти меня от Своего строгого суда? [Если нет], то я буду потерян навеки"²³.

Переживания такого рода теснятся в душе каждого искренне и глубоко верующего христианина, где бы и когда бы он ни жил. Вспомним строки великого русского поэта Ф. И. Тютчева, передающие раздвоенность человеческой души, которая, пребывая в земном мире, вожделеет мира горнего:

О вещая душа моя!
О, сердце, полное тревоги,
О, как ты бьешься на пороге
Как бы двойного бытия!..
Так, ты – жилища двух миров,
Твой день – болезненный и страстный,
Твой сон – пророчески-неясный,
Как откровение духов...

Так же, как у Лютера, у Ф. И. Тютчева нет твердой уверенности в том, что его душа найдет вечное упокоение в райских кущах:

Не знаю я, коснется ль благодать
Моей души болезненно-греховной,
Удастся ль ей воскреснуть и восстать,
Пройдет ли обморок духовный?

Эти строки излучают тихую печаль, которая иногда в сгущающихся предвечерних сумерках охватывает человека, умиротворенно размышляющего о сущем и грядущем. У Лютера же мысли о жизни преходящей и жизни вечной приобретали совершенно иную, трагическую окраску. "Часто, – отмечал Филипп Меланхтон, – когда он (Лютер. – Ю. Г.) пытался основательно размышлять о гневе и устрашающих примерах правосудия Божьего, его внезапно охватывал такой ужас, что он едва не умирал от этого"²⁴. Эти слова подтверждаются многочисленными свидетельствами самого Лютера. В одном из них, относящимся к 1518 году, он с глубочайшей искренностью обнажает свою душу и признает, что муки чистилища и ада ему доводилось испытывать уже в земной жизни. Приведем это свидетельство. «Я знаю человека, – писал Лютер, имея в виду самого

себя, – который уверяет, что он часто переживал невероятные муки. Они длились недолго, но были такими сильными, воистину адскими, что об этом не может рассказать никакой язык, и описать это не в состоянии никакое перо, и поверить в это не может ни один человек, если только он не переживал подобного. Это длится полчаса, иногда только десятую часть часа, – но тот, кому выпадает испытывать такое, низвергается в преисподнюю, его кости как бы превращаются в пепел. В этот момент появляется страшно разгневанный Бог, а с Ним все творения. Некуда убежать, нигде – ни внутри, ни вовне – не найти утешения; все обвиняет вас. Смятенный человек издает стон: "Отвержен я от очей Твоих" (Пс. 31, 23). Он не решается даже произнести: "Господи! Не в ярости Твоей обличай меня" (Пс. 6, 2). В такие моменты (как страшно!) душа не в состоянии представить, что она когда-нибудь будет спасена; она ощущает только одно – нескончаемые муки. Они вечны; душа понимает это и не считает их преходящими. Ей не остается ничего иного, как издавать отчаянные вопли о помощи и ужасные вздохи, потому что никто не знает, где искать спасения»²⁵.

Казалось, Лютер зашел в тупик. Надежные, проверенные многовековым опытом аскетов средства препобеждения "Anfechtungen" не могли погасить в его душе испепелявшее ее пламя сомнений. Но душа человека не может постоянно пребывать в нескончаемой борьбе с раздражающими ее "Anfechtungen", в состоянии беспросветного, безысходного отчаяния. Если это иногда происходит, то результатом бывает ее разлучение с телом, а тела – с его земной жизнью. К счастью, такое встречается редко. Большинство людей усилием воли наглухо закрывает свою душу для досаждающих ей "вечных" вопросов и начинает жить по принципу: "Tag-in-Tag-hinein leben" ("День прошел – и ладно"). Некоторым из тех, кто одержим мучительными сомнениями, помогают обрести внутреннюю гармонию духовные наставники. Так, в "Житии" Бернара Клервосского (1090-1153) рассказывает об одном монахе, которого постоянно терзали тяжкие "Anfechtungen". Узнав об этом, Бернар Клервосский сказал ему: "Немедленно иди к святому Причастию с моей верой!" Монах внял этому повелению и навсегда избавился от своих мук²⁶. И лишь немногие не удовлетворяются ни полурастительным существованием, ни заемной верой. Для них "Anfechtungen" становятся мощными катализаторами, которые побуждают к дальнейшим размышлениям,

исканиям и обретениям. А последние в свою очередь порождают новые "Anfechtungen". Таким образом, перефразируя известную русскую пословицу, можно сказать: "Познание искус любит".

К числу таких немногих личностей, которые пребывают в состоянии нескончаемого духовного поиска, несомненно, относился и Мартин Лютер. Признавая, что "Anfechtungen" доставляют человеку невероятные страдания, он вместе с тем подчеркивал их стимулирующее значение в процессе постижения истины. В 1527 г. он, основываясь на своем собственном опыте, утверждал: "Прежде чем Евангелие по-настоящему затронет [кого-нибудь], в его совесть должны вселиться голод и беспокойство. Евангелие не приходит ни к кому из тех, кто переживает полные довольства дни, а лишь к [людям] с объатыми трепетом совестью и душой..."²⁷. А в предисловии к первому тому своих немецкоязычных сочинений (1539) Лютер отмечал: «"Anfechtungen" – это пробный камень, который учит тебя не только знанию и пониманию, но и постижению того, насколько истинно, достоверно, насколько сладко, любвеобильно, могущественно, насколько утешительно Слово Божие – мудрость, которая превыше всякой премудрости»²⁸. Однако до поры до времени путь Лютера к постижению истинного смысла Слова Божьего преграждал частокол человеческих измышлений и схоластических мудрствований.

Изучение Лютером в 1508–1512 гг. основ теологии не развеяло его мучительные сомнения. Он слушал лекции теологов-схоластов, участвовал в диспутах, готовился к экзаменам, но это не затрагивало его душу. Позже он признавал: "Я только заучивал то, что [потом] должен был забыть"²⁹. Беда Лютера заключалась в том, что он не мог проникнуться в душе своей всепоглощающей, безграничной любовью к Тому, Кто (как учила средневековая Римско-Католическая Церковь) за малейшее прегрешение, более того, без какой бы то ни было провинности человека, по собственному произволению может осудить его на вечные муки. Учение Августина о предопределении породило в исстрадавшейся душе Лютера новые сомнения: а что, если он относится к числу отверженных, чей удел – вечные адские муки? Более того, учение о предопределении временами порождало в душе Лютера даже ненависть к (как он тогда считал) своевольному и непредсказуемому Богу и отчуждение от Него³⁰.

Но тем не менее Лютер продолжал питать надежду на пробуждение в его душе экстаической любви к Творцу. Предполагая, что ему

в этом могут помочь мистики, которые пытались достичь единения человеческого духа с Богом, он обратился к изучению их трудов³¹. Прежде всего он познакомился с сочинениями Бонавентуры (Джованни Фиданца; 1221–1274), который считался "князем всех мистиков". Современные исследователи относят его к представителям т. наз. "романской мистики"³². Любое знание Бонавентура сводил к познанию Бога. Ступенями этого познания он считал опытно-абстрактное познание Божественных дел в мире, познание Божественного Образа в глубинах человеческой души и, наконец, непосредственное познание Бога путем мистического слияния человеческой души с Ним. Лютер также изучал труды представителя т. наз. "спекулятивной" мистики Дионисия (Псевдо-Дионисия Ареопагита). В сочинениях, которые приписываются этому автору, содержится идея приведения души человека через ступени очищения, просветления и совершенства к преклонению перед Богом. Рейнгард Шварц предполагает, что с трудами Бонавентуры и Псевдо-Дионисия Ареопагита Лютер ознакомился до 1512 г.³³

Наряду с чтением книг мистиков Лютер также пытался использовать их идеи в своем "духовном делании", чтобы добиться слияния своей души с Богом. По его собственным воспоминаниям, он однажды даже ощутил себя вознесенным на третье небо³⁴ и поющим в хоре ангелов³⁵. Но и следование рекомендациям знаменитых мистиков не исцелило израненную душу Лютера.

В тяжких духовных борениях Лютера пытались утешить его духовник и многоопытные насельники августинского монастыря. Некоторое облегчение Лютеру приносили также беседы с генеральным викарием германской конгрегации августинского ордена Иоганном Штаупицем, который советовал ему не заниматься чрезмерным самоанализом³⁶ и почаще обращать свой взор ко Христу³⁷, к Его страданиям и к Его ранам³⁸. О моральной поддержке Штаупица Лютер, несмотря на то, что позже их пути разошлись, вспоминал с глубокой признательностью³⁹ и отмечал, что благодаря советам духовного наставника в его сердце из окружавшей его тьмы впервые пробился свет Евангелия⁴⁰.

Но несмотря на все это, Лютеру в 1512 году еще казалось, что он зашел в тупик. Человек греховен и немощен, дьявол могуществен, Бог суров и непреклонен – таков был круг постулатов, в котором он метался, не находя выхода. К теряющейся за горизонтом истине,

которая позволила ему по-новому взглянуть на Бога, оправдание пред Ним, на теологию и на самого себя, Лютеру пришлось добираться еще не один год. Первой вехой на этом пути стало его т. наз. "Turmerlebnis" ("озарение в башне" виттенбергского монастыря). Оно принесло ему уверенность в собственном Небесном спасении и побудило к дальнейшим духовным поискам, венцом которых стало его знаменитое учение об оправдании верой.

Примечания

¹ *Lutherforschung* heute. Referate und Berichte des I. Internationalen Lutherforschungskongresses: Aarhus, 18–23 August, 1956 / Hrsg. von Vilmos Vayta. – Berlin, 1958. – S. 15.

² *Brecht M.* Martin Luther. – 3 Bde. – Stuttgart, 1983; *Friedental R.* Luther. Sein Leben und seine Zeit. – München, 1982; *Loewenich W.* von. Martin Luther. Der Mann und das Werk. – München, 1982; *Lohse B.* Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk. – München, 1982; *Oberman H. A.* Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel. – Berlin, 1981.

³ WA. – Bd. 38. – S. 147.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Schwarz R.* Anfechtung. II. Mittelalter // TRE. – Bd. 2. – Berlin&New York, 1978. – S. 691.

⁷ WA. – Bd. 7. – S. 785-789.

⁸ *Лютер, Мартин.* Большой Катехизис / Пер. с немецкого Ю. А. Голубкина // Мартин Лютер. Жить и возвещать дела Господни. – Харьков, 2001. – С. 208.

⁹ *Там же.* – С. 208-209.

¹⁰ *Там же.* – С. 209.

¹¹ WA TR. – Bd. 5. – Nr. 6017.

¹² WA. – Bd. 15. – S. 489.

¹³ WA. – Bd. 22. – S. 305.

¹⁴ WA TR. – Bd. 1. – Nr. 495.

¹⁵ WA. – Bd. 38. – S. 143.

¹⁶ *Кемтийский, Фома.* О подражании Христу / Пер. с латинского К. П. Победоносцева. – Брюссель, 1993. – С. 52-53.

¹⁷ WA. – Bd. 56. – S. 292.

¹⁸ WA. – Bd. 55. – S. 50.

¹⁹ *Лютер, Мартин.* Большой Катехизис... – С. 246.

²⁰ WA. – Bd. 10 III. – S. 52.

²¹ *Preussel P.* Luther von Eisleben bis Wittenberg. 1483–1517. Chronik und Stammbuch. – Stuttgart, 1883. – S. 21.

²² WA TR. – Nr. 674.

²³ WA TR. – Nr. 5247.

²⁴ *Melanchthon P. Vita Lutheri. – Wittenbergae. – Anno 1555. – S. 17.*

²⁵ *WA. – Bd. 1. – S. 557-558.*

²⁶ *См.: Hauss F. Vater der Christenheit / Neu hrsg. von Silvio Spahr. – Wuppertal und Zürich, 1991. – S. 72.*

²⁷ *WA. – Bd. 24. – S. 72.*

²⁸ *WA. – Bd. 50. – S. 660.*

²⁹ *WA. – Bd. 2. – S. 414.*

³⁰ *WA. – Bd. 18. – S. 719-720.*

³¹ *См. об этом: Vogelsang E. Luther und die Mystik // LuJ. – 19, 1937. – S. 32-54; Maurer B. Martin Luther und die Mystik // Lutherische Kirche in der Welt. – 45, 1988. – S. 23-46.*

³² *См.: Hofmann F. Mystik: Religion der Zukunft – Zukunft der Religion? // Luther. – H. 3, 2002. – S. 155.*

³³ *Schwarz R. Luther... – S. 18.*

³⁴ *WA. – Bd. 11. – S. 117.*

³⁵ *WA. – Bd. 40 III. – S. 657.*

³⁶ *WA Tr. – Nr. 6669.*

³⁷ *WA Tr. – Nr. 526.*

³⁸ *WA Tr. – Nr. 1017.*

³⁹ *WA Tr. – Nr. 173.*

⁴⁰ *WA Br. – Bd. 3. – S. 155.*

Резюме

Голубкін Ю. О. Істина народжується в огні сумнівів і духовних пошуків ("Anfechtungen" "раннього" Лютера)

У статті йдеться про тяжкі духовні пошуки "раннього" Лютера, вінцем яких стало його вчення про виправдання вірою.

Латышева А. В.

МЕМОРИАЛЬНИЙ И МАРТИРИАЛЬНИЙ КУЛЬТ В РАННЕВИЗАНТИЙСКОМ ХЕРСОНЕ

Характерной чертой раннехристианской религиозной жизни было широко распространенное почитание святых и мучеников, некоторые проявления которого можно обозначить как мемориальный и маририальный культ. В современной церковной археологии при изучении византийской архитектуры довольно широко используются понятия "маририй" и "меморий". Целью данной статьи является попытка локализации и интерпретации известных археологических

памятников как центров мартирального или мемориального культов. Современное состояние Херсонесского городища и результаты почти 200-летних раскопок позволяют с большой долей вероятности уточнить характер раннесредневековой сакральной архитектуры. Определив, какие здания и архитектурные комплексы могли быть мартириями, можно установить, насколько был развит культ св. реликвий в Херсоне VI – IX вв. Для описания мартирального и мемориального культа в раннесредневековом Херсоне необходимо систематизировать памятники, которые можно отнести к мартириям и мемориям, рассмотреть различия их функций и выделить признаки, согласно которым рассматриваемые памятники могут быть отнесены к тому или иному типу культовых сооружений.

Прежде чем приступить к рассмотрению мемориального и мартирального культа следует разграничить эти понятия. В 1946 г. вышла в свет двухтомная классическая монография А. Н. Грабара “Мартирий. Исследование о культе мощей и раннехристианском искусстве”¹. В ней автор рассмотрел довольно традиционный для христианской археологии вопрос о почитании святых мощей с точки зрения функциональности, т. е. связи между “формой и функцией”². Такой подход все чаще используется историками и археологами для изучения вопросов, касающихся взаимосвязи духовной и материальной культуры.

В первую очередь следует рассмотреть вопрос о том, что же можно считать мартирием, а что меморием. На первый взгляд, мартирий – это место упокоения святого, мученика (от греч *martyros* - мученик), а меморий (или “теофанический мартирий”³) – культовое сооружение, построенное в память о каком-либо значимом событии, носящем религиозную окраску, часто на месте (реальном или предполагаемом), где оно свершилось. Таким событием могла быть мученическая смерть святого или какое-либо чудо во имя Господа, совершенное святым. Во всяком случае, эти памятники были связаны с конкретными именами, почитаемыми в данной местности, а не с именами Свв. Апостолов, или святых, чей культ был привнесен из других провинций Византийской империи, т. е. и мемории, и мартирии были связаны исключительно с именами местных святых и являлись в своем роде уникальными. Такое же положение наблюдалось и в византийском Херсоне.

Однако многие исследователи отмечают трудности, которые возникают при рассмотрении культа святых. Ж. Лассюс говорит о том, что здесь следует разграничивать культ “собственно погребальный и два аспекта почитания мучеников – на их могиле и их мощей”⁴. Кроме того, “помимо захоронений святых и мучеников археологи встречается со множеством захоронений в церквах светских лиц”⁵. Поэтому следует взять на вооружение замечание Н. Дюваля, о том, что следует разделять “привилегированное захоронение” и “захоронение привилегированного лица”⁶. Первое – это захоронение мученика или святого, почитаемого христианской общиной, а второе – погребение членов общины в “священных местах”, на что требовалось разрешение епископа.

Следует также учитывать архитектурный тип здания. Согласно исследованиям А. Н. Грабара, мартирии и мемории обычно представлены центрическими сооружениями, в то время, как вытянутые пропорции базилики свидетельствуют об обычном (евхаристическом) культе⁷.

Это значительно сокращает круг памятников, связанных с культом святых, однако, мемории и мартирии могут быть представлены и подземными церквами и склепами, что не очень четко вписывается в схему, обозначенную Л. Г. Хрушковой, согласно которой “один из важных критериев – находится ли это погребение выше уровня пола или под полом церкви”⁸. К сожалению, автор не указала, каким образом следует различать такие погребения. На херсонесском археологическом материале какой-либо закономерности проследить не удалось. Погребений второй половины VI – начала X вв., возвышающихся над полом мартириев, в Херсонесе совсем немного. Одно из таких захоронений находилось в “часовне В” и представляло собой своеобразный ящик, сложенный из отесанных плит, закрывающийся каменной плитой-крышкой⁹. Но ящик был заполнен костяками нескольких людей, поэтому нельзя с полной уверенностью утверждать, что эта могила входила в число херсонесских святынь, а не являлась погребением “привилегированных лиц”. Похожие погребения были обнаружены поверх мраморного пола храма “А”, входившего в Уваровский комплекс и разрушенного в XI – XII вв.¹⁰ При всей скудости данных можно сказать, что они также не были могилами почитаемых святых. В основном, в Херсонесе захоронения (если они

находились в помещениях мартыриев) располагались под полами: вырубленные в скале и выкопанные в грунте гробницы, подземные склепы с нишами-лежанками или без них.

Так, мартырий Св. Климента, расположенный на островке в Казачьей бухте, представлял собой подземную гробницу-крипту (арса) с отдельным входом¹¹. Остатки каменной церкви, перенесенной во второй ярус, и окружающего ее комплекса построек на островке в Казачьей бухте связывают с храмом, построенным “ангельскими руками” на месте кончины Св. Климента¹². После обретения и перенесения в Херсон мощей святого в начале 861 г. они могли быть положены в одном из приделов Уваровской базилики в саркофаге, который позднее был использован для погребения Ярослава Мудрого в Софии Киевской¹³. Это единственное свидетельство о почитании напольной гробницы святого.

Одним из ранних христианских мартыриев можно считать находящийся под “часовней Г” (№12) в комплексе Западной базилики т. н. склеп Св. Василия¹⁴. К. К. Косцюшко-Валожинич считал, что этот подземный мавзолей с лежанкой шириной 1,25 м (что составляет примерно двойную ширину стандартной лежанки) следует относить “к древнейшим памятникам христианства в Херсонесе”. Возможно, он был именно той святыней, с которой связано строительство всего комплекса Западной базилики¹⁵. Исследователи отмечали в апсиде находящейся над склепом часовни “Г” три ниши, имитирующие три конхи, что особенно характерно для мартыриальных построек.

С именем Св. Василия можно связать еще один раннесредневековый памятник. Речь идет о склепе с фресковой росписью на земле Н. И. Тура, исследованном в 1911 г. В VI-VII вв. он был перестроен в подземный меморий, в котором могли служить литургию, о чем говорит алтарная преграда, отделяющая восточную нишу от основного пространства. Скорее всего, это место херсониты связывали с Чудом Св. Василия, когда мученик воскресил умершего юношу, сына “первенствующего”, свершив над ним обряд крещения. Здесь проявилось могущество Господа – теофания. Чудо произошло в подземной гробнице, что объясняет устройство мемория в древнем склепе. Символы воскрешения, вечной жизни и спасения присутствуют в достаточно хорошо сохранившейся росписи: два павлина с гирляндой из лавровых листьев в клювах, цветы роз, голуби. Возможно, на то же

указывает фреска на правой боковой стене склепа, если трактовать фигуры, изображенные на ней, как аллегорическое изображение.

Еще один меморий, посвященный упомянутому святому, находился на главной площади Херсона. Возможно, он сменил в конце VI – начале VII вв. “столп” с крестом, поставленный христианами на месте, где был мученически убит язычниками Св. Василей. Как видим, практически все места, которые агиографы связали с именем этого святого, отмечены культовыми сооружениями и почитались верующими.

Последователи Св. Василя, также мученически погибшие в Херсоне, обрели покой на юге от города за “Мертвыми” воротами, на месте античного некрополя, со временем превратившегося в главное христианское кладбище. Локализовать эти погребения достаточно сложно. К югу от Херсона расположены два кладбищенских храма. В низменной части некрополя находятся руины раннесредневекового храма, бывшего в свое время богатым мартирием, главенствующим над другими постройками, находившегося здесь монастыря Богоматери Влахернской. Собственно мартирием, скорее всего, следует назвать соединенные проходами склепы №№ 1409, 1410 и 1411 и отдельный склеп № 1406, находящийся под южной ветвью крестообразного храма. Именно с этими склепами можно связать “святые могилы”, упоминаемые в “Житиях Свв. епископов Херсонесских”. В пользу этого предположения свидетельствует то, что крестообразный храм изначально оформлялся как кладбищенский мартирий: без алтарной апсиды с красивой напольной мозаикой, где использовались символы вечной жизни (павлины, виноградные лозы, канфары). В VII в. он был перестроен для отправления литургии, что свидетельствует о его возросшем значении для христианской общины Херсонеса. На территории этого монастыря после своей смерти 16 сентября 655 г. был похоронен римский папа Мартин причисленный к лику святых. Его гробница (μνῆμα, memoria) соответствовала характеру этого комплекса, являвшегося сосредоточием почитаемых захоронений¹⁶.

Возможно, мартирием был однонефный одноапсидный “Храм 1902 г.”, построенный, вероятно, в эпоху раннего средневековья¹⁷. Под ним К. К. Косцюшко-Валюжинич обнаружил две усыпальницы, содержавшие разрозненные кости¹⁸. Благодаря своему расположению он возвышался над дорогой к городским воротам и вполне подходил на роль почитаемого мартирия херсонских мучеников.

Место, связанное с деятельностью “самого удачливого” херсонского миссионера – Св. еп. Капитона, отмечено, прежде всего, самым интересным меморием Херсона – четырехапсидным храмом (№ 47). Он был возведен не ранее второй половины VI в. “в память о чуде епископа Капитона” над остатками известеобжигательной печи, чтобы напоминать об окончательной победе христианства и крещении жителей Херсона¹⁹. В нем не было обнаружено следов престола или синтрона, что свидетельствует о том, что храм изначально предполагался не как “функциональный”, приходской, а как “мемориальный”. Некоторые исследователи считали четырехапсидный храм № 47 баптистерием. Впервые эта мысль в качестве предположения была высказана Р. Х. Лепером, однако, впоследствии автор не развил ее²⁰. Затем, уже как утверждение, она встречается в работе А. Л. Якобсона “Крым в средние века”: “...крещальня, четырехлопастная в плане и также завершенная куполом, находилась в... западной части города”²¹. Однако, учитывая особенности византийского богослужения, крещальня должна находиться при храме, предназначенном для отправления литургии и связанного с ней таинства Евхаристии²². Поэтому строительство крещальни на большом расстоянии от ближайшего храма невозможно с точки зрения византийской богослужбной традиции. Кроме того, в большом центрическом помещении, если оно задумывалось как баптистерий, должна находиться стационарная купель (скорее всего – в центре здания), а при раскопках не найдено даже намека на ее существование. Поэтому наиболее достоверной является версия о строительстве этого храма над остатками известеобжигательной печи в качестве “мемория”, или как правильное его называть “теофанического мартырия” в память о чуде святого Капитона.

А. Ю. Виноградов относит к одному из первых упоминаний о мартырии в Херсоне, построенном “уже в середине IV в.” надпись, возможно, строительную, датированную 350-355 гг. (В царствование (или: консульство) Флавия Юлия Констанция блаженному (?) Ипполиту этот (?) ... памятник был...). Однако, кроме этой надписи нет других источников, где бы содержались сведения о мученичестве Св. Ипполита в Херсоне и традиции почитания его погребения.

Это далеко не полный список херсонских мемориев и мартыриев, наверняка существовали и неизвестные нам постройки, связанные с забытыми святыми, о которых не упоминают нарративные

источники. Раннесредневековый период был отмечен тем, что мир мертвых, прежде находившийся за городскими стенами, стал проникать в мир живых. Погребения все чаще стали совершаться на территории храмовых комплексов, вплоть до того, что некоторые культовые строения превратились в усыпальницы-кимитирии и мощехранильницы-липсанотеки.

Во всяком случае, можно сказать, что в жизни херсонской христианской общины значительную роль играл культ святых, в том числе и как элемент культа мертвых. Жители города по крупицам собирали все, что связывало их с прошлым, отмеченным чудесами, мученичеством и богоугодными делами. Все это тщательно охранялось и сопровождало херсонита на протяжении всей его жизни, к святым местам он стремился быть ближе и после смерти.

Примечания

¹ *Grabar A.* Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique. – Vol. I–II. – Paris, 1943–1946.

² *Хрушкова Л. Г.* Андрей Николаевич Грабар и европейская христианская археология // Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию А. Н. Грабара. – СПб, 1999. – С. 100.

³ *Grabar A.* Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique. – Paris, 1946. – Vol. 1. – P. 385.

⁴ *Lassus J.* Sanctuaires chritiens de Syrie - Paris, 1962. - P. 594.

⁵ *Хрушкова Л. Г.* Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV – VIII века). – М., 2002. – С. 408.

⁶ *Duval N.* “L'inhumation privilee” en Tunisie et en Tripolitanie // L'inhumation privilegie du IVe au VIIIe siecle en Occident: Actes du Colloque tenu a Creteil les 16-18 mars 1984 / Ed. Y. Duval, J. -Ch. Picard. – Paris, 1986. – P. 27-28.

⁷ *Grabar A.* Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique. – Paris, 1946. – Vol. 1. – P. 385-388.

⁸ *Хрушкова Л. Г.* Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV – VIII века). – М., 2002. – С. 409.

⁹ *Косцюшко-Валожниц К. К.* Отчет за 1901 гг. Отчет о раскопках в северо-западном углу городища (продолжение раскопок 1891 и 1895 гг.) // НА НЗХТ. – Д. № 10. – Л. 8..

¹⁰ *Косцюшко-Валожниц К. К.* Отчет за 1904г. Херсонес. Монетный двор, раскопки в центре некрополя, в южной части монастырской усадьбы // НА НЗХТ. – Д. № 13. – Л. 21.

¹¹ *Бертъе-Делагард А. Л.* Раскопки Херсонеса // МАР. – 1893. – № 12. – С. 58-64; *Маркевич А. И.* Островок в Казачьей бухте как предполагаемое место

Латишева А. В. Мемориальный и мартиральный культ ...

кончины святого Климента, папы римского // ИТУАК. – 1909. – Т. 43. – С. 105-115; *Айналов Д. В.* Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе // Древности ТМАО. – 1916. – Т. 25. – С. 69-76.

¹² *Бертье-Делагард А. Л.* Раскопки Херсонеса // МАР. – 1893. – № 12. – С. 59.

¹³ *Пуцко В.* Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // Byzantino-bulgarica. – Sofia, 1986. – Т. 8. – С. 301; *Jastrzebowska E.* Der Sarcophag des Jaroslav in Kiev // Akten des Symposiums “Fruhchristliche Sarcophage”. Marburg, 30.-4.7.1999. – Mainz, 2002. – S. 129-135; *Jastrzebowska E.* Il culto di S. Clemente a Chersoneso alla luce della ricerca archeologica // Studia su Clemento Romano. – Roma, 2003. – P. 136-137, fig.16.

¹⁴ *Жития* свв. Ефрема, Василия, Елпидия, Агафодора, Еферия, Капитона в новом позднем переводе // Лавров П. Жития Херсонских святых в греко-славянской письменности / ПХХ. – 1911. – Вып. 2. – С. 166

¹⁵ *Сорочан С. Б.* О храме Созонта, “доме св. Леонтия” и мартирии св. Василия в раннесредневековом Херсоне // АДСВ. – 2003. – Вып. 34. – С. 165.

¹⁶ *Айналов Д. В.* Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе // Древности ТМАО. – 1916. – Т. 25. – С. 82

¹⁷ *Сорочан С. Б.* О монастырском комплексе на Девичьей горке около Херсонеса // Небесные патроны и земные служители культа. – Севастополь, 2007. – С. 47 – 48

¹⁸ *Косцюшко-Валожинич К. К.* Отчет за 1902 г. Отчет о раскопках городища (акрополь), крестообразного храма и некрополя // НА НЗХТ. – Д. № 11. – Л. 27; *Айналов Д. В.* Развалины храмов // ПХХ – М., 1905. – Вып. 1. – С. 119 – 212

¹⁹ *Сазанов А. В.* К вопросу о времени сооружения четырехапсидного храма Херсонеса // Хсб. – 2004. – Вып. XIII. – С. 202-210.

²⁰ *Лепер Р. X.* Из раскопок в Херсонесе в 1906-1909 гг. // ИАК. – 1911. – Вып. 42. – С. 92.

²¹ *Якобсон А. Л.* Крым в средние века. – М., 1973. – С. 72.

²² *Алмазов А.* История чинопоследований крещения и миропомазания. Казань, 1884. – С. 45.

Резюме

Латишева О. В. Меморіальний та мартиріальний культ у ранньовізантійському Херсоні

Стаття присвячена дослідженню меморіального та мартиріального культів, які мали велике значення у житті Херсонської єпархії VI – X ст. і були пов'язані з культом святих реліквій. Особлива увага приділяється локалізації пам'яток меморіального характеру та їх інтерпретації згідно з даними історичних джерел. Як окремий тип виділяються сакральні споруди, що можна віднести до меморіїв. Таким чином, процес монументалізації місць, пов'язаних з тутешніми легендами, який дослідники відмічають на всій території візантійського впливу, зафіксований і в Херсоні.

Любичев М. В.

ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВО НА ПАМЯТНИКАХ ГОРИЗОНТА БОРОМЛЯ

В оценке этнокультурной ситуации на территории днепро-донецкой лесостепи в позднеримское время среди археологов наметились две основные точки зрения. Одна из них сформулирована в трудах А. М. Обломского, поддержана Р. В. Терпиловским и сводится к следующему: 1) этот период в регионе существовали памятники киевской культуры типа Букреевка 2 - Каменево 2, которые генетически связаны с предшествующими раннекиевскими памятниками типа Шишино 5-Шмырево; 2) древности типа Букреевка 2 - Каменево 2 подразделяются на два хронологических этапа: типа Букреевка 2-Тазово второй половины III – конца IV в.в.; типа Каменево 2-Комаровка 2 конца IV – первой половины V в.в.; 3) во второй половине III – начале IV в.в. это население киевской культуры перенимает ряд инноваций во всех чертах материальной культуры от проникшего в регион черняховского населения с различными „культурными традициями” в виде гончарной керамики, грузил ткацкого станка, пряслиц новых типов, новых элементов конструкции жилищ, светлоглиняных амфор типов D и F, подвязных фибулы серии А, фибул с высоким приемником группы VII, костяных гребней Томас I и т.д.); 4) наиболее ранними черняховскими памятниками в регионе ступеней С1b-С2 («базами колонизации») являются поселения Головино 1, Хохлово 2, Хлопков 1, Песчаное и т.д.; 5) в этот период существует киево-черняховская черезполосица, а позднее, на ступени С3, оформляется относительно четкая киево-черняховская граница¹.

Иной точки зрения придерживается М. В. Любичев. Согласно его взглядам: 1) на ступенях С1b-С2 в регион проникает население из Верхнего Поднестровья (носители памятников типа Демьянов-Черепин) (причем сама идея этого движения была выдвинута еще А. Н. Некрасовой²), которое приносит с собой некоторые позаимствованные вельбарско-черняховские элементы материальной культуры (о них речь шла выше); 2) о переселении этого населения из области Верхнего Поднестровья в днепро-донецкую лесостепь свидетельствуют в том числе и находки фибул группы VII О. Альмгрена 1, 3, 4 серий (согласно классификации Е. Л. Гороховского); 3) несмотря

на близость материальной культуры (принадлежность к одной «праславянской культурной провинции»), пришедшее население не было прямым преемником носителей раннекиевских памятников типа Шишино 5-Шмырево; 4) для этого пришлого населения с некоторыми черняховскими элементами удачным будет применение термина М. Б. Шукина горизонт Боромля³ (или предчерняховский горизонт); 5) поселения Головино 1, Хохлово 2, Хлопков 1 не являются черняховскими «базами колонизации», а отражают очень важный момент наложения селищ «классической» черняховской культуры на поселения горизонта Боромля, что прослеживается также в Боромле 2, Войтенках 1, Гочево 3, Гочево 4; 6) «классическая» черняховская культура не связана генетически с горизонтом Боромля, а отражает совершенно иное в этническом плане население, которое вытесняет носителей горизонта, вследствие чего на ступени СЗ и появляется четкая граница киево-черняховской заселенности⁴.

В решении вопроса определения места горизонта Боромля среди памятников позднеримского времени региона, наличия или отсутствия его генетической связи с предшествующими на этой территории памятниками, важное значение приобретает изучение его керамического комплекса и домостроительства, как ведущих черт материальной культуры его носителей. Керамическому комплексу (а, более конкретно, лепной керамике) уже была посвящена наша публикация⁵. Сейчас мы обращаемся к домостроительству этих памятников.

Источниковую базу для построения типологии жилищ и выведения традиций домостроительства образуют сооружения 1 – 9 Букреевки 2⁶, 1, 3, 6, 8, 10 Боромли 2⁷, 1, 2 Родного Края 3⁸, сооружения 1⁹, 2¹⁰ участка А Войтенков 1. Сюда мы не можем относить с полной уверенностью конкретные сооружения поселения Головино 1¹¹, ибо в связи с отсутствием четкой стратиграфической картины двухслойного памятника позднеримского времени (горизонт Боромля и «классическая» черняховская культура) исключается безошибочная принадлежность конкретного сооружения к одному из горизонтов.

Жилища подразделяются на углубленные (полуземлянки) и наземные. К последним относится сооружение 6 Букреевки 2, контуры которого выделены по размещению столбовых ямок. Размеры его стен составляли 5,5 x 3,0 м и в плане оно имело форму прямоугольника с закругленными углами¹². Котлованы полуземлянок углублены на 1,8 – 0,3 м от уровня материка или на 2,4 – 1,0 м от уровня современной

поверхности. Классификацию полуземлянок возможно создать, взяв за основу их главные конструктивные особенности, а именно: 1) форму котлована в плане; 2) наличие (отсутствие) уступов-лежанок; 3) наличие (отсутствие) столбовых ям; 4) тип отопительного сооружения. По этим признакам выделяется несколько типов полуземлянок, в которые входят определенные виды, подвиды, варианты. Создана своего рода «формула» жилищ, которая помогает в выделении домостроительных традиций.

К **типу I** относятся округло-овальные в плане полуземлянки с уступом-лежанкой (вид 1) или без нее (вид 2), со столбовыми ямками (подвид а) с открытым очагом (вариант а) или печью-«камином» (вариант б). К **I1аа** принадлежат сооружения 7 Букреевки 2 (Рис. 1:1), сооружение 2 участка А Войтенков 1. К **I1аб** относится сооружения 1 Букреевки 2 (Рис. 1:2), к **I2аа** - сооружение 4 Букреевки 2 (Рис.1:3).

К **типу IIА** относятся прямоугольные в плане сооружения без уступов-лежанок (вид 1), без столбовых ям (подвид а), с открытым очагом (вариант а) или с двумя открытыми очагами (вариант б). К **IIА1аа** принадлежит сооружение 8 Букреевки 2 (Рис.2:1), а к **IIА1аб** – сооружение 1 Родного Края 3 (Рис. 2:2). Сооружения этого типа имеют размеры котлованов в среднем 5,5 – 4,7 x 5,9 – 3,6 м.

Тип IIБ включает в себя прямоугольные в плане полуземлянки с округлыми углами, без уступов - лежанок (вид 1) или с ними (вид 2), со столбовыми ямами (подвид а), или без столбовых ямок (подвид б), с открытым очагом или без него (вариант а), с печью-«камином» (вариант б). К **IIБ1аа** относится сооружение 9 Букреевки 2 (Рис. 3:1), к **IIБ1аб** – сооружение 3 Букреевки 2 (Рис. 3:2), к **IIБ1ба** – сооружение 1 Боромли 2 (Рис. 3:3). Сооружения этого типа имеют размеры котлованов 5,4 – 3,5 x 4,5 – 2,5 м.

К **типу IIВ** относятся полуземлянки подквадратной или близкой к ней формы в плане без уступов-лежанок (вид 1), со столбовыми ямками (подвид а), с открытым очагом или без него (вариант а), с двумя открытыми очагами (вариант б). К **IIВ1аа** принадлежат сооружение 3 Боромли 2 (Рис. 4:1), сооружение 8 Боромли 2 (Рис. 4:3), а к **IIВ1аб** – сооружение 2 Родного Края 3 (Рис. 4:2). Размеры их котлованов составляют 5,0 – 4,3 x 4,0 м.

К **типу IIIА** относятся сооружения неправильной формы с уступами - лежанками (вид 1), столбовыми ямками (подвид а), печью-

«камином» (вариант б). Это сооружение 5 Букреевки 2 (Рис. 5:2). Оно имеет размеры 7,7 x 4,85 м. К типу **ШБ** относятся сооружения неправильной формы без уступов-лежанок (вид 2), со столбовыми ямками (подвид а), с открытым очагом или без него (вариант а). Это сооружение 1 участка А Войтенков 1. Длина сооружения 13, 5 м, ширина узкой части – 4, 5 м, широких частей – соответственно 7,5 и 7,0 м¹³. Двухчастное жилище (сооружение 2 Букреевки 2) представляет собой соединение двух конструкций и его тип возможно определить как **И аа + ШБ2аб** (Рис. 5:1). Его большое помещение является типичной овально-круглой в плане полуземлянкой с уступом-лежанкой по периметру котлована, со столбовыми ямками по периметру на границе уступа и пола, в полу и в центре. Малое помещение представляет собой прямоугольное в плане сооружение с уступом-лежанкой, печью-«камином», двумя столбовыми ямками возле стены и одной в центре пола. Возле центральной ямки выполнено прямоугольное в плане углубление. Размеры частей сооружения составляют соответственно: большой 4,0 x 4,0 м, малой 3,65 x 2,2 м.

По форме котлована и особенностям интерьера мы выделяем на памятниках горизонта Боромля три домостроительные традиции. **Первая традиция** – соответствует типу I полуземлянок по нашей классификации (Рис. 1). **Вторую традицию** образуют полуземлянки типа II (Рис. 2-4). Она характеризуется прямоугольными и подквадратными в плане полуземлянками с очагами (в том числе и с двумя), печью-«камином», столбовыми ямками по периметру стен и в центре пола, приступками возле стен. **Третья традиция** представлена сооружениями неправильной формы (тип III) (Рис. 5:2), многчастными сооружениями (тип I\1аа + II\Б\2аб) (Рис. 5:1) и является соединением двух первых традиций.

Жилища предшественников на этой территории памятников типа Шишино 5-Шмырево являются в свою очередь очень близкими к жилищам позднезарубинецких памятников типа Картамышево 2-Терновка 2¹⁴. Даже из визуального сравнения можно сделать вывод, что на этих памятниках вообще отсутствуют сооружения типов I, II\А, II\Б, II\В, III\А, III\Б, I\1аа + II\БаБ. Следует отметить некоторую близость конструкции сооружения 3 Боромли 2 типа II\В1аа к сооружению 5 раскопа 1 Шишино 5. Возможно, это является одним из свидетельств наличия местного субстрата в среде носителей горизонта Боромля. Но вообще домостроительство населения горизонта Боромля ни в коем

случае не является продолжением традиций домостроительства хронологически предшествующего населения на данной территории – носителей памятников типа Шишино 5-Шмырево.

Выделение домостроительных традиций памятников типа Демьянов – Черепин фактически уже осуществлено В. Д. Бараном и О. В. Гопкало на материалах поселений Бовшев 2, Демьянов 2, Куропатники¹⁵. По форме котлована в плане полуземлянки поделены на: прямоугольные, квадратные с округленными углами, овальные. На этих памятниках мы различаем такие типы жилищ как: I – полуземлянки округло-овальной формы с уступами-лежанками (или без них) с очагом (или без него); II – полуземлянки вытянутой прямоугольной (неправильной прямоугольной) формы со столбовыми ямками (или без них), с очагом (или без него); III – полуземлянки подквадратной формы. Жилища типа I этих памятников являются близкими жилищам первой традиции горизонта Боромля. К жилищам типа II отдаленно являются близкими некоторые жилища типов II\A, II\B. Жилища типа III даже не похожи по интерьеру на жилища типа II\B горизонта Боромля, в них отсутствуют столбовые ямки по периметру стен, центральные столбовые ямки.

Пока трудно ответить на вопрос о месте или регионе происхождения традиции сооружения полуземлянок с овально-округлым в плане котлованом. Но полуземлянки этой традиции на памятниках типа Демьянов-Черепин имеют прототипы и аналоги на предшествующих и синхронных памятниках региона «Верхнее Поднестровье – Вольнь». На пшеворском поселении Горка Полонка жилище 6 имеет подобную форму и также уступ-лежанку вдоль большей части стен, столбовые ямки вдоль стен и края уступа-лежанки¹⁶. Подобная ситуация прослеживается и с жилищами 5, 22 вельбарского поселения Боратин¹⁷. В зубрицкой группе также известны округлые сооружения с ямками по периметру стен и центральной столбовой ямкой (жилище 5 поселения Гирка Полонка)¹⁸. На вельбарских памятниках Вольни известны округло-овальные жилища со столбовыми ямками по периметру стен (жилища 13, 21 Боратина)¹⁹.

Анализ сооружений киевской культуры Среднего Поднепровья и Подесенья ступеней С1b-С2 (Казаровичи: жилище 6; Глеваха: сооружения 1, 3, 6, 9; Новые Безрадици: жилище 5; Обухов 2: жилища 1, 2; Обухов 7: жилище 25; Сушки 2: сооружения 1, 2, жилища 2, 3, 7; Бортнички: жилище 2; Верхнестриженское 3: сооружение с печью-

«камином»; Деснянка: сооружения 1, 2, 6, 7, 9, 10; Мена 5: жилище 2; Киреевка 2: прямоугольная полуземлянка; Лавриков Лес: сооружения 1, 2, 3, 4, 5)²⁰ показывает, что подавляющая часть этих жилищ – полуземлянки с котлованом прямоугольной или близкой к квадрату формы, в которых часто имеется центральная столбовая ямка или же столбовые ямки вдоль противоположных стен, открытые очаги²¹. В сооружениях 10 Деснянки²², 1 Лаврикова Леса²³. В общих чертах эти жилища подобны полуземлянкам второй традиции горизонта Боромля и наиболее близки жилищам типа ПВ.

Углубленные жилища памятников типа Седелки-Каширка представляют собой: 1) полуземлянки подквадратной формы с развалами глиняной обмазки²⁴; 2) полуземлянки неправильной прямоугольной формы²⁵. На поселениях горизонта Боромля отдаленную параллель жилищам первого вида образуют полуземлянки типа ПВ.

Поиски аналогий и отличий жилищам горизонта Боромля на памятниках выше перечисленных культурных групп позволяют сделать некоторые выводы. Первая домостроительная традиция горизонта Боромля не имеет никаких корней в домостроительстве предшествующих на этой территории позднерубинецко-раннекиевских памятников, но в то же время она четко прослеживается на памятниках Верхнего Поднестровья типа Демьянов-Черепин. Вторая домостроительная традиция находит отдаленные параллели в сооружениях памятников типа Картамышево 2-Терновка 2 или Шишино 5-Шмырево, а именно – в прямоугольных формах котлованов и наличии открытых очагов, иногда и столбовых ямок по периметру. Жилища второй традиции горизонта Боромля несут в себе черты значительного усложнения конструкции от предшествующих на этой территории. Эти черты прослеживаются в: а) наличии двух очагов; б) наличии печей-«каминов»; в) симметричном расположении столбовых ямок вдоль противоположных стен; г) размещении трех столбовых ямок по длинной оси жилища; д) наличии приступков или уступов-лежанок вдоль стен; е) наличии центральной столбовой ямки совместно с ямками по периметру. На позднерубинецко-раннекиевских памятниках днепро-донецкой лесостепи не имеет подосновы и третья домостроительная традиция горизонта Боромля. Но, в то же время, она присутствует на памятниках типа Демьянов-Черепин: сооружение 22 селища Рипнев 2 являлось двухкамерной полуземлянкой и там

найдені куски глиняної обмазки²⁶. В том же регіоне двухчастные жилища известны и на предшествующих памятниках, например, это жилище 11 поселения Загаи 2²⁷.

Інновацій в жилищах горизонту Боромля слід розглядати так називані печі-«камини». Поки ще не представляється можливим вивести традицію їх спорудження з визначеного регіону і зв'язати з визначеною культурною групою. Вони знаходились в жилищах на Пасаках-Зубрецьких²⁸, Дем'янове 2²⁹. Подібні печі відомі в Середньому Подніпров'ї на киевських поселеннях Белгородка, Мотовилова Слобода 4, Ігнатівка³⁰. В Подесенні вони відкриті на селищах Александрівка, Верхнестриженське 3, Роїще³¹. На Псле такої печі було обладнано жилище селища Гочево 2³², на Северському Донці – спорудження 2 поселення Цепляєво 2³³. В Подонні печі-«камини» відомі на поселеннях Хлевное і Червоцьке Третє³⁴.

Інноваціями стоїть признати наявність двох очагів в жилищі і ремонт стін з використанням глини (знахідки кусків глини в заповненні)³⁵. Жилище 14 поселення Бовшев 2 в Верхньому Подністров'ї також було забезпечено двома очагами³⁶.

Вторая домостроительная традиция находит параллели различной степени близости в жилищах типа II памятников Демьянов-Черепин, в подпрямоугольных полуземлянках памятников типа Седелки-Каширка. Жилища почти синхронных киевских памятников Подесенья и Среднего Поднепровья более подобны жилищам второй традиции, а именно типу II\B.

Изложенный материал не позволяет согласиться с утверждением, что «жилища памятников типа Букреевка-Тазово (по нашей терминологии – горизонта Боромля) продолжают традиции конструкции интерьера жилищ предшествующих памятников типа Шишино 5-Шмырево»³⁷. Наоборот, возможно утверждать иное: домостроительство горизонта Боромля, наличие в нем нескольких традиций свидетельствует о значительном влиянии со стороны населения Верхнего Поднепровья при сохранении опыта субстратного населения.

Примечания

¹ *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. – Москва-Сумы, 1991. – С. 8, 95-100; *Обломский А. М.* О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона

// Проблемы похождения та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 67-72; *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. – М., 2002. – С. 32; *Кропоткин А. В., Обломский А. М.* Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III-V ст. н.е. // Археологія. – 1991. – №1. – С. 77-89; *Тертиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в перв. пол. I тыс. н.э. – Lublin, 2004. – С. 44-45, 52-53.

² *Некрасова А. Н.* К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези доповідей III обласного науково-практичного семінару. – Полтава, 1990.

³ *Щукин М. Б.* Готский путь. – СПб., 2005. – С. 133.

⁴ *Любичев М. В.* К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на днепро-донецком водоразделе // РА. – 2003. – № 3; *Любичев М. В.* «Скифские войны» III в. и появление элементов черняховской культуры восточнее Днепра // Вісник ХНУ. – Харків, 2003. – № 594. – Історія: вип. 35; *Любичев М. В.* Киево-черняховские контакты ступеней C1b-C2 на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» // *Germania-Sarmatia* (в печати); *Любичев М. В.* Об этнокультурных процессах позднеримского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследования археологического комплекса Войтенки) // Матеріали конференції в октябрі-ноябрі 2006 в г. Тула (в печати); *Любичев М. В.* Этнокультурный подтекст распространения фибул группы Альмгрен VII восточнее Днепра // Древности. – Харьков (в печати).

⁵ *Любичев М. В.* Керамический комплекс горизонта Боромля // Вісник ХНУ. – Харків, 2007. – Історія: вип. 39. – С. 286-299.

⁶ *Сымонович Э. А.* Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс.н.э. возле Курска // МИАДЛ. – Курск, 1990. – С. 81-92, Рис.3-9.

⁷ *Некрасова А. Н.* Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. – К., 2006. – С. 95-98, Рис. 20, 21, 27, 33, 36.

⁸ *Башкатов Ю. Ю., Дегтярь А. К., Любичев М. В.* Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца // Древности. – 1997. – С. 112-113, Табл. I.

⁹ *Любичев М. В.* О постройках на селище черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004-2005 г.г.) // АЛЛУ. – 2006. – №2. – С. 79, Рис. 2.

¹⁰ *Любичев М. В., Мызгин К. В., Варачева К. Г.* Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2006 г. – Харьков, 2007. – НА ИА НАНУ. – Рис. 57-61.

¹¹ *Обломский А. М.* Новый черняховский памятник на территории России // *Stratum plus*. – 2001-2002. – №5.

¹² *Сымонович Э. А.* Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс.н.э. возле Курска // МИАДЛ. – Курск, 1990. – Рис. 1.

- ¹³ *Любичев М. В.* О постройках на селище черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004-2005 г.г.) // АЛЛУ. – 2006. – №2. – Рис. 2.
- ¹⁴ *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. – Москва-Сумы, 1991. – С. 41, 42, 51.
- ¹⁵ *Баран В. Д., Гопкало О. В.* Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006. – Рис. 5.
- ¹⁶ *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е.-IV ст. н.е.). – 1992. – Рис. 4.
- ¹⁷ *Там же.* – Рис. 42:1; 46: 1.
- ¹⁸ *Там же.* – Рис. 16:12.
- ¹⁹ *Там же.* – Рис. 40:1; 44:1.
- ²⁰ *Там же.* – С. 99-100,109, 110-111, 114-118, 119, 122, 125,133,140, 142, 144-145; *Тертиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. – К., 1992. – Рис. 2; *Тертиловский Р. В.* Київський горизонт поселення Глеваха // Археологія. – 1999. – №4. – Рис. 3, 4.
- ²¹ *Тертиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в перв. пол. I тыс. н.э. – Lublin, 2004. – С. 36.
- ²² *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е.-IV ст.н.е.). – 1992. – С. 133; *Тертиловський Р. В.* Київський горизонт поселення Глеваха // Археологія. – 1999. – №4. – Рис. 3,4.
- ²³ *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е.-IV ст. н.е.). – 1992. – С. 144-145.
- ²⁴ *Обломский Р. В., Тертиловский Р. В.* Поселение Седелки и его место среди памятников позднеримского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники верхнего Подонья первой половины I тыс. н.э. – Воронеж, 1998. – Рис. 18:1.
- ²⁵ *Там же.* – Рис. 5, 6; а, 15:II.
- ²⁶ *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957-1960 г.г.) // МИА. – 1964. – №116. – С. 234.
- ²⁷ *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е.-IV ст. н.е.). – 1992. – Рис. 49:1.
- ²⁸ *Башкатов Ю. Ю.* Об одном типе построек киевской культуры // Древности 1996. – Харьков, 1997.
- ²⁹ *Баран В. Д., Гопкало О. В.* Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006. – С. 9, Рис. 5.
- ³⁰ *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. – М., 2002. – Рис. 66.
- ³¹ *Тертиловський Р. В., Шекун О. В.* Олександрівка 1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996. – Рис. 6, 10, 23; *Тертиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в перв. пол. I тыс. н.э. – Lublin, 2004. –Рис. 29: 2-5.
- ³² *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. – М., 2002. – Рис. 66; *Тертиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в перв. пол. I тыс.н.э. – Lublin, 2004. – Рис.29:6.

Любичев М. В. Домостроительство на памятниках горизонта Боромля

³³ *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I-V вв. н.э. – Москва-Сумы, 1991. – С. 221, Рис.66.

³⁴ *Обломский А. М.* Днепроовское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. – М., 2002. – Рис. 66.

³⁵ *Любичев М. В.* К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на днепр – донецком водоразделе // РА. – 2003. – № 3. – С. 73.

³⁶ *Баран В. Д.* Черняхівська культура. – К., 1981. – С. 29; *Башкатов Ю. Ю.* Об одном типе построек киевской культуры // Древности 1996. – Харьков, 1997. – Табл. 3: II.

³⁷ *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I-V вв. н.э. – Москва-Сумы, 1991. – С. 100-101.

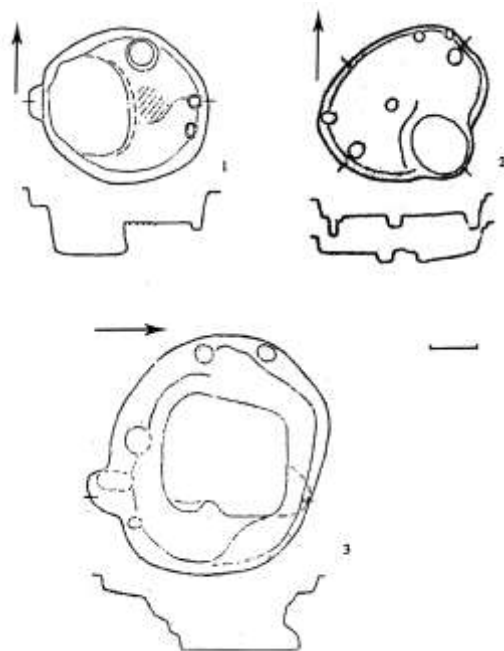

Рис. 1. Полуземлянки горизонта Боромля типа I: 1 – I\ 1а (Букреевка 2, сооружение 7), 2\ – I\1\ аб (Букреевка 2, сооружение 1), 3 – I\2аа (Букреевка 2, сооружение 4)

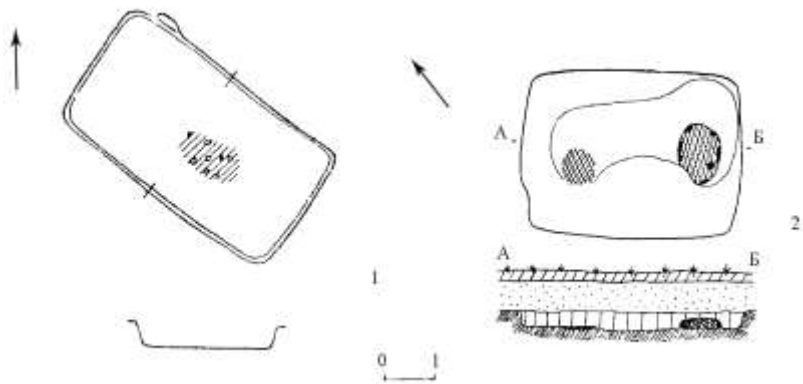

Рис. 2. Полуземлянки горизонта Боромля типа П\А: 1 – П\А 1\аа (Букреевка 2, сооружение 8), 2 – П\А 1\аб (Родной Край 3, сооружение 1).

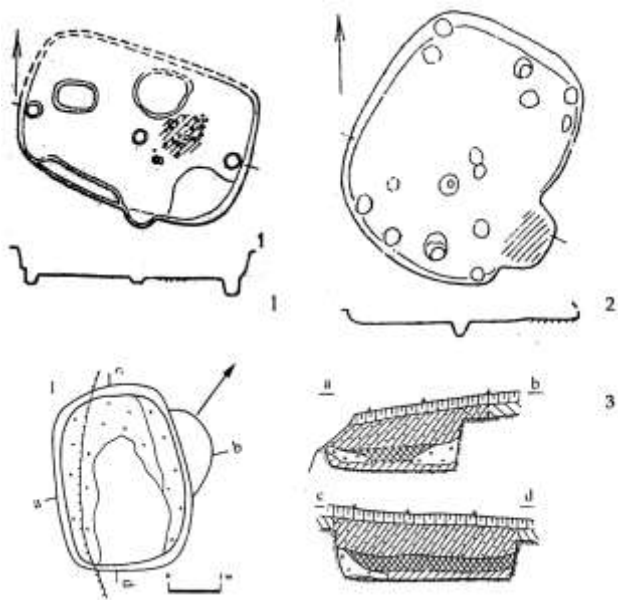

Рис. 3. Полуземлянки горизонта Боромля типа П\Б: 1- П\Б 1\аа (Букреевка 2, сооружение 9), 2 – П\Б 1\аб (Букреевка 2, сооружение 3); 3 – П\Б 1\бб (Боромля 2, сооружение 1).

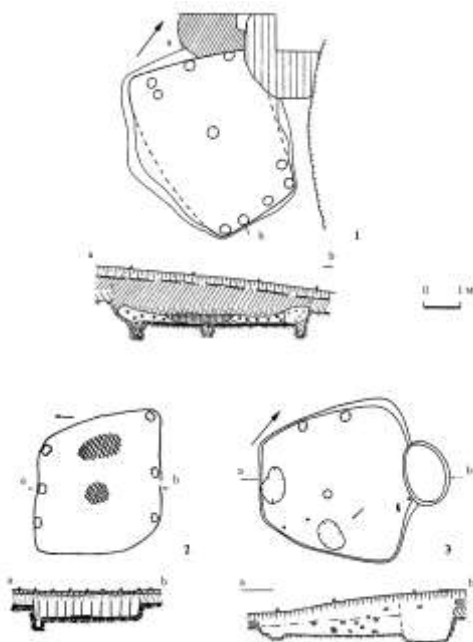

Рис. 4. Полуземлянки горизонта Боромля типа П\В: 1 – П\В1\аа (Боромля 2, сооружение 3); 2- П\В1\аб (Родной Край 3, сооружение 2); 3 – П\В1\аа (Боромля 2, сооружение 8).

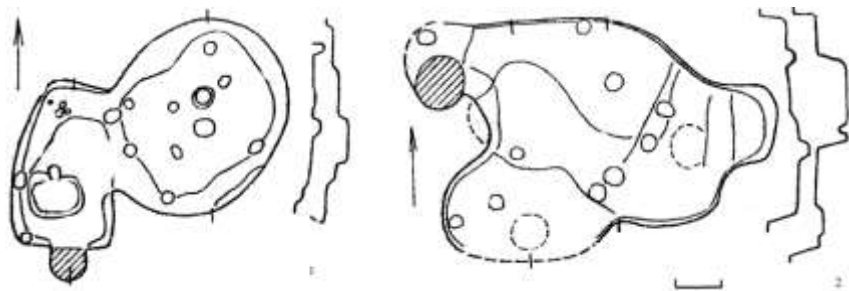

Рис.5. Полуземлянки горизонта Боромля типов: 1 - П1=аа + П\В\2аб (Букреевка 2, сооружение 2), 2 – П\А\1аб (Букреевка 2, сооружение 5).

Мызгин К. В.

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ПОСТУПЛЕНИЯ РИМСКИХ МОНЕТ В СРЕДУ ЧЕРНЯХОВСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Изучение римских монет, обнаруженных на территории Восточноевропейского Барбарикума, ставит перед собой решение множества проблем: определение хронологии, периодизации, путей поступления монет в варварскую среду, использования их местным населением во внутренней и внешней торговле и т. д. Одним из наиболее дискуссионных является вопрос о времени поступления римских монет к носителям черняховской культуры, с которой учеными традиционно связывается их появление на территории Восточной Европы.

Еще начиная с конца XVIII – начала XIX вв. ряд западноевропейских историков, таких как Ю. Крашевский, Г. Байер, Г. Крузе, И. Лелевель и другие, рассматривали находки римских монет на неримских территориях, как свидетельство торговли римлян с другими европейскими племенами в I – IV вв. Во второй половине XIX в. эти взгляды были развиты польским исследователем И. Садовским, который объяснял находки римских монет в Центральной и Восточной Европе, как следы торговых экспедиций римских купцов на север за янтарем во II в.¹ В. Г. Ляскоронский, напротив, предположил, что римская монета на славянские земли попадала не только по торговым путям, но скорее вследствие «многочисленных столкновений этих народов с Римской империей» во II–III вв.² Одним из первых научное объяснение появлению римских монет на восточнославянских землях попытался дать Д. Я. Самоквасов, по мнению которого клады римских монет следует рассматривать как сокровища славянских переселенцев, перенесенные с границ Римской империи – с Подунавья – во II в. н.э.³ В любом случае, все эти исследования объединяет одно мнение: римские монеты попадали на варварские земли в период их непосредственного обращения.

Более последовательно к изучению вопроса ученым удалось приступить лишь в конце 1950-х – начале 1960-х гг. Но и тогда, незначительный к тому времени, в сравнении с сегодняшним днем, уровень знаний археологов о материальной культуре и хронологии черняховских племен, также позволил отнести начало появления

римских монет в Восточной Европе ко времени их непосредственного обращения (более того, в таких условиях римская монета зачастую служила в качестве датирующего материала). На этих позициях стояли М. Ю. Брайчевский⁴, А. В. Фенин⁵, В. В. Кропоткин⁶. Так, М. Ю. Брайчевский отмечал, что основной приток римской монеты на территорию Восточноевропейского Барбарикума происходил с середины I по начало III вв. н.э.⁷, при этом время максимального притока совпадает с периодом римского присутствия в Дакии – II в.⁸ Серединой II в. н.э. определял максимальный приток римских монет на территорию Восточной Европы и В. В. Кропоткин. По мнению ученого, это было связано с экономическим и политическим подъемом Римской империи в I – II вв. н.э. и активным проникновением римлян на Боспор. В конце II – начале III вв. н.э. приток монеты, по мнению В. В. Кропоткина, падает, что связано с кризисом Римской империи в этот период и приходом в Северное Причерноморье готов⁹.

В начале 1970-х гг. М. А. Тиханова поставила под вопрос связь между черняховской культурой и притоком римских денариев. Это было связано с пересмотром исследователями нижней даты культуры. По мнению М. А. Тихановой, римские монеты поступали на территорию Восточной Европы во II – III вв., однако принадлежали населению, предшествующему черняховскому¹⁰. К этому положению примыкают выводы Г. А. Романовой о принадлежности ряда монетных кладов и отдельных монет позднезарубинецкому и киевскому населению в северной части лесостепи Днепро-Днепровского Левобережья¹¹.

Уже в начале 1980-х гг. А. А. Нудельман выделил для региона междуречья Днестра, Прута и Дуная два этапа массового проникновения римских монет: 1) II – первая половина III вв. и 2) вторая треть IV – начало V вв. Ученый считал, что римская монета на территории Днестро-Прутско-Дунайского междуречья обращалась уже с первых десятилетий II в. до рубежа IV–V вв., причем во II и первой трети III в. проникали преимущественно серебряные монеты, в первой половине и середине IV в. – бронзовые и в последней четверти IV – начале V в. – золотые¹².

В последнее время, ученые склоняются к мысли о том, что максимальный приток римских денариев в черняховскую среду происходил в середине III в., и связан с участием готов в так называемых «Скифских» войнах¹³. По мнению Б. В. Магомедова, после

готских войн приплыл монеты в регион снова возрастает со времени Диоклетиана и достигает максимума при Константине Великом, а потом снова уменьшается в гуннское время¹⁴.

К сожалению, все последние исследования, связанные с изучением римских монет на территории распространения черняховских древностей, базируются на сводах, составленных М. Ю. Брайчевским и В. В. Кропоткиным еще в конце 1950- начале 1960-х гг. На сегодняшний день, в связи со значительным расширением источниковой базы проблемы, сведения о количестве монет, содержащиеся в этих каталогах, значительно устарели, и их использование может привести к значительным искажениям. Например, мы не согласны с тем подсчетом количества монет позднеимперского времени, которое приводит Б. В. Магомедов¹⁵. Благодаря нашему анализу литературы, вышедшей в последнее время и работе в музейных фондах Украины и Молдовы, сегодня мы можем говорить не о 2 – 3 % монет позднеимперского времени, а о 11 – 12 %. Да и общее количество пунктов находок римских монет на территории Украинского Барбарикума далеко уже ушло за 1200 экз., и составляет более 1550 экз., с общим количеством монет около 25 тысяч экз. Пересмотренные нами данные о количестве и хронологическом распределении римских монет, обнаруженных на территории украинской лесостепи и Молдовы, позволяют уточнить некоторые вопросы, связанные со временем и путями поступлений римских монет в среду черняховского населения.

В историографии 1950-х 1980-х гг. сложилась определенная традиция привлекать для решения вопроса о времени поступления римских монет в среду черняховского населения клады. Однако, на наш взгляд, в разрешении этой проблемы клады не могут играть серьезной роли. Являясь, по своей сути, спрятанным богатством, монеты, оставленные в кладах, довольно тщательно отбирались их хозяевами. На это указывает два обстоятельства: металлический состав кладов и хронология монет, содержащихся в них. Так, 62,7 % известных на сегодняшний день на территории черняховской культуры кладов римских монет содержали исключительно серебряные монеты, по 3,3 % включали клады с монетами из золота и меди, 1,6 % кладов имели бронзовые монеты. При этом из 113 известных на сегодняшний день кладов римских монет, только два содержало монеты III в. (Бендеры, Тирасполь) (1,7 %), два – монеты

середины III – начала IV вв. (Лукашевка, Киев-1876) (1,7 %), монеты из пяти кладов относились к IV в. (Бранешты, Теленешты, Тараклия, Кишинев-1973, Будей) (4,4 %) и один клад к IV – началу V в.в. (Кириллены) (1,1 %). Основная же масса кладов (91,1 %) содержала монеты середины I – конца III в. – как правило, серебряные динарии, с большим количеством содержания серебра.

Совсем иная ситуация обстоит с единичными находками римских монет. В их среде выделяются три основных хронологических группы: 1) монеты начала/середины I в. – начала III в.; 2) монеты второй четверти III – начала IV вв.; 3) монеты второй четверти IV в. – начала V в.

Монеты первой хронологической группы (от Августа (31 г. до н.э. – 14 г. н.э.) до Александра Севера (222 – 235 гг.)) в общей массе находок составляют абсолютное большинство – 78,9 %. Причину такого преобладания в варварских землях денариев I–начала III вв. исследователи традиционно видят в высоком содержании в них драгоценного металла по сравнению с более поздними выпусками (наиболее активно порча монеты начинается с правления Септимия Севера (57 % серебра), а при Требониане Галле достигает 36 % серебра в монете)¹⁶. По нашим подсчетам, 91,8 % монет первой хронологической группы являются серебряными, и только 3,2 % медными, 3,9 % бронзовыми, 1 % золотыми и 0,1 % – билонновыми. Об особенной приверженности древних германцев к серебру писал Корнелий Тацит: «серебро они (германцы – М. К.) берут гораздо охотнее, нежели золото, но не из-за того, что питают к нему пристрастие, а потому, что покупающим простой и дешевый товар легче и удобнее рассчитывать серебряными монетами» (Тас. Germ. V).

Учитывая хронологические рамки черняховской культуры, монеты первой группы поступали в варварскую среду с довольно большим запаздыванием. Мы согласны с теми исследователями, которые считают, что основной приток римских монет начала/середины I – начала III вв. следует связывать с военно-политической деятельностью готов в середине – конце III в. Это время исследователи называют временем знакомства восточных германцев с более развитой материальной и духовной культурой Римской империи, произошедшее во время их походов на территорию римских провинций в процессе т.н. «Скифских» войн¹⁷. Первый период этих войн (238–253 гг.) был связан

с сухопутними походами варваров на території нижнедунайських і балканських провінцій Рима (Нижня Мезія, Фракія і Дакія), второй (256–270 г.) – на території провінцій Малої Азії.

Гораздо более сложным видится вопрос, каким же образом проникали эти монеты в варварскую среду? Проблема времени появления римских монет у черняховского населения самым тесным образом связана с вопросом возможных путей их поступления.

Б. В. Магомедов считает основным способом поступления динариев старых выпусков к варварам большие выплаты вождям (субсидии, выкуп за пленных, оплата наемных отрядов и т.д.)¹⁸. Денежные субсидии, судя по письменным источникам, действительно были немалым источником поступления серебряных монет к варварам. Первые подобные субсидии готы получили в первый год своих походов, в 238 г., после совместного с карпами вторжения в Нижнюю Мезию и разгрома города Истрии. Тогда успех похода был закреплен договором с наместником провинции Туллием Менофилом, по которому готы должны были получать ежегодные субсидии¹⁹. В 248 г. Филипп Араб прекратил выплаты и разорвал соглашение с готами²⁰, что послужило поводом к очередным их вторжениям на территории римских провинций. В 251 г. в битве при Абритте готы разгромили римскую армию Деция и новопровозглашенный император Требониан Галл был вынужден возобновить выдачу денежных субсидий готам²¹. Однако, если в данном случае речь шла о выплатах варварам в виде контрибуций, то не меньшее распространение получили выплаты готам за их службу империи. В частности, на этом тезисе настаивает М. Б. Шукин²². Сам Иордан пишет по этому поводу: «Готы же, после того как была у них отнята их стипендия, что случалось обычно, переносили это с неудовольствием и из друзей стали врагами. Они, хотя и жили в отдалении под управлением, были федератами римского государства и получали ежегодное вознаграждение...» (Iord. Get. 89). В поздней империи федератами назывались солдаты вспомогательных войск, предоставленные ей тем или иным племенем – готами, гепидами, вандалами, герулами, гуннами – и его вождем по договору (foedus). По этому договору император обязывался выплачивать федератам ежегодное жалованье или выдавать соответствующее количество продовольствия, они же обязывались оборонять границы римского государства²³. Позднее, уже после окончания «Скифских» войн,

подобный договор будет заключен между Константином Великим и готами в 332 г.²⁴ Сама традиция привлекать варваров для охраны римских границ была начата военными реформами Диоклетиана и уже активно продолжена Константином I и Констанцием II²⁵. По замечанию английского историка М. Гранта, римляне вообще предпочитали видеть свои границы окруженными «санитарным кордоном» из полунезависимых государств, правителей которых Рим готов был субсидировать, даже несмотря на непопулярность такого курса среди некоторых представителей римской аристократии²⁶. По всей видимости, деньги, получаемые по договору, оседали в руках варварской военной знати. На это, например, указывает сообщение Тацита о том, что римляне приучили вождей древних германцев принимать деньги (Tac. Germ. XV). О получении германскими вождями в начале III в. крупных денежных сумм от римлян писал и Дион Кассий (Dio Cassio LXXVII, 14).

Подобным образом монеты первой хронологической группы поступают к черняховскому населению в течение второй половины III – начала IV вв. (скорее всего, до правления Констанция II (337 – 361 гг.)) – до тех пор, пока у государства есть возможность находить в своих закромах монеты старых выпусков²⁷. Однако, не совсем до конца остается ясным вопрос – откуда же именно бралась римским правительством в достаточном для удовлетворения варварских запросов количестве серебряная монета? И М. Б. Щукин²⁸ и Б. В. Магомедов²⁹ считают основным источником римскую государственную казну, где оседали вышедшие из обращения номиналы. В таком случае, ничто не мешает предположить, что вышедшая к середине III в. из обращения серебряная монета I – начала III вв. могла храниться и в казне провинциальных городов, пока не была изъята оттуда варварами во время грабительских походов. Об «опустошении» готами римских провинций писал Иордан (Iord. Get. 93; 104), когда разграблению подверглись города Мезии, Фракии, Дакии, в т.ч. города Филиппополь и Виминакий³⁰. Виминакий был настолько разграблен, что в нем даже прекратили чеканку монеты³¹. По мнению Г. В. Бейдина, М. Н. Григорьянца и М. В. Любичева подобная монета вообще могла изыматься варварами из храмовых сокровищниц, где она хранилась³² (хотя, хранение монеты в храмах видится нам весьма маловероятным).

Некоторые из осаждаемых готами городов спасались от разграбления выкупами. Описывая осаду Маркианополя Иордан пишет: «Вскоре они (варвары – *М. К.*) перешли вброд Данубий, вновь опустошили Мезию и подступили к главному городу той страны, славному Маркианополю. Они долго его осаждали, но, получив выкуп от осажденных, отошли...» (Iord. Get. 92; 93), «...после длительной осады (Маркианополя – *М. К.*) ... получив выкуп, отступил обогащенный гет... в свои земли...» (Iord. Get. 94). Возможно, роль выкупа, наряду с другими ценностями, играли и хранящиеся в казне города «старые» серебряные монеты. Сюда же, очевидно, стоит отнести и выкупы, которые варвары получали за пленных, захваченных во время походов³³.

Таким образом, поступление серебряных римских монет ранних эмиссий в среду черняховского населения могло происходить не только вследствие получения готами контрибуционных выплат или оплаты за охрану границ империи, но и непосредственно в процессе грабежей римских провинций, а точнее – во время разграбления денежных хранилищ провинциальных городов.

Косвенно о связи между событиями середины III века и появлением в черняховской среде в это время серебряных монет I – II вв. могут служить находки римских монет черняховских памятниках Днепровского Левобережья. С 14 относительно или точно датированных черняховских памятников, расположенных на территории между Днестром и Северским Донцом, известно 94 случая находок римских монет. Из этого количества памятников 7 имеют материалы середины-второй половины III и IV – начала V вв. и 7 памятников датируются в пределах только второй четверти IV – начала V вв. При этом 95,5 % римских монет с этих памятников относятся ко времени конца I – II вв., из которых 96 % являются серебряными. В то же время, нам не известно ни одной находки римских монет конца I – II вв. на памятниках, датированных исключительно серединой – второй половиной III в. (памятниках горизонта Боромля). Таким образом, римские монеты в регионе появляются не раньше начала IV в., куда они попали вместе с носителями «классической» черняховской культуры, на памятниках которой они имеются в массовом количестве. В междуречье Днестра и Северского Донца их занесли те самые участники готских походов середины III в., переселившиеся сюда после подписания мирного договора 332 года³⁴.

Вторая хронологическая группа (вторая четверть III – начало IV вв.), представленная монетами от Гордиана III (238–244 гг.) до Диоклетиана (284–305 гг.), наименьшая в процентном отношении – 9,4 %. Наибольшее количество этих монет по своему составу являются бронзовыми – 33,8 %, 26,3 % составляют медные монеты, серебряных монет 29,3 %, золотых 6,8 % и билонновых 3,8 %. Немаловажен факт – монеты этой хронологической группы синхронны событиям «Скифских» войн. По всей видимости, монеты этой группы поступали к черняховскому в результате грабительской деятельности, когда монета изымалась непосредственно из оборота («военная добыча», по Б. В. Магомедову³⁵).

Среди находок монет второй хронологической группы к первому этапу войн относятся 16 находок провинциальных монет и медальон из городов Маркианополь, Виминакий, Адрианополь, Филиппополь, Анхиал, Аполлония, Диррахий, при чем все они чеканены в период между 238 и 253 гг. Ко второму этапу относятся провинциальные монеты городов Тия, Кесария, Эфес, Александрии Египетской, Кремна, Антиохия и др.³⁶ Немногочисленность этой группы находок римских монет, а также факт довольно большого содержания монет из неблагородных металлов, на наш взгляд, может указывать на их случайное попадание к носителям черняховской культуры (этим, по-видимому, объясняется и небольшой процент бронзовых и медных монет первой хронологической группы).

По окончании «Готских» войн, вплоть до Константина Великого (306–336 гг.) наступает заметный спад в поступлении римской монеты к черняховскому населению. В период от Аврелиана (270–275 гг.) до Диоклетиана (284–305 гг.) известно только несколько экземпляров римских монет, при чем все они концентрируются в западных областях культуры. В основном, это бронзовые и медные монеты, поступление которых, видимо, следует связывать с продолжавшимися в это время периодическими столкновениями германских племен с римлянами на римской границе, продолжавшиеся до начала 30-х гг. IV в., на что, прежде всего, указывает территория распространения этих монет.

Наконец, третья хронологическая группа (11,7 % от общей массы монет), представленная монетами второй четверти IV – начала/середины V в. (от Константина Великого (306–337 гг.) до Феодосия II (408–450 гг.)), содержит в себе серебряных монет 14,2 %,

бронзовых 29 %, медных 44,6 % и довольно большой процент золотых (наибольший из трех групп) – 12,2 %. Начало поступления монет третьей хронологической группы приходится на подписание между готами и Константином Великим в 332 г. мирного договора. С этого времени, за исключением отдельных грабительских вылазок отдельных племен, между варварами и Римом наступает период мирного сосуществования. В самой черняховской культуре этот период называют «периодом стабилизации культуры»³⁷. После окончания многолетних военных столкновений с империей, в самой черняховской среде происходят значительные изменения. В это время начинается переселение части германского населения на восток, с которым связано появление черняховской культуры в днепро-донецком междуречье³⁸. На землях, вдоль римского лимеса, берет начало новая эра развития римско-германских торговых отношений. Рим, обессиленный экономическим и политическим кризисом III в., был заинтересован в дешевых поставках хлеба, а готы, в свою очередь, долгое время паразитировавшие на награбленном во время походов имуществе, были заинтересованы, а позднее стали и в какой-то мере зависимы, от поступления римской продукции. В частности, о зависимости готов от римской торговли в этот период пишет Аммиан Марцелин (Amm. Marc. XXVII 5, 7).

Значительная часть монет третьей хронологической группы происходит из неблагородных металлов – из меди или бронзы (соответственно 44,6 % и 29 %). По мнению Б. В. Магомедова, распространение монет IV в. в Восточной Европе связано со службой местных воинов на территории империи. Как уже упоминалось выше, по договору 332 г. готы были обязаны поставлять в римскую армию своих воинов за ежегодное вознаграждение. Рядовые воины, по мнению исследователя, по возвращении на родину имели определенное количество денег, которое было в обращении в местах их службы³⁹. Большинство таких монет содержало указания монетных дворов, в которых они были отчеканены. Наибольшая концентрация подобных находок приходится к западу от Днестра, что, как считает Б. В. Магомедов, может быть связано с прохождением по это реке границы между остготами и везиготами⁴⁰. В большинстве регионов черняховской культуры среди находок полностью преобладают монетные дворы восточных провинций, и лишь в регионе верхнего Днестра наибольшее распространение получили монеты западных

провинций империи, что ставит под сомнение связь этого региона с черняховской культурой⁴¹.

В целом, мы разделяем точку зрения Б. В. Магомедова на пути поступления римских монет третьей хронологической группы в среду черняховского населения. Однако, на наш взгляд, не стоит полностью отрицать торговую природу бронзовых и медных монет IV в. Регионы распространения монет рассматриваемой хронологической группы, как наиболее близкие к римскому лимесу, ко второй четверти – середине IV в. были активно вовлечены в орбиту римской экономической жизни. Довольно большое распространение монет из неблагородных металлов может свидетельствовать, на наш взгляд, об активном участии этих денег во внешнем (а, возможно, и во внутреннем) торговом обороте. При тех огромных объемах римско-черняховских торговых операций, происходивших в IV в. полновесная серебряная монета старых эмиссий вряд ли могла удовлетворить интересы обеих сторон, особенно римской, где ее запасы к этому времени практически иссякли. В этом случае, «общий язык» помогала найти бывшая в ходу бронзовая или медная монета. И тогда более чем резонным видится стремление германских воинов привезти заработанные во время службы в римской армии деньги на родину. Немаловажен и тот факт, что бронзовые и медные монеты непрерывно поступают в черняховскую среду начиная со второй четверти IV вплоть до начала V вв.

Серебряные монеты третьей хронологической группы в основном представлены находками силикв эпохи Констанция II (337–361 гг.). По этому поводу интересное предположение высказал М. Б. Шукин: в то время, когда запасы старых серебряных монет в государственной казне исчерпались, продолжавший политику Константина Констанций II специально для расплаты с варварами-федератами стал чеканить полновесную серебряную монету – силикву. По крайней мере, находки таких монет действительно концентрируются на памятниках германских культур вблизи римского лимеса, тогда как в остальных областях Римской империи и Барбарикума силиквы практически не известны⁴².

Начиная с правления Валентиниана II (375–392 гг.) поступления римских монет на территорию черняховской культуры заметно падает, что можно связать с приходом в регион гуннских племен. В то же время в черняховскую среду начинают активно проникать золотые монеты третьей хронологической группы. Очевидно, в это

время черняховское общество полностью включается в ритмы римской экономики и золотые солиды, уже довольно распространенные на территории всей империи, наряду с медными и бронзовыми монетами активно проникают к варварам.

Таким образом, выделение трёх хронологических групп римских монет на территории распространения черняховской культуры позволяет более детально проследить динамику их поступления в среду местного населения. Начало и основной приток римских монет связан с военно-политической деятельностью готов во второй половине – середине III в. – с их участием в походах на римские провинции («Скифские» войны). В это время к черняховскому населению поступают большая часть монет первой хронологической группы, представленные денариями начала/середины I – начала III вв. и часть монет второй хронологической группы, датированные серединой – концом III вв. Источниками поступлений монет первой группы являются контрибуционные выплаты, оплата за службу в римском войске, выкупы, грабежи. Монеты второй группы попадали исключительно вследствие грабежей населения римских провинций. Спад в поступлении римских монет происходит в период от Аврелиана (270–275 гг.) до Диоклетиана (284–305 гг.), когда к черняховскому населению вследствие периодических столкновений готов с римлянами попадает незначительная часть монет второй хронологической группы. С подписанием в 332 г. Между Константином I (306–337 гг.) и германскими вождями мирного договора (foedus) поступление римской монеты в черняховскую среду возобновляется. Основными источниками поступлений монет третьей хронологической группы была плата за службу готов в римской армии, и внешняя торговля черняховских племен с римскими провинциями. Наряду с общим угасанием поступлений римских монет на территорию черняховской культуры во второй четверти IV в. К черняховскому населению вплоть до начала V в. поступают золотые монеты, что свидетельствует об активном участии местного населения в экономической жизни Римской империи, особенно в областях, непосредственно примыкавших к римскому лимесу.

Примечания

- ¹ *Брайчевський М. Ю.* Римська монета та території України. – Київ, 1959. – С. 35, 100-101.
- ² *Ляскоронский В. Г.* Находки римских монет в области Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. I. – С. 458-464.
- ³ *Самоковасов Д. Я.* О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних руссов и ляхов // Тр. VIII АС. – М., 1897. – Т. III.
- ⁴ *Брайчевський М. Ю.* Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 74-80; *Брайчевський М. Ю.* Римська монета на території України. – Київ, 1959.
- ⁵ *Фенін О. В.* Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 92-104.
- ⁶ *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ Г4-4. – М., 1961; *Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. – М., 1967.
- ⁷ *Брайчевський М. Ю.* Римська монета та території України. – Київ, 1959. – С. 18.
- ⁸ *Брайчевський М. Ю.* Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – 1952. – Т. VI. – С. 74-80.
- ⁹ *Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. – М., 1967. – С. 79-81.
- ¹⁰ *Тиханова М. А.* К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры // КСИА. – 1973. – Вып. 138. – С. 66-73.
- ¹¹ *Романова Г. А.* О топографии кладов римских монет на Левобережье Днестра // Археологічні старожитності Подесення. – Чернівці, 1995. – С. 122-124.
- ¹² *Нудельман А. А.* Римская монета в междуречье Днестра, Прута и Дуная // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982. – С. 125-133.
- ¹³ *Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 111; *Лавров В. В.* Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. – СПб., 2003. – С. 349, 352; *Бейдин Г. В., Григорьянц М. Н., Любичев М. В.* Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. – Харьков, 2006. – С. 119.
- ¹⁴ *Магомедов Б. В.* Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 47-48.
- ¹⁵ *Там же.* – С. 47.
- ¹⁶ *Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ Г4-4. – М., 1961. – С. 36; *Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 111.

- ¹⁷ *Лавров В. В.* Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. – СПб., 2003. – С. 349, 352.
- ¹⁸ *Магомедов Б. В.* Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006.– № 4. – С. 47.
- ¹⁹ *Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954. – С. 29; *Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 135.
- ²⁰ *Вольфрам Х.* Готы. – СПб., 2003. – С. 73.
- ²¹ *Там же.* – С. 74-75.
- ²² *Щукин М. Б.* Готский путь. – СПб., 2005. – С. 201.
- ²³ *Грант М.* Расцвет Римской империи. – X., 2005. – С. 63; *Скржинская Е. Ч.* Комментарии // Иордан «О происхождении и деяниях гетов». – СПб., 1997. – С. 247-249.
- ²⁴ *Щукин М. Б.* Готский путь. – СПб., 2005. – С. 200.
- ²⁵ *Грант М.* Расцвет Римской империи. – X., 2005. – С. 62-63.
- ²⁶ *Там же.* – С. 44.
- ²⁷ *Щукин М. Б.* Готский путь. – СПб., 2005. – С. 200-201.
- ²⁸ *Там же.* – С. 201.
- ²⁹ *Магомедов Б. В.* Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006.– № 4. – С. 47.
- ³⁰ *Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. – М., 1954. – С. 46-70.
- ³¹ *Моммзен Т.* История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. – М., 1949. – Т. 5. – С. 208.
- ³² *Бейдин Г. В., Григорьянц М. Н., Любичев М. В.* Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. – Харьков, 2006. – С. 119.
- ³³ *Магомедов Б. В.* Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006.– № 4. – С. 47.
- ³⁴ *Мызгин К. В.* Некоторые аспекты политической и экономической истории населения днепро-донецкой лесостепи во второй четверти I тыс. н.э. по нумизматическим данным // Germania-Sarmatia (в печати).
- ³⁵ *Магомедов Б. В.* Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006.– № 4. – С. 47.
- ³⁶ *Там же.* – С. 47.
- ³⁷ *Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 141-143.
- ³⁸ *Любичев М. В.* «Скифские войны» III в. и появление элементов черняховской культуры восточнее Днепра // ВХНУ. – 2004. – № 594. – Історія: вип. 35. – С. 22-34.

³⁹ Магомедов Б. В. Монеты как джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 48.

⁴⁰ Там же. – С. 48.

⁴¹ Там же. – С. 48-49.

⁴² Щукин М. Б. *Готский путь*. – СПб., 2005. – С. 202.

Резюме

Мызгин К. В. *До питання про час надходження римських монет у середовище черняхівського населення*

Стаття присвячена проблемі часу надходження римських монет до носіїв черняхівської культури. Виділення трьох хронологічних груп серед римських монет, виявлених на території поширення черняхівських старожитностей дозволяє більш детально простежити шлях і динаміку їхнього надходження в середовище місцевого населення. Початок і основний приплив римських монет пов'язаний з військово-політичною діяльністю готів у другій половині-середині III ст., а саме з їхньою участю в походах на римські провінції. На цей час приходиться надходження монет першої (початок/середина I– початок III ст.) і другої (друга чверть III–початок IV ст.) хронологічних груп. Початок надходження монет третьої хронологічної групи (друга чверть IV–початок V ст.) пов'язаний з підписанням у 332 р. між Костянтином I і германськими вождями мирного договору. Основними джерелами надходжень монет у цей час була плата за службу готів у римській армії і зовнішня торгівля черняхівських племен. З другої чверті IV ст. настає поступове згасання надходжень римських монет до черняхівського населення. Проте, з цього часу до початку V ст. у місцеве середовище починають активно проникати золоті монети, що може свідчити про активну участь варварів в економічному житті Римської імперії.

Таблиця 1.

Распределение единичных находок римских монет, обнаруженных на территории украинской лесостепи и Молдовы, по металлу, %

Хронологическая группа	Общее кол-во	Серебро	Медь	Бронза	Золото	Билон
I	78,9	91,8	3,2	3,9	1	0,1
II	9,4	29,3	26,3	33,8	6,8	3,8
III	11,7	14,2	44,6	29	12,2	-
Итого:	100	100	100	100	100	100

Сорочан С. Б.

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ВИЗАНТИЙСКОГО ПРЕТОРИЯ IX в. В “ЦИТАДЕЛИ” ХЕРСОНА

Материалы раскопок юго-восточной части византийского Херсона, полученные в разные годы К. Э. Гриневичем, И. А. Антоновой, С. Б. Сорочаном, дают редкую возможность познакомиться со строительными остатками ромейского провинциального претория, сведения о котором донесла строительная надпись 1059 г. Как удалось установить И. А. Антоновой, он был сооружен в самом конце IX-начале X вв. на территории надежно укрепленной “цитадели”, образуемой каре из обновленных куртин 18 - 21. Архитектурный комплекс включал парное здание с восьмью помещениями общей площадью около 400 кв. м и просторным двором между ними, вход в который, прикрываемый железной дверью (*portai siderai*), открывался сводчатым или купольным портиком из четырех мраморных колонн. Перед дверью могли находиться одно или два вторично использованных мраморных изваяния льва на постаменте. Видимо, именно сюда была перемещена резиденция стражига фемы, в которую обычно входили хранилища, крововишница, помещения для воинов, суд и тюрьма.

С востока комплекс замыкал построенный несколько позже, не ранее начала X в., трехапсидный и трехнефный храм почти квадратной формы. Очевидно, он служил гарнизонной, военной церковью и был пышно украшен мраморами и мозаикой. Возвышаясь над прочими одноэтажными зданиями, храм являлся архитектурной доминантой всего комплекса. С юга к нему примыкало прямоугольное помещение баптистерия первой половины X в. с неглубокой купелью в виде прямоугольного каменного блока, вставленного в угол восточной стены. Ценная находка указывает, что херсониты продолжали в это время традицию проведения крещального обряда как в церквях, так и в отдельных крещальнях. Весь архитектурный комплекс просуществовал до конца XI - начала XII вв., после чего, очевидно, за ненадобностью был заброшен и разобран¹.

Тем не менее последние исследования, проведенные в 2004-2006 гг. экспедицией Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина (руководитель С. Б. Сорочан), позволяют предположить, что обнаруженный комплекс не был единственным в

“цитадели”. Он имел своего предшественника. Рядом с ним, на расстоянии 13,2 м к югу, через площадь, уступом по отношению к парному зданию, находилось еще одно крупное обособленное здание, сnivelированное к моменту строительства претория X-XI вв.

К настоящему моменту раскопаны три крупных помещения почти правильной квадратной формы, следующие анфиладно по линии запад – восток². Общие размеры открытого здания - 18,0 x 6,60 м, общая площадь - 118,8 м². Первое (западное) помещение имело площадь примерно 31 м², второе, центральное, - 22 м², третье, восточное, - 23 м². В целом, постройка выглядела как прямоугольное в плане здание, которое, судя по значительной толщине стен (до 0,9 м), могло иметь второй этаж. Оно было сложено в технике двухпанцирной кладки, из подтесанного камня на земляном растворе. Кроме того, в кладке фундамента, сделанного несколько шире стен, встречаются сполли в виде плинфы с прослойками цемянки, которые поначалу были приняты за следы *opus mixtum*³. Культурный слой здесь вообще насыщен остатками разложившейся цемянки и обломками плинфы.

В 2006 г. удалось получить информацию об источнике таких споллий. В результате совместного исследования Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина и Лаборатории им. Резерфорда и Элтона (Оксфорд, Британия) была установлена идентичность строительных растворов ранневизантийской бани, находящейся к западу от открытого здания, и образцов раствора, обнаруженного в заполнении слоя помещений⁴.

Таким образом, можно утверждать, что раннесредневековая баня неоднократно перестраивалась⁵. Более того, раскопки Харьковской экспедиции в 2007 г. позволили уточнить, что здесь могла находиться не одна баня, как предполагалось раньше, а две. Удалось обнаружить, что еще одна баня находилась к юго-западу от первой, почти вплотную, но имела несколько иную ориентацию, со смещением на 15-20 градусов к северо-западу. Ее разрушение или кардинальная перестройка, очевидно, сопровождалась изменением планировки, были вызваны необходимостью сооружения нового общественного здания. В связи с этим северная часть бани бала разобрана, о чем свидетельствуют яма глубиной около 2 м на этом месте и наличие срубленной полукруглой ванны из плинфы и цемянки, торцовая часть которой оказалась включена в западную стену общественного здания. Строительный материал из разобранной, разрушенной части бани был

частично использован при строительстве нового здания, а частично использован для нивелировки поверхности под это строительство.

Заполнение всех трех помещений открытого архитектурного комплекса носит фактически идентичный характер. Это серый рыхлый суглинок с примесью керамики, ракушек и камней. Однако можно выделить и некоторые важные особенности. Так, в помещении 1, у западной стены 118, была обнаружена вымостка из трех рядов плоского бутового камня средней величины в один ряд (сохранившаяся общая длина – 2,9 м, ширина – 1,0 м), а на глубине около 0,5 м от уровня раскопок 2005 г. обнаружен мощный слой горения и слой разложившейся серо-желтой цемянки, который занимает почти всю площадь помещения 2 и уходит под южную стену 127. Последний не равномерен: начинаясь у стены 125а, он понижается к противоположной стене 131\ а, клебясь по толщине от 0,15 до 0,2 м.

В помещении 3, на глубине 0,4 м от уровня раскопок 2005 г., на уровне фундамента, обнаружено плотное заполнение из глины, извести, разложившейся цемянки, мелких камней и керамики. Мощность слоя – 0,25-0,30 м. Видимо, он тоже является следами нивелировки, предшествовавшей строительству.

Среди обнаруженного массового вещественного материала можно выделить дно лампы, две костяные заготовки, круглую игральную шашку (кость, 2,5 x 2,5 см), стреловидную накладку (кость, длина – 2,8 см, ширина - 1 см), пряслице или грузило (глина, 2 x 2 см), а также большое количество фрагментов тарной и строительной керамики, изделий из металла, монеты VI – IX вв.

Судя по строгой, правильной планировке помещений, тянувшихся размеренной анфиладой, здание явно носило общественный, административный характер. Ровный ряд почти квадратных в плане, просторных помещений очень близок к таким же двум рядам помещений возведенного позже двойного здания фемного претория, что позволяет высказать предположение об их аналогичном назначении. Если это так, тогда мы имеем дело со следами первого по времени претория, воздвигнутого почти по центру “цитадели”.

В настоящий момент можно утверждать, что здание было построено на месте сооружения, возведенного не ранее VII в. Кроме того, сохранилась часть вымостки упомянутой выше бани в западной части ранневизантийского “претория”, которая уходит на юг, под внешнюю стену претория и примыкает к ванне прямоугольной

формы, открытой в 2003 г.⁶ До раскопок 2007 г. предполагалось, что это следы южной оконечности раннесредневековой бани VI-первой половины IX вв., раскопанной И. А. Антоновой, но теперь с большей уверенностью можно говорить о том, что это остатки еще одной бани, причем построенной в VII в. Слои цемянково-известняковой крошки, подстилающий помещения обнаруженного “претория” и, возможно, являющийся следами остатков разрушенных терм, содержит самые поздние материалы столовой керамики LRC \10\ В и LRC \10\ С. Аналогичные контексты керамики зафиксированы и под каменной вымосткой помещения бани, примыкающей к ванне, открытой в 2003 г. Почти полное отсутствие более ранних форм, чем LRC\3, type F (причем присутствует только их поздний вариант с середины VI в.), в сочетании с этими формами дает дату от первой четверти VII в. До 650-670-х гг. Под этим слоем идет контекст с выбросом сразу второй половины II – начала III вв.

В помещениях 1 и 2 контексты достаточно однозначны – начало – первая половина IX в. Особо следует отметить отсутствие находок характерных кувшинов с плоскими ручками. Однако два контекста из помещения 3 вносят в эту согласованную картину некоторый разнород. В сером слое, подстилающем фундамент здания, встречены два фрагмента кувшинов с плоскими ручками. Фрагмент ручки такого же кувшина найден под тонким слоем разложившейся цемянки в углу помещения. Если это нарушение стратиграфии, тогда общая картина соответствует двум первым помещениям и может рассматриваться как «примесь сверху». Если же находки стратиграфичны, а вероятность этого весьма велика, тогда время сооружения всего комплекса следует переносить на середину IX в., и считать “преторий” относящимся к самому раннему этапу существования фемы Климата (840-850-е гг.). В этом случае время его существования оказывается весьма непродолжительным – около 50 лет, поскольку в конце IX - начале X вв. в “цитадели” был сооружен уже новый, гораздо более обширный фемный преторий, а старый сnivelирован.

Обобщая полученные данные, можно заключить, что в результате работ 2004-2006 гг. было открыто ранневизантийское здание, которое пережило, видимо, две перестройки, причем вторая была кардинальной. Первое сооружение дожило до начала - первой трети IX в., когда погибло в результате сильного пожара. Его следы в виде темной гари, серого пепла мощным слоем прослеживаются во всех трех помещениях,

особенно в центральном. Около середины IX в. здание было полностью перестроено, но, очевидно, по плану предыдущего. В таком заново отстроенном виде здание доживает до последней четверти IX в., после чего, в свою очередь, было разрушено, а место, на котором оно находилось, сnivelировано под площадь ввиду начавшегося напротив, на расстоянии 13,2 м. к северу, строительства монументального архитектурного комплекса византийского фемного претория X - XI вв. Тогда же было окончательно сnivelировано и помещение раннесредневековой бани VI - первой половины IX вв., с запада примыкавшей к углу здания, открытого в 2004-2006 гг. Находившаяся южнее еще одна баня, выстроенная в VII в., перестала действовать уже к IX в. и материал из нее в качестве сполли, в том числе плинфа с мощным слоем цемянки, пошел на сооружение нового здания.

Следовательно, мы имеем дело с преемственностью строительства в “цитадели”, строительства, наполненного одним смыслом, ибо здание раннего “претория” тоже, скорее всего, служило для размещения местных правящих и судебных властей, как это следует из конституции Льва I префекту претория Константину, вероятно, от 471 г., которое было включено в Кодекс Юстиниана (I. 40. 15). Из постановления следовало, что если община, то есть полис, располагал священным дворцом или преторием (*sacra palatia vel praetoria*), тогда управление, судьи обязаны были занимать для обитания не покинутые дома частных лиц, а “...всеми способами заселяют (*inhabitare*) священнейшие дворцы или претории, так как эта необходимость побуждается (потребностью) предусматривать их восстановление”. При этом преторий предназначался для “...долженствующих быть полученными (от налогоплательщиков) и сохраненными продуктов (*speciebus*) вместо хранилищ, или для дела иной необходимости”.⁷ Под этой необходимостью применительно к Херсону могло подразумеваться размещение практия (*prakteion*) управления (*bikaratos*) местных баллистариев (*ton ballistairon*), правителей и судей (*iudex, iudicans*), а также имперских офицеров, к каковым относились комит, а позже дука – военный наместник, наделенный гражданскими полномочиями, своеобразный военно-гражданский “губернатор” области, засвидетельствованный эпиграфическими и сфрагистическими памятниками ранневизантийской Таврики.⁸ Он обладал высшей юридической властью в отношении солдат (*Dig. 49. I*), военной властью на

территории Таврики, применял по отношению к местному населению какие-то фискальные и связанные с налогообложением судебные функции, оказывал то или иное влияние на процедуру налогообложения, сбора налогов и выполнения повинностей (С. J. 1. 45.2; 10.23.3; 12.54.4), взимал недоимки (С. Th. 1.11.1; 6.30.40), контролировал финансовую деятельность курий (С. J. 10.32.62; 10.34.3), назначал управляющих – “простатовонтов” в крымские кастра, следил за чеканкой монет, за церковным управлением, организовывал общественные торжества, заботился о поддержании общественных дорог, строительстве, в том числе фортификационном, о мире и спокойствии на вверенной административно-территориальной единице (С. J. 1.5.8; 9.39.2). Судьи, размещившиеся в претории, обязаны были судить по законам империи, консультировать население по юридическим вопросам (С. Th. 1.16.12), доводить до подданных смысл новых законодательных актов (Nov. Marc. 2. 7).⁹ Для отправления всех этих многообразных дел могло служить административное здание по центру “цитадели”, когда оно находилось в ведении, вероятно, архонтата, его оффикия, а затем, после кардинальной перестройки в 40-е г. IX в., до возведения нового комплекса претория, приняло фемные власти, секрет стратига, первым из которых, если верить византийским источникам, был протоспафарий василевса Феофила, Петрона Каматир. В этом случае, объект, обнаруженный в “цитадели” в 2004-2006 гг., является уникальным по своей значимости и позволяет заполнить лакуну между постройками римской вексилляции II - III вв. и поздним фемным преторием, воздвигнутым, вероятнее всего, в правление Льва VI Мудрого (886-912) или Романа I Лакапина (920-944). Такого рода постройки обнаруживают общее происхождение и преемственность традиций, какие прослеживаются не только в Херсонесе / Херсоне, но встречаются и на перефирии византийского мира, как это видно на примере сооружений болгарского военного лагеря VIII - IX вв. в Плиске.¹⁰

Примечания

¹ Подр. см.: Сорочан С. Б. Об архитектурном комплексе фемного претория в византийском Херсоне // АДСВ. - 2004. - Вып.35. - С. 108 - 121; Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / Отв. ред. Г. Ю. Ивакин. - Харьков, 2005. - Ч. 2. - С. 997-1006.

² Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Зубарь В. М., Сазанов А. В., Иванов А. В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории “цитадели” Херсонеса Таврического в 2004 г. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. - Запоріжжя, 2005. - С. 283-285; Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Сазанов А. В., Иванов А. В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории “цитадели” Херсонеса в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. - Київ; Запоріжжя, 2006. - С. 334-338; Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Сазанов А. В., Иванов А. В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории “цитадели” Херсонеса в 2006 г. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2006 рр. - К., Запоріжжя, 2007 (в печати).

³ Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Сазанов А. В., Иванов А. Указ. соч. - С. 336-337, рис. 3-4.

⁴ Подр. см.: Крупа Т. Н., Кокельманн В., Киричек О. И., Сорочан С. Б. Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // *Clavis mediae aevi*. Вып.1. Информационные методы исследования в медиэвистике / Отв. ред. А. Г. Еманов. - Тюмень, 2006. - С. 3-12.

⁵ Подр. см.: Сорочан С. Б. Византийский Херсон... - С. 938-946.

⁶ Сорочан С. Б., Крупа Т. Н., Зубарь В. М., Сазанов А. В., Иванов А. В. Работы объединенной археологической экспедиции “Цитадель” в Херсонесе Таврическом в 2003 г. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - Київ., 2004. - С. 300.

⁷ Законодательные памятники административной и финансовой политики ранней Византии. Ч. 1: период 364-401 гг. / Пер., коммент. и прим. В. В. Серова. - Барнаул, 2004. - С. 418.

⁸ Ср.: С. J. 1.49.1; Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России (Находки 1905 г.) // ИАК. - 1906. - Вып.18. - С. 121-123, №7; Соломоник Э. И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма // ВВ. - 1986. - Т. 47. - № 4; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России. - СПб., 1896. - С. 107, № 99; Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. - VI в. н.э. Очерки истории и культуры / Отв. ред. В. М. Зубарь. - Харьков, 2004. - С. 520-538; Сорочан С. Б. Византийский Херсон... - Ч. 1. - С. 176 - 188, 618 - 624, рис.29; Сорочан С. Б. О дуках Таврики и их моливдулах // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международ. науч. конференции. - Киев; Судак, 2006. - С. 298-302.

⁹ Законодательные памятники... - С. 510-513.

¹⁰ Ср.: Георгиев П. Принципиата – дворец в кампуса Плииска // X. сб. - 2006. - Вып. 15. - С. 83-95.

Резюме

Сорочан С. Б. Про дослідження візантійського преторія IX ст. в “цитаделі” Херсону.

В статті розглядаються результати розкопок великої суспільної трьохкамерної будівлі в центрі “цитаделі” візантійського Херсону, яку можна інтерпретувати як преторій, місце, де розташовувалася влада цього ромейського провінційного міста. Споруду було побудовано на початку IX ст., після чого вона пережила кардинальну перебудову приблизно у 840-850-у рр., коли тут могла бути розташована ставка першого стратига Херсону та феми Клімата протоспафарія Петрони Каматира, відомого з нарративних джерел. Преторій проіснував до кінця століття, після чого був розібраний внаслідок почавшегося неподалік будівництва більш великого монументального архітектурного комплексу нового фемного преторія X-XI ст. і гарнізонної церкви.

Токарев А. Н.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЛОЗУНГОВ «ПОМПЕЯНЦЕВ» (44-42 гг. до н.э.)

Идеологическое противостояние в римском обществе после смерти Г. Юлия Цезаря привлекает пристальное внимание современных исследователей, так как зародившиеся в это время тенденции оказали определяющее воздействие на последующую идеологическую борьбу. Важное место в политической пропаганде этого времени занимает агитация «помпеянцев»¹. Она нашла широкое освещение в трудах Цицерона, Аппиана, Диона Кассия, Плутарха, кроме того, важную информацию дают данные римских монет.

Изучению этого феномена посвящено большое количество научных работ. Однако, внимание преобладающей части исследователей сосредотачивается на выявлении «республиканских», «оптиматских» черт в политических лозунгах «тираноубийц»². В результате, пропаганда liberatores отчасти идеализируется, так как *все* их идеологические акции рассматриваются как «республиканский образец». Такая трактовка событий позволяет нам вновь обратить внимание на политическую агитацию и пропаганду liberatores.

Прежде всего, следует подчеркнуть, что «освободители» или «тираноубийцы», действительно, были наследниками *optimates*. Древние авторы прямо указывают на то, что *partes Pompeianae* (а затем и *Brutianis Cassianisque partes*) сформировалась на основе политических группировок «честных», объединившихся перед лицом общей для них опасности (ср.: *Cic., Fam., VIII, 14, 3; XII, 25, 5; Plut., Brut., 10, 12; Cic., 37; Pomp., 64; App., B. C., IV, 94*).

В основе идеологических представлений «помпеянцев» также лежат лозунги *optimates*. Античные историки характеризуют *liberatores* как ярых противников «тирании» и защитников *libertas* (*App., B. C., II, 120-121, 137-141; IV, 67; Plut., Brut., 9-10, 18, 30; Dio Cass., XLVII, 42-43*).

Однако условия гражданской войны диктовали некоторые изменения и метаморфозы в политической пропаганде «освободителей». Наша трактовка источников позволяет по-другому посмотреть на существо этой агитации. Прежде всего, здесь следует отметить сохранившуюся у Аппиана речь Г. Кассия Лонгина, адресованную войску «помпеянцев» перед битвой при Филиппах, а также нумизматические источники, как наиболее аутентичный материал.

Мнения современных ученых об исторической ценности этой речи разделились. Н. А. Машкин и А. Берне отмечают, что она является свободной конструкцией античного историка³. А. Гоуинг осторожно возражает этой точке зрения, считая, что Аппиан все же использовал оригинал, но подверг его значительной стилистической переработке. В связи с этим А. Гоуинг отмечает, что Аппиан не переводил речь Кассия, а только передал общий смысл, скомпилировав ее из отдельных фрагментов истории Валерия Мессалы и, возможно, Азиния Поллиона⁴. По мнению П. Валльманна, следует исходить из того, что эта речь неподлинна в имеющемся у нас виде. Однако может быть вполне вероятным, что, по меньшей мере, ее основные моменты восходят не к Аппиану, а к его источнику. Разбирая речь Кассия, исследователь указывает на то, что много подробностей, сообщенных лидером *liberatores*, полностью могли быть понятны только его современникам⁵.

В I в. до н.э. в римской политической практике большое распространение получили политические памфлеты (*libelli*), которые широко использовались противоборствующими сторонами для пропаганды своих взглядов (См. напр.: *Cic., Att., XII, 40, 1; 41, 4; XIII, 27, 1; Cic., Brut., 218; Suet., Caes., 56, 73, 75; Div. Aug., 2, 4, 7, 10, 16, 63, 68, 70, 84-85; Tac., Ann., IV, 34; App., B. C., II, 9; III, 31, 44; Plut., Cato Min., 57;*

Саес., 54)⁶. С нашей точки зрения, с определенной долей вероятности можно предположить, что эта речь представляет собой именно такую прокламацию, распространявшуюся среди войск «помпеянцев». Вполне можно принять выводы А. Гоунга и П. Вальманна, согласно которым Аппиан заимствовал речь Кассия через вторые руки (Азиния Поллиона, Валерия Мессалы либо неизвестного историка I в. н.э.) и подверг ее значительной стилистической переработке⁷.

Однако сохранившиеся данные и сам контекст у Аппиана позволяют нам говорить, что античный историк в этом фрагменте зависит от своего источника гораздо больше, чем на это указывают современные исследователи. Существенным доводом в пользу такой точки зрения является тот факт, что практически каждый абзац этой речи можно прокомментировать с помощью монет, которые массово чеканили М. Брут и Г. Кассий в это время.

Обратимся к разбору текста. В отрывке у Аппиана Г. Кассий приводит «оптиматские» доводы убийства Цезаря и развязывания гражданской войны. «В области мирных дел он [Г. Юлий Цезарь] оказался заслуживающим порицания... в отношении законов, в отношении государственного строя: ведь более ни одного не оставалось в силе закона, ни связанного с властью знати, ни с властью народа. А все это установили еще наши предки, когда по изгнании царей они дали клятву и зарок никогда более не потерпеть новых царей. Храня эту клятву и отвращая от себя проклятие, мы, потомки клявшихся, не могли дольше допускать, чтобы один человек... в себе одном сосредоточил всю власть, от народа взял себе распоряжение государственной казной и войском и выборы магистратов, от сената – управление провинциями, чтобы вместо всех законов он сам стал единственным законом; чтобы вместо власти народа явилась власть господина; чтобы вместо сената занял место во всем самодержец...» (App., В. С., IV, 91, 93, пер. Т. Н. Книпович). Вслед за этим Г. Кассий призывает бороться за *libertas*: «...идем, соратники, ... идем воевать за свободу, на пользу одному только римскому сенату и народу» (App., В. С., IV, 98, пер. Т. Н. Книпович).

Эти же идеи нашли свое яркое отражение и в монетной чеканке «тираноубийц». На многочисленных монетах встречается изображение богини Свободы и легенда *libertas*⁸. Иногда встречается старинное написание *leibertas*⁹, которое, по справедливому мнению Д. Манншпергера, поясняет, что этот лозунг «освободителей» следует

понимать как древнюю «свободу отцов», которые изгнали царя¹⁰, т.е. в «оптиматском» смысле (ведь существовала и «популярная» трактовка *libertas*). Показательно, что в Афинах бронзовые статуи М. Брута и Г. Кассия были поставлены рядом с изваяниями тираноубийц Гармодия и Аристокитона (Dio Cass., XLVII, 20)¹¹.

Ссылки на «отцов», боровшихся против царской власти, имеют свою параллель в другой эмиссии, которую Дж. Сами вслед за Х. А. Грюбером не вполне обоснованно датирует 59 г. до н.э.¹² По нашему мнению, больше доверия заслуживает точка зрения Э. Бабелона и Н. А. Машкина, относящих эти денарии к 44-43 гг. до н.э.¹³ На этих монетах изображены герои старинных аристократических преданий, которых М. Брут считал своими предками по отцовской и материнской линиям: легендарный римский консул Л. Юний Брут, изгнавший Тарквиния Гордого, и Г. Сервилий Агала, убивший по преданию в 439 г. до н.э. Спурия Мелия, которого подозревали в стремлении к тирании из-за того, что он во время голода раздавал хлеб неимущим (Liv., IV, 13-14; Plut., Brut., 1)¹⁴.

Обвинения Кассия в стремлении Цезаря к тирании и царской власти и оправдание его убийства также находят подтверждения в нумизматических источниках. На реверсе одного из денариев Л. Плетория и М. Брута помещено изображение фригийского колпака (*pileus*) между двух кинжалов. Фригийский колпак был символом освобождения раба, но в такой трактовке это изображение означало избавление от рабства¹⁵. Соответственно, убийство Цезаря признавалось законным, а легенда EID[ibus] MAR[tiis], т.е. «в мартовские иды», сопровождавшая эту композицию, указывала на то, что в этот день римский народ был освобожден от ига тирании и царской власти¹⁶.

Однако, на этом совпадения между речью Г. Кассия у Аппиана и нумизматическими свидетельствами не заканчиваются. Лидеры *liberatores*, стремясь развеять сложившийся у многих римских легионеров романтический ореол вокруг Цезаря-полководца¹⁷, наряду с традиционными лозунгами *optimates* активно пропагандировали свои *virtus* и *felicitas* как военных вождей, подчеркивая также единство и общность полководцев и войска. Другими словами, «помпеянцы» использовали риторику «цезарианцев»¹⁸.

Уже Децим Брут в октябре 44 г. до н.э. заявляет в письме к Цицерону, что он стремится переманить солдат на сторону «помпеянцев»: «Я продвинулся с войском в область инальпийцев – не

столько гоняясь за званием императора, сколько желая удовлетворить солдат и сделать их надежными для защиты нашего дела (*firmos eos ad tuendas nostras res efficere*)» (Сис., Fam., XI, 4, 1, пер. В. О. Горенштейна).

Отголоски этой агитации можно, по нашему мнению, заметить и в речи Кассия. Аппиан, предваряя ее, поясняет, что обращение с речью к войску (а, скорее всего, распространение *libelli* подобного содержания среди легионеров) как раз и было задумано для того, «чтобы кто-нибудь из них из-за вида или сходства [имени] нового Цезаря не попытался перейти на другую сторону» (App., В. С., IV, 89). Г. Кассий на протяжении всей речи старается подчеркнуть взаимное доверие и единение лидеров «освободителей» и простых воинов. «Во взаимном друг к другу доверии нас объединяет главным образом опасность, являющаяся для нас общей. Но нас объединяет также и выполнение на деле всех данных нами обещаний как самое надежное ручательство в том, что мы обещаем вам в будущем... В нашем распоряжении, как вы знаете, имеется много военного снаряжения, много провианта, оружия, денег, кораблей и союзников из провинции и царей. Так что есть ли нужда призывать вас речью к преданности, да и к единомыслию, коль скоро нас связывает вооружение и общее дело?» (App., В. С., IV, 90, 98, пер. Т. Н. Книпович). Также Г. Кассий подчеркивает заботу о солдатах и знание военного дела полководцами (App., В. С., IV, 99).

К этому следует добавить важный факт, на который исследователи обращали мало внимания. Г. Кассий несколько раз называет солдат *oi systratiwtai* (соратники) (App., В. С., IV, 90, 91, 98-100). Но этот термин является эквивалентом латинскому слову *commilitones*¹⁹, которое целиком принадлежит лексикону цезарианцев! Приведем несколько примеров. «На сходках он [Г. Юлий Цезарь] обращался к ним не “воины!” (*milites*), а ласковее: “соратники!” (*commilitones*)» (Suet., Div. Iul., 67, пер. М. Л. Гаспарова; ср.: Suet., Div. Claud., 10; Galba, 20; Vitell., 11; ILS, № 2609, 5; Caes., В. С., III, 71; Liv., II, 55; Tac., Hist., I, 29-30, 35, 37-38, 83-84; II, 66; IV, 72; App., В. С., III, 65). «После гражданских войн он [Август] уже ни разу ни на сходке, ни в эдикте не называл воинов “соратниками” (*commilitones*), а только “воинами” (*milites*), и не разрешал иного обращения ни сыновьям, ни пасынкам, когда они были военачальниками: он находил это слишком льстивым и для военных порядков, и для мирного времени...» (Suet., Div. Aug., 25, пер. М. Л. Гаспарова).

Правда, этот термин использовал и Цицерон. Но всего два раза: в XIII Филиппике и в письме к Дециму Бруту. В XIII Филиппике употребление *commilitones* несамостоятельно, так как Цицерон цитирует открытое письмо М. Антония к А. Гирцию и Октавиану (Cic., Phil., XIII, 33). В письме к Бруту римский оратор называет ветеранов его «соратниками», которые перешли на сторону сената: «...наконец, не считай, что деревенские люди [т.е. ветераны], но храбрейшие мужи и честнейшие граждане были безумны – во-первых, солдаты-ветераны, твои соратники; затем Марсов легион, четвертый легион, которые признали своего консула врагом и предоставили себя для защиты блага *res publica*» (Cic., Fam., XI, 7, 2, пер. В. О. Горенштейна). Но сам контекст этого пассажа, когда Цицерон называет ветеранов Цезаря вначале деревенскими людьми (*homines rustici*), затем храбрейшими мужами (*vires fortissimi*) и честнейшими гражданами (*cives optimi*) и в конце допускает, что кто-то считает их безумными (*dementi*), – указывает на несколько ироничный смысл (*commilitones tui*, т.е. твои боевые товарищи), который вкладывает в этот термин знаменитый оратор. Ирония также заключается в том, что Цицерон крайне негативно относился к сельским жителям, которых во время гражданской войны набирали в легионы, он прямо называет их скотиной (*pecus*) и чумой (*pestis*) (Cic., Phil., VIII, 9, ср.: Phil., X, 22)²⁰. На наш взгляд, единичность употребления и ироничность контекста подтверждают, что это слово, вышедшее из солдатского сленга, всецело принадлежало именно лексикону «цезарианцев».

Таким образом, здесь можно принять две версии. Либо Аппиан, стилизуя латинский оригинал, использовал устоявшийся шаблон обращения полководца к солдатам (в эпоху гражданских войн I в. до н.э.). Такое же обращение к солдатам античный историк приписывает и Гн. Помпею, и М. Бруту, и Л. Антонию, и М. Антонию (App., B. C., II, 72; III, 38; IV, 117, 119; V, 39). Либо такое обращение Г. Кассия действительно имело место. В пользу второй версии свидетельствует то, что такое обращение не единично (App., B. C., IV, 90, 91, 98-100). Кроме того, оратор употребляет другие «нестандартные» обращения по отношению к солдатам: *demos* (народ) (App., B. C., IV, 92), *politai* (граждане) (App., B. C., IV, 92, 96).

Примечательно, что в нумизматической пропаганде эти идеи выражены намного более ярко. Руководители «антицезарианцев» всячески стремятся подчеркнуть свои *virtus* и *felicitas*, особенно большое

внимание уделяя пропаганде военных побед²¹. На реверсе уже рассмотренного нами денария М. Брута изображена лира между плектром и лавровой ветвью. Исходя из того, что лира и лавр были символами Аполлона, а также учитывая, что греческий город Аполлония с I в. до н.э. стал чеканить на своих монетах лиру, Х. А. Грюбер, а вслед за ним и П. Вальманн пришли к выводу, что это изображение символизирует победу М. Брута над Г. Антонием и захват Аполлонии²². На одном из квинариев присутствует изображение якоря и корабельного носа, соотносящихся с морским господством. По-видимому, это напоминание о морской победе М. Брута, возможно, над тем же Г. Антонием²³. На реверсах еще нескольких монет присутствуют изображения богини Виктории с лавровым венком в руке, военных трофеев в знак побед над ливийцами и фракийцами, что, несомненно, символизирует *virtus* и *felicitas* полководца, находящегося под покровительством божества²⁴. Монеты Кассия также несут изображения (*aplustre* и розы²⁵) которые указывают на его морские победы над родосцами²⁶. Таким образом, и в монетной пропаганде просматриваются заимствования из «цезарианской» агитации²⁷.

Такая важная проблема во взаимоотношениях с ветеранами, как финансовый вопрос, также нашла свое отражение и в речи Г. Кассия, и в монетной чеканке. Вне всяких сомнений, лидеры *liberatores* отчетливо осознавали, что их агитация имела небольшой успех среди легионеров, многие из которых служили под начальством Цезаря²⁸. С этой проблемой столкнулся уже Гн. Помпей. В письме к Л. Домицию он пишет: «...ведь в настроении тех солдат, которые находятся со мной, я не уверен достаточно, чтобы сразиться за всю судьбу *res publica*» (Cic., Att., 12d, 1, пер. В. О. Горенштейна). Поэтому *donativa* использовались для укрепления авторитета М. Брута и Г. Кассия в глазах солдатской массы. Например, тот же Гн. Помпей в 49 г. до н.э. открыто объявлял и обещал солдатам превзойти щедростью Г. Юлия Цезаря (Cic., Att., IX, 9, 2). Вообще «антицезарианцы» обращали особое внимание на денежные раздачи. В день убийства Цезаря соратники М. Брута и Г. Кассия даже приняли решение раздать деньги плебсу, чтобы переманить часть народа на свою сторону (App., В. С., II, 120).

Г. Кассий в своей речи два раза возвращается к денежным раздам. В середине речи, рассказывая о проскрипциях, он заявляет: «...поступая таким образом, они [триумвиры] все же не выплатили своим воинам обещанных подарков. Мы же... выплатили нашим воинам все обещанное

и имеем средства для еще больших наград» (App., В. С., IV, 96 пер. Т. Н. Книпович). Во второй раз «помпеянец» говорит о денежных выплатах в конце речи. Симптоматично, что этим пассажем он и заканчивает свое выступление: «...денег, которые называют главным нервом войны, у них [триумвиров] нет: они не выплатили войску обещанных наград; не соответствуют их ожиданиям и доходы от проскрипций,... не поступают к ним средства и из других источников... У нас же благодаря нашим стараниям и наличные средства имеются в изобилии, так что вам может быть тотчас же выдано все, что потребуется; и сверх того поступает еще много из находящихся у нас в тылу провинций... мы, по примеру прежних случаев, отдав вам все, что обещали, и вознаградив вашу верность множеством даров, воздадим и за большее дело по заслугам, если на то будет воля богов... мы теперь же, с этой же кафедры, выдадим деньги: каждый солдат получит тысячу пятьсот италийских драхм, центурион – в пять раз больше и военный трибун – соответствующую его званию сумму» (App., В. С., IV, 99-100 пер. Т. Н. Книпович; ср.: Plut., Brut., 38-39, 46).

Изображения на монетах Л. Сестия, монетария *liberatores*, пропагандируют все те же идеи. На аверсах этих денариев помещена покрытая голова богини Цереры с ожерельем и венком из колосьев²⁹. Вокруг нее размещена легенда L[ucius] SESTI[us] PRO Q[uaestor] (Л. Сестий проквестор). По мнению Х. А. Грюбера, М. Брут назначил Л. Сестия проквестором для снабжения продовольствием своих легионов, – на что, со всей очевидностью, указывает изображение богини плодородия³⁰. П. Вальманн добавляет к этому замечание, что изображение Цереры символизирует изобилие и потому должно демонстрировать для получателей денежных подарков, что финансы имеются в изобилии, и, таким образом, все это должно укреплять связь тираноубийц с войском³¹. Та же идея заложена в денарии Л. Плетория Сестияна, на аверсе которого помещено все то же изображение Цереры³².

Подводя итог нашему разбору, следует отметить, что Аппиан для составления речи Г. Кассия использовал документ эпохи гражданских войн, который является важным источником для изучения пропаганды «помпеянцев». Сведения, извлеченные из этого документа, и данные монетной чеканки *liberatores* показывают, что наряду с магистральной идеологической установкой «оптиматов», сторонники М. Брута и Г. Кассия активно использовали лозунги и пропагандистские акции «цезарианцев», тогда как многие современные исследователи отмечают

только «оптиматскую» традицию. По нашему мнению, именно слабость пропагандистских позиций среди плебса и ветеранов вынуждала «освободителей» сознательно заимствовать удачные политические лозунги или акции, характерные для «цезарианцев».

Примечания

¹ Особенно часто современные ученые используют вместо термина «помпеянцы» понятие «республиканцы», которое, на самом деле, является изобретением современной историографии. Античные авторы ни разу не именуют так убийц Цезаря и сторонников М. Брута и Г. Кассия. По словам Диона Кассия, сами они называли себя «*eleutherwtoi tyranofonoi* (освободители и тираноубийцы)» (Dio Cass., XLIV, 35); Цицерон также называет их *liberatores* и *tyrannoctonos* (освободители и тираноубийцы) (Cic., Att., XIV, 6, 2; 12, 2; 15, 1; 21, 3; XVI, 15, 3; Brut., I, 16, 2; Phil., I, 6, 36; II, 31, 89, 114; X, 8; XIV, 12); Веллей Патеркул – *Pompeianis partes* («помпеянская» партия) (Vell. Pat., II, 62); Светоний – *optimates, causa optimatum, tyrannicideae* («оптиматы», «партия оптиматов», тираноубийцы) (Suet., Div. Aug., 10, 12; Tib., 4; Vita Lucani); Аппиан – *aristoi* (лучшие), *demokratikoi* (противники монархии), *tyrannoktonoi* (тираноубийцы), *Pompeianoi* («помпеянцы») (App., B. C., II, 121, 122, 127, 131, 137, 140; III, 4, 6, 82, 87; IV, 36, 69, 94); Плутарх – *aristoi* (Plut., Brut., 10, 12); эпитоматор Ливия – *Pompeianae partes* (Liv., Epit., 127). Термин «республиканцы» стал употребляться как обозначение сторонников «республиканского» строя в противовес Цезарю с его якобы монархическими устремлениями. В результате, он настолько укоренился в современных работах, что некоторые ученые полагают, что сам термин вполне самодостаточен и от него можно отталкиваться в дальнейших трактовках событий или поступков римских политиков.

² См., напр.: *Машкин Н. А.* Принципат Августа. – М.; Л., 1949. – С. 205-206; *Bleicken J.* Der Begriff der Freiheit in der letzten Phase der römischen Republik // *NZ.* – 1962. – Bd. 195. – S. 1 sqq; *Шифман И. Ш.* Цезарь Август. – М., 1990. – С. 44-45; *Межеричкий Я. Ю.* Республиканская монархия: мегаморфозы идеологии и политики императора Августа. – М.; Калуга, 1994. – С. 124-125; *Крист К.* История времен римских императоров от Августа до Константина. – Ростов-на-Дону, 1997. – Т. 1. – С. 225; *Kienast D.* Augustus: Prinzeps und Monarch. – Darmstadt, 1999. – S. 20; *Ростовцев М. И.* Общество и хозяйство в Римской империи. – СПб., 2000. – Т. 1 – С. 44; *Ахиев С. Н.* Политическая пропаганда времени второй гражданской войны в Риме (49-30 гг. до н.э.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Саратов, 2001. – С. 14-15. Ср.: *Syme R.* The Roman revolution. – Oxf., 1939. – P. 155.

³ *Машкин Н. А.* Ук. соч. – С. 210; *Берне А.* Брут. Убийца-идеалист. – М., 2004. – С. 310.

⁴ *Gowing A. M.* Appian and Cassius' speech before Philippi (Bella Civilia 4,90-100) // Phoenix. – 1990. – Vol. 44. – P. 176, 180-181.

⁵ *Wallmann P.* Triumviri Rei Publicae Constituendae. Untersuchungen zur politischen Propaganda im Zweiten Triumvirat. – Frankfurt a. Main, 1989. – S. 63.

⁶ Ср.: *Вехов С.* Об источниках Г. Светония Транквилла в биографиях XII цезарей. – Варшава, 1888. – Ч. 1. – С. 40-41; *Ахуев С. H.* Ук. соч. – С. 11.

⁷ *Wallmann P.* Op. cit. – S. 63; *Gowing A. M.* Op. cit. – P. 176, 180.

⁸ *Babelon E.* Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine. – P., 1888. – Т. 2. – P. 114-115, 118; *Grueber H. A.* Coins of the Roman republic in the British museum. – Oxf., 1970. – Vol. 2. – P. 471-472, 481-482. Ср.: *Маушкин Н. А.* Ук. соч. – С. 206.

⁹ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 471-472, 481-482.

¹⁰ *Mannsperger D.* Libertas-Honos-Felicitas. Zur Prägung des Münzmeisters Palicanus // Chiron. – 1975. – Bd. 4. – S. 329.

¹¹ См.: *Хабихт Хр.* Афины. История города в эллинистическую эпоху. – М., 1999. – С. 351-352.

¹² *Sumi G. S.* Ceremony and power: Performing politics in Rome between Republic and Empire. – Ann Arbor, 2005. – P. 84; *Grueber H. A.* Coins of the Roman republic in the British museum. – Oxf., 1970. – Vol. 1. – P. 479.

¹³ *Babelon E.* Op. cit. – P. 114; *Маушкин Н. А.* Ук. соч. – С. 205.

¹⁴ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 1. – P. 480. Ср.: *Круст К.* Ук. соч. – С. 62.

¹⁵ Аппиан поясняет возникновение этого изображения тем, что в день убийства один из убийц Цезаря навесил на копые войлочную шапку (pileus) как знак свободы (Апп., В. С., II, 119; ср.: Dio Cass., XLVII, 25).

¹⁶ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 480.

¹⁷ Ср.: *Маушкин Н. А.* Ук. соч. – С. 143.

¹⁸ Ср.: *Carter J. M.* The Battle of Actium: the rise and triumph of Augustus Caesar. – L., 1970. – P. 37; *Yavetz Z.* Plebs and princeps. – New Brunswick; Oxf., 1988. – P. 64.

¹⁹ Ср.: *Campbell J. B.* The Emperor and the Roman Army. – Oxf., 1984. – P. 32-59, esp. 33, note 6; *idem.* War and Society in Imperial Rome, 31 BC-AD 284. – L.; N. - Y., 2002. – P. 112; *Gowing A. M.* Op. cit. – P. 179, note 60; *Lendon J. E.* Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World. – Oxf., 1997. – P. 253, note 105; *Колобов А. В.* Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи). – Пермь, 1999. – С. 56; *Махлаюк А. В.* Армия Римской империи. Очерки традиций и ментальности. – Нижний Новгород, 2000. – С. 86-87.

²⁰ *Махлаюк А. В.* Полисная идеология и система комплектования римской императорской армии // Античный мир. – Белгород, 1999. – С. 48.

²¹ Ср.: *Парфенов В. H.* Последняя армия Римской республики // ВДИ. – 1983. – № 3. – С. 60.

²² *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 471; *Wallmann P.* Op. cit. – S. 32.

²³ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 472; *Wallmann P.* Op. cit. – S. 33.

²⁴ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 473, 476-478; *Wallmann P.* Op. cit. – S. 34.

²⁵ Символ о. Родос.

²⁶ *Cohen H.* Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. – P., 1880. – Т. 1. – P. 28-29; *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 483-484; *Wallmann P.* Op. cit. – S. 41-42.

²⁷ Ср.: *Машикин Н. А.* Ук. соч. – С. 206; *Парфенов В. Н.* Ук. соч. – С. 60-61.

²⁸ Ср.: *Charlesworth M. P.* The Avenging of Caesar // САН. – 1934. – Vol. 10. – P. 23; *Syme R.* Op. cit. – P. 204; *Парфенов В. Н.* Ук. соч. – С. 55, 58, 64; *Parain Ch.* Octave-Auguste: La naissance d'un pouvoir personnel. – P., 1978 – P. 26-27; *Brunt P. A.* The Fall of the Roman Republic and Related Essays. – Oxf., 1988. – P. 86; *Wallmann P.* Op. cit. – S. 63-64.

²⁹ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 472-473.

³⁰ *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 472, note 2.

³¹ *Wallmann P.* Op. cit. – S. 34.

³² *Grueber H. A.* Coins... – Vol. 2. – P. 479.

Резюме

Токарев А. М. *Характерні особливості політичних лозунгів «помпеянців».*

У статті розглядається сутність політичної агітації «тирановбивць». На думку автора, трактування джерел, здійснене у статті, дозволяє стверджувати, що поряд з магістральною ідеологічною установкою «оптиматів» прихильники М. Брута й Г. Кассія активно використовували гасла й пропагандистські акції «цезаріанців», тоді як багато сучасних дослідників відзначають лише «оптиматську» традицію. Це було викликано слабкістю ідеологічних позицій «визволителів» серед плебсу й ветеранів і змушувало їх свідомо запозичувати вдалі «цезаріанські» гасла або акції.

Федоров Д. В.

ОСКОЛЬСКАЯ ОХРАННАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1955-1956 гг.

Проблема своевременного исследования археологических памятников, которым угрожает разрушение в результате интенсивной хозяйственной деятельности, на Украине стала особенно актуальной с 1950-х годов, когда во многих регионах республики развернулось масштабное строительство водохранилищ, предусматривавшее затопление обширных территорий, зачастую еще слабо изученных в археологическом отношении. Необходимость археологического обследования в зонах крупномасштабного строительства обусловила организацию специальных охранных археологических экспедиций,

деятельность которых позволила сохранить для науки материалы утраченных в ходе строительных работ памятников, сделать ряд значительных археологических открытий.

Богатый опыт проведения охранных археологических работ на Украине был накоплен еще в довоенный период, в 1920-е – 30-е гг. Здесь следует назвать, прежде всего, опыт проведения новостроечной Днепрогэсовской экспедиции Наркомпроса УССР в 1927 – 1932 гг.¹, в ходе которой широкомасштабные новостроечные археологические исследования были осуществлены, пожалуй, впервые в мировой практике². В ходе этой и ряда других, менее масштабных охранных археологических экспедиций на Украине и в других республиках СССР была выработана методика организации и осуществления археологических работ в зонах новостроек, которая применялась и в ходе охранных археологических экспедиций, организованных в годы после Великой Отечественной войны.

Значительный размах эти работы получили с начала 1950-х гг., когда на Украине и в сопредельных с ней регионах СССР организуется ряд масштабных охранных экспедиций для исследования памятников, которым угрожало уничтожение в ходе строительства гидроэлектростанций и каналов (Волгоградская археологическая экспедиция 1951-1955гг, Нижнеднепровская экспедиция 1951-1955гг, Молдавская экспедиция 1952-1956гг, и др.)³.

На Востоке Украины первой после окончания Великой Отечественной войны широкомасштабной охранный археологической экспедицией была Оскольская, осуществленная в 1955 – 1956гг. Ее организация была обусловлена строительством Краснооскольского гидроузла и обширного одноименного водохранилища (площадью 12 200 га), введенного в строй в 1958г. Водохранилищем была затоплена обширная территория долины нижнего течения р. Оскол – от села Червоний Оскол Изюмского района Харьковской обл. до города Купянск.

Река Оскол является одним из крупнейших правых притоков Северского Донца протяженностью 472 км. Пойма нижнего течения Оскола до затопления водами Краснооскольского водохранилища была богата лесами и имела обширные заливные луга. Сама река еще в начале XX века была значительно многоводнее и изобиловала рыбой. Столь благоприятные для хозяйственной деятельности условия привлекали сюда людей с глубокой древности, что обусловило

значительную концентрацию археологических памятников на берегах Оскола.

Памятники древности на Осколе известны, по крайней мере, с конца XIX века. Так, на археологической карте Д. Б. Багале отмечены многочисленные курганные группы на обоих берегах Оскола, а также указаны два городища: одно на правом берегу, у с. Гороховатка, другое – на левом, напротив с. Радьковка.⁴ Однако археологически район Оскола в годы, предшествующие Оскольской экспедиции был исследован довольно слабо, хотя первые археологические работы проводились здесь еще в 1900 – 1901 гг. в связи с подготовкой 12-го археологического съезда. Тогда Е. Мельник вел раскопки курганов на правом берегу Оскола у г. Купянска (4 кургана) и в окрестностях с. Воронцовка (8 курганов). В раскопанных ею курганах были в основном, погребения бронзового века – катакомбной и срубной культур.⁵

В 1920-е гг. археологическими разведками и раскопками на Осколе более основательно занимался изюмский краевед Н. В. Сибилев, исследовавший в основном памятники бронзового века и средневековья. Им открыто несколько групп поселений и собран подъемный материал в окрестностях Гороховатки, Радьковки и Красного Оскола.⁶ Также в 1920-е гг. проводили археологические исследования на Осколе М. Я. Рудинский и А. С. Федоровский,⁷ а в 1930-е гг. – М. Е. Фосс.⁸ Наконец, уже после Великой Отечественной войны, на рубеже 1940-х – 1950-х гг. в нижнем течении Оскола начинает исследовать памятники неолита и бронзового века Д. Я. Телегин,⁹ продолживший эти исследования в ходе Оскольской экспедиции, одним из руководителей которой он являлся.

Комплексная Оскольская археологическая экспедиция была организована совместно Институтом археологии АН УССР и Институтом истории материальной культуры АН СССР. В соответствии с опытом предшествующих охранных работ, в составе экспедиции были выделены несколько отрядов целевого назначения, каждый из которых занимался исследованиями памятников определенной эпохи. Общее руководство экспедицией осуществлял Д. Я. Телегин, он же руководил ее Неолитическим отрядом. Кроме него, отдельными отрядами экспедиции руководили С. С. Березанская (отряд, изучавший памятники бронзового века), В. А. Ильинская (памятники раннего железного века), Д. Т. Березовец

(средневековые памятники).¹⁰ ИИМК АН СССР в экспедиции был представлен Северо-Донецким отрядом Донской экспедиции под руководством П. Д. Либерава. Кроме того, в работе Оскольской экспедиции активное участие принимали археологи ХГУ под руководством Б. А. Шрамко и Харьковского исторического музея под руководством Е. В. Пузакова, а также представители Изюмского (А. В. Банников) и Первомайского (Я. И. Красюк) краеведческих музеев.¹¹

Работы Оскольской археологической экспедиции продолжались два полевых сезона и охватили пойму нижнего течения реки Оскол на протяжении более чем 100 км. – от места впадения Оскола в Северский Донец до поселка Двуречная на севере Харьковской области. Административно эта территория входит в Изюмский, Боровской, Купянский и Двуречанский районы Харьковской области, а также Славянский и Краснолиманский районы Донецкой (до 1961 – Сталинской) области.

В ходе работы экспедиции ее отряды проводили сплошное обследование берегов Оскола и прилегающих районов – как входивших в зону будущего затопления водохранилищем, так и за ее пределами. Такая методика позволила выявить значительное количество ранее неизвестных памятников археологии и получить в целом, достаточно полную картину археологической карты Оскольского региона. Всего Оскольской экспедицией было выявлено около 50 ранее неизвестных памятников древности, относящихся к различным эпохам, от неолита до позднего средневековья – поселений, городищ, курганных и грунтовых могильников [рис. 1, 1]. Из-за ограниченности во времени, в ходе экспедиции подверглись раскопкам лишь наиболее интересные из памятников – как новооткрытых, так и ранее известных. Но даже при довольно ограниченном масштабе раскопочных работ были сделаны значительные научные открытия, основные результаты которых рассматриваются ниже.

К эпохам неолита и энеолита из памятников, исследованных экспедицией отнесены более 10 поселений (у сел Студенок, Красный Оскол Изюмского р-на, Пески – Радьковские Боровского р-на, и др.), и 2 могильника – у хутора Александрия и поселка Вишневы Сад (оба – Купянский р-н). Данные памятники принадлежат к днепродонецкой, среднестоговской и древнеямной археологическим культурам.

Основным объектом исследований Неолитического отряда экспедиции ИА АН УССР в 1955 и 1956 гг. были поселение и могильник позднего неолита – энеолита у хутора Александрия Купянского р-на. В ходе раскопок многослойного поселения, имевшего наслоения неолита, энеолита и эпохи бронзы, наибольший интерес представляли два энеолитических слоя, относящегося к периоду формирования древнеямной культуры и ее раннему этапу. Материалы энеолитических слоев представлены керамикой двух типов, генетически восходящих к гребенчато-накольчатой и среднестоговской традициям эпохи неолита¹² [рис. 2, 6-9, 11], многочисленным каменным инвентарем (наконечники стрел и копий, шлифованные топоры и др.) [рис. 2, 1, 3-5], и тремя орудиями из меди (два шила и нож) [рис. 2, 12-14]. В основании культурного слоя вскрыт могильник, состоявший из 33 погребений, по обряду захоронения разделявшихся на вытянутые и скорченные на спине труположения, окрашенные красной охрой. Инвентарь погребений (кремневые ножи и один остродонный сосуд [рис. 2, 2, 10]) аналогичен материалу поселения¹³. Данный могильник является первым погребальным памятником эпохи энеолита, открытым в бассейне Северского Донца. Александрийские могильник и поселение являются одними из первых обнаруженных значительных памятников среднестоговской и раннего этапа древнеямной культуры.¹⁴ Они дали ценный материал по вопросу сложения культур ранней бронзы южной части степного Левобережья, подтверждающий гипотезы о "вырастании" древнеямной культуры на основе взаимной ассимиляции лесостепной неолитической культуры и энеолитических памятников степи.¹⁵

Наибольшая в количественном отношении группа археологических памятников, выявленных и исследованных Оскольской экспедицией, относится к эпохе бронзы. Эти памятники в основном относятся к средне – и позднебронзовому времени и связаны с катакомбной, многоваликовой керамикой, срубной и бондарихинской культурами. Всего экспедицией выявлено более 30 поселений эпохи бронзы, большинство из которых содержат также слои средневекового (салтовского) времени¹⁶, а также несколько курганных могильников. Ниже рассматриваются наиболее интересные памятники эпохи бронзы, исследованные экспедицией.

Поселение раннего этапа срубной культуры было раскопано под руководством С. С. Березанской в 1956г. у села Рубцы

Краснолиманского р-на Донецкой (Сталинской) области, в 1,5 км. от русла р. Оскол, на дюнной возвышенности рядом с древней старицей реки. На нем были исследованы 2 жилища – землянки а также зольник, образовавшийся в результате одновременного сбрасывания золы из очагов [рис. 1, 3]. Обнаруженная керамика типична для раннего этапа срубной культуры [рис. 3, 16-21], встречена также керамика многоваликового типа.¹⁷ Кроме керамики найдены каменные (сверленные топоры-молотки, скребки) и костяные (проколки, пряслица) орудия. Данное поселение являлось первым выявленным в бассейне Северского Донца памятником срубной культуры, до его открытия считалось, что срубная культура распространилась в данном районе на более позднем этапе.¹⁸

У села Студенок Изюмского р-на под руководством Д. Я. Телегина продолжалось исследование поселения Студенок – 5, где велись работы еще в 1950 – 1951 гг.¹⁹ На этом поселении полностью раскопано наземное четырехугольное жилище [рис. 1, 2], в котором, кроме керамики (орнаментированные плоскодонные горшки и яйцевидные сосуды) [рис. 3, 1-8, 10, 15], обнаружены каменные наконечники стрел, серп [рис. 3, 12, 13], зернотерки, точильные бруски, найдены следы бронзолитейного производства (песчаниковая форма для отливки кельта и глиняная льячка [рис. 3, 11, 14]). Материалы исследований Оскольской экспедиции на поселении Студенок – 5 позволили Д. Я. Телегину отнести датировку памятников данного типа к рубежу катакомбного и срубного времени.²⁰ В результате исследований Ю. В. Буйнова в последующие годы (1986- 1987 гг.) эта датировка была существенно пересмотрена в сторону омоложения. Ныне группа памятников типа Студенок – 5 датируется XII в. до н. э.²¹

Весомый вклад в изучение бондарихинской культуры внесли проведенные в 1956 г. под руководством В. А. Ильинской раскопки поселения бондарихинского типа, расположенного на краю левой надпойменной террасы Оскола, у села Оскол Боровского района. Керамический материал данного поселения [рис. 4, 1-4] близок к керамике городищ юхновской культуры раннего железного века, расположенных на Десне (Юхново, Пушкари, Песочный Ров) и Верхней Оке (Гремячее, Свинухово, Жилино). Это сходство позволило высказать предположение о генетической связи бондарихинских памятников с юхновскими и вероятности миграции бондарихинского населения на север.²² Кроме того, на Оскольском

поселении обнаружены фрагменты керамики чернолесского типа, орнаментированной оттисками зубчатого штампа [рис. 4, 8], что свидетельствует о наличии определенных связей "бондарихинцев" с чернолесским населением, очевидно, пришедшем с правобережья Днепра.²³

Большой интерес представляют найденные на Оскольском поселении металлические изделия. В одной из хозяйственных ям вместе с обломками бондарихинской керамики обнаружен небольшой железный нож [рис. 4, 7]. Этот нож являлся вторым изделием из железа, обнаруженным на бондарихинских памятниках, ранее лишь на поселении Бондариха было найдено железное шило. Кроме того, найден бронзовый двулезвийный кинжал [рис. 4, 6].

По совокупности находок Оскольское поселение можно отнести к самому концу эпохи бронзы и рубежу железного века. В. И. Ильинская датировала его VIII в. до н.э.,²⁴ однако современные исследования позволили пересмотреть эту датировку, и отнести Оскольское поселение ко времени не позднее X в. до н.э.²⁵

Поселения бондарихинского типа в зоне работ Оскольской экспедиции обнаружены и в ряде других пунктов, например, возле хутора Пришиб Купянского района, близ хутора Большие Базы Боровского района, и др. На поселении Большие Базы, помимо прочих находок, был обнаружен целый сосуд, типичный для бондарихинской культуры [рис. 4, 9]. В результате работ экспедиции стало очевидным, что памятники бондарихинской культуры распространены не только на берегах Северского Донца, но встречаются также на всем нижнем течении Оскола.

Памятники скифского времени в ходе работ Оскольской экспедиции практически не были выявлены, лишь на многослойных поселениях у хутора Шведовка Изюмского района и совхоза Лесная Стенка Боровского района найдены обломки керамики скифской эпохи.²⁶ Практически полное отсутствие на среднем и нижнем Осколе памятников скифского времени – факт интересный и довольно загадочный. Поселения и городища скифских племен в большом количестве известны на среднем Северском Донце, в лесостепи, начиная с VI в. до н.э. и до позднескифского времени. Эти памятники относятся к культуре лесостепных скифских племен, но не распространяются южнее с. Савинцы, где проходил примерный рубеж между лесостепной и степной зонами. Однако южнее, на среднем

течении Северского Донца и на Осколе нет также и памятников, характерных для степной зоны Скифии, чего следовало бы ожидать. П. Д. Либеров выдвинул гипотезу о том, что в данном районе проходила своего рода "буферная зона" между зонами проживания лесостепных и степных племен скифского времени, в которой отсутствовало постоянно проживающее население.²⁷ В пользу данной гипотезы свидетельствует также характер скифской керамики, обнаруженной на вышеупомянутых поселениях у Шведовки и Лесной Стенки – она отмечена смешением черт степных и лесостепных керамических традиций, что характерно для пограничных территорий.²⁸ Эта керамика оставлена, по-видимому, кочевым населением, навывавшимся в "буферную зону", но не пытавшимся там проживать постоянно.²⁹

Памятники раннего средневековья, выявленные Оскольской экспедицией, представлены поселениями и погребениями салтовской культуры. Работами экспедиции выявлены 9 салтовских поселений – у села Жовтневое, Пески-Радьковские, Боровая (все – Боровской р-н), и др. Видимо, к салтовской культуре относится небольшое городище у села Пристин Купянского района. Хотя, при его обследовании не было обнаружено никаких культурных остатков, развалины стен из камня-плитняка, аналогичные встречающимся на салтовских укреплениях, позволяют отнести к числу последних и данное городище.³⁰

Могильников салтовской культуры было обследовано два – у села Шейковка Боровского р-на Харьковской обл., и у села Рубцы Краснолиманского р-на Донецкой (Сталинской) обл., оба известные еще по данным Н. В. Сибилева. Одиночные салтовские погребения были обнаружены у хутора Шведовка Изюмского р-на, и на упоминавшемся выше, энеолитическом поселении у хутора Александрия Купянского р-на. Последнее особенно интересно – мужское погребение (труположение головой на запад), сопровождалось инвентарем, состоявшим из железного ножа с остатками деревянной ручки, костей овцы и двух целых сосудов – кругового кувшина и лепного горшка [рис. 4, 10-11]. Соместное нахождение в погребении кужального и лепного сосуда имело важное значение для сопоставления керамики салтовских поселений и могильников.³¹ В целом, результаты работ экспедиции свидетельствуют, что долина Оскола была заселена в салтовское время довольно густо.

Из памятников позднесредневековой эпохи экспедицией были обследованы Царьборисовское городище (1599 – 1719) у села Червоный Оскол Изюмского р-на и остатки укрепления XVII в. у села Гороховатка Боровского р-на, но раскопки на данных памятниках не производились.³²

В целом, итоги исследований Комплексной Оскольской экспедиции 1955 – 1956 гг. представлены следующими результатами:

Были выявлены ценные памятники неолитического и энеолитического периодов, дающие важный материал к пониманию процессов сложения культур ранней бронзы лесостепного Левобережья.

Получен обширный материал эпохи бронзы, свидетельствующий о густозаселенности берегов Оскола в эпоху палеометалла, особенно ценный для изучения культур эпохи поздней бронзы – срубной и бондарихинской.

Малочисленность материалов скифского времени в зоне исследования Оскольской экспедиции позволила выдвинуть гипотезу о нахождении в бассейне Оскола "буферной зоны", и, следовательно, этнокультурной границы между степной и лесостепной зонами Скифии.

Работы экспедиции способствовали расширению представлений о памятниках салтовского времени в бассейне Северского Донца.

Полученный опыт проведения крупной комплексной охранной археологической экспедиции имел важное значение для организации охранных работ в зонах новостроек на востоке Украины в последующие годы.

Примечания

¹ Ковалева И. Ф. Днепрорэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927 – 1932 гг.: Автореферат дис. канд. ист. наук. Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1971

² Прягин А. Д. История советской археологии (1917-середина 30-х гг.). – Воронеж, 1986. – С. 178-180.

³ *Археологические экспедиции ГАИМК и ИА АН СССР. 1919-1956.* Указатель. – М., 1962. – С. 152-155.

⁴ Багалей Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии. // Труды XI Археологического съезда в Харькове. Т. 1. – М., 1905. – С. 63-70.

Археологія, стародавня та середньовічна історія

- ⁵ Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии. // Труды XII Археологического съезда в Харькове. Т. 1. – М., 1905. – С. 673 – 743.
- ⁶ Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. Выпуск 2. – Изюм, 1926. – С. 20-34.
- ⁷ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Х., 1962. – С. 326.
- ⁸ Фосс М. Е. Раскопки стоянок на реке Осколе. // Труды Государственного Исторического музея. Выпуск 12. – М., 1941. – С. 161-169.
- ⁹ Телегин Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Сіверському Донці. // Археологічні пам'ятки. Т. VI. – К., 1956. – С. 74-87.
- ¹⁰ Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955-1956 годов. // КСИА АН УССР. Выпуск 8. – К., 1959. – С. 72.
- ¹¹ Либеров П. Д. Разведки в пойме реки Оскол. // КСИА АН СССР. Выпуск 83. – М., 1961. – С. 95.
- ¹² Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955-1956 годов. – С. 75.
- ¹³ Телегин Д. Я. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. // КСИА АН УССР. Выпуск 9. – К., 1960. – С. 18.
- ¹⁴ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973. – С. 15.
- ¹⁵ Телегин Д. Я. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. – С. 20.
- ¹⁶ Либеров П. Д. Разведки в пойме реки Оскол. – С. 95.
- ¹⁷ Березанская С. С. Поселение срубной культуры на р. Осколе. // КСИА АН УССР. Выпуск 8. – К., 1959. – С. 87.
- ¹⁸ Там же. – С. 88-89.
- ¹⁹ Телегин Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Сіверському Донці. – С. 74-87.
- ²⁰ Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955-1956 годов. – С. 77.
- ²¹ Буйнов Ю. В. Итоги раскопок поселения Студенок-5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры. // Древности-2004. – Х., 2004. – С. 149.
- ²² Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола. // КСИА АН УССР. Выпуск 8. – К., 1959. – С. 83.
- ²³ Ілїнська В. А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в лівобережному Лісостепу // Археологія, Т. X. – К., 1957. – С. 51.
- ²⁴ Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола. – С. 84.
- ²⁵ Буйнов Ю. В., Кузьменко А. С. Опыт периодизации памятников бондарихинской культуры методом многомерного статистического анализа. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К., 1989. – С. 31
- ²⁶ Либеров П. Д. Поселения у хуторов Войновка и Шведовка на р. Осколе. // КСИА АН УССР. Выпуск 11. – К., 1961. – С. 55.
- ²⁷ Либеров П. Д. Разведки в пойме реки Оскол. – С. 101-102; Телегин Д. Я. Оскольская экспедиция 1955-1956 годов. – С. 78.
- ²⁸ Либеров П. Д. Поселения у хуторов Войновка и Шведовка на р. Осколе. – С. 56.

²⁹ *Либеров П. Д.* Разведки в пойме реки Оскол. – С. 103.

³⁰ *Там же.* – С. 100.

³¹ *Телегин Д. Я.* Оскольская экспедиция 1955-1956 годов. – С. 78 – 79.

³² *Либеров П. Д.* Разведки в пойме реки Оскол. – С. 100.

Резюме

Федоров Д. В. *Оскольська охоронна археологічна експедиція 1955 – 1956 рр.*

Стаття присвячена першій у повоєнні часи охоронно – новобудівній археологічній експедиції на Сході України – Оскольській, що була організована у зв'язку з будівництвом Червонооскольського водосховища, яке загрожувало знищенням великої кількості ще не досліджених археологічних пам'яток. Розглядаються питання організації та роботи цієї експедиції, особлива увага приділяється науковим результатам Оскольської експедиції, яка внесла значний внесок у вивчення і збереження археологічної спадщини різних епох, насамперед енеоліту, бронзового віку та середньовіччя у Східних регіонах України.

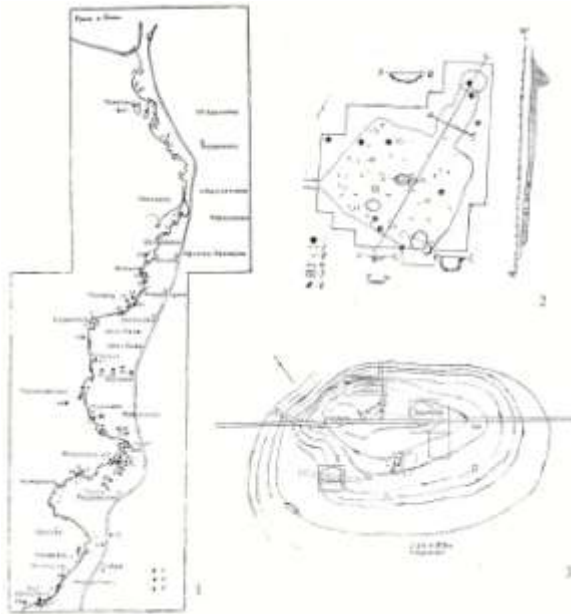

Рис. 1. 1 – карта расположения археологических памятников в пойме р. Оскол (по П. Д. Либерову)¹¹; 2 – план и разрез жилища эпохи бронзы на поселении Студенок-5 (по Д. Я. Телегину)¹⁰; 3 – план поселения эпохи бронзы у села Рубцы (по С. Е. Березанской)¹⁷

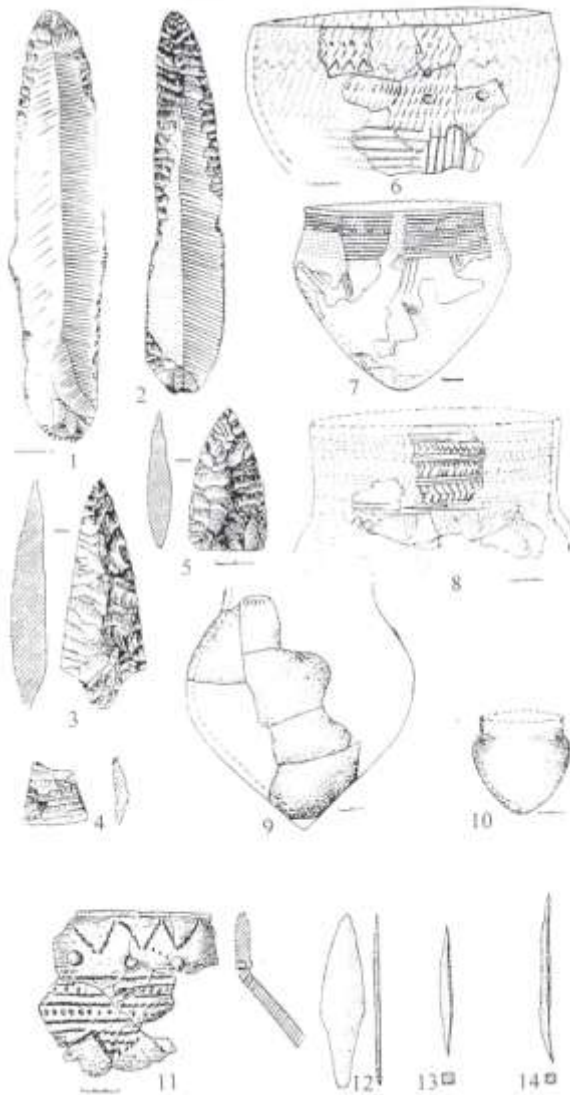

Рис. 2. 1-14 – матеріали епохи енеоліта с поселення и могильника у хутора
Александрія (по Д. Я. Телегину)¹³

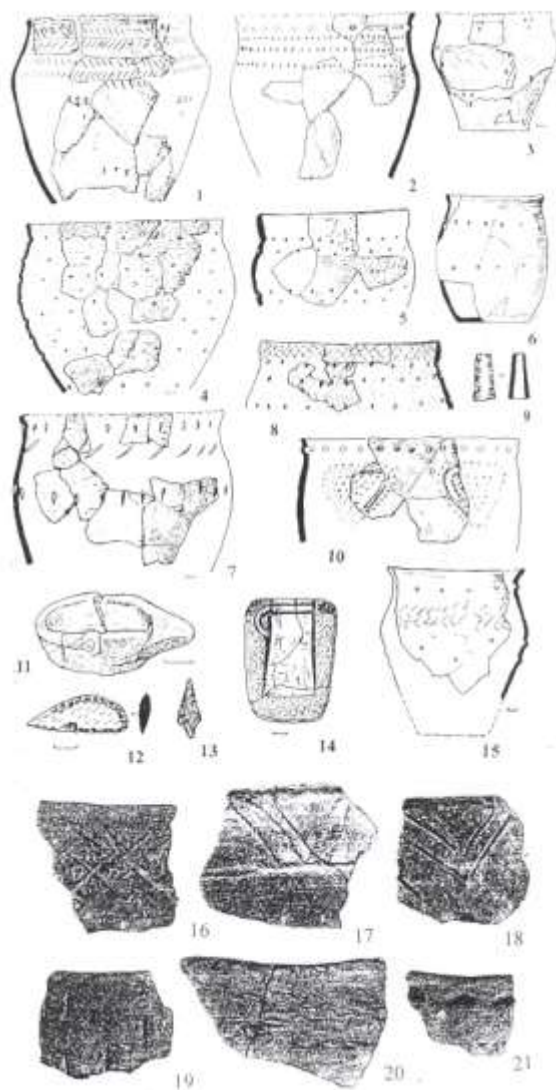

Рис. 3. 1-15 – комплекс находок из жилища № 1 на поселении Студенок-5 (по Ю. В. Буйнову;²¹ 16-21 – Керамика с поселения срубной культуры у с. Рубцы (по С. С. Березанской).¹⁷

Рис. 4. 1-8 – керамика и другие предметы, найденные на поселении у с. Оскол (по В. А. Ильинской);²² 9 – сосуд Бондарихинской культуры с поселения у с. Большие Базы (по Д. Я. Телегину);¹⁰ 10-11 – сосуды из Салтовского погребения у хутора Александрия (по Д. Я. Телегину).¹⁰

О ВНУТРИГОРОДСКИХ КЛАДБИЩАХ ВИЗАНТИЙСКОГО ХЕРСОНА

В средневековом Херсоне прослеживается процесс формирования кладбищенских комплексов в черте города, как «привилегированных» погребений при храмах, а после XI в. такая традиция становится общепринятой. Культовые сооружения делаются центрами кладбищ. 173 правило Номоканона запрещало хоронить в церквях умерших, кроме священства и монашества. Для мирян использовали «молитвенные дома», часовни, где не совершалась литургия, но служились молебны, панихиды.¹

Несмотря на значительное количество материала, вопрос о погребальных комплексах и кладбищах в черте раннесредневекового византийского провинциального города специально не рассматривался. Поэтому стоит особо остановиться на процессе формирования таких комплексов в византийском Херсоне и распространении традиции погребения в черте города.

К настоящему времени не вызывает сомнений, что во второй половине VI – первой половине VII вв. в Херсоне разворачивается «строительный бум», возводятся величественные храмы. При крупных базиликах формируются мартирии, предназначенные для погребения клира, а в исключительных случаях и для удостоенных такой чести мирян. Возникают погребения и в самих храмах. Внутри здания они устраивались для духовенства, а в нартексе, часовнях или просто вокруг храма – для мирян. В X – XI вв., отчасти вследствие землетрясения, происходит разрушение многих херсонесских храмов, спустя некоторое время на их месте строят часовни и, меньшие по размеру, церкви, причем погребения в самих храмах и их округе принимают массовый характер.

Необходимо остановиться на каждом таком комплексе отдельно.

Уваровская базилика (храм в честь Свв. апостолов Петра и Павла²) являлась центром религиозной жизни Херсонеса – Херсона. Большая трехнефная церковь была частью епископского комплекса, который также включал малый базиликальный храм, крещальню, мартирии, подземный склеп, и ряд хозяйственных и жилых помещений.

С южной стороны базилики была пристроена галерея, которая заканчивалась часовней или небольшой церковью с апсидой. Последняя

была явно связана с погребениями внутри нее и играла роль кимитирия — многоярусной усыпальницы или мартирия³. С западной стороны мартирия находился подземный, вырубленный в скале склеп с лестницей из семи ступеней. Он был типичным для раннесредневековых памятников Херсона, если не считать отсутствия ниш-лежанок в боковых стенах. Южный неф базилики имел дверной проем, который облегчал доступ верующим к мартирию. Между пристройкой и апсидой базилики, используя существующие стены, в X в. возникла небольшая церквушка («капелла»). Под ее полом находились погребения. Интерпретация этих помещений не вызывает сомнений. Они имели мемориальные функции и, учитывая специфику, могли быть местом захоронения Херсонского епископата и наиболее уважаемых из иереев.

С северной стороны базилики было пристроено квадратное в плане сооружение, разделенное на две небольшие неравные части. В отчете о раскопках за 1904 г. на месте одного из помещений обозначены две вырубные могилы. Они находились под мозаичным полом из крупных кубиков сложенным в технике *opus sectile*, появившейся в IX в. Пристройка сообщалась напрямую с нартексом, а позднее, очевидно, после перестройки базилики и сокращения ее до размеров главного нефа, дверной проем оказался заложен. И. А. Завадская, опираясь на аналогии, указывает, что это мог быть мартирий⁴. Однако не исключено, что здесь размещался скевофилакий, при котором могли быть погребения⁵.

Монастырский комплекс в северо – западном районе Херсонесского городища также играл важную роль в духовной жизни херсонитов. Возникший во второй половине VI в., он просуществовал до X в. включительно, претерпев неоднократные перестройки и модернизации.

Комплекс включал в себя базилику, крещальню, храмик в восточной оконечности галереи, пристроенной с юга к базилике, а также крестообразный меморий, храмик – мартирий над склепом «Св. епископа Василя», сам склеп «Св. епископа Василя», склеп - липсонотеку под крестообразным кимитрием, под полом которого находились погребения, и ряд погребений рядом с храмиком - мартирием.

Пристроенная галерея с южной стороны базилики содержала небольшое помещение. Сооружение, созданное не ранее IX в., имело престол в алтарной части, следовательно, это была церковь. Она носила мемориальные функции, поскольку могилы располагались

не только под полом, но и в выложенном из отесанных плит «саркофаге» с каменной крышкой⁸. Возможно, погребенные таким образом были окружены особым почетом. Здесь могли хоронить представителей духовенства, монашества. Однако в могиле под стеной храма встречаются детские погребения. Это наталкивает на мысль, что изначально здесь была часовня, позже перестроенная в храм.

Спустя незначительное время после возведения Западной базилики или почти одновременно с ней, с северной стороны храма была пристроена крещальня. В апсиде пристройки располагалось «углубление в виде десятигранника продолговатой формы, обложенное мраморными плитами»⁶. Большинство специалистов склоняются к версии, что здесь размещалась купель баптистерия⁷. Остатки аналогичных сооружений той же эпохи известны в Херсонесе в немалом количестве.

Внутри крещальни под полом из плинф были открыты четыре могилы⁸. В одной из них оказались кусочки ткани с остатками золотых нитей, серебряные фрагменты от оклада Евангелия, застёжки переплета, крестик с христомграммой. В другой могиле было найдено множество лавровых листьев, вероятно, из подушки, которую клали под голову умершего. Все это может говорить о том, что погребенные в данном здании были представителями высокопоставленного духовенства или монашества, окруженные особым почетом, а само сооружение совмещало функции крещальни и кимитория.

С северной стороны к крещальне не ранее второй половины VI в.⁹ был пристроен еще один памятник, который явно связан с погребениями, совершенными внутри его, а также со склепом, располагавшимся под западной лопастью крестообразного мемория (его дромос находится перед входом в здание). Внутри сооружения, под полом из каменных плит было открыто семь могил, в которых были найдены стеклянные и бронзовые браслеты, бронзовые серьги, обычные для IX – X вв. Данные находки могут свидетельствовать, что могилы могли принадлежать не монахам, а знатным прихожанам и жертвователям храма, тем, кто за участие в жизни общины и финансовую поддержку были удостоены права быть погребенными в часовне – мемории на территории монастыря. Находки фрагментов кувшинов с плоскими ручками раннего типа, второй половины IX в., сделанные во время зачистки в северной лопасти мартирия, могут указывать на то, что погребения под полом были устроены сравнительно поздно¹⁰.

Крестообразный кимитирий располагался над склепом римского времени обычной для Херсонеса формы. Склеп был исследован К. К. Косцюшко – Валюжиничем. В отчете он упоминал: «Здесь обнаружена катакомба, превращенная в христианскую эпоху в усыпальницу: боковые ниши были заделаны кирпичом и наполнены костями, на полу в беспорядке лежало множество костей. Спуск в катакомбу был перекрыт сводом, сверху которого можно было пройти в дверь, ведущую в большое здание в форме креста, с полом из каменных плит и с семью внутренними усыпальницами...»¹¹. Не исключено, что склеп долгое время использовался для погребения монахов и послушников монастыря.

Храм № 12, находившийся к северу – востоку от Западной базилики, представляет собой небольшую, почти квадратную в плане церквушку. Кладка стен апсиды уже стен храма, что наводит на мысль о возможной пристройке апсиды во время поздней перестройки здания¹². В храме уцелела на своем месте алтарная преграда из каменных плит и мраморный порог. Пол в алтарной части был выложен из каменных плит. Остальная его часть оказалась украшена мозаикой «очень красивого и... древнейшего рисунка»¹³. Её техника и рисунок были схожи с мозаикой Уваровской базилики, что позволяет отнести украшения пола здания к концу VI - VII вв.¹⁴, хотя само сооружение, вероятно, было построено раньше.

Под церковью располагался склеп с мраморным порогом и кирпичным сводом «особого, еще не встречавшегося вида»¹⁵. При сооружении храма строители ориентировались на расположение подземного склепа. Он был открыт в 1901 г., позже на него обратил внимание Суворов Е. Г., но раскопки не проводил¹⁶.

Данное погребальное сооружение заслуживает особого внимания. К настоящему времени все больше укрепляется точка зрения, связывающая этот склеп с местом погребения Св. епископа Василея¹⁷. Расположение, отношение к склепу – все это убеждает в том, что он занимал особое место в религиозной жизни херсонеситов и лишней раз косвенно подтверждает предположение о принадлежности погребального сооружения. Со временем над легендарным местом упокоения святого была построена молельня, которая во второй половине – конце VI в. была перестроена в небольшую церковь, на что указывает наличие алтаря и алтарной преграды.

После разрушения комплекса в конце X в. сами развалины базилики продолжали использовать как место для погребений¹⁸.

Другой архитектурный комплекс - Восточная базилика (храм Св. апостола Петра) во многом напоминает Западную базилику. Он включал в себя крестообразный кимитрий, который был пристроен с северной стороны базилики, вероятно, сразу после окончания строительства храма или спустя незначительное время. В кимитрии было открыто несколько могил с костями, но описания их не сохранилось¹⁹. Можно предположить, что они не отличались от погребений в крестовидном кимитрии при Западной базилике.

Крестообразное сооружение не имело с восточной стороны апсиды и алтаря²⁰. Это была усыпальница, носившая мемориальные функции и предназначенная для тех же целей. Пристройка могла быть местом погребения мирян, за особые заслуги удостоившихся права быть погребенными в привилегированном «крытом кладбище» при базилике.

Вероятно, не ранее IX в. традиция погребения в храмах получает широкое распространение. Происходившие перестройки в херсонесских базиликах явно указывают на приспособление их и для мемориальных целей. А после разрушения базилик, относящегося к концу X – XI вв., на их месте возникают кладбища, а над алтарной частью строят часовни или церквушки, имевшие кладбищенские функции.

Так, Северная базилика (№ 22), не многим уступающая по размерам указанным выше комплексам, имела ряд могил. На месте южного плеча здания, вероятно, в VIII в. соорудили небольшую апсиду. Неф перегородили стеной, восточную часть южной колоннады заложили. Возникла обособленная часовня или церквушка с расположенными в ней погребениями. Не исключено, что подобные изменения произошли и в северном нефе. К началу раскопок 1893 г. восточная часть нефа и центральной апсиды были разрушены в результате обвала скалы. Сохранилась лишь стена, перегораживающая северный неф, и две могилы, примыкающие к ней с востока²¹.

В более позднее время, не ранее конца X - начала XI вв., рядом с Северной базиликой, к югу от нее, была построена часовня или небольшая церковь, на погребальный характер которой указывает сводчатая усыпальница под ее полом²². К последнему строительному периоду относится церковь или часовня на развалинах Северной базилики. Остатки ее апсиды обнаружены при исследовании

памятника в 1981 г. Сложена она была на земляном растворе и, вероятно, относится к XI – XIII вв.²³.

Не меньший интерес представляет Базилика 1935 г. Она была разрушена, скорее всего, в первой половине XI в. Позднее на данной территории существовало кладбище и была возведена квартальная церковь базиликального типа. Рядом с базиликой, а также под полом в ней самой было устроено около 40 могил. Большинство из них, судя по находкам монет, относятся к IX - X вв., т.е. предшествовали времени разрушения базилики²⁴.

На территории Базилики 1932 г. было открыто 35 захоронений. Наиболее ранние из них, находящиеся в нартексе, относятся ко времени существования базилики, но едва ли ранее IX в. Остальные же захоронения произведены уже на ее руинах²⁵.

Базилика Крузе (№ 7), подобно некоторым другим базиликам Херсона, в более позднее время была значительно перестроена. Внутри, на месте колоннад возвели стены, после чего в северном и центральном нефах появились захоронения, часть из которых примыкала к стене на северном стилобате²⁶. Крипта из восьми прямоугольных могил, высеченных в скале и расположенных в ряд в нартексе, вероятно, имела отношение к раннему храму, судя по материалу, возведенному не ранее второй половины V – начала VI вв.,²⁷ тогда как остальные (в нартексе открыты 17 гробниц и 3 - за его пределами), в том числе плитовые с аркосолией и наружные с многоярусными захоронениями, были сооружены одновременно с поздней переделкой базилики. Так, могила № 20, которая была открыта в 1998 г., датируется не ранее IX – X вв, над ней была устроена аркосолия с фресковой росписью и материалом XI – XIII вв.²⁸ Находки из могил аналогичны тем, которые обнаружены в погребениях других храмов: монеты (в основном IX-X вв.), бронзовые пуговицы и браслеты, стеклянные браслеты, обломки мраморных деталей²⁹. Фактически нартекс имел двоякую роль – помимо притвора, он также служил кимитрием.

Распространение традиции погребений в черте города нашло свое отражение и в формировании позднего комплекса «базилика на холме». Так, после разрушения более раннего храма «Б» на его месте возникает кладбище и строится меньший по размерам поздний храм «А». Во время раскопок здесь было вскрыто более 160 захоронений³⁰.

В XI в. во многих кварталах города строятся небольшие храмы. Традиционно их называют часовнями, но это не совсем верно. Некоторые из них имели явные признаки церкви. Так, например, церковь на главной улице в районе водохранилища, в алтарной части которой располагался каменный ковчезик, предназначенный для мощей. Внутри храма было три многоярусные могилы со значительным количеством погребенных³¹. В качестве примера другой квартальной церкви можно привести и малый храм, расположенный к западу от Восточной базилики. На плане сооружения в алтарной части четко просматривается углубление для размещения святых мощей³². Вокруг и в самом помещении открыт ряд погребений³³.

Подобные церкви были построены едва ли не в каждом квартале города и вполне соответствовали возлагавшимся на них задачам – обслуживании религиозных потребностей горожан от рождения до смерти и после таковой. Они становятся не только домашней церковью, но и местом, где хоронили жителей квартала или амфода. Усыпальницами могли быть как простые могилы, вырытые в полу, так и сложные сводчатые склепы, занимавшие, как правило, нижние, подземные этажи. Погребения могли быть как одиночные, так и многоярусные, в некоторых случаях достигая десятков человек.

Подводя итог вышесказанному, можно констатировать, что распространение традиции погребения в черте города приводит к постепенному сокращению загородного некрополя и замене его кладбищами внутри города. Однако процесс этот не стал массовым до IX – XI вв. В итоге возникает новый тип погребальных сооружений – «крытые кладбища», которые изначально предназначались для привилегированных погребений представителей духовенства, монашества и некоторых мирян. Но со временем традиция получает более широкое распространение. В черте города, на месте разрушенных базилик возникают кладбища, строят квартальные храмы, одной из важнейших функций которых становится гробничная. Можно отметить, что такие сооружения содержали в себе своеобразные фамильные усыпальницы жителей кварталов. К XI – XII вв. правило, запрещавшее хоронить мирян в церкви, постепенно забывается. Во всяком случае, в малых квартальных храмах Херсона начинают массово хоронить прихожан, а роль загородного некрополя окончательно сходит на нет.

Примечания

- ¹ *Сазанов А. В.* Погребения в христианских храмах Херсонеса XI – XIV вв. // Херсонес Таврический у истоков мировых религий. Материалы научной конференции. - Севастополь 2001. - С. 38 – 46
- ² *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. - С. 761 – 787
- ³ *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон... - С. 761 - 787
- ⁴ *Завадская И. А.* О происхождении христианской архитектуры ранневизантийского Херсонеса // МАИЭТ, 2001. - Вып. 8. – С. 238 - 240; Завадская И. А. Некоторые проблемы датировки комплекса Уваровской базилики Херсонеса // Бахчисарайский историко-археологический сборник. - Симферополь: Таврия, 1997. - Вып. I. - С. 304 – 311.
- ⁵ *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон... - С. 775 – 777.
- ⁶ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. // Архив НЗХТ. Дело № 10. - Л. 10 – 13
- ⁷ *Подр. см: Завадская И. А.* Раннесредневековые храмы западной части Херсонеса // МАИЭТ, 1998. - Т. 6. - С. 327 – 343; Сорочан С. Б. Византийский Херсон... - С. 835.
- ⁸ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. - Л. 10 - 13; Сузов С. Г. Отчет о раскопках северозападной части Херсонесского городища в 1963 г. // Отчет о раскопках объединенной Херсонесской археологической экспедиции Херсонесского историко – археологического музея и Уральского гос. Университета в 1963 г. // Архив НЗХТ. Дело № 1138. - Л. 159 – 182.
- ⁹ *Фомин М. В.* О мартинии при Западной базилике Херсонеса // Боспорские исследования, Вып. 10. – Симферополь, 2006. – С. 132 – 152.
- ¹⁰ *Фомин М. В.* О мартинии при Западной базилике Херсонеса... – С. 132 – 152.
- ¹¹ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1892 г. // Архив НЗХТ. Дело № 2. - Л. 10-13
- ¹² *Айналов Д. В.* Развалены храмов // Памятники христианского Херсонеса. - М., 1905. - Вып. 1. - С. 42.
- ¹³ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г... - С. 60 - 63.
- ¹⁴ *Сузов Е. Г.* К истории северозападного района Херсонеса Таврического // АДСВ, 1965. - Вып. 3. - С. 128; Сорочан С. Б. Византийский Херсон... - С. 844.
- ¹⁵ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г... - Л. 10 – 13
- ¹⁶ *Косцюшко – Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г... - Л. 10 – 13; Сузов Е. Г. К истории северозападного района Херсонеса Таврического... - С. 128;

- ¹⁷ Сорочан С. Б. Византийский Херсон... - С. 1265, 1275. Фомин М. В. О мартирии при Западной базилике Херсонеса... - С. 132 - 152
- ¹⁸ Фомин М. В. О мартирии при Западной базилике Херсонеса... - С. 132 - 152
- ¹⁹ Айналов Д. В. Развалины храмов... - С. 44.
- ²⁰ Лосицкий Ю. Г. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсона // Архитектурно - археологические исследования в Крыму. - К., 1988. - С. 27 - 36.
- ²¹ Анналов Д. В. Развалины храмов... - Рис. 22.
- ²² Анналов Д. В. Развалины храмов... - С. 29; Рыжов С. Г. Отчет о раскопках "Северной базилики" в 1981 г. // Архив НЗХТ, Дело №2226, - Л. 1 - 20.
- ²³ Рыжов С. Г. Отчет о раскопках "Северной базилики" в 1981 г... - Л. 1 - 20.
- ²⁴ Завадская И. А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса "Базилика 1935 г." в Херсонесе // МАИЭТ, 1996. - Вып. V. - С. 94 - 113
- ²⁵ Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931-1933 гг. // МИА, 1941. - №4. - С. 232 - 240.
- ²⁶ Раскопки Херсонеса // ОАК за 1891 г. - С-Пб., 1893. - С. 2 - 20; Анналов Д. В. Развалины храмов... - Рис. 51.
- ²⁷ Раскопки Херсонеса... - С. 10.
- ²⁸ Золотарев М. И., Коробков Д. Ю., Ушаков С. В., Пилленгер Р., Пюльц А. Раскопки т.н. «базилики Крузе» в Херсонесе (Украино - Австрийский проект) // ХСб, 2003. - Вып. 12. - С. 233 - 235.
- ²⁹ Раскопки Херсонеса... - С. 11.
- ³⁰ Беляев С. А. Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса (к вопросу об интерьере херсонесских базилик) // ВВ, 1987. - Т. 48. - С. 142 - 152.
- ³¹ *The Study of Ancient Territories Chersonesos & Metaponto. 2001 Annual Report.* - Institute of Classical Archeology The University of Texas at Austin, 2001. - P. 16, Pic. 2.10.
- ³² Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII - XIV вв.) // МИА, 1950. - №17. - С. 243, Рис. 153.
- ³³ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес... - С. 243.

Резюме

Фомін М. В. Про внутрішньоміські цвинтарі візантійського Херсона.

У середньовічному Херсоні формуються „криті цвинтарі” як місце для поховань ієреїв, монахів, а згодом і парафіян, які заслугоували на особливу повагу. З IX ст. виникають поховання при базиліках та у середині храмів. Після руйнування базилік у XI ст. на їх місці виникають цвинтарі, а замість величезних храмів будують кварталні церкви, які стають ще і місцем поховання парафіян та виконують трунну функцію. У Херсонських церквах починають масово ховати парафіян, а загородній некрополь перестає функціонувати. Правило, що забороняло такі поховання у церквах, у XI - XII ст. починають ігнорувати. Некрополь за межами міста перестає

функціонувати, а замість нього виникають цвинтарі на місці зруйнованих храмів у місті та при невеличких квартальних церквах.

Янко А. Л.

СЕРЕДНІЙ ПРОШАРОК ЕТРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідники соціальної структури етрусського суспільства вже досить давно виокремили там прошарки родової знаті та залежних людей і рабів, однак довести існування соціальної верстви, що займала середнє становище між ними і мала певні права, виявилось одним із найважчих питань соціальної історії етрусків.

Натомість великий давньогрецький філософ Арістотель вважав середній за статками прошарок населення найбільшим благом для держави (Aristot., Pol., IV, 9, 8, 1296 a, 5). До цієї верстви можливо віднести ремісників і селян, що працювали на власному полі. Археологічні знахідки виробів етрусських ремісників свідчать про існування такого прошарку населення. Його початки знаходимо у рештках майстерні для виготовлення прикрас, що розташовувалася поряд із „палацом” VII ст. до н.е. на Поджо Чивіат¹. Крім того, на появу нової верстви в кінці VI ст. до н.е. вказують новий тип невеликих сімейних гробниць, епітафії з повним ім'ям, як в аристократії, знахідки в цих могилах паноплії, зображення гоплітської фаланги на рельєфах; знахідки амфор з-під вина на місці корабельних аварій, каменів для тиснення оливкової олії, виноградних і оливкових кісточок свідчать про появу нових форм товарного сільського господарства, що стали базою для формування нової верстви².

Навіть зі скувих повідомлень античної традиції можливо виділити відомості про соціальну групу етрусків, яку не можна віднести ні до аристократії, ні до клієнтів чи рабів. Арістотель, уривки з „Тірренської політії” якого збережені Гераклідом Лембом, повідомляє, що етруски займаються багатьма ремеслами (Heraclid. Lemb., fr. 44). Про етрусських ремісників згадує також Феопомп (Theopomp., FGrH 115 F 204 = Athen., XII, 14, p. 517d-518b).

Поряд із цим треба поставити повідомлення Тита Лівія про майстрів з усієї Етрурії, яких запросив Тарквіній Суперб на

будівництво храму Юпітера, сплачуючи їм гроші з державної скарбниці (Liv., I, 56, 1).

Діонісій Галікарнаський називає селян, що набиралися у допоміжні загони етрусків, пенестами (Dion. Hal., Ant. Rom., IX, 5, 4), підкреслюючи їх залежне становище. Але не всі прості люди були клієнтами у знаті. Про „більшість вільних”, що мають окремі житла так само, як аристократи та їх слуги, пише Посідоній, свідчення якого зберіг Діодор Сіцилійський (Diod. Sic., V, 40, 4).

Римляни, об'єднані у спілку інколи звалися *sodales* (Liv., II, 3, 2; 49, 5; III, 14, 3). Як впливає з коментарю Гая до одного із Законів 12 таблиць, *sodales* – це ті, що належали до однієї колегії, що в греків називалася *ταῖρα*, а сам закон про ці корпорації був запозичений з законодавства Солона (Dig., XLVII, 22, 4).

Саме тому соціальний термін *etera* або *lautneteri*, що зустрічається в багатьох етрусських написах (CIE № 809, 3366, 3418, 3835, 4081, 4144, 4145 4549), деякі дослідники відносили до членів таких об'єднань етрусків, наголошуючи на запозиченні цього терміну в греків.

Слід відзначити фрагментарність літературних джерел та проблеми з інтерпретацією соціальних термінів у написах, що призводить до невизначеності у формулюваннях сучасних дослідників.

Так К. О. Мюллер і В. Дееке вважали *etera* рабами³. Їх погляди поділяли В. М. Дьяков і М. Паллоттіно⁴. А. Г. Бекштрем вважав, що *etera* = *ἑ πενήσθη*⁵. Його думку підтримали Л. А. Єльніцький, О. І. Харсекін та Б. Дінков⁶.

О. Й. Немировський, В. Л. Цимбурський та І. Л. Маяк пов'язували термін *etera* з грецьким словом *ἑ ταροῖ* «супутник, товариш» та подібним йому за значенням латинським словом *sodalis*, і вважали цю категорію особливо привілейованими клієнтами аристократів, що складали їх збройні загони⁷. В. Слюнечко підкреслює, що багаті окремі гробниці та формула імені, як у повноправного громадянина, говорять про незалежне становище *etera*⁸. Л. Л. Кофанов вважає етруські *etera* прототипом римських *sodales*, підкреслюючи, що останні були членами не лише релігійних і політичних, а й професійних об'єднань⁹. Е. Макнамара відзначає, що написи зі словом *etera* зустрічаються у великих сімейних похованнях і означають „клієнта”¹⁰. Як бачимо, у дослідників немає єдності щодо чіткого визначення статусу *etera*.

Відносно етрусських ремісників погляди істориків теж розділилися. І. В. Нетушил та М. І. Ростовцев вважали їх кріпаками¹¹. Д. Рендалл-

МакІвер та М. А. Джонстон припустили існування поряд з аристократією та ілотами середнього класу з числа клієнтів, зайнятих у ремеслі й торгівлі¹². М. М. Залеський зазначав, що в етрусських общинах, що мали „східну форму”, не могло бути незалежних від знаті соціальних елементів, в тому числі й ремісників, окрім іноземних колоністів, піратів і найманців¹³. Пізніше він припустив, що в містах було формально незалежне, але економічно знедолене населення¹⁴.

О. Й. Немировський вважав можливим існування соціального прошарку, незалежного від правлячої верхівки: ремісників, об'єднаних у колегії¹⁵. Ф. Кольб зазначав, що відкриті археологами етрусські „палаці” будували мандрівні групи ремісників, подібні до тих, які запросив до Риму Тарквіній Суперб (Liv., I, 56, 1)¹⁶. Б. Д'Агостіно, К. Дж. Сміт і Дж. Кампореале відзначають на початку V ст. до н.е. появу нового заможного прошарку населення, незалежного від „старої” знаті, пов'язаного з розвитком торгівлі, ремесла і товарного сільського господарства¹⁷. Однак дослідники оперують лише даними археології, не ототожнюючи згадану верству з відомими з письмових джерел і написів групами етрусського населення.

Необхідно знову піддати критичному аналізу всі наявні джерела з метою доведення чи спростування можливості ототожнення етера з членами гетерій на зразок грецьких чи *sodalitas* римлян, та віднесення їх до середнього прошарку етрусків.

Перш за все, необхідно розглянути уривок Посідонія (135-51 рр. до н.е.), продовжувача Полібія, що наводить Діодор Сіцилійський, про τῆν ἑπιπένητον ἰσχυρίαν „більшість вільних” серед етрусків, протиставлених знаті та їх рабам і наближеним служникам οἱ ἐπιπένητοι (Diod. Sic., V, 40, 3-4).

Ф. Якобі вважав, що замість οἱ ἐπιπένητοι треба читати οἱ ἰσχυροὶ (Posid., FGrH 87 F 119). Цю ж фразу Посідонія М. М. Залеський вважав загадковою¹⁸. Оскільки зображення бенкетів етрусків в описі Посідонія в цілому співпадало зі свідченнями іконографічних джерел, О. Й. Немировський вважав, що весь „тірренський екскурс” ґрунтується на власних спостереженнях античного історика¹⁹. О. П. Цибенко висловлювався проти коректури Ф. Якобі²⁰. Нещодавно Дж. Фірпо взагалі вирішив, що § 4 є вставкою Діодора Сіцилійського, щоправда цікаве нам речення він залишив Посідонію²¹. Докази дослідника щодо повторів фраз про плодючість землі й, як наслідок, зніженість етрусків і втрату ними давньої доблесті у §§ 3 і 5, а також про зміни часу в цих

уривахках²² не викликають заперечень. Незрозуміла думка автора про необхідність Діодору вставляти дані про дві групи рабів, їх одяг і опис бенкетів. Також незрозуміле пояснення відносно мотивів спотворення тексту: дослідник вважає, що Діодор Сіцилійський відтворює сучасні йому звинувачення італіками, що брали участь у Союзницькій війні, етрусків, через їх зраду інтересам антиримської коаліції, оскільки вони втратили свою стародавню доблесть²³. Ця недовіра до повідомлень традиції через буцімто свідоме „подвоєння” античними істориками одного й того ж повідомлення, відома з початку ХХ ст. і справедливо піддана критиці²⁴. Зрештою, невдоволеність етрусками в італіків могла виникнути набагато раніше, наприклад, через їх неприєднання до Ганнібала під час Другої Пунічної війни²⁵.

Коректуру Ф. Якобі теж можна вважати недоречною, адже у § 1 уже вживається термін *of qerʒpontej* у сполученні *ʒin qerʒpeuOntwn Ōdwn taracj* „тисняви юрби прислужників” (Posid., FGhN 87 F 119). Крім того, в етрусських написах знаходимо відповідник цього терміну. Дослідники вже давно звернули увагу на імена *atrape* у написах СІЕ № 3415, 3426, 4142, від яких утворилося латинське ім'я *Atrius*, що пов'язане з *atrium* (TLL. – Vol. 2. – Sp. 1104). М. Паллоттіно припустив, що латинське *atrium* у значенні «зала, палац» походить від етрусського *atre* (*atre*)²⁶. О. І. Харсекін виділив у написі з Пірґи етрусське слово *atranes*, яким правитель Цере називає себе по відношенню до богині Уні-Астарті²⁷. У фінікійській частині тексту цьому слову відповідає *bdu*, яке М. Л. Гельцер вважає позначенням залежної людини, *bd* «бод»²⁸. Бодами називали у карфагенських написах залежних людей, подібних за статусом до римських клієнтів²⁹. Отже, *atran* може бути не лише особистим або родовим іменем (СІЕ № 1790; 1834; SE, 2005, № 70, REE 27 (tav. LI)), а й позначенням залежної людини.

Під час розкопок у Тоскані (Луна, Акваросса, Мурло), Римі і Лації віднайдені руїни комплексів VIII-VI ст. до н.е., що нагадують „палаці” східних цивілізацій³⁰. Тому *atran* може бути тотожним латинському *atriensis* „каштелян” і відповідати грецькому *Ἄ qerʒpwn*, що пов'язано з *qerʒpnh* „житло”, а в гомерівські часи значило „компаньйон воїна” і лише пізніше „слуга, раб”³¹. Можливо, його етрусський відповідник пройшов подібну ж еволюцію: у ранній період атрани входили до оточення правителів „палаців”, а в часи Посідонія так називали наближених служників знаті, що мали окремі житла в атрії (Diod. Sic., V, 40, 1), яких історик протиставляє іншим рабам-служникам (Diod. Sic.,

V, 40, 3). Отже, за Посідонієм, існувало як мінімум чотири категорії населення: знать, її наближені клієнти, „більшість вільних” та раби.

Що ж собою являла „більшість вільних”, що мала окремі житла? Перш за все, визначимо, чи входили до цієї категорії особи, що позначалися у написах як *etera*. З написів випливає, що всі *etera* – чоловіки³². Однак ці люди не мають вказівок на імена батьків, тобто зв'язків у них зі своїм родом або немає, або вони перервані. Згідно з традицією, у Римі особи, що могли назвати імена вільних батьків, називалися патриціями, а плебеї були біглими і не могли назвати вільних батьків (Liv., X, 8, 10; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 8, 3).

Однак плебеї не були рабами, мали власні роди і магістратури. Також і *etera* немов би мали повне родове ім'я, як у вільної особи, багаті поховання і магістратури. Єдиною відмінністю була наявність вказівки на окрему повноправну людину, з якою пов'язаний *etera*. Наприклад, CIE № 3366: *arnθ. vuisi. v. lautn. eteri*, CIE № 3418: *aule. scevis. arnθial. etera*. За таким же принципом збудовані написи (CIE № 2480, 2481, 3090, 3379, 3683 та ін.). Найбільш показовими є написи: CIE № 3795: *snuti huzetnaś* та CIE № 3796: *pumpu snute etera*. Окремі поховання цієї верстви супроводжують написи на кшталт: *suθi: etera: veluś: aneiś[: se]ntinates* (де *suθi* або *suti* „могила”³³). Відома багата гробниця *etera* з роду Венетів з Перузії (CIE № 4143-4151).

З цим прошарком пов'язані магістратури *zilaθ eterav* і *camθi eterau*³⁴. Напис Вела Алетни з Тарквінії (CIE № 5816) говорить, що магістратуру *zilaθ eterav* заміщали представники знатних родин, суміщаючи її зі „своєю” - *zilaq parcis*³⁵. Однак Л. А. Єльницький вважав, що *etera* могли бути носіями аристократичних родових імен, тих саме родів, чиїми клієнтами вони були³⁶. Саме до такої думки прийшли після аналізу написів (CIE № 3965-3967) О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський³⁷. За їх припущеннями, *etera* з вказаних епітафій отримав родові імена своєї дружини знатного роду. Відносно ж Вела Алетни вони стверджують, що він міг заміщати дві, не сумісні, магістратури у різний час³⁸.

Згідно традиції, Тарквіній Пріск навіть після шлюбу з аристократкою Танаквіль не зміг отримати повних прав громадянина міста Тарквінії, що змусило його податися до Риму (Liv., I, 34, 1; Dion. Hal., Ant. Rom., III, 47, 2). Лише там, як пише Діонісій Галікарнаський, римляни голосуванням перевели його з плебеїв у патриції (Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 3, 4). Отже, Вел Алетна з тих самих Тарквіній не міг

отримати державної посади, якщо був етера. Шлюб із аристократкою не давав етера політичних прав, містами етрусків керували представники знатних родів.

Яке ж місце займали в Етрурії чоловіки, що відірвалися від своїх родів, потрапили до міста і отримали, інколи через шлюб, право на входження до вільного і знатного роду без можливості займати керівні посади? Як на нашу думку, розібратися у цьому допоможе соціальний термін *lautneteri*, що складається з двох слів: *lautn* та *etera*.

А. Г. Бекштрем, який завдяки білінгвам СІЕ № 1288, 3962 знав, що *lautni* – „відпущеник”, вважав *etera* = $\text{E} \text{penšst}h_j$ і тому стверджував, що *lautneteri* – це відпущеник, закріплений за сільською трибою, що мав деякі політичні права³⁹. Л. А. Єльніцький прирівнював *lautneteri* з римським *cliens libertinus* (Liv, XLIII, 16, 4), хоча сам вважав *etera* одночасно плебеями, пенестами і пелатами⁴⁰. О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський стверджували, що *etera* були царськими дружинниками, а після переходу влади до магістратів, відповідно, їх воїнами, термін *lautneteri* позначав бійців родових дружин⁴¹. Дійсно, *lautn* визначено комбінаторним методом як „рід, родина”⁴². Природно, напис з Волатерри (СІЕ № 49: *ta. suti. mucetiś. sneunaś. lautuniś*) не може перекладатися як „ця гробниця Мукетія Кнеунаса, відпущеника”, бо перед нами вільна людина з повним ім'ям. Тому логічний переклад: „Ця гробниця родини Мукетія Кнеунаса”. Друга частина терміну, власне *eteri*, вважається похідним від грецького $\text{E} \text{tar}o_j$ „супутник, товариш”.

Слід зазначити, що подібна „народна” етимологія супроводжує термін *etera* ще з античних часів, коли Сервій, наприклад, писав, що етрусські глави тлумачили назву *Etruria* від грецьких слів $\text{eter}o_j$ „інший” та $\text{O}ro_j$ „кордон” (Serv., Aen., XI, 598). Вже ця обставина, а також наявність у деяких етрусських написах слів *etra*, *lauteri*, *etri* та *etru* як особистих імен (СІЕ № 52, 359, 360, 3415, 3427, 3428, 3431) говорить за його етруске походження. Поєднання в одному слові *lautneteri* етруської частини *lautn* та грецької *etera* теж виглядає підозріло. Взагалі, серед 107 немов би запозичених етрусками грецьких слів, чверть – це назви посудин незвичної для них форми⁴³. Отже, соціальні терміни повинні бути місцевого походження.

Як на наш погляд, прошарок відірваних від общини чоловіків можна порівняти з наявною в архаїчній Греції верствою $o_f \text{d}hmiourgo^$ ($\text{d}hmiourgo^$), назва якої походила, як і *lautneteri*, з двох слів $\text{d}^m i o_j$ „народний” і $tO \text{a}rgon$ „праця” і позначала ремісників, вісників, співаків,

лікарів і віщунів, у класичний період існувала вища державна посада з такою ж назвою⁴⁴. Щоправда, О. І. Харсекін знаходив у написах етрусків відповідник слову τὸ ἄργον – ἀγε⁴⁵. Однак згодом він відмовився від зближення етрусської мови з грецькою⁴⁶. У пізніших словниках це слово відсутнє⁴⁷, також існують розбіжності у його тлумаченні⁴⁸.

Очевидно, в етрусському суспільстві, де велика роль належала аристократичним кланам, відірвані від сільської общини люди, які не мали власного поля й змушені були займатися ремеслами та іншими видами діяльності, не пов'язаними з працею на землі, шукали покровительства у великих аристократичних родин. Так, ремісники, що виробляли прикраси, мешкали і працювали поряд із „палацом” на Поджо Чивітат⁴⁹. Пізніше, групи оздоблювачів з усієї Етрурії прикликалися царем Тарквінієм Супербом до Риму за плату (Liv., I, 56, 1). Таке ж дієслово *accire* „прикликати, залучати, запрошувати”, що має певний командний відтінок, використовується Лівієм, коли він розповідає про запрошення кулачних бійців і жокетів з Етрурії до Риму Тарквінієм Пріском (Liv., I, 35, 9). Цих людей, зображення яких, до речі, широко представлені в етрусському мистецтві, можна прирівняти до акторів з Вей, більшість яких була рабами (Liv., V, 1, 5), але керувала ними певна вільна меншість, підпорядкована Вейському цареві. До цієї ж категорії населення слід долучити писаря-секретаря Порсени (Liv., II, 12, 7; Dion. Hal., Ant. Rom., V, 28, 2).

Відмінності в термінології (*lautneteri* або *etera*) говорять про ріст індивідуалізму серед вільних громадян етрусських міст: якщо спочатку працівників прикликали лише клани (*lautn*), то пізніше покровительство над *etera* почали здійснювати окремі повноправні громадяни. Саме вони разом з *etera* і склали „більшість вільних” Посідонія, а їх значно скромніші від аристократичних сімейні поховання та епітафії з повною формулою імені впали в очі сучасним дослідникам. Вони ж опановували й посади *zilaθ eterav* і *camθi eterau*, так само, як посаду „деміург” тримали в руках представники аристократії і повноправні громадяни деяких дорійських полісів.

Отже, саме тих людей, що фігурують у написах з повним іменем поряд з особами, позначеними як *etera* (а не *lautneteri*) можна зарахувати до середнього прошарку етрусського суспільства. Важко визначити їх рід занять, про це ми не маємо інформації з коротких епітафій. Можна лише припустити, що це були господарі невеликих ремісничих майстерень, керівники груп оздоблювачів і дрібні

землевласники, які освоїли товарні види сільського господарства: вирощування оливи і винограду. Термінами *lautneteri* та *etega*, що не мають грецької етимології, етруски могли позначати особисто вільних чоловіків, мешканців етрусських міст з обмеженими політичними правами, не пов'язаних із сільським господарством, що виконували роботу, неприйнятну для аристократії і повноправних громадян. Серед них могли бути і ремісники, але вони не утворювали колегій, а підпадали під покровительство знатних родин і повноправних громадян.

Примітки

¹ *Этрусски*: Итальяское жизнелюбие. – М., 1998. – С. 78-79.

² *Barker G.* Archeology and the Etruscan countryside // *Antiquity*. – 1988. – Vol. 62. – № 237. – P. 781; *Torelli M.* Archaic Rome between Latium and Etruria // *САН*². – 1989. – Vol. VII. Pt. 2: The Rise of Rome to 220 B. C. – P. 35-36; *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria // *JRS*. – 1989. – Vol. 79. – P. 5-9; *Smith C.J.* Early Rome and Latium: Economy and Society C. 1000 to 500 BC. – Oxf., 1996. – P. 144-145; *Camporeale G.* Le citta: produzione e creazione artistica // *Gli Etruschi*. – Milano, 1998. – P. 81-83.

³ *Möller K. O. Deeke W.* Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 1. – S. 505; Bd. 2. – S. 511.

⁴ *Дьяков В. Н.* История римского народа в античную эпоху // Уч. зап. МГПИ. – 1947. – Т. 46. – С. 59; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 376.

⁵ *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 67.

⁶ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э. – М., 1964. – С. 112; *Харсекин А. И.* Этрусские надписи как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 1967. – С. 16-17; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этрусски. Введение в этрускологию. – Воронеж, 1969. – С. 106-107; *Харсекин А. И.* Этрусски // СИЭ. – Т. 16. – М., 1976. – Стб. 674; *Динков Б.* Этруската загадка. – София, 1984. – С. 20.

⁷ *Немировский А. И.* Надпись из Сатрика – опорный пункт раннеримской истории // ВДИ. – 1983. – № 1 - С. 49-50; *Немировский А. И.* Этрусски. От мифа к истории. – М., 1983. – С. 125-126; *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 18-19; *Маяк И. Л.* Племена и народности Италии // История Европы. – Т. 1. – М., 1988. – С. 181.

⁸ *Shumeko V.* Etrusky onomasticky system // *Listy filol.* – 1990. – Roc. 113. – № 4. – S. 283.

- ⁹ *Кофанов Л. Л.* Законы XII таблиц и проблема *sodales* // Античность Европы. – Пермь, 1992. – С. 17-18.
- ¹⁰ *Макнамара Э.* Этруски. Быт, религия, культура. – М., 2006. – С. 164.
- ¹¹ *Нетушил И. В.* Два загадочные народа древней Европы. 1. Этруски // Южный край. – 1894. – № 4468. – 4 января. – С. 2; *Ростовцев М. И.* Общество и хозяйство в Римской империи. – Т. 1. – СПб., 2000. – С. 28.
- ¹² *Randall-MacIver D.* The Etruscans. – Oxf., 1927. – P. 18-19, 34, 37; *Johnstone M. A.* Etruria: Past and Present. – L., 1930. – P. 91-92.
- ¹³ *Залесский Н. Н.* К социальной истории этрусков // Уч. зап. ЛГУ. – 1950. – Вып. 17. – С. 173-174.
- ¹⁴ *Залесский Н. Н.* Италия в первой половине I тысячелетия до н.э. // Всемирная история. – Т. 1. – М., 1956. – С. 634.
- ¹⁵ *Немировский А. И.* Этруски... - С. 131.
- ¹⁶ *Kolb F.* Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike. – München, 1995. – S. 72.
- ¹⁷ *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria... – P. 5; *Smith C. J.* Early Rome and Latium... – P. 144-145; *Camporeale G.* Le citta: produzione e creazione artistica... – P. 82-83.
- ¹⁸ *Залесский Н. Н.* К социальной истории этрусков... - С. 164.
- ¹⁹ *Немировский А. И.* Этруски в греческой литературе и историографии // ВДИ. – 1976. - № 3. – С. 85.
- ²⁰ *Цыбенко О. П.* Комментарии // Диодор Сицилийский. Греческая мифология. (Историческая библиотека.) – М., 2000. – С. 194.
- ²¹ *Firpo G.* Posidonio, Diodoro e gli Etruschi // *Aevum*. – 1997. – A. 71, fasc. 1. – P. 106.
- ²² *Ibid.* – P. 107, 110.
- ²³ *Ibid.* – P. 111.
- ²⁴ *Историография античной истории /* Под ред. В. И. Кузицина – М., 1980. – С. 160.
- ²⁵ *Ревяко К. А.* Отношение этрусков ко 2-й Пунической войне // Вопросы истории древнего мира и средних веков. – Минск, 1974. – С. 66, 71.
- ²⁶ *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 375.
- ²⁷ *Харсекин А. И., Гельцер М. Л.* Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках // ВДИ. – 1965. – № 3. – С. 124.
- ²⁸ *Там само.* – С. 112.
- ²⁹ *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена. – М., 2001. – С. 407.
- ³⁰ *Маринович Л. П.* Новые археологические работы в Италии // ВДИ. – 1967. - № 2. – С. 297; *Ильинская Л. С.* История и культура античной Италии и Рима в свете археологических открытий последнего десятилетия // ВДИ. – 1973. – № 1. – С. 188-191; *De Cesare L.* Il piacere di ritrovarsi festosamente insieme

// *Historia*. – 1985. – № 9. – P. 49; *Torelli M.* Archaic Rome between Latium and Etruria... – P. 40-45; *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria... – P. 5; *Puma R. D. de, Edlund-Berry I. E. M., Meritt L. Sh.* Kyle Meredith Philips, Jr. (1934-1988) // *AJA*. – 1989. – Vol. 93. – № 2. – P. 239; *Немировский А. И.* Материалы для изучения этрусской цивилизации // *ВДИ*. – 1993. – № 1. – С. 217; *Kolb F.* Rom... – S. 72; *Nicosia F.* Fioritura delle aristocrazie e gusto orientalizzante // *Gli Etruschi*. – Milano, 1998. – P. 46.

³¹ *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque. – T. 2. – P., 1970. – P. 430.

³² *Немировский А. И., Цымбурский В. Л.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 18.

³³ *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 59; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 379.

³⁴ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии... – С. 39, 66; *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 113; *Харсекин А. И.* Этруские надписи как исторический источник... – С. 16; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 108; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 376.

³⁵ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии ... – С. 67; *Харсекин А. И.* Этруские надписи как исторический источник... – С. 16; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 108.

³⁶ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 113.

³⁷ *Немировский А. И., Цымбурский В. Л.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 18.

³⁸ *Там само.* – С. 19.

³⁹ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии... – С. 68.

⁴⁰ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 112.

⁴¹ *Немировский А. И., Цымбурский В. Л.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 19.

⁴² *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 57; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 377; *Немировский А. И.* Этруски... – С. 128; *Немировский А. И., Цымбурский В. Л.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 16.

⁴³ *Харсекин А. И.* К вопросу о взаимоотношениях этрусского и греческого языков // *Античное общество*. – М., 1967. – С. 210.

⁴⁴ *Schoeffler v. Demiurgoi* // *RE*. – 1901. – Bd. 4. – Sp. 2856; *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. – Bd. 1. – Stuttgart, 1964. – Sp. 1473; *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque. – T. 1. – P., 1970. – P. 273;

Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. – Л., 1988. – С. 77; Liddell H. G., Scott R. A Greek-English Lexicon. – Oxf., 1996. – P. 386.

⁴⁵ Харсекин А. И. К вопросу о взаимоотношениях этрусского и греческого языков... - С. 211-212.

⁴⁶ Харсекин А. И. Об этрусском языке // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 347.

⁴⁷ Немировский А. И., Харсекин А. И. Этруски... - С. 55; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 375.

⁴⁸ Пор.: Харсекин А. И. Этруские надписи как исторический источник... - С. 16; Немировский А. И. Этруски... - С. 90.

⁴⁹ Этруски: Итальяское жизнелюбие... – С. 78-79.

Резюме

Янко А. Л. Средняя прослойка этрусского общества

Статья посвящена одному из сложнейших вопросов социальной истории этрусов: проблеме существования, наряду со знатью, зависимым населением и рабами, прослойки, которая была средней по достатку и имела некоторые права. На основании критического анализа сообщений античной традиции, с привлечением этрусских надписей и данных археологических раскопок в Тоскане, автор приходит к следующему выводу. В социальной структуре этрусского общества V-III вв. до н.э. присутствовала прослойка небогатых и незнатных, но полноправных граждан. Лица, фигурирующие в надписях как *lautneteri* и *etera*, не входили в среднюю прослойку, поскольку зависели от знатных семейств и незнатных полноправных граждан и не имели политических прав.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Балабай Я. В.

ЗАКОНОДАВЧА ОСНОВА СЕЛЯНСЬКОЇ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В УСРР У ПЕРІОД НЕПУ

Земельна оренда – це важлива складова селянського землекористування, необхідна для розвитку продуктивних сил села. Актуальність даної теми обумовлена місцем та значенням селянської оренди землі в УСРР у зазначений період. Дозвіл земельної оренди мав місце саме у період непу – період, коли в економіці були задіяні ринкові механізми. Вивчення законодавчої основи селянської оренди землі дозволить дослідити одну з головних груп джерел теми, виявити наскільки ефективною і продуманою була законодавча база орендної політики радянської влади в УСРР у період непу, як вона вплинула на соціально-економічний розвиток України у вказаний період, як це відзначилося на рівні життя українського селянства. Вивчення селянської оренди землі в УСРР у період непу в цілому має практичне значення для сьогодення. Адже відродження сільського господарства вимагає об'єднаних зусиль не лише аграрників-практиків, вчених-економістів та політиків, а й професійних істориків. Використання досвіду минулого допомагає уникати зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без виснаження ресурсів. Таким чином, дослідження «Законодавчої основи селянської оренди землі в УСРР у період непу» є важливим для розуміння ролі оренди у відродженні та піднесенні індивідуальних селянських господарств, рівня життя українського селянства та загальної картини соціально-економічного розвитку українського села у період непу.

Історіографія питання представлена дослідженнями радянських та сучасних українських вчених. В середині радянського періоду історіографії питання вирізняються роботи дослідників 1920-х рр. ХХ ст.: М. Б. Гуревича¹, А. Азизяна і Д. Великевича², Н. П. Макарова³, П. Плешкова⁴ та ін. Питання селянської оренди землі в роботах вищеназваних дослідників розглянуті з економічної точки зору, адже більшість з них була професійними економістами. В історіографії даного періоду немає робіт історико-економічного напрямку. Серед радянських дослідників питання слід назвати В. П. Данилова⁵ та Б. К. Мигаля⁶. Це роботи професійних істориків, в яких розглянуто

багато аспектів селянського землекористування та селянського господарства в цілому, в тому числі селянської оренди землі в УСРР у період непу. Сучасні дослідники питання: В. В. Калініченко⁷, О. І. Ганжа⁸, С. В. Корновенко⁹, Ю. В. Котляр¹⁰, С. В. Кульчицький¹¹, С. Р. Лях¹², В. М. Лазуренко¹³, І. В. Рибак¹⁴, І. Б. Усенко¹⁵ зробили вагомий внесок в розробку і аналіз основних аспектів проблеми. Наразі тема потребує спеціального наукового дослідження з сучасної точки зору.

Джерельна база роботи, виходячи з тематики даної статті, представлена законодавчою групою джерел, а саме: декрети, закони, кодекси, рішення, акти, постанови та директиви центральних і місцевих органів влади.

Метою даної роботи є вивчення та аналіз законодавчої основи селянської оренди землі в УСРР у період непу, а саме: інформація законодавчих джерел про основи селянської оренди землі в УСРР у період непу та орендну політику радянської влади у вказаний період. Також необхідним є дослідження еволюції ставлення радянської влади до оренди землі.

Вперше про дозвіл оренди в УСРР йшлося у резолюції XI з'їзду РКП (б) 2 квітня 1922 р. «Про роботу на селі»: «В питанні про умови застосування найманої праці у сільському господарстві та оренди землі з'їзд рекомендує всім працівникам даної галузі не зв'язувати зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням у життя рішень останнього з'їзду...»¹⁶. Рішення IX Всеросійського з'їзду рад, як і XI партійної конференції, визначали основні напрямки аграрної політики радянської влади у період непу. Ними керувалися ВУЦВК, РНК УРСР та місцеві органи влади, здійснюючи аграрну політику.

11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняла декрет «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Основні положення цього декрету містив «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р.¹⁷ 29 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив Земельний кодекс УРСР¹⁸, який фактично закріпив всі зміни у земельному законодавстві. А у 1929 р. було видано доповнене видання Земельного кодексу із постатейним коментарем¹⁹. Зокрема, значну увагу приділено аналізу та роз'ясненню основних положень, пов'язаних з орендою землі²⁰.

Земельний кодекс редакції 1929 р. дає уявлення про законодавчі основи селянської оренди землі, що склалися у період непу. Але фактично дана редакція Земельного кодексу вже не діяла, оскільки з кінця 1929 р. в УРСР розпочалась суцільна колективізація і будь-яка оренда землі була неможлива.

Поруч із законодавчим оформленням основних засад орендної політики радянської влади йшов процес підтримки і розвитку колективних форм господарювання, кінцевою метою якого була колективізація сільського господарства. Орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та змушений захід радянської влади. Так, за постановою ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» оренда поруч з ізольованою розглядалася як відстала форма землекористування і радгоспи мали переходити до повного і раціонального використання земельних площ. Оренда вважалася серйозним недоліком та гальмувала розвиток радгоспів²¹. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 16 березня 1927 р. «Про радянські господарства» центральним радянським виконкомом доручалося збільшити фінансування радгоспів з метою забезпечення їх живим та мертвим інвентарем та ліквідації орендної системи²². Резолюція XV з'їзду ВКП(б) від 19 грудня 1927 р. «Про роботу на селі» підкреслювала необхідність поступового скорочення земельної площі, що здавалася в оренду в районах, де це призводило до зростання кулацьких елементів²³. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами. Чіткого визначення терміну «куркульське господарство» радянська влада не давала. Даний закон міг стосуватися як всіх господарств так і жодного. 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР обмежили термін здавання в оренду однією сівозмінною, а 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації». Таким чином, оренда землі як в УРСР так і в СРСР в цілому була заборонена. В селі розпочалась епоха колективізації.

В офіційних документах радянської влади неодноразово зазначалося, що основним елементом процесу розшарування в селі у період непу була не стільки земля, скільки торгівля, худоба та реманент, що перетворювались в знаряддя накопичення та експлуатації²⁴. Основним протиріччям, яке стримувало подальший розвиток сільського

господарства у період непу, була невідповідність між кількістю землі, отриманою селянами внаслідок революції та наявною кількістю худоби та реманенту²⁵. На думку В. В. Калініченко, оренда землі була засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва²⁶. Нестача худоби та реманенту була основною причиною здачі землі в оренду маломісними господарствами. Одним з перших і основних своїх завдань на селі у період непу радянська влада вважала допомогу селянству поповнити свій живий та мертвий реманент²⁷.

Згідно з основними документами здача землі в оренду дозволялася для господарств, послаблених внаслідок стихійного лиха або нестачі робочої сили, реманенту та худоби. «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р. забороняв здачу землі в оренду без поважних на то причин. Порушення даного закону каралося конфіскацією даної земельної ділянки терміном на один рік²⁸. Оренда землі не розглядалася як нормальна форма використання землі в умовах знищення приватної власності. Адже непохитною основою земельного законодавства радянської держави була державна власність на землю²⁹. Фактично, це була «тимчасова переуступка», яка надавалася маломісним господарствам³⁰. Але вже ІХ Всеукраїнський з'їзд рад, а згодом і Земельний кодекс редакції 1929 р. дозволив здачу землі в оренду господарствам, неспроможним обробити свою землю внаслідок таких причин: нестача засобів, реманенту та робочих рук³¹. Отже, оренда землі була викликана суто економічними потребами і спрямована на підтримку бідняцьких та середняцьких господарств³².

Орендну плату дозволялося виконувати грошима, продуктами та іншими видами винагороди. Під іншими видами винагороди розумілося виконання певних послуг та комбінування перших двох видів орендної плати³³. У період непу спостерігався процес денатуралізації форм оренди та розвиток грошової системи орендної плати³⁴. Це було викликано піднесенням індивідуального селянського господарства. Продуктова та відробіткова види орендної плати вважалися відсталими та кабальними, але мали місце. За дослідженням О. І. Ганжі, у деяких районах за обробіток однієї десятини орної землі незаможник змушений був відробити в страду 5-6 днів у господаря найнятої їм худоби. В Донецькому окрузі за збирання, жнива та обмолот врожаю з однієї десятини селянин не

тільки віддавав в оренду дві десятини землі, а ще й зобов'язувався безкоштовно працювати на всіх трьох десятинах³⁵.

Всі збори та податки пов'язані з орендованою землею мав сплачувати орендар протягом всього терміну оренди.

Оренда дозволялася тільки трудова, тобто орендувати можна було таку ділянку землі, яку в змозі була обробити одна родина (як господарська одиниця) власними силами. За законодавством оренда землі не повинна була стати основою для одержання нетрудових доходів. Тобто орендувати землю могло тільки трудове господарство. Але уявлення про точне визначення терміну «трудове господарство» радянське законодавство не дає.

Здача землі в оренду була заборонена тим господарствам, що припиняли сільськогосподарську діяльність і переходили до інших видів діяльності або переселялися³⁶. За Земельним Кодексом редакції 1929 р. господарствам, що переходили до інших видів діяльності було дозволено здавати землю в оренду строком до 4-х років³⁷. Це було викликано потребами розвитку несільськогосподарських промислів. Але даний закон не поширювався на господарства, що займалися нетрудовою діяльністю.

Земельний Кодекс також передбачав те, щоб орендар раціонально та по-господарськи використовував землю і не допускав виснаження ґрунту³⁸. По завершенню терміну дії орендного договору земля мала бути повернена власнику з усіма покращеннями що були зроблені орендарем на орендованій ділянці³⁹.

Суборенда була категорично заборонена законом⁴⁰. Вона вважалася капіталістичною формою використання землі, за якою орендар не працює, а отримує нетрудові доходи з орендованої землі. Земля в таких випадках ставала засобом капіталістичного накопичення.

Спочатку термін оренди був обмежений до 3 років. У виняткових випадках термін оренди міг сягати до 6 років і тільки з дозволу волосних виконкомів⁴¹. Для родин, де були лише неповнолітні оренда землі дозволялася на весь строк до досягнення повноліття. Короткий термін оренди вважався недоцільним з огляду на нераціональне використання земельних ресурсів. З іншого боку, довгий термін оренди викликав у радянської влади побоювання щодо підризу основ націоналізації землі. Адже дозвіл оренди мав тимчасовий характер і був викликаний об'єктивною господарською необхідністю і інтересами бідняцьких та середняцьких господарств. Пленум ЦК РКП (б)

23-30 квітня 1925 р. серед практичних заходів в галузі сільськогосподарської політики допускав «на основі Земельного кодексу ширшого використання права здавати землю в оренду селянами на час до двох сівозмін при багатопіллі, а при тричотирипіллі – на строк не більше як 12 років...»⁴². За законом від 27 липня 1927 р. був встановлений максимальний термін оренди – 12 років. Закон від 30 травня 1928 р. знов зменшив термін оренди до 6 років. Для господарств, які з року в рік здавали землю в оренду за рішенням місцевих органів влади термін оренди міг бути скорочений до 3 років. Якщо господарство і далі не розпочинало самостійну сільськогосподарську діяльність, то дана земельна ділянка підлягала конфіскації.

Таким чином, рішення про дозвіл земельної оренди було принципово новим моментом в аграрній політиці радянської влади. Воно націлювало земельні органи на сприяння тим господарствам, які без застосування оренди або найму робочої сили, не змогли подолати наслідків руйнування, освоїти одержану землю та забезпечити своє існування. Ці заходи довели свою ефективність, дозволили відбудувати сільське господарство на основі індивідуального селянського господарства, та нагодувати населення країни. Але дозвіл оренди землі та найму робочої сили, а також інші основні заходи непу за своєю сутністю були ринковими, що йшло всупереч з адміністративно-командною системою партійної номенклатури та тоталітарним характером держави, що будувалася. Вже з другої половини 1920-х рр. ситуація у країні характеризується поступовим згортанням основних заходів нової економічної політики, що можна спостерігати за змінами в аграрному законодавстві. Крапку на непі остаточно було поставлено запровадженням курсу на надзвичайні хлібзаготівлі у 1928 р.

Законодавство радянської влади дає уявлення про основи селянської оренди землі в УСРР у період непу. Це передусім інформація про причини оренди; тривалість орендного терміну; форми орендної сплати; характер оренди (трудовий); умови орендних договорів, а також права та обов'язки сторін, що його заключили. Земельні закони періоду непу допомагають дослідити еволюцію поглядів та дій радянської влади в галузі сільського господарства. Законодавча основа селянської оренди землі в цілому була адекватною тим змінам, що відбувалися в українському селі у період непу.

Примітки

- ¹ Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922 – 1923 гг. – Харьков: Госиздат, 1924. – 26с.
- ² Азизян А. и Великевич Д. Арендные отношения в советской деревне. – М., 1928.
- ³ Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. – Т. I. – М., 1920. – 392с.
- ⁴ Плешков П. Наемный труд в крестьянском хозяйстве СССР. – М.: ГИЗ, 1928. – 115с.
- ⁵ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1977. – 316с.
- ⁶ Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.). – Харків: «Вища школа», 1974. – 167с.
- ⁷ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
- ⁸ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205с.
- ⁹ Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188с.
- ¹⁰ Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) – Одеса: ТОВ В і Д, 2004. – 354с.
- ¹¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя 1919 – 1928. – К.: Основи, 1996. – 396с.
- ¹² Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: “Вища школа”, 1990. – 127с.
- ¹³ Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2005 – 220с.
- ¹⁴ Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921 – 1932 рр.). – К.: Рідний край, 1999. – 91 с.
- ¹⁵ Усенко І. Б. Первая кодификация законодательства УССР. – К.: Наукова думка, 1989. – 188с.
- ¹⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – с. 320-321.
- ¹⁷ Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922. – с. 71-73.
- ¹⁸ Земельный кодекс УССР. – Харьков: Наркомзем, 1923. – 31 с.
- ¹⁹ Земельный кодекс УССР. Текст и практический постановочный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1929. – 536 с.
- ²⁰ Там само. – с. 133-153.
- ²¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). Т. I. – М, 1967. – с. 562-563.

²² Там само. – с. 602.

²³ Там само. – с. 693.

²⁴ *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. Т. II. – с. 72.

²⁵ *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 годы.* Т. I. – М., 1957. – с. 533.

²⁶ *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – с. 125.

²⁷ *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 годы.* Т. I. – М., 1957. – с. 531.

²⁸ Там само. – с. 337.

²⁹ *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.).* Т. I. – М., 1967. – с. 269.

³⁰ *Сборник по вопросам сельского хозяйства.* – Харьков, 1922. – с. 53.

³¹ *Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий.* 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 137.

³² *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.* Т. I. – М., 1967. – с. 531.

³³ *Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий.* 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 138.

³⁴ *Азизян А. и Великевич Д.* Арендные отношения в советской деревне. – М., 1928. – с. 47.

³⁵ *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) – К., 2000. – с. 42.

³⁶ *Земельный кодекс УССР.* – Харьков, 1922. – с. 6.

³⁷ *Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий.* 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929. – с. 141.

³⁸ Там само. – с. 145.

³⁹ *Сборник по вопросам сельского хозяйства.* – Харьков, 1922. – с. 72.

⁴⁰ *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. – с. 156.

⁴¹ *Сборник по вопросам сельского хозяйства.* – Харьков, 1922. – с. 71.

⁴² *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. – с. 155.

Резюме

Балабай Я. В. *Законодательная основа крестьянской аренды земли в УССР в период нэпа.*

Статья посвящена анализу основ крестьянской аренды земли в УССР в период нэпа по основным источникам законодательной группы. В частности, уделяется внимание причинам аренды земли, длительности арендного срока,

формам арендної плати, характеру аренды, умовам арендних договорів, правам і обов'язностям сторін, заключивших арендний договір. Також акцент зроблено на еволюції взглядов і відношення радянської влади до селянської аренди землі в УСРС в період нєпа на основі джерел законодавчої групи починаючи з резолюції XI з'їзду РКП (б) від 2 квітня 1922 г. і закінчуючи постановленням ВУЦИК і СНК від 6 квітня 1930 г. «О забороні аренды землі і застосування наймного праці в індивідуальних господарствах в районах сплошної колективізації».

Бутенко В. І., Філіппов К. В.

ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕПУ (20-І РОКИ ХХ СТ.)

М. І. Туган-Барановський був не лише відомим політичним діячем доби Центральної Ради, першим міністром фінансів першого уряду УНР в далекому 1918 р., але і одним із фундаментальних основоположників сучасної світової економічної теорії, світового виміру економістом, фінансистом, філософом, істориком, соціологом.

М. І. Туган-Барановський – вихованець Харківського університету, на Харківщині, в 1856 р., він і народився. По закінченні фізико-математичного факультету в 1888 р. отримав звання кандидата природничих наук, а глибокий інтерес до суспільних наук спонукав його водночас закінчити екстерном і юридичний факультет. Під впливом усієї сукупності дитячого, юнацького і студентського виховання «почував себе українським патріотом»¹. Повернувшись після Лютневої революції з Росії, де він став професором, в Україну, обіймав посаду міністра фінансів в уряді Центральної Ради, став академіком; в останні роки свого життя (1918, 1919) був професором Київського університету і деканом його юридичного факультету.

М. І. Туган-Барановський був і залишається видатним теоретиком кооперації. Вивчення проблем кооперації можна віднести до найбільш плідних напрямків його наукової діяльності, що принесло йому вже прижиттєве визнання. Належне йому, як теоретику кооперації, свого часу віддали лідери українського кооперативного руху початку ХХ ст. К. Мацієвич², М. В. Левицький³, П. Пожарський⁴, російський теоретик

кооперації К. А. Пажитнов⁵, видатний економіст М. Д. Кондратьєв⁶. Неабиякий внесок М. І. Туган-Барановського і в організацію кооперативного руху в Росії і в Україні: з 1908 р. він став одним із керівників комітету сільських і ощадних товариств в Росії, в 1909 р. заснував і очолив журнал всеросійської кооперації «Вестник кооперации», а в останній час свого життя (1918 – березень 1919 роки) став головою Центрального кооперативного українського комітету – ідейного та культурно-просвітницького центру української кооперації.

Теорії та історії кооперації учений присвятив не менше двох десятків праць, найбільш вагомими серед яких є «Социальные основы кооперации» (М., 1916; 2-е вид. М., 1918; 3-є вид. М., 1989), що перевидана в наш час⁷, та «Кооперация, соціально-економічна природа, її мета»⁸.

Червоною ниткою його праці пронизувала ідея, що стратегічною метою і економіки, і політики є дві очевидні речі: добробут простої людини та його культура. Причому, він і його послідовники довели, що добробут в більшій мірі все ж категорія політична, ніж економічна. Цей методологічний підхід, вочевидь, обумовив і погляди М. І. Туган-Барановського на кооперацію як явище в більшій мірі соціальне, політичне, а не суто економічне, як обґрунтовувалось в численних працях зарубіжних і вітчизняних науковців.

Селянській, зокрема сільськогосподарській, кооперації в працях М. І. Туган-Барановського відведено значне місце, як наприклад, цілий третій розділ в «Социальных основах кооперации»⁹, або ж вона ставала предметом спеціального дослідження. Михайло Іванович одним з перших дослідив процес виникнення кооперативного руху в сільському господарстві, дав йому соціально-економічну характеристику, визначив соціально-економічну природу кооперації, звернув особливу увагу на розкриття причин, які гальмують розвиток кооперації в сільському господарстві, виділив види сільськогосподарської кооперації та теоретично обґрунтував їх особливості. Проте, об'єктивній оцінці наукової спадщини вченого, зокрема і теорії кооперації, в радянські часи стали на перешкоді упередженість, підміна наукових аргументів політичними ярликами та звинуваченнями, а відтак його науковий доробок залучається тільки останнім часом¹⁰. Актуальність ідей концепції кооперації М. І. Туган-Барановського, що знайшли втілення в досвіді українського села

періоду непу, зберігається і в сьогодні, коли йдуть пошуки шляхів модернізації аграрних відносин.

Теоретичні узагальнення були зроблені Туган-Барановським, передусім, на вивченні історії кооперації в капіталістичному суспільстві, опирався він і на досвід кооперативного будівництва 1917 – поч. 1919 років в Україні, але вельми важливо, що багато з його теоретичних суджень не тільки стали науковим передбаченням, але і знайшли втілення в кооперативному русі в селянському середовищі в Україні періоду непу.

До сказаного варто додати ще декілька суджень. Без переосмислення попереднього досвіду і наукових досягнень, без чітко продуманих (а часто і вивірених вже життям) структур в кооперативному русі годі було очікувати позитивних результатів. Це було цілком очевидно для тих, хто вмів бачити і думати. Підґрунтям розбудови кооперації в 20-і роки ХХ ст. стали різні джерела. Перш за все – поновлений досвід дореволюційної кооперації. І це джерело спрацювало в часі якнайшвидше (в порівнянні з іншими) і повсюдно, адже на місцях, у найвіддаленіших куточках України, залишилась велика кількість фахівців – носіїв цього досвіду в різних ділянках роботи кооперації¹¹. Це джерело було на поверхні сільського життя, завданням стало з розумінням і доречно ним скористатися, що і було зроблено в практиці розбудови кооперації на селі (і не тільки на селі, але це вже не предмет нашого дослідження). Вважаємо, що корпус фахівців дореволюційної кооперації і став тією «критичною масою», що була в спроможності передати естафету теоретико-практичних та організаційних наробок для діяльності кооперації в часи непу. Якщо ці судження читачу здаються відхиленням від суті статті (про значення теоретичної спадщини М. І. Туган-Барановського для кооперативного будівництва в українському селі періоду непу) спробуємо спростувати таке уявлення, водночас додавши інші кути зору на питання.

Дійсно, наше завдання – віднайти в концепції кооперації Туган-Барановського риси, характеристики, які «спрацювали» (і, як уже підкреслювалося, досить швидко в результатах діяльності кооперації) в українському селі 20-х років ХХ ст. А судження, запропоновані попереду, торкаються значення використання дореволюційної практики кооперації як одного з джерел результативності діяльності кооперації на селі в період непу. Насправді недоречності тут нема. Чому ми так вважаємо? Тому що фундаментальним підґрунтям

укорінення і розвитку кооперації в дореволюційному селі (і не тільки в Російській та Австро-Угорській імперіях, в складі яких перебували українські землі, що склали територію і населення УСРР в 20-і роки ХХ ст.) стали теоретичні праці з проблем кооперації зарубіжних і вітчизняних (в першу чергу) науковців – О. В. Чайнова, М. І. Туган-Барановського, О. М. Челінцева та інших, впроваджувані через різнорівневі соціальні, державні і кооперативні інституції – від центральних – адміністративних, наукових до регіональних. Звичайно, виокремлені в цій статті, заради теми дослідження, ідеї кооперації М. І. Туган-Барановського впроваджувалися в діяльності дореволюційної кооперації (як і пізніше, в період непу) поруч з ідеями інших теретиків кооперації. Які з цих ідей саме Туган-Барановського, мабуть, не мало значення для практики, але те, що його внесок був значним – це доведений життям українського села початку і 20-х років ХХ ст. факт,¹² і у нас є можливість аргументовано це висвітлити.

Аналіз теоретичних проблем кооперації в працях М. І. Туган-Барановського почнемо з визначення ним особливості кооперації як «штучно створюваного» суспільно-господарського процесу в економіці капіталістичного суспільства на відміну від капіталізму, що як суспільно-господарський процес створювався «природним» шляхом. Відзначена особливість, вважав теоретик кооперації, виникла як результат усвідомлених дій певних, достатньо широких суспільних прошарків з метою трансформувати існуючу систему господарства, аби вона стала відповідною їх інтересам¹³.

Кооператив є така господарська організація, вважав Туган-Барановський, яка виникає абсолютно вільно, без будь-якого примусу. «Кооператив є організована самодопомога – і в цьому його специфічна сила»¹⁴. В чому джерело сили кооперативів? – ставив запитання Михайло Іванович. І відповідав: «в їх повній добровільності» навідміну від примусових союзів, в абсолютній свободі кожного члена приймати або не приймати в них участь¹⁵. І якщо дані принципи порушуються, то це вже, говорить він, не кооператив в повному розумінні цього слова.

Ґрунтуючись на постулатах загального вчення про кооперацію, М. І. Туган-Барановський глибоко і всебічно проаналізував кооперативні організації сільського населення. Селянську кооперацію вчений вважав єдиним засобом піднесення економічного стану селянина, і обумовлювалося це внутрішніми потребами

дрібнотоварного виробництва. Селянська кооперація не руйнує індивідуального селянського господарства, не перетворює його на колективне, а отже, не змінює його соціально-економічної природи¹⁷.

«Для селян, пише М. І. Туган-Барановський, - кооперація є незамінним і єдино можливим засобом піднесення їх економічного добробуту, оскільки селянин надто економічно слабкий, щоб своїми власними силами задовільно розв'язати ті завдання, котрі стоять перед ним»¹⁸. Суспільне завдання кооперації в тому і полягало, щоб звільнити селянина від залежності лихваря і компенсувати колективною силою селянської групи слабкість одноосібних сил селянина. Отже, характеристику безпосередніх завдань кооперації як суто господарських, політично нейтральних Туган-Барановський доповнює визначенням її сутності як соціального руху трудящих¹⁹. Про подвійну природу кооперації писав і визначний російський теоретик кооперації О. В. Чаянов, характеризуючи її і як організаційно-господарську структуру, і як широкий соціальний рух²⁰.

Особливої уваги заслуговують висновки вченого про те, що кооперативи базуються на особистих інтересах своїх членів. Вражаючи для сьогодення факти зацікавленого, повсюдного обговорення справ в сільськогосподарських товариствах, які ілюструють попередні судження вченого, знаходимо на шпальтах кооперативних періодичних видань (наприклад, журнали «Коопероване село», «Кооперована громада» та інші), чисельність яких також була вражаючою – біля 200 найменувань по Україні²¹. А тому кооператив (і не тільки селянський) може досягати величезних результатів з мізерним капіталом, спираючись саме на солідарну зацікавленість всіх своїх членів. «Нестача капіталу замінюється загальною готовністю зробити все можливе для успіху загальної справи»²².

Водночас Туган-Барановський вказував на те, що на господарському інтересі людини існують і капіталістичні підприємства – і це споріднює ці типи господарювання. Проте, зазначав учений, кооперація – підприємство не капіталістичного типу, тому що капіталістичне підприємство існує заради прибутку, кооперативне – ніколи не переслідує мети отримання капіталістичного прибутку.

Розглядаючи загальні проблеми розвитку кооперації, Туган-Барановський не тільки дав загальну оцінку класифікації кооперативів, запропоновану теоретиками кооперації²³, але обґрунтував поділ кооперативів за більш узагальненою ознакою – характером праці в

них: 1) кооперативи у сфері обміну і 2) кооперативи в сфері обміну та праці. Практика ж кооперативного будівництва на селі періоду непу, принаймні в українському селі, по суті віддзеркалила теоретичні судження вченого. Кооперативна статистика свідчить, що уже з початком непу в сільськогосподарській кооперації виникали, укорінювалися універсальні кооперативи (товариства), що обіймали збут, постачання, часто – і кредитні функції²⁴. Згодом, в міру зростання товарності сільськогосподарського виробництва, з середини 20-х років ХХ ст., їх майже повністю замінили кредитні та спеціальні кооперативи (машинно-тракторні, буряківничі тощо); всі вони – кооперативи у сфері обміну (за Туган-Барановським). Треба констатувати, що і держава через нову економічну політику, спеціальну кооперативну політику (політику «кооперативного соціалізму»)²⁵ адекватно (до кінця 1928 р.) оцінювала можливості і устремління широких селянських мас і як результат – більше 83 відсотки селянських господарств України на початок 1929 р. були об'єднані в тому чи іншому збуто-постачальному кооперативі (кредитному чи фаховому)²⁶. При цьому зберігалось індивідуальне селянське господарство, селянин-господар на землі, розпорядник власної долі. Отже, розвиток збуто-постачальних, а не виробничих форм кооперації став для українського села 20-х років органічним, об'єктивно відтворюючи стан і можливості розвитку селянського господарства та його інтереси. Практика сільськогосподарської кооперації в Україні доводила (знову таки як підтвердження висновків теорії М. І. Туган-Барановського), що збуто-постачальні форми були самодостатніми, не нижчими в порівнянні з «вищими» колгоспами, як це стверджувалося більшовицькою доктриною. Вчений передбачав невеликі перспективи останніх²⁷, що і підтвердили реалії українського села періоду непу – цією формою було охоплено всього 5,5 відсотків селянських господарств (на 1.IX.1929) і менше 4% площі селянського землекористування²⁸.

На основі узагальнення історичного досвіду розвитку кооперації в сільськогосподарському виробництві країн Західної Європи і Росії М. І. Туган-Барановський дійшов до висновку, що для успішної діяльності низової сітки кооперативів потрібна організація їх об'єднань, союзів (чи спілок). «Взагалі без союзного об'єднання окремих кооперативів ніякий тривалий і ґрунтовий успіх кооперації неможливий»²⁹. Досвід селянської кооперації періоду непу підтвердив і

цей висновок М. І. Туган-Барановського. Виявилось, що окремим сільськогосподарським товариствам не під силу було організувати постачання сільськогосподарськими машинами та іншими видами промислової продукції, організувати збут, оскільки це вимагало скупчення великих партій товару, адже заводи вроздріб не торгували. Створений союз (спілка) кооперативів мала можливість це робити. Союз мав можливість зібрати замовлення всіх кооперативів, закупити великі партії знарядь виробництва (що значно дешевше). Спілка утримувала агронома, різних фахівців, що не під силу було окремому кооперативу. При збуті продукції сільський господар мав можливість уникнути скупника, що наживався на селянській скруті, а спілка складала угоду на збут продуктів селянського господарства з державними установами, продавала велику їх партію за кордон, видавала частину грошей наперед кооперативам, щоб роздати членам товариства, аби ті не поспішали з продажем своїх продуктів, поки на них нема підходящої ціни. Спілка добувала кредити на постачання і збут під гарантію і поруку спілки. Чисельність спілок зростала впродовж 20-х років, адекватно відтворюючи розвиток низової мережі кооперативів: з 70 спілок у 1926 р. до 114 – в 1928 р. і 192 – до 1 липня 1929 р.³⁰

Важливим методологічним висновком М. І. Туган-Барановського є його твердження, що «... кооперативи завжди були і залишаються організаціями класовими, організаціями трудящих класів»³¹. Очевидно, кооперація в сільськогосподарському виробництві (сільськогосподарська кооперація) мала стати організацією класовою і в умовах непу за радянської дійсності. Вона мала бути організацією трудящих, а отже, в тому числі і такої верстви трудового селянства як біднота. Проте, з точки зору кооперації як господарської організації для економічно безсилої бідноти вона, природно, ставила певні бар'єри. Існувала певна межа, коли з точки зору економічної доцільності біднота в кооперативі не була бажаною. Де ж вихід? Чи був він в умовах непу в українському селі, зокрема? Відповіді знову таки знаходимо у Туган-Барановського, хоча, звичайно ж, не стосовно непівських часів (адже, він помер у 1919 р.), а як методологічний підхід до розв'язання такої пекучої соціально-економічної проблеми села. Вихід був у державній фінансовій, законодавчій, правовій допомозі і підтримці бідних прошарків з метою забезпечення їх участі в кооперації, оскільки для селянства іншого шляху не було.

«Принципово не можна заперечувати, – зазначав М. І. Туган-Барановський, – державної підтримки кооперації з точки зору цілей і завдань самої кооперації, ... але якщо це уряд бюрократичний, тобто проникнутий духом бюрократичної опіки, то така підтримка повинна сприйматися лише при умові надання кооперації повної свободи її самостійного розвитку. Інакше кооперація ризикує позбутися своєї суті – свободи самоврядування і самодіяльності. Тоді вона не зможе виявити своїх переваг»³².

На жаль, саме цей прогнозований теоретиком кооперації сценарій стався в СРСР. В кінці 20-х років «бюрократична опіка» щодо селянства, з причин добре нам відомих, була спрямована в бік одного прошарку селянства, найбільш класово близькому пролетаріату – до бідноти, що мала стати надійним союзником в період «загострення класової боротьби», який увійшов в життя держави і історію села як період масової колективізації. Так, через втручання держави соціальний склад сільськогосподарської кооперації на 62,4% став бідняцьким, що не відповідало соціальній структурі села, яка стала на другу половину 20-х років середняцькою. Біднота, складаючи як прошарок в селянстві не більше 30 відсотків в кінці 20-х років ХХ ст., отримувала 60 і більше відсотків кредитів на господарські потреби³³, пайові внески для неї були в 4-8 разів менші, ніж для середняка, наприклад, тільки бідноті надавалася розстрочка пайового внеску; із сільськогосподарської кооперації вилучався кооперативний прибуток на потреби колективізації, організації різноманітних курсів по підготовці спеціалістів сільського господарства тощо. Із середини 1929 р. низкою постанов і директив розвиток кооперації на селі набув дезорганізованого характеру: вона переводилася або на виробничі форми (спеціальна, фахова кооперація), або переходила в розпорядження радянських адміністративних органів (кредитна кооперація)³⁴.

Отже, широкі теоретичні узагальнення діяльності кооперації М. І. Туган-Барановського, розглянуті нами в контексті практики кооперативного руху в українському селі періоду непу, засвідчили як цінність наукового доробку видатного вітчизняного та всесвітньовідомого вченого-економіста, так і непересічне значення цього доробку для реалій українського села 20-х років ХХ ст., для мільйонів селянських господарств, які з допомогою кооперативної співпраці намагалися піднятися до пристойного життя.

Примітки

- ¹ *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования.* – Харьков, 1906. – С. 242.
- ² *Мацієвич К.* Кооперація і національне відродження // Українська кооперація. – 1918. - № 1. – С. 8-14.
- ³ *Левицький М.* День і емблема кооперації та їх значення // Українська кооперація. – 1918. - № 5-6. – С. 6-30.
- ⁴ *Пожарський Л.* Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. – 1918. - № 4. – С. 54-91.
- ⁵ *Пажитнов К. А.* История кооперативной мысли. – Пг., 1918.
- ⁶ *Кондратьев Н. Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский. – Пг., 1923.
- ⁷ *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. – М., 1989.
- ⁸ *Туган-Барановский М. И.* Кооперація, соціально-економічна природа і її мета. – Київ, 1919.
- ⁹ *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации... - С. 228-324.
- ¹⁰ *Злупко С. М.* Михайло Туган-Барановський. Український економіст світової слави. – Львів, 1993; *Бажал Ю.* Доля теорії: 100-річчя класичної праці М. Туган-Барановського і сучасність // Економіка України. – 1994. - № 12. – С. 58-63; *Лантух В. В.* Український період життя і творчості видатного економіста М. І. Туган-Барановського // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Економічна серія. - № 578. Проблеми прискорення розвитку економіки. – Харків, 2002. – С. 6-11. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995.
- ¹¹ *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація...; *Кооперовано село.* Вісник сільськогосподарської кооперації України. – Харків, 1927; *Кооперація* Сумщини. – Суми, 1926.
- ¹² *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація...; *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997; *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; *Фліттов К. В.* Роль торгово-посередницької діяльності сільськогосподарської кооперації в розбудові ринкових відносин в українському селі періоду непу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія, № 566, вип. 34. – Харків, 2002. – С. 152-161; *Кооперація* на Україні в 1925-1926 році. Статистика України, № 148, вип. 1, серія ХУІ. – Харків, 1929.
- ¹³ *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации...
- ¹⁴ *Там само.* – С. 91.
- ¹⁵ *Там само.*
- ¹⁶ *Там само.* – С. 258.
- ¹⁷ *Там само.* – С. 318.

¹⁸ Там само. – С. 278.

¹⁹ Там само. – С. 438.

²⁰ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. – М., 1919.; Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1991.

²¹ Коопероване село...; Кооперована громада...; Кооперація Сумщини; Систематический указатель литературы по кооперации, вышедшей в СССР в 1925-1926 гг. – М., 1927.

²² Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации... - С. 91.

²³ Пажитов К. А. История кооперативной мысли...к; Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации...

²⁴ Кооперація на Україні в 1925-1926 році...; Кооперація на Україні в 1926-1927 році: Статистика України. Серія ХУІ, т. 1, вип. 3, № 166.- Харків, 1929.

²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 3; Два роки роботи уряду УСРР. 1926/1927-1927/1928. – Матеріали до звіту уряду ХІ з'їзду Рад. – Харків, 1929; Бюлетень У з'їзду Рад. – Харків, 1929; Бюлетень V з'їзду незаможних селян України. – Харків, 1927; Бутенко В. І., Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України 20-х років ХХ ст.: Концептуальні засади в історіографії 20-х років // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. 2004. - № 37. – С. 32-39.

²⁶ Кооперація на Україні в 1926-1927 році... - С. 18-21.

²⁷ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации... - С. 273.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 19. – Арк.. 32.

²⁹ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации... - С. 270.

³⁰ Кооперація на Україні в 1925-1926 році... - С. 47-48.

³¹ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации... - С. 96.

³² Там само. – С. 258.

³³ ЦДАВО України. Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 57. – Арк.. 239.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 515. – Спр. 99. – Арк.. 18.

Резюме

Бутенко В. І., Філіппов К. В. Теорія кооперації М. І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду непа (20-е роки ХХ ст.)

Стаття присвячена двудійній задачі: аналізу поглядів М. І. Туган-Барановського на теоретичні, концептуальні питання кооперації як організаційно-господарської структури і соціального руху, а також преломленню цих поглядів в практиці кооперації в сільськогосподарському виробництві українського села періоду непа. Учений решительно отстаивал

мысль о самостоятельном, добровольном характере кооперации, построенной на хозяйственном интересе крестьян и имеющей цель их защиты как социального слоя.

Волосник Ю. П.

ЛІКВІДАЦІЯ ПРИВАТНОГО КРЕДИТНО-ГРОШОВОГО РИНКУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗЛАМУ НЕПУ (КІНЕЦЬ 1920-1930-х РОКІВ)

На сучасному етапі становлення ринкової економіки України все більш важливу роль відіграє кредитно-грошовий ринок, від стабільного функціонування якого залежить не тільки стан народного господарства країни, але й добробут усіх її громадян. Потрясіння на фінансовому ринку України наприкінці 90-х років ХХ століття роблять досить актуальною проблему критичного та уважного дослідження грошового ринку на різних етапах його історичного розвитку зокрема в добу НЕПу та, особливо, на етапі його зламу.

На жаль, фінансовий ринок України на етапі руйнації НЕПу в історіографії досліджено надто епізодично¹, хоча в останні десятиріччя в цьому напрямку зроблені певні кроки².

Тому, щоб заповнити існуючу прогалину, автор статті ставить за мету – проаналізувати причини та методи процесу ліквідації приватного кредитно- грошового ринку в Україні в умовах руйнації НЕПу.

Хронологічні рамки статті – друга половина 1927 – 1930 рр., тобто від початку переходу радянської держави до надзвичайних методів управління до моменту майже повної ліквідації приватнопідприємницької діяльності на кредитно-грошовому ринку України.

У процесі написання статті були використані як опубліковані матеріали, так і (здебільшого) документи центральних архівів Росії, України та місцевих українських архівів.

У роки НЕПу в умовах розвитку ринкових відносин в Україні функціонував приватний кредитно-грошовий ринок, що відіграв помітну роль у задоволенні потреб функціонуючих підприємців на кредитні ресурси. Приватний кредитний ринок 1920-х років складався з двох сегментів: 1) організований ринок, що був представлений

приватними товариствами взаємного кредиту (ТВК); 2) неорганізований (здебільшого тіньовий) ринок кредитних ресурсів.

Напередодні зламу НЕПу в УСРР мережа ТВК досягла на кінець червня 1927 року 111 одиниць, а станом на 1 жовтня 1927 року – 108.³ Капітали ТВК на цей час становили понад 3 млн. крб., а вклади та поточні рахунки клієнтури (здебільшого приватних підприємців) – майже 5,2 млн.крб.⁴ Товариства взаємного кредиту представляли собою різновид дрібних комерційних приватних банків, що займалися кредитуванням здебільшого приватнопідприємницького сектору.

Серед членів ТВК переважали (станом на 1 жовтня 1927 року) приватні торговці – 53% усього складу, частка приватних промисловців складала 8,3%, кустарів і ремісників – 14,4%, тоді як робітників, службовців і осіб вільних професій – 10,1%, державні та кооперативні органи становили лише 1,4%, інші (серед них переважали приватні власники будинків) – 12,8%.⁵ Їхні внески становили левову частку фінансових ресурсів товариств взаємного кредиту.

Радянська держава в роки НЕПу змушена була фінансово підтримувати ТВК, надаючи їм кредити, оскільки так легше було тримати під контролем приватний капітал, а також через те, що використовуючи ТВК можна було впливати на рівень позичкової ставки на приватному дисконтному (кредитному) ринку. Однак, ця державна підтримка була явно недостатньою і не покривала потреб ТВК у кредитних ресурсах. Державні кредити головним чином спрямовувалися на фінансування державного сектора економіки, в першу чергу промисловості, тоді як на кредитування приватнопідприємницького сектору виділялися крихти державних коштів⁶. Внаслідок цього ТВК не могли навіть у найбільш сприятливі періоди НЕПу задовольнити попит приватногосподарського сектору на кредитні ресурси. Це, в свою чергу, по-перше, призводило до надзвичайного подорожчання кредитів на приватному (вільному) ринку, що дуже негативно впливало на розвиток підприємницької діяльності. По-друге, зумовлювало функціонування неорганізованого (підпільного, по суті лихварського) ринку позичкових капіталів. Ціна кредитних ресурсів тут у декілька разів перевищувала ставки у державних кредитних установах та ТВК⁷.

Після переходу радянської держави до надзвичайних методів управління наприкінці 1927 – на початку 1928 років різко погіршуються умови діяльності всього приватногосподарського

сектору економіки і зокрема ТВК. Вже нове положення «Про товариства взаємного кредиту», прийняте ЦВК і РНК СРСР 8 лютого 1928 року несло на собі відбиток нової суспільної атмосфери в країні, оскільки суттєво розширювало контроль держави за діяльністю ТВК, і, в той же час, помітно обмежувало можливості самостійної роботи товариств. Так, значно звужувалося коло можливих учасників ТВК, внаслідок прямої заборони державним, кооперативним та громадським організаціям членства в ТВК. Одночасно скорочувався рівень кредитування для окремих членів ТВК. Обмежувалося право ТВК на здійснення товарно-комісійних операцій, скорочувався (до 3-х місяців) термін цільового кредитування клієнтури ТВК⁸.

У лютому 1928 року РНК УСРР ухвалила постанову, що вимагала від державних і кооперативних установ у терміновому порядку вилучити свої членські внески з ТВК, що призвело до фінансових втрат товариств⁹. 3 травня 1928 року було встановлено суворе кримінальне покарання, що передбачало позбавлення волі терміном до 10 років або штраф до 3 тис. крб. за спробу перебувати одночасно членом двох і більше ТВК¹⁰.

Одночасно відбувається посилення прямого адміністративного тиску на ТВК. Виконуючи відповідні директиви вищого радянсько-партійного керівництва, наркомфін УСРР став давати ТВК директиви адміністративно-заборонного характеру, що ускладнювали й без того непрості умови їх функціонування. Так, ще наприкінці січня 1928 року НКФ направив ТВК директиву, що зобов'язувала останні припинити кредитування приватних підприємців-заготівельників худоби і м'яса, торговців та скупщиків хліба, олійного насіння, бобових культур тощо¹¹. У березні 1928 року НКФ УСРР заборонив ТВК кредитувати своїх членів під заставу імпортних товарів. 3 липня 1928 року відділенням Держбанку було заборонено приймати від ТВК векселі ремісників і кустарів¹³.

У цей період предметом особливої уваги з боку держави стають відсоткові ставки, які стягувалися ТВК за надання кредитів. В умовах зламу НЕПу основний акцент у регулюванні дисконтного відсотку на приватному кредитному ринку було зроблено на використання адміністративного ресурсу. З метою здешевлення кредитів, що виділялися ТВК підприємцям і для зниження дисконтних ставок на вільному ринку в квітні 1928 року РНК УСРР своєю постановою

встановив для ТВК і ломбардів максимальний рівень кредитної ставки, що не повинен був перевищувати 18% річних. Ставки вище за цей рівень розглядалися як лихварські, а винні в цьому особи каралися в кримінальному порядку¹⁴. Дана постановова могла дати лише тимчасовий ефект. Але вона створювала основу для звинувачення у спекулятивних діях і лихварстві керівників ТВК та припинення функціонування останніх.

Важкі наслідки для подальшого існування ТВК мала політика різкого скорочення їх кредитування з боку Держбанку – єдиної (з 1927 року) установи, що могла надавати товариствам кредитні ресурси. Радянська держава наприкінці 1920-х років практично всі вільні фінансові ресурси спрямувала на потреби форсованої індустріалізації країни, різко зменшуючи і без того досить скромні кредити для ТВК. Так, за два роки (з 1 жовтня 1927 року до 1 жовтня 1929 року) рівень кредитування ТВК УСРР скоротився наполовину (з 1 млн. 765 тис. крб. до 866 тис. крб.)¹⁵. Заборгованість ТВК українським установам Держбанку за час з 1 жовтня 1927 року до 1 жовтня 1929 року зменшилася в 7,4 рази¹⁶. Внаслідок цього, за цей період сталося різке – в 1,9 рази (з 8,7 млн. до 4,6 млн. крб.) скорочення обліково-позикових операцій України, тобто операцій з кредитування клієнтури.

За таких непевних обставин в умовах ліквідації приватнопідприємницького сектору швидкими темпами відбувається вплив раніше залучених ТВК коштів приватних осіб і фірм. Тож сума грошових вкладів, що знаходилися на поточних і депозитних рахунках ТВК УСРР зменшилася у 2,2 рази – з 5,2 млн. крб. на 1 жовтня 1927 року до 2,4 млн. крб. станом на 1 жовтня 1929 року¹⁸. Продовжився процес відтоку вкладів і в подальшому. За даними НК – РСІ СРСР у Харківському ТВК за січень 1930 року приватною клієнтурою було внесено вкладів на 70 тис. крб., а вилучено на суму 150 тис., тобто удвічі більше. Аналогічна картина спостерігалася тоді у ТВК Дніпропетровська та інших міст України¹⁹.

НКФ УСРР та УЕН (Українська економна рада) послалили адміністративний тиск на ТВК, маючи на меті їх повну ліквідацію. Значно почастишали випадки притягнення керівників (членів правління) ТВК до судової відповідальності. Так, НКФ УСРР (грудень 1929 року) повідомляв НК – РСІ, що оскільки низка ТВК – Харківське будівельне, Одеське та Бердичівське вдавалися в своїй діяльності до

спекулятивних операцій, то на підставі проведених ревізій адміністрація Харківського ТВК «Житлбудкредит» була притягнена до судової відповідальності, а саме товариство було ліквідоване. Одночасно, за рішенням НКФ УСРР змушені були припинити свою діяльність Одеське та Бердичівське будівельні ТВК²⁰. Восени 1929 року внаслідок виявлених значних порушень і зловживань було заарештовано все правління Кам'янець-Подільського ТВК²¹. Наприкінці грудня 1929 року керівництво НКФ УСРР вже інструктувало місцеві органи НКФ, що в разі «...коли обсяг операцій підлеглих Вам товариств піде на зменшення, треба завчасно таким приступити до ліквідації...і не слід підтримувати штучно їх існування»²². 4 лютого 1930 року НКФ УСРР дав керівникам окрфінвідділів, а також завідувачам відділень банків таємну директиву почати обстеження ще функціонуючих ТВК з метою встановлення доцільності їх подальшого існування. Через 10 днів потому, скориставшись обстановкою масового припинення діяльності ТВК, НКФ УСРР 14 лютого 1930 року дає вже нову таємну вказівку окрфінвідділам – здійснити «...максимальне вилучення ресурсів з цього сектора» [тобто з ТВК – Ю. В.]²⁴.

В умовах масованого натиску на приватний капітал, ТВК були змушені згорнути свою діяльність. За два з лишком роки (з 1 жовтня 1928 року до 1 жовтня 1929 року) кількість ТВК УСРР скоротилась з 91 до 67, а станом на 15 грудня 1929 року їх нараховувалось лише 54²⁵. У порівнянні з жовтнем 1927 року до кінця 1929 року мережа ТВК в Україні зменшилась удвічі.

Вже на початку 1930 року припинили свою діяльність ТВК у Києві та Херсоні²⁶. З весни 1930 року хід ліквідації ТВК значно прискорився. Упродовж усього 1930 року тривав процес ліквідації ТВК. Це було наслідком виконання директиви XVI з'їзду ВКП(б) (травень 1930 року), що вимагала «...провести рішучу ліквідацію установ і форм управління як некритично запозичених у капіталізму, які, хоч і мали значення в перші роки радянської влади, але втратили значення в умовах переважання соціалістичних елементів в економіці країни»²⁷. Як бачимо, ТВК були остаточно приречені на ліквідацію.

Протягом 1930 року (останнього року функціонування ТВК) в періодичній пресі регулярно публікувалися повідомлення про закриття того або іншого товариства взаємного кредиту або навіть кількох ТВК одночасно. Так, наприклад, 13 квітня 1930 року газета «Вісті» (друкований орган ВУЦВК) повідомила про ліквідацію одразу

п'ятьох ТВК: Артемівського, Красноградського, Куп'янського, Кролевецького та Херсонського. Через десять днів ця ж газета опублікувала повідомлення про ліквідацію ще трьох ТВК: Конотопського, Криворізького та Слов'янського²⁸. В жовтні – грудні 1930 року «Вісті» опублікували повідомлення про ліквідацію ще 17 ТВК республіки та їх ліквідаційні баланси²⁹.

Припинення функціонування ТВК як організованого кредитного ринку сприяло прискоренню процесу ліквідації приватної торгівлі та промисловості і загалом приватногосподарського сектору, що був позбавлений відтепер навіть тих крихіток легального кредитування, якими ще недавно міг користуватися завдяки ТВК.

Одночасно з ліквідацією ТВК радянська держава вживала жорстких заходів щодо припинення існування неорганізованого, здебільшого тіньового, ринку приватного кредиту. Функціонування останнього було в роки НЕПу зумовлено хронічним дефіцитом кредитних ресурсів для функціонуючих підприємств як в державному секторі, так і в ТВК. Останні спромоглися покривати у кращому випадку не більше половини дійсного попиту підприємств на кредитні кошти³⁰. Внаслідок цього непмани змушені були часто звертатися по кредити до тіньового ринку позикових капіталів. Кредит тут коштував надто дорого, інколи перевищуючи відсоток у державному секторі у 5 – 10 разів. Станом на 1 жовтня 1927 року обсяг нелегального кредитування в країні дорівнював 10, 4 млн. крб.³¹ Однак після того, як навесні 1928 року державою було значно посилено кримінальну відповідальність за проведення лихварських операцій, обсяги нелегального дисконту скоротилися більш як в 2,5 рази і станом на 1 жовтня 1928 року давали суму в 3,9 млн. крб.³²

Борючись з нелегальним кредитним ринком, держава, по-перше, намагалася недопустити масового перекачування у цю сферу чималих коштів тих підприємств, що вже припинили в умовах руйнації НЕПу свою діяльність. По – друге, запобігти надто негативних наслідків для грошового обігу країни, примусивши колишніх підприємств вкладати вільні кошти або в державні цінні папери, або ж інвестувати їх у виробничу сферу.

Вказаними причинами слід пояснити і боротьбу держави проти приватного золото-валютного ринку наприкінці 1920-х років. Тим більше, що особи, які займалися лихварськими операціями, як правило проводили і нелегальні валютні операції. При цьому слід

зазначити, що проводячи форсовану індустріалізацію, радянська держава гостро потребувала величезних фінансових ресурсів, на надходження яких із -за кордону марно було сподіватися. Основна маса ресурсів мала надійти від недержавного сектору економіки, зокрема з приватного. Золото-валютні накопичення нової буржуазії повинні були стати одним із джерел фінансування індустріалізації.

Внаслідок руйнації ринкових відносин в країні в період зламу НЕПу непмани (насамперед торговці та посередники) були змушені припиняти свою діяльність, вилучаючи з економіки великі кошти. За даними А. Звоницького, навесні 1929 року в УСРР лише з торгівлі було вилучено понад 120 млн. крб.³³ Значна частина цих коштів була кинута непманами на купівлю золото-валютних цінностей, оскільки підприємці намагалися зберегти свої накопичення від знецінення, не надто довіряючи радянській валюті. Вже навесні 1929 року непмани тезаврували у золото та іноземну валюту 18 – 20 млн. крб.³⁴ Підвищений попит на золото-валютні цінності сприяв розвитку спекулятивних тенденцій на приватному ринку. Це також було пов'язано з тим, що радянська держава, сама гостро потребуючи валюти, майже повністю перекрила надходження золота та іноземної валюти на вільний ринок. Майже повністю завмерла торгівля золотовалютними цінностями на фондових відділах товарних бірж країни³⁵. У зв'язку з цим ціни на золото та валюту стрімко поповзли вгору. За два з половиною роки (з осені 1927 до весни 1930 року) вартість золотої монети царського карбування зросла в середньому в 3 – 4 рази, а по деяких населених пунктах навіть більше у 3 – 6. Різко також підскочив ринковий курс долара США. З 2 крб. 24 коп. у жовтні 1927 року він «підріс» до 3,6 – 4 крб. навесні 1929 року, і до 6 – 8,5 крб. за 1 долар (в залежності від величини номіналу банкноти) навесні 1930 року.³⁶ Скуповуванням валюти і золота в цей час займалися і функціонуючі підприємці, наприклад, власники годинникових крамниць і т.п.³⁷

Одночасно у зв'язку із стрімким знеціненням радянського паперового карбованця, а також червінця (що було прямим наслідком непомірних бюджетних витрат держави на індустріалізацію) відбулося поступове зникнення банківських срібних монет в 1 крб. та 50 коп. з грошового обігу. Як зазначав у своєму огляді валютного ринку НКФ УСРР (лютий 1929 року) «...основною причиною цього є тезаврування [населенням – Ю. В.] випущеного в обіг банківського срібла».³⁸

Поступово справа дійшла до того, що за інформацією ДПУ УСРР (березень 1930 року) в ряді місць України населення стало відмовлятися приймати до платежу радянські червінці та карбованці. У зв'язку з цим ДПУ отримало директиву виявляти та «в корені винищувати такі дії» з боку населення³⁹. Селяни, не довіряючи радянським паперовим грошам, під час продажу продуктів вимагали срібні монети. Цьому певною мірою сприяли чутки про нібито майбутнє анулювання грошей⁴⁰.

Ситуацією, що склалася на грошовому ринку, скористалися валютники. Дефіцит розмінної срібної монети вони використовували для отримання спекулятивних прибутків. За обмін паперових грошей на срібні, валютники стягували плату в розмірі 15 коп. з карбованця.

Борючись з цим шкідливим для грошового обігу країни явищем, радянська держава звернулася до «добре перевірених часом» адміністративно-репресивних методів. По всій країні розпочалися арешти як валютників-професіоналів, так і тих громадян, що приховували срібну монету. «Масла у вогонь» додавала радянсько-партійна преса, що вимагала «суворої кари для агентів класового ворога» - приховувачів та спекулянтів срібною монетою⁴¹. За період з 1927 по 1930 роки в УСРР адміністративним репресіям було піддано 436 валютників⁴². У вересні 1930 року центральні газети України повідомили про розстріл ОДПУ чималої групи великих валютників, а також про висилання в концтабори на термін від 3 до 10 років «438 спекулянтів і приховувачів срібної монети» з України, Північного Кавказу, Поволжжя та інших регіонів СРСР⁴³. Ці заходи держави завдали нищівного удару приватному валютному ринку.

Ще одним важким ударом по приватному кредитно-грошовому ринку завдали наприкінці 1929 – 1930 рр. надзвичайні заходи по ліквідації податкової заборгованості приватнопідприємницького сектору. Конфіскаційні за своєю суттю методи стягнення податкових боргів супроводжувалися масовим вилученням т. зв. робітничими бригадами у колишніх підприємців їх золото-валютних накопичень під впливом погашення недоїмок. Під час проведення цієї кампанії, в ході якої з непманів було стягнуто понад 6,2 млн. крб. золотом⁴⁴, було виявлено чимало осіб, що займалися як валютними, так і лихварськими операціями. Так, наприклад, за даними місцевого окрфінвідділу, у Запорізькому окрузі (січень 1930 р.) було виявлено 15 осіб, що займалися лихварством⁴⁵. Десятки осіб, що здійснювали

лихварські операції, були виявлені податківцями у Києві. Серед них громадяни: В. З. Сорочинський, Г. І. Турчин, І. О. Тичугін, брати І. С. та М. Д. Альтерман, М. Охват та багато інших⁴⁶. В Херсоні було викрито (квітень 1930 р.) громадянку Е. Б. Резенфельд, що здійснювала лихварські операції. В неї були вилучені ДПУ срібні та золоті речі, коштовне каміння та радянська валюта⁴⁷. Децю раніше, у 1929 році у Херсоні окружний суд засудив до 3 років ув'язнення валютників Б. Г. Прокопця, І. М. Штемберга, І. Н. Біленького, що також займалися лихварством. В них було конфісковано золоті монети, облігації держпозик та велику суму в радянській валюті⁴⁸.

Останнім ударом, що фактично «доконав» приватний кредитно – грошовий ринок, була т. зв. «золота кампанія», що здійснювалася за вказівками партійного керівництва органами ДПУ, починаючи з весни 1930 року. Вона мала на меті повне вилучення золота і валюти у колишніх представників нової буржуазії та інших заможних (у минулому) верств населення. Вже за перші два весняні місяці 1930 року ДПУ УСРР було вилучено золотих речей і монет, а також інших коштовностей на суму 294,1 тис. крб.⁴⁹ Проведення «золотої кампанії» супроводжувалося елементарним порушенням норм чинного законодавства. В ході слідства до заарештованих громадян, яких нерідко тримали в переповнених камерах, застосовувалися погрози, катування, чинився психологічний тиск і т.д. з метою отримати приховану валюту⁵⁰.

Звичайно, що за таких, м'яко кажучи, дуже «нецивілізованих» умов приватний грошовий ринок існувати вже не міг. Це підтверджує інформація з міст, що надходила у центр (у тому числі й до НКФ УСРР). За повідомленням з Одеси, приватний ринок золота вже взимку 1930 року не існував. Зачинились навіть всі приватні ювелірні крамниці. Про випадковий поодинокий характер операцій з валютою йшлося в інформації окрфінвідділу з Кам'янець-Подільського (зима 1930 р.). Згідно з відомостями, що надійшли з Харкова в лютому 1930 року, тут також був відсутній приватний грошовий ринок, операції з валютними цінностями не здійснювалися⁵¹.

Таким чином, після переходу радянсько-партійного керівництва до надзвичайних методів управління наприкінці 20-х років ХХ століття в Україні відбувається процес досить швидкої ліквідації приватнопідприємницької діяльності на кредитно – грошовому ринку. Радянська держава, здійснюючи політику форсованої індустріалізації, гостро потребувала припливу величезних ресурсів, одним із джерел

надходження яких повинні були стати золото-валютні накопичення колишньої нової буржуазії. Реалізуючі за допомогою адміністративно-репресивних заходів мобілізацію необхідних коштів з приватногосподарського сектору економіки, держава не тільки припинила існування приватного кредитно -грошового ринку, але й здійснила практично повне вилучення золото -валютних ресурсів у колишніх приватних підприємців.

Примітки

- ¹ Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні: стат. – екон. Нариси. – Х., 1929; Айзенберг И. Вопросы валютного курса рубля. – М., 1958; Юровский Л. Н. Банки в России и СССР // Деньги и кредит. – 1989. - №3.
- ² Борисов С. М. Рубль: золотой, червонный, советский российский....Проблема конвертируемости. – М., 1997; Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу.-Х.,2002.
- ³ Волосник Ю. П. Вказ. праця. – С. 178.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Фінанси України за 1926 – 27 р. // Статистика України № 150.-Х., 1929.-С. 86.
- ⁶ Волосник Ю. П. Вказ. праця.-С. 70.
- ⁷ Сігал Б. В. Вказ праця.- С. 127.
- ⁸ СЗ ССРСР.-1928.-№ 11.- Ст. 94.
- ⁹ ЗУ УСРР. – 1928.-№ 16.- Ст. 97.
- ¹⁰ Там само. - №3.- Ст. 116.
- ¹¹ Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР.- 1928.- № 34 (130). – С. 3.
- ¹² Державний архів Харківської області (ДАХО).Ф. Р – 1179.- Оп.19.Од.зб.86.Арк.11
- ¹³ Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р – 592.Оп.1. Од.зб.18.Арк. 101.
- ¹⁴ Червоне право.-1929.-№1.-С. 14
- ¹⁵ Волосник Ю. П. Вказ. праця.-С. 211.
- ¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 35.Оп.3.Од.зб.7.Арк.97.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Волосник Ю. П. Вказ. праця. – С. 211.
- ¹⁹ ДАРФ.Ф. 374.Оп.14.Од.зб.869.Арк.2.
- ²⁰ ДАХО.Ф. Р – 845.Оп.3.Од.зб.2632.Арк. 46, 48; ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 14. Од.зб. 472.Арк.1.
- ²¹ ЦДАВО України. Ф. 30.Оп.2.Од.зб.5014.Арк.37.
- ²² Там само. Ф. 30.Оп.2.Од.зб.5014.Арк.1.
- ²³ ДАЛО.Ф. Р – 1283.Оп.3.Од.зб.62.Арк.14.
- ²⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р – 440. Оп.4. Од.зб. 1. Арк. 20

- ²⁵ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп.2. Од.зб. 5014. Арк.1.
- ²⁶ ДАРФ. Ф. 374. Оп.14. Од.зб.869. Арк.2.
- ²⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т. 5.-М., 1984. – С. 138.
- ²⁸ Вісті ВУЦВК.-1930.-13 квіт.;23 квіт.
- ²⁹ Там само. – 17 жовт.; 13 листоп.; 24 листоп.; 2 грудня; 9 грудня; 13 грудня; 27 грудня.
- ³⁰ Волосник Ю. П. Вказ. праця.-С. 215.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 539. Оп.5. Од.зб. 1295. Арк.308; Ф. 582. Оп.1. Од.зб.5068. Арк.15.
- ³² Там само.
- ³³ Звоницкий А. Свертывание частной торговли // Государство Украины.-1929.- № 5.-С. 34.
- ³⁴ Там само. – С. 38.
- ³⁵ Тулов Б. С. О фондовом рынке России // Деньги и кредит.-1994.-№2.-С. 65.
- ³⁶ Волосник Ю. П. Вказ. праця.-С. 291-292.
- ³⁷ ДАРФ. Ф. 374. Оп.14. Од.зб.869. Арк. 2.
- ³⁸ ЦДАВО України Ф. 30. Оп.2. Од.зб.5026ю Арк.122.
- ³⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р – 440. Оп.4. Од.зб.1. Арк.27.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп.2. Од.зб.5005. Арк.26; Од.зб.5026. Арк. 122, 129.
- ⁴¹ Пролетарий.-1930.-19 авг.,23 сент.; Вісті ВУЦВК.-1930.-11 жовт.
- ⁴² Окітнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934): історико-юридичний аналіз.-К., 2002.
- ⁴³ Пролетарий.- 1930.-20 сент.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп.2. Од.зб.5141. Арк.36.
- ⁴⁵ Державний архів Запорізької області. Ф. 620. Оп.1. Од.зб.1115. Арк.115.
- ⁴⁶ Державний архів Київської області. Ф. Р-632. Оп.1. Од.зб.1102. Арк.115, 118,135.
- ⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р – 440. Оп.40. Од.зб.1. Арк.59.
- ⁴⁸ Там само. Ф. Р – 736. Оп.1. Од.зб.298. Арк.28.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Од.зб.3185. Арк.82 зв.
- ⁵⁰ Окітнюк В. Т. Вказ праця.-С. 71.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 337. Оп.1. Од.зб.10167. Арк. 31,32,34, 39.

Резюме

Волосник Ю. П. Ликвідація частного кредитно-денежного ринка в Україні в умовах слома НЭПа (кінець 1920-х – 1930-х гг.)

Стаття присвячена проблемам ліквідації частного кредитно-денежного ринка в умовах руйнування системи риночних відносин. Проаналізовані причини, форми і методи, використовувані радянським державством по припиненню приватно-присяжницької діяльності в різних секторах кредитно-денежного ринка. Розкриті наслідки ліквідації частного ринку України на рубежі 1920-х – 1930-х гг.

Майстренко В. С., Корнєв О. В.

УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ІСТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ ТА ДОНБАСУ (1926 – 1930 рр.)

Питання про роль Української Автокефальної Православної Церкви в історії Слобожанщини та Донбасу належить до цікавих, але малодосліджених проблем вітчизняної історії, оскільки за радянської влади дослідження цієї теми фактично заборонялося, а праці істориків з української діаспори базувалися на вкрай обмеженій джерельній базі. Період 1926 – 1930 рр. має в історії УАПЦ виключне значення: адже саме на цей час припадає її розквіт. Протягом 1926 – 1930 рр. УАПЦ помітно зміцнила свої позиції, що врешті-решт і призвело до її насильницького знищення сталінською диктатурою. Втім, УАПЦ залишила помітний слід в історії України взагалі та обраних нами для дослідження регіонів зокрема. Отже, ми ставимо на меті подати докладний нарис історії УАПЦ на Слобожанщині та Донбасі, який, на нашу думку, по-перше, сприятиме розвінчанню міфу про споконвічну зросійщеність цих теренів, а по-друге, дозволить читачеві краще зрозуміти та усвідомити тернистий шлях будівництва української національної церкви в умовах різкого переходу від політики декларованої більшовиками «українізації» до хвилі терору проти носіїв ідеології «українського буржуазного націоналізму».

1917-й рік спричинив всеохоплюючий переворот у житті громадян конаючої Російської імперії. Національні окраїни колишньої держави Романових почали боротьбу за незалежність від імперського центру, спостерігалось стрімке відродження їхньої культури та національних традицій. Помітно позначилися відцентрові тенденції й на житті Російської Православної Церкви, де після кількасотлітньої «сплячки» нарешті прокинулися реформісти та національні угруповання, що прагнули до здобуття автономії в межах РПЦ або цілковитої незалежності від неї.

Спроби переконати очоловану Патріархом Тихоном консервативну групу, яка домінувала в РПЦ, у необхідності надання Українській церкві автокефалії (незалежності) не дали бажаних результатів (на відміну від, скажімо, вимог Грузинської церкви). Але українські автокефалісти не відмовилися від своїх прагнень. Вже 1921 року – в умовах окупації Києва більшовиками – у давній українській столиці було скликано

надзвичайний з'їзд – Всеукраїнський Церковний Собор Української Автокефальної Православної Церкви. На Соборі *канонічним* чином Александрійської церкви перших століть християнства (покладання рук пресвітерів) протягом 20-23 жовтня 1921 р. в соборі св. Софії відбувалося висвячення видатного українського діяча протоієрея о. Василя Липківського на Митрополита Київського та всієї України. Однією з найважливіших постанов цього Собору, яка стала наріжним каменем подальшого функціонування УАПЦ, було запровадження живої української мови під час Богослужінь, що суперечило позиції консервативної ієрархії РПЦ, яка визнавала священними зирянську, татарську та японську мови, але відмовляла в цьому статусі мові українській. Духівництвом УАПЦ за короткий термін було відновлено старовинні українські церковні співи, колишні обрядові традиції, мистецтво. Митрополит Василь прагнув відродити в українській національній церкві все те, що було втрачено після її незаконного переведу під управління Московської Патріархії 1686 р. Попри антирелігійні переслідування з боку більшовиків, УАПЦ швидко зміцніла та вже наприкінці 1926 р. нараховувала 32 єпископи та понад 3 тис. священників¹, суттєво потіснивши потужні загальносоюзні «Тихонівську» та «Обновленську» (на Україні діяв її підрозділ – Українська Синодальна Церква) церкви та дрібніші місцеві утворення – «Дієву Церкву» та керовану Собором Православних Єпископів усієї України «Українську Православну Автокефальну Церкву»; остання постала внаслідок розкольніцької діяльності радянських спецслужб, метою яких була дезорієнтація віруючих українців та послаблення українського автокефального руху шляхом створення 1922 р. українського за формою, але неукраїнського за змістом лояльного до комуністичного режиму релігійного об'єднання-двійника, яке найбільше зусиль доклало саме до боротьби проти УАПЦ².

Внаслідок першої хвилі влаштованого більшовиками антицерковного терору (перша половина 1920-х років) УАПЦ на Слобожанщині була обезголовлена (Архієпископ Олександр був заарештований та засланий)³. За таких несприятливих умов 1926 р. перед місцевим духівництвом гостро постало кілька важливих питань, зокрема про ухвалення Статуту Харківсько-Слобожанської Округової УАПЦ та вибори виконавчого органу її Собору – Округової Церковної Ради (ОЦР). Не бажаючи посилення УАПЦ, влада всіляко намагалася перешкодити її відродженню. Так, наприклад, сьогодні відома

інструкція республіканського Адміністративного відділу НКВС до Адмінвідділу Харківського округу наступного змісту: «Цим НКВС ставить Вас до відома, що Статут Центральної Автокефальної Ради не зареєстровано, відповідно приймати різного роду клопотання та заяви від її імені чи імені її уповноважених не варто. У кожному окремому випадку потрібно приймати заяви безпосередньо від самих громад»⁴. Втім, після низки клопотань⁵ 20 жовтня 1926 р. відбулася скликана Харківською Округовою комісією з унормування церковного життя Предсоборна нарада УАПЦ на Слобожанщині, що проходила в помешканні Округової Комісії (м. Харків, вул. Залютинська, 67) за головуванням прот. Леонтія Юнакова, яка обрала делегатів на Покровські збори УАПЦ у м. Києві, задекларувала бажання обрати на Харківську кафедру арх. Лубенського Йосипа Оксіока та висловила претензії до колишнього скарбника Округової комісії⁶.

Вкрай напруженим виявилось засідання Зборів Харківсько-Слобожанської УАПЦ 30 листопада – 1 грудня 1926 р., де були присутні 38 делегатів, зокрема 26 мирян. Представники Вільшанської, Двурічно-Кутської, Мерев'янської, Мурафської, Пархомівської, Перелісненської, Славногородської, Слов'янської, Солоницівської, Дружківської парафій, а також парафії Кафедрального собору св. Миколая у м.Харкові, Костянтинівської, Котелєв'янської, Котелєвської, Охтирської громад, а також громад Липового Гаю, Ясної Поляни та Григорівки розповідали про свої успіхи та труднощі на шляху церковного будівництва, зокрема про матеріальні проблеми, суперечки із владою, боротьбу з представниками інших конфесій («тихонівці», УПАЦ) за храмові приміщення, нечисленні внутрішні чвари⁷. Збори звернули увагу майбутньої Округової Церковної Ради на необхідність «...якомога в негайний термін просити Держвладу звільнити зі заслання Арх. Олександра й повернути на Україну»⁸, ними було прийнято до відома Статут УАПЦ та ухвалено рішення вжити заходів для якнайскорішої його реєстрації, були обрані ОЦР, її Суд та ревізійна комісія⁹, на посаду округового благовісника було обрано священника Анатолія Ляхна¹⁰, але найгостріші дискусії постали під час обговорення кандидатур на Харківську кафедру. Прот. Юнаків, якого місцеве духовництво активно висувало на Харківсько-Слобожанського єпископа, клопотався про збереження цієї кафедри за репресованим арх. Олександром. На зборах була оголошена скорботна відозва останнього до парафіян: «Ніколи не забуду Вас в своїх

молитвах до Бога й зараз благаю Всевишнього про одне, що[б] Він сподобив мене хоч раз до смерті глянути на рідну землю, побачитись і поєднатись з Вами в натхненій молитві до Нього за рідний край»¹¹. У відозві до клиру Арх. Олександр просив духовництво співпрацювати з новим єпископом. Прот. Юнаків знову відмовляється від кафедри, те саме робить прот. Кочет, врешті-решт залишаються дві реальні кандидатури – єп. Полтавського Юрія Жевченка та арх. Чернігівського Івана Павловського, між якими Збори роблять вибір на користь останнього. Присутній на Зборах єп. Марко Грушевський висловив думку про можливість відкриття в Харкові Богословської школи або навіть Академії, яку прийняли до відома¹². З цього часу й до самої ліквідації УАПЦ 1930 р. Слобожанська кафедра належала арх. Іванові Павловському, який за неповні 3 роки досяг значних успіхів у розбудові своєї єпархії, чому сприяли як його особисті якості, так і підготований здійснюваною більшовиками з 1923 р. «українізацією» ґрунт.

Протокол Пленуму ОЦР Слобожансько-Донецької УАПЦ від 16 лютого засвідчив її значні успіхи. Так, наприклад, Мерешанська парафія вже пододала свої раніші негаразди, там спостерігалось підвищення релігійності, поряд з художнім існував народний хор. Під впливом Слобожансько-Донецької УАПЦ виникає рух за приєднання до неї Введенської церкви у м. Сумах, такий самий рух спостерігався в с. Писарівці. Відтік парафіян до УАПЦ поставив на межу зникнення парафію УПАЦ в Дружківці. Пархомівська парафія витіснила зі своєї території громади інших конфесій. Особливо показовим є повідомлення зі Славногородки: «Відношення населення до УАПЦ приємне. Ті, що вороже ставились до неї, майже всі приєднуються, непорозуміння, що мали місце в парахвії, залагодились. Матеріальний стан парахвії покращується добровільними офірами парахвіян»¹³. Після приїзду Всечесного арх. Івана до Вільшанської парафії спостерігалось «інтенсивніше поширення справи УАПЦ»¹⁴, до якої виявила бажання приєднатися іноконфесійна Покровська парафія. Після обговорення доповідей з місць одноголосно було прийнято резолюцію, яка передбачала 1) встановлення сталих організаційних взаємовідносин між ОЦР та парафіями; 2) звернення уваги на підупалі парафії та всебічну допомогу їм з боку ОЦР; 3) прохання настоятелів та ради парафій своєчасно інформувати ОЦР про зростання суміжних автокефальних громад. Фінансова допомога осередкам мала здійснюватися шляхом збільшення членських внесків

на місцях та доведення кошторису ОЦР до мінімуму. Передбачалася широка експансія Слобожансько-Донецької УАПЦ. Особливу увагу присутніх Арх. Іван звернув на важливість та шляхи поширення справи УАПЦ на Слов'янщині та Донеччині¹⁵.

Про те, наскільки потужним у цей час був вплив Слобожансько-Донецької УАПЦ на представників місцевих осередків інших конфесій, свідчить, наприклад персональна картка псаломщика-«тихонівця» Петра Ленчинського з Успенської громади с. Барвінкове. У тогочасному Барвінківському районі абсолютно домінували «тихонівці», чиї чільники були добре відомі своїм прохолодним, а нерідко й відверто ворожим ставленням до українського національного руху. Але при цьому представники нижчого та середнього духівництва з цього району, де не було жодного осередку УАПЦ, часто заповнювали свої персональні картки українською мовою, а псаломщик Ленчинський у своїй персональній картці навіть зазначив, що Богослужіння можна відправляти українською мовою, коли того бажають віруючі¹⁶. Цей документ є надзвичайно важливим, бо засвідчує, що навіть на такій периферії автокефального руху, якою був Барвінківський район, принаймні частина населення бажала, щоб Богослужіння відправлялося рідною мовою, і, що ще важливіше, серед місцевого духівництва були люди, які принаймні з розумінням (якщо не симпатією) ставилися до таких настроїв віруючих.

Важливою подією став Собор Слобожансько-Донецької УАПЦ, який відбувся 4 травня 1927 р. у м. Харкові (приміщення Миколаївського Кафедрального Собору), де було перебрано ОЦР. З матеріалів цього Собору ми довідуємося, що Слобожансько-Донецька УАПЦ на цей час вже мала своє власне видавництво та видавала власний журнал «Церква і життя», який набув значної популярності в межах цілої України. Цим видавництвом вже було видано зокрема Статут УАПЦ та «Діяння Всеукраїнського Православного Собору», які мали поширюватися в парафіях поряд із журналом¹⁷.

Мали місце значні здобутки Слобожансько-Донецької УАПЦ в організації церковних та народних хорів¹⁸, проводилася робота з видання нот для селянських хорів, збирання народних творів з метою покладення їх на ноти та подальшого використання Церквою. Вочевидь, така культурна праця помітно впливала на настрої віруючих. Так, Охтирська парафія мала хор з 16 чоловік та хорові голоси, симпатії населення Охтирки були на боці автокефального руху,

тутешній осередок УАПЦ впевнено перемагав у боротьбі з місцевими «тихонівцями» та «обновленцями», які швидкими темпами втрачали своїх парафіян¹⁹. Переходило до лав Слобожансько-Донецької УАПЦ й духівництво з інших конфесій, але Арх. Іван приймав далеко не всіх бажаних, зокрема колишнього священника-«обновленця» Сулиму, чії симпатії до автокефального руху були цілком певними, було прийнято без жодних ускладнень, натомість іподиякону Семенові Анатову-Ткаченку відмовили, оскільки він паралельно підтримував тісні зв'язки з «тихонівцями» та «обновленцями»²⁰.

Про масштаби культурної праці Слобожансько-Донецької УАПЦ свідчать відомості з протоколу №13 засідання видавничої комісії при Харківській ОЦР журналу «Церква й життя», яким цікавилися співробітники бібліотеки Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові, його передплачували Лубенська Округова Церква, Уманська та Бердичівська ОЦР, а до всіх парафій УАПЦ Автономної Молдавської ССР журнал надходив безкоштовно²¹. У жовтні 1928 р. на засіданні Харківської ОЦР розглядалася можливість відкриття парафії у м. Сталіне, а священник Слобожансько-Донецької УАПЦ о. Федір Руденко, який у вересні 1928 р. підняв питання про заснування парафії в м. Богодухові, займався у цей час поширенням справи УАПЦ на Кубані, зокрема в м. Краснодарі²². Навіть 2 жовтня 1929 р., коли УАПЦ вже почала конати в лещатах сталінської репресивно-каральної машини, на засіданні Харківської ОЦР було підняте питання про створення нової парафії в с. Привольному (Донбас)²³.

Перед тогочасною УАПЦ стояло чимало проблем, які до сьогодні викликають розбрат в українському православ'ї. Зокрема віруючих з Василівської парафії с. Прелісного, що на Артемівщині, бентежило питання: «...що то є Українська церква та чи є вона Благодатна?». Місцеві парафіяни стверджували, що «сусідні парафії інших орієнтацій дорікають нам Безблагодатністю нашої церкви», а за 6 років їхнього перебування в УАПЦ ніхто не пояснив їм цього питання. Отже, прелісенські парафіяни звернулися за роз'ясненням до Арх. Івана під час його перебування в їхньому селі. Арх. Іван розвіяв сумніви віруючих та виніс сувору догану настоятелю місцевої церкви о. Ларіонові Мельниченку за те, що він вчасно не роз'яснив віруючим цього питання, та докоряв йому небажанням носити рясу, коли о. Ларіон не відправляв треби або служби, відсутністю Парафіяльною

Ради, а також повільною українізацією місцевого церковного хору²⁴. На засіданні Наради духівництва Слобожансько-Донецької УАПЦ, що відбулася 20 грудня 1928 р. за присутності митрополита Миколая Борецького, який заступив місце репресованого Василя Липківського, Арх. Іван звернувся до учасників Наради з наступними словами: «Коли інші церкви на Україні існують несвідомістю вірних, то ми повинні *зліквідувати духовну темряву* і цим самим *вернуть* до рідної Церкви *весь народ Український*. Питання *свідомости* наших парафій є питання життя нашої Церкви...»²⁵.

Але негаразди, подібні до тих, що були в с. Прелісному, були скоріше виключенням, ніж правилом. Сусідня численна та свідома Микільська парафія м. Ново-Слов'янська, яку очолював о. Дмитро Павловський, була зразковою, отже, на засіданні Харківської ОЦР від 19 вересня 1928 р. було вирішено утворити в Ново-Слов'янську «Районовий осередок для тіснішого об'єднання й зміцнення парафій Артемівщини й поширення Української церковної справи»²⁶.

Втім, умови життя Слобожансько-Донецької УАПЦ, як і УАПЦ в цілому, були вкрай складними. Скрутний стан час від часу змушував Харківську ОЦР нагадувати парафіям про необхідність сплатити борги за членськими внесками²⁷. Однак ОЦР (всупереч бажанню Рад деяких парафій) наполягала на добровільному визначенні віруючими обсягів своїх членських внесків. ОЦР було встановлено фіксовані офіри за виконання релігійних обрядів, перевищувати які заборонялося, «малоспроможні» мали сплачувати «по змозі»²⁸. Внутрішні чвари були для Слобожансько-Донецької УАПЦ нетиповим явищем, але коли вони траплялися, це додатково сприяло дезорганізації її життя, як було, наприклад, під час компрометуючого виступу настоятеля Дружківської парафії о. Віктора Білкина проти свого попередника о. Андрія Жорняка та супутніх звинувачень до Арх. Івана та ОЦР з приводу фаворитизації окремих священників на шкоду решті духівництва²⁹. Чудовою ілюстрацією приниження Церкви взагалі та УАПЦ зокрема може слугувати заява Парафіяльної Ради Миколаївського Кафедрального Собору від 15 листопада 1927 р., де Рада просить в Окрадмінвідділу та Відділу культів дозволу «переробити» «одне на престольне покривало», бо потрібно «до Єпископського одягу два омофори червоних». Наприкінці заяви Парафіяльна Рада зазначає: «На це буде складени[й] і подани[й] Вам акт»³⁰. Але інспіровані більшовиками неприємності подібного

характеру не могли зупинити загального поступу справи УАПЦ, яка навіть наважувалася сперечатися з владою з приводу «непомірного оподаткування священнодіячів»³¹.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років більшовики влаштовують другу хвилю антицерковного терору. Протягом цього періоду на час релігійних свят проводяться антисвяткові кампанії шляхом демонстрації атеїстичних кінофільмів, співу атеїстичних пісень, декламації школярами віршів відповідного змісту, відбувається проведення антирелігійних карнавалів, а також насильницьке відчуження церков з їх подальшим закриттям або передачею в користування різним установам³². Антирадянські дії духівництва більшовики «виявляли» та успішно «викривали» в усіх царинах життя. Наприклад, Харківський Окрадмінвідділ повідомляв Адміністрації НКВС таємним листом від 24 липня 1929 р. про те, що масові випадки виходів з колективних господарств селян з с. Бочкове Вовчанського району пояснюються тим, що в селі «...трапився випадок «чудо», себто, обновила частина купола, на якій віруючі бачуть «матер божію». Що-б ліквідувати «чудо», комсомольці в ночі покрили фарбою те місце, але це не ліквідувало «чудо», а навпаки паломничество стало ще більш к місту «чуда», йдуть паломники не тільки зі сміжних селищ, але із далеких районів. По неділях збираються декілько сот чоловіків та жінок. Таємні елементи розповсюджували анти-радянську агітацію...»³³.

Й. Сталін та його поплічники зробили особливий акцент на боротьбі проти УАПЦ, яка вважалася, вочевидь, найбільш небезпечною, оскільки носила в собі бацилу «українського буржуазного націоналізму». Достатньо промовистим, на нашу думку, є той факт, що ще в першому півріччі 1926 р. на утримання таємних співробітників у лавах УАПЦ ДПУ УСРР витратило на 1020 крб. більше, ніж на утримання агентури в лавах найчисельнішого та найміцнішого «тихонівського» руху (5940 крб. проти 4920 крб.)³⁴. З жовтня 1928 р. починаються посилені перевірки особового складу УАПЦ на наявність «ворожих елементів». Рятуючи свою церкву та парафіян від сталінського терору, Арх. Іван та очолована Дмитром Оробинським Харківська ОЦР намагалися максимально задовільнити «цікавість» НКВС, надавши максимум інформації, але одночасно вони хотіли захистити своє духівництво від необґрунтованих підозр та звинувачень, наголошували на відсутності «ворожих елементів» у своїх лавах, непрямо відмовлялися видавати катам жертв зі свого

середовища³⁵. Навіть до тих представників духівництва, які з певних причин не надавали відомостей про себе (а це загрожувало безпеці всього духівництва Слобожансько-Донецької УАПЦ), Харківська ОЦР ставилася достатньо м'яко. Наприклад, дияконові Іванові Андрієнку, котрий зігнував кілька прохань надати відомості про себе, востаннє запропонували в тижневий термін подати необхідні відомості, а коли він відмовився, ОЦР «змушена буде порушити питання щодо подальшого перебування його особи в складі священнодіячів УАПЦ» (уся фраза після перших двох слів була закреслена, а далі рукою Арх. Івана було дописано таке: «...зробити з цього відповідні висновки»)³⁶. 27 червня 1929 р. у Харківській міськраді з'явився проект передачі Миколаївського Кафедрального Собору Слобожансько-Донецької УАПЦ у користування радянській культурній установі³⁷. Намагаючись відвернути від себе нову хвилю репресій, Харківська ОЦР ще 3 квітня 1929 р. пішла навіть на *перегляд та виправлення тексту Богослужбових книг*³⁸, але як свідчать подальші події, до бажаного результату це не призвело.

Передбачаючи імовірність нової хвилі комуністичного терору, на Нараді духівництва Слобожансько-Донецької УАПЦ, що відбулася 20 грудня 1928 р., Арх. Іван закликав до загального єднання перед спільною загрозою: «...Шануймо один одного, *оберігаймо*, своєчасно *застерігаймо*, по братерські докоряймо, але все робімо [не] для приниження, а для підняття, виправлення брата свого... Вміймо знайти в людях те, за що їх треба любити. Шукаймо того, що *об'єднує* нас»³⁹. І дійсно, в умовах гонінь на релігію подекуди поступово відходять на задній план протиріччя між конкуруючими конфесіями. Так, диякон Іван Копаниця та священник Андрій Кухаренко, перебуваючи в Солоницівській парафії, помітили «братське відношення» до себе з боку «синодального священника», коли той привозив до селища для віруючих своєї конфесії чудотворний образ Озерянської ікони Божої Матері з Харкова⁴⁰.

Втім, долю УАПЦ незабаром було вирішено. Слобожансько-Донецька УАПЦ з кінця 1929 р. починає відчувати нестачу священнодіячів у зв'язку із хвилею зречень свого сану останніми. Прагнення до самозбереження перемогло переконання частини духівництва. Арх. Івана залишали наодинці з каральною машиною більшовизму навіть такі наближені до нього люди, як диякон Михайло Верещага⁴¹. Однак син одного з організаторів УАПЦ на Черкащині

В. Кохно, свідчить, що священники із контрольованих „російським духівництвом” церковних напрямків («тихонівці» та «обновленці», відомі на Україні під назвою «Синодальної течії»), частіше піддавалися на погрози радянської влади та зрікалися своєї віри, причому робили вони це, якщо вірити свідкові, у більш жорсткій формі, ніж клір УАПЦ⁴². Остання теза, до певної міри, підтверджується матеріалами з Державного архіву Харківської області. Так, наприклад, авторам цієї статті не відомо жодного прикладу надходження до харківських газет покаятних *публічних* листів від зреченців-автокефалістів, натомість існує великий масив листів подібного змісту, авторами яких були «тихонівці» та особливо «обновленці». Особливо показовим у цьому відношенні є лист священника-«тихонівця» П. Погодіна, який зрікся сану в червні 1926 р., коли навіть не було особливо великих гонінь на релігію, до редакцій газет «Радянське село» та «Коммунист», де автор «викриває» своїх колишніх колег «тихонівських попів», які нібито «вдавали» з себе «мучеників» з метою тримати парафіян у «безпросвітній темряві». Наприкінці листа П. Погодін обіцяє «чесною працею приносити користь трудящим Союзу»⁴³.

Втім, долю найбільш «незручної» для сталінського режиму УАПЦ незабаром було вирішено. Протягом 1926 – 1929 років в Україні було заарештовано п'ятьох ієрархів УАПЦ, загалом в часи сталінізму було знищено 34 її єпископи, 2000 священників та інших церковних служителів⁴⁴.

На скликаному за вимогою ДПУ Надзвичайному Всеукраїнському Соборі УАПЦ, який проходив 29 – 30 січня 1930 р. (Слобожансько-Донецьку УАПЦ на ньому представляли Арх. Іван та священник Дмитро Любеч) УАПЦ оголосила про свій саморозпуск⁴⁵, Собор оголосив себе Ліквідаційною комісією УАПЦ. На Соборі «з'ясувалося», що «...українізація використовувалася [УАПЦ] як спосіб до розпалювання національної ворожнечі, а соборноправність обернулася в демагогічний спосіб *політичного впливу*»⁴⁶. Собор також повідомив про зв'язки УАПЦ з *петлюрівським рухом* та «з жалем констатував», що «Митрополит В. Липківський, єпископи: О. Ярещенко, С. Орлик, П. Жевченко, М. Пивовар, К. Кротевич, Всеукраїнський благовісник В. Чехівський та інші стояли на шляху націоналістично-політичних контрреволюційних, антирадянських дій через Церкву»⁴⁷. І, нарешті, «зважаючи на все», Надзвичайний Собор «визнав», «що УАПЦ ... була контр-революційною, націоналістичною

організацією, *складовою частиною СВУ*»⁴⁸. Змушена була «покаятися» й Харківська ОЦР, яка в загальних рисах підтвердила основні тези Надзвичайного Собору, додавши наостанок наступне: «...відродилася УАПЦ в часи політичної боротьби, і відроджували її, а потім і до керівництва нею стали люди, які потерпіли поразку на відкритому політичному Фронті й пішовши до Церкви мали намір використати її і дійсно використали як знаряддя для дальнішої боротьби проти Радвлади, а значить, і проти справедливості соціальної революції»⁴⁹.

Після усунення радянською владою митрополита Миколая Борецького та його першого заступника Арх. Йосипа Оксіюка від керівництва тим, що залишилося від УАПЦ, за дозволом ДПУ під керівництвом Арх. Івана Павловського було організовано нову Церковну Раду з центром у м. Харкові, яка, діючи всупереч бажанню більшовиків, активно «відроджувала з попелу» УАПЦ. Починаючи з 17 листопада 1930 р., в окремих єпархіях почали вибирати єпископів. Таким чином, скликаний 9 – 12 грудня 1930 р. Собор на місці зліквідованої автокефальної церковної організації заснував нову Православну Українську Церкву, яку повинен був очолити обраний на митрополита Іван Павловський, який так і не став слухняним знаряддям сталінської диктатури. Відповідно створена митрополитом Іваном церковна організація була швидко ліквідована, а її фундатор 1936 р. був заарештований та вивезений до Казахстану, де він і загинув мученицькою смертю⁵⁰.

Вочевидь, радянська влада не змогла пробачити колишньому чільникові Слобожансько-Донецької УАПЦ сказаних ним 20 грудня 1928 р. на Нараді духовництва своєї церкви слів, якими він керувався протягом цілого свого пастирського служіння: «Церква закликала нас, пастирів, до духовного керівництва і цим самим наклала на нас великі обов'язки. Духовне керівництво – то є керівництво *вірою народньою*, а тому треба найперше мати спокій в собі і чути, як б'ється серце нашої Церкви. Найбільший тягар – це *духовне безсилля народу* і тільки велика віра має підняти з цього безсилля нарід наш. Ніякі реформи не задовільнять нарід, коли *ми* не оживотворимо його *вірою...*»⁵¹. На нашу думку, є всі підстави припускати, що наприкінці 1920-х років український народ, який щиро *повіриє* у декларовану більшовиками «українізацію», почав позбавлятися свого духовного безсилля часів Української національної революції 1917 – 1921 рр., що й дало підстави заступникові голови ДПУ УСРР К. Карлсону разом

із помічником начальника Секретного відділу (СВ) О. Абуговим та виконуючим обов'язки начальника 1-го відділення СВ Б. Козельським підписати ще 4 вересня 1926 р. закритого листа під назвою «*Про український сепаратизм*». Цей документ передбачав збір усебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед із представників «правої» української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації»⁵² та апогеєм репресій проти яких став сфальсифікований сталінським режимом процес «Спілки Визволення України» (СВУ), «складовою частиною» котрої нібито й була УАПЦ.

На пленумі ЦК ВКП(б) від 13 листопада 1929р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зовсім не випадково скаже наступне: «Для того, щоб цілком уявити собі становище, в якому нам доводилось та доводиться працювати, я прохаю врахувати виключно важке класове становище українського села. У нас дуже *культурний куркуль*, що має великі кадри своєї *власної інтелігенції*. Цей куркуль пройшов чудову школу громадянської війни під керівництвом гетьмашини, *петлюрівщини* і т. п. Його класова самосвідомість та активність увесь час підігріваються іззовні. Труднощі в справі підйому сільського господарства потрібно в нас *помножити* ще й на серйозні *труднощі у справі національній*. Всі наші успіхи пов'язані з величезною, виключно успішною роботою в царині *вирішення національного питання на Україні...*»⁵³ [11, с. 288]. Одне з основних завдань для органів ДПУ наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років визначалося наступним чином: «*пов'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу*»⁵⁴.

Вочевидь, саме прагнення «вирішити національне питання на Україні» штовхнуло Й. Сталіна та його поплічників на застосування *поетапного антиукраїнського терору*, який почався з репресій проти «буржуазно-націоналістичних» УАПЦ, що з 2-ї пол. 1920-х років почала помітно збільшувати свій вплив на українські маси (передусім селянство) навіть у таких регіонах, як Слобожанщина та Донбас, котрі традиційно вважаються зросійщеними, а також свідомої української інтелігенції, котра, на думку, більшовиків, була здатна *очолити* той рух, який вони назвали «українським сепаратизмом». Це було першим етапом антиукраїнських репресій сталінської доби – знищенням «*душі*» українського народу⁵⁵. Відповідно другим етапом була боротьба з

«конвульсіями» «тіла» – переростання 1932 – 1933 рр. загальносоюзної «колективізації» в Голодомор-геноцид, метою якого було бажання «зламати хребет» вже обезголовленій «націоналістичній гідрі».

Примітки

¹ *Полтава Л.* До історії російщення України від 1720 року // Російщення України: Науково-популярний збірник/ Гол. ред. Л. Полтава. – К.: Вид. Укр. Конгресового Комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – С. 18 – 19.

² *ДАХО.* – ФР 845. (Харківський Окрвиконком, м.Харків). – Оп.2. – Спр.1046. – Арк. 8, 11

³ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 15.

⁴ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 11.

⁵ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 2 – 9.

⁶ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 10.

⁷ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 12 – 14.

⁸ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 16.

⁹ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 17.

¹⁰ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 19.

¹¹ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 18.

¹² *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 18 – 19.

¹³ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 29

¹⁴ Там само.

¹⁵ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 29 – 30

¹⁶ *ДАХО.* – ФР 1502 (Барвінківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). – Оп.1. – Спр.437. – Арк. 116.

¹⁷ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 37.

¹⁸ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 39, 52.

¹⁹ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 53.

²⁰ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 55 – 56.

²¹ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 64.

²² *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 65.

²³ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 80.

²⁴ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 109.

²⁵ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 70.

²⁶ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 85.

²⁷ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 70.

²⁸ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 56.

²⁹ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 65.

³⁰ *ДАХО.* – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 74 – 76.

- ³¹ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 55.
- ³² ДАХО. – ФР 1502. – Оп.1. – Спр.437. – Арк. 77; ДАХО. – ФР 845 (Харківський Окрвиконком, м.Харків). – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 7.
- ³³ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 4.
- ³⁴ *Документи* свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Иваницкого. – М.: Политиздат, 1989. – С. 96.
- ³⁵ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 67, 72 – 73, 81 – 82, 88, 90 – 95, 97 – 98.
- ³⁶ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 67.
- ³⁷ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 5.
- ³⁸ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 83.
- ³⁹ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 85.
- ⁴⁰ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 68.
- ⁴¹ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 111.
- ⁴² Упокорення голодом: Зб. док. / Упор. М. Мухіна. – К.: АН України, Археографічна комісія, Ін-т археографії, 1993. – С. 148.
- ⁴³ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.609. – Арк. 46.
- ⁴⁴ *Сотник* О. Репресії проти церкви на Сумщині / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – С. 9.
- ⁴⁵ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 98.
- ⁴⁶ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 100.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 101.
- ⁵⁰ *Лужницький* Г., д-р. Московсько-большевицьке переслідування Української Православної Церкви // Російщення України: Науково-популярний збірник / Гол. ред. Л. Полтава. – К.: Вид. Укр. Конгресового Комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – С. Лужницький Г., д-р. Московсько-большевицьке переслідування Української Православної Церкви // Російщення України: Науково-популярний збірник / Гол. ред. Л. Полтава. – К.: Вид. Укр. Конгресового Комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – С. 181.
- ⁵¹ ДАХО. – ФР 845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк. 85.
- ⁵² *Цвілюк* С. А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму / С. А. Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2004. – Цвілюк С. А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму / С. А. Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2004. – 24 – 25.
- ⁵³ *Документи* свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Иваницкого. – М.: Политиздат, 1989. – 288.

⁵⁴ Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. – К.: Стилос, 2002. – С. 102.

⁵⁵ Гай-Головко О. Ім дзвони не дзвонили / О. Гай-Головко. – Вінніпег, Канада: Вид. спілка Тризуб, 1987. – С. 14.

Резюме

Майстренко В. С., Корнев О. В. Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926 – 1930 рр.)

В даній статті описується історія Української Автокефальної Православної Церкви на Слобожанщині і Донбасі в перехідний період від НЭПа і політики декларованої «українізації» до початку «колективізації» і антиукраїнських репресій (1926 – 1930 гг.). Дослідження охоплює період максимального посилення позицій УАПЦ, яке і стало причиною її жорстокого знищення на рубежі 1929 – 1930 гг. Велику увагу було приділено авторами вивченню зв'язку між ліквідацією незалежної і по-справжньому національної УАПЦ і такими подіями, як розгром декларованої «українізації» і організація штучного Голодомору-геноциду 1932 – 1933 гг., які автори кваліфікують як ланки в одній ланці поступового антиукраїнського терору.

Наумов С. О.

ДО ПИТАННЯ ПРО МАСШТАБИ Й ДИНАМІКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (90-і рр. ХІХ ст. – 1907 р.)

Історія українського політичного руху імперської доби вивчається вже понад століття. Попри це, знання про його масштаби й динаміку залишаються неточними і неконкретними, значною мірою з-за відсутності необхідного цифрового матеріалу. Оскільки, судячи з наявної спеціальної літератури, що стосується проблеми, та окреслених перспектив подальшої її розробки¹, чекати результативних узагальнюючих досліджень у цьому напрямку доведеться, мабуть, ще довго (головним чином, через специфічні вади джерельного комплексу), було б доречно, на нашу думку, йти шляхом поступового накопичення часткових показників, кількісних характеристик окремих складових національного руху – партійних, територіальних, соціальних, функціональних тощо.

Одним із таких показників може бути динаміка його організаційних структур у певному, достатньо репрезентативному (з точки зору питомої ваги, умов для розвитку руху, наявного політичного спектру організацій та ін.) регіоні України. Для їхньої характеристики пропонується, як аналітичний інструмент, поняття „регіональні структури українського політичного руху”, якими вважаються будь-які його організаційні форми (партії, організації, місцеві осередки та їх об'єднання, окремі діячі), що існували в межах окремого регіону Наддніпрянської України. В цій статті мова йтиме про структури, що функціонували в межах Лівобережжя – Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній за адміністративним поділом того часу. Їх виявлення й характеристика здійснювалися на основі комплексу джерел, сформованого шляхом максимально можливого їх відбору з опрацюванням усієї наявної інформації про українські організації². Хронологічні рамки статті відповідають висхідній стадії розвитку українського політичного руху – від його зародження до Першої російської революції включно.

Зародження регіональних структур, як і всього українського політичного руху, припадає на 90-і рр. XIX ст., коли невдоволення аполітичним українофільством і пошук нових шляхів, ідей та організаційних форм в українському русі привели до виникнення національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю – Братства тарасівців, Загальної української організації (ЗУО), Українських студентських громад (УСГ) та деяких інших, які на Лівобережжі не були представлені. Організаційна мережа українського руху відразу охопила всі губернії краю, проте була в той час ще дуже слабкою і нестабільною. Вдалося встановити діяльність 13 осередків українських політичних організацій (8 – Братства тарасівців, 4 – ЗУО, 1 – УСГ) у 8 повітах Лівобережжя (у кожному п'ятому), з них 5 – на Полтавщині, 2 – на Чернігівщині, 1 – на Харківщині (див. табл. 1).

Українські об'єднання того часу мали перехідний характер: організаційні риси були невиразними, зміст діяльності – переважно культурницьким, політичні ідеї ще не склалися в цілісну систему, зв'язок із масами тільки почав налагоджуватися, вплив на суспільство був незначним. Мінімальним був і кількісний склад цих організацій. Братство тарасівців об'єднувало, за нашими оцінками, близько 100 чол., більше половини яких діяли на Лівобережжі. Наприкінці XIX ст. в регіоні працювали від третини до половини членів Загальної

Української організації – в межах 50-70 осіб. Харківська Українська студентська громада (єдина, що існувала на Лівобережжі) налічувала тоді орієнтовно 20-30 членів³. Загальна чисельність активних учасників українського політичного руху на Лівобережжі, таким чином, навряд чи перевищувала 150 осіб.

У 1900-1904 рр. розпочався процес переходу до партійної форми організації, становлення партійних структур українського політичного руху. Найбільш потужною і структурованою його фракцією була Революційна українська партія (РУП). Її організаційну основу утворювали лівобережні осередки: тут діяли чотири „вільні громади” з шести, партійні організації і групи виявлені в 17 повітах із 41, у тому числі в 15 містах і містечках та 14 селах. Але дійсно густою ця мережа була тільки на Полтавщині, де вона охоплювала 12 повітів з 15. Це була єдина в Україні губернія з двома „вільними громадами” РУП, у той час як у п’яти губерніях їх не існувало взагалі⁴. Очевидно, вирішальне значення мали етносоціальний склад населення губернії (найвищий відсоток українців, висока питома вага козацтва та малоземельного селянства) та перехресні впливи чотирьох „вільних громад” – двох місцевих, Київської і Харківської, котрі значною мірою склалися з вихідців із Полтавщини.

Характерною рисою організаційного розвитку і формування соціальної бази РУП була поетапна переорієнтація на ту чи іншу соціальну верству, в залежності від розуміння лідерами партії її завдань і можливостей. У 1900-1902 рр. головним завданням було заснування місцевих організацій, і робота велася переважно в студентсько-учнівському середовищі, найбільш піддатливому й перспективному в цьому відношенні. В наступний відрізок часу організації й групи РУП укорінились у багатьох повітових центрах, містечках і селах Лівобережжя і зосереджували свою увагу передусім на сільськогосподарських робітниках. З 1904 р. розгорнулася цілеспрямована робота серед міського пролетаріату.

Що стосується ЗУО, то боротьба між застарілими традиціями громадівства й потребою виходу на модерний ідейно-організаційний рівень політичної партії тривала в організації практично до Першої російської революції. Лише восени 1904 р. на основі ЗУО була створена Українська демократична партія (УДП). Прогрес був найменш помітним у організаційному будівництві, тож місцеві структури цієї течії українського руху в ті роки практично не зазнали змін.

Виникнення і початковий етап діяльності Української народної партії (УНП) були пов'язані виключно з Лівобережжям. Тому вона в цілому розглядається як своєрідна складова регіональних структур українського політичного руху. Центром і основою партії була харківська група, яка об'єднувала не менше 30-50% її членів. Групи УНП на Лівобережжі існували в Лубнах і, можливо, Прилуках. Чисельність партії оцінюється в кількадесят осіб.⁵ По суті УНП була невеликою конспіративною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп.

В цілому на початку ХХ ст. регіональні виміри українського політичного руху у порівнянні з попереднім етапом зросли кратно. На Лівобережжі протягом 1900-1904 рр. склалася постійно діюча мережа українських осередків, функціонували десятки організацій, сотні активних учасників тощо. Регіональні структури українського політичного руху існували в 18 повітах з 41 (44%), а на Полтавщині – у 12 з 15 (80%). Вони склалися щонайменше з 30 організацій і груп трьох партій (див. табл. 2). Основу їх утворювали осередки РУП. Це стало наслідком як соціального спрямування роботи партії, яке знаходило найбільший відгук серед трудящих мас, так і наполегливого організаційного будівництва, якого не було в інших партіях.

У 1905-1907 рр. найбільш інтенсивно в організаційному відношенні розвивалася РУП-УСДРП. Основою партії стали місцеві організації (як правило, на повітовому рівні), які в роки революції існували в 19 повітах (12 – Полтавщини, 6 – Чернігівщини, 1 – Харківщини), що становить майже половину (46%) їх загальної кількості. Новим явищем в українському русі стала диференціація місцевих організацій, груп і гуртків за соціальною ознакою. Особливого значення надавалось зміцненню пролетарського про шарку. Робітничі організації існували в 10 повітах, у них налічувалось близько 800-900 робітників (головним чином міських). Вони все частіше піднімались у партійній ієрархії, ослаблюючи монопольне становище інтелігенції. Разом з тим продовжувалась інтенсивна організаційна робота серед селянства. Виявлено 15 сільських організацій і окремих груп, 9 з яких припадає на Полтавщину і 6 – на Чернігівщину (всього вони існували принаймні в 45 селах 16 повітів). Сумарну чисельність членів РУП у селах Лівобережжя можна наближено оцінити в 700-1000 чол. Інтелігенція (можна говорити щонайменше про 800-900 партійних інтелігентів) була представлена в партії як на вищому й середньому

рівнях, складаючи абсолютну більшість її активу, так і на низовому, утворюючи окремі організації і групи. Сумарно на Лівобережжі було близько 2,5 тис. членів РУП-УСДРП.⁶

Творення місцевих організацій УДП-УДРП в 1905 р. протікало повільно, гальмувалося інертністю громад у цьому питанні, відокремленням Української радикальної партії, відходом тих, для кого членство у нелегальній партії було неприйнятним. На Лівобережжі партія була помітно представлена (хоча б на рівні невеликих груп чи окремих діячів) тільки в Полтавській губернії (принаймні в 10 повітах); на Чернігівщині її діяльність обмежувалась кількома населеними пунктами в 3-4 повітах, а на Харківщині – губернським містом. З метою інтенсифікації й оптимізації партійного будівництва Полтавська громада у червні 1906 р. опублікувала „Проект заснування українських громад” – план створення ієрархічної партійної структури⁷. Але в підсумку була проведена тільки реорганізація існуючих громад у губернських містах. Формування повітових комітетів УДРП, не кажучи вже про сільські громади, зупинилось на півдорозі. Загальну чисельність членів УДРП на Лівобережжі можна орієнтовно оцінити в 150-200 осіб.

Процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм. У 1905 р. в партії оформилась група „автономістів”, які вважали за необхідне замінити проблемне гасло „Самостійна Україна” пунктом про автономію України і створити національну правоцентристську коаліцію. Є свідчення про формування партією власних чи асоційованих структур серед селянства (Українська селянська партія), пролетаріату (робітничка організація в Харкові), учнівської молоді („Академічне товариство „Січ Самостійна Україна”). Проте ці заходи мали лише тимчасовий успіх або взагалі виявилися безрезультатними. Відмова УНП від тактики вичікування, пошук союзників серед різних верств населення сприяли деякому підвищенню її популярності, розширенню кількісного складу і соціальної структури. Та в цілому спроба УНП вийти на рівень вагомий політичної сили, потужної партії виявилась невдалою.

Одним із помітних проявів поглиблення та диференціації українського руху в роки революції було організаційне виокремлення соціал-революційної течії, яке зрештою призвело до проголошення УПСР у 1907 р. Як політична організація УПСР у ті роки ще

перебувала на стадії формування. Організаційну основу цього процесу становили гуртки, котрі започаткували його ще в 1903-1904 рр. (О. Мицюка в Золотоніському повіті, М. Шаповала в Чугуєві). В роки революції до них приєднались або наблизилась нові групи різного походження, з неоднаковим ідейно-організаційним статусом, майже невлівими для ідентифікації: нечисленні представники національно свідомої інтелігенції, які під впливом селянської боротьби саме з нею пов'язували визвольні перспективи; селянські групи РУП, котрі з різних причин відійшли від неї; стихійні селянські гуртки без певної політичної орієнтації; окремі члени й гуртки російських есерів, що виявляли схильність до національного забарвлення своєї діяльності. Ці групи перебували на різній стадії наближення до УПСР: одні взяли участь у її формуванні, інші співробітничали, висловлювали свою підтримку чи прихильність, треті залишались потенційним резервом. Разом вони утворювали в суспільному русі того періоду явище, котре, на нашу думку, доцільно визначити як „українсько-есерівська течія”. Ідейно невиразна, організаційно несформована, „українсько-есерівська течія” була лише зародком майбутньої партії, який не встиг трансформуватись у справжній політичний організм.

Загалом 1905-1907 рр. були періодом найвищого розвитку українського політичного руху. За короткий час регіональні структури українських партій зросли кількісно (майже на порядок), розширилась їх географія, значно збільшилося число прибічників. У роки революції регіональні структури українського політичного руху функціонували у 24 повітах Лівобережжя – на третину більше, ніж у попередній період. Вони об'єднували 51 організацію українських партій, проти 30 в попередні роки (див. табл. 3). Цей приріст (70%) був отриманий головним чином завдяки РУП-УСДРП і УПСР (по 9 організацій). Тим самим підтверджуються як популярність ліворадикальної ідеології та вагомість соціально-політичної складової суспільних процесів у той час, так і організаційна пасивність УДП-УДРП і УНП. Загальну чисельність членів українських партій на Лівобережжі можна оцінити приблизно в 3-3,5 тис.; кількість симпатиків мала б вимірюватися десятками тисяч. Але необхідного для справжньої політичної партії організаційного рівня досягла тільки РУП-УСДРП, осередки якої існували більше ніж у половині повітів краю (на Полтавщині в 80%),

утворюючи розгалужену, ієрархічно організовану мережу зі сформованим партійним апаратом.

Поразка Першої російської революції, суспільна депресія і політична реакція поклали край висхідній лінії розвитку українського політичного руху та його регіональних структур. Протягом 1907-1908 рр. всі політичні партії фактично припинили своє існування, втративши регіональні й місцеві осередки, організаційні зв'язки, здатність вести практичну роботу. Тривала боротьба за їх відродження принесла локальні успіхи у вигляді тимчасової активізації тих чи інших організацій, проте кінцевої мети не досягла. Через латентний характер існування багатьох осередків, різновекторну динаміку організаційних процесів в українському політичному русі та доволі значну тривалість так званого міжреволюційного періоду (середина 1907 – початок 1917 рр.) автору вдалось отримати лише часткові дані щодо окремих організаційних складових національного руху і хронологічних відрізків. Звести їх воедино, на кінець етапу (як це було зроблено щодо інших етапів) чи на якийсь інший момент, відобразити весь цей процес узагальненим цифровим матеріалом поки що неможливо. Ця обставина до певної міри теж вплинула на визначення хронологічних рамок даної статті.

Таким чином, наведені дані не лише засвідчують неухильний поступальний розвиток українського політичного руху протягом 90-х рр. ХІХ ст. – 1907 р., швидке зростання його параметрів, розширення соціального складу і географії діяльності, удосконалення організаційної структури, а й дають цілком конкретне, наочне уявлення про кількісні виміри цих явищ. Тим самим більш переконливо підтверджуються життєвий потенціал і органічність національного руху, підтримка мас, динамічне розгортання процесу українського націєтворення. Разом з тим очевидна його нерівномірність у територіальному розрізі, значне відставання основної частини регіону від „авангарду” українського руху, роль якого належала Полтавщині. Наявний матеріал дає можливість зробити попередні висновки щодо причин такого становища, ролі етносоціального та модернізаційного чинників, історичної пам'яті тощо. Проте вони потребують більш предметного спеціального вивчення та окремої публікації.

Примітки

¹ *Нариси з історії українського національного руху.* – К., 1994; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; *Головченко В.* Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996; *Бевз Т. А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999; *Павко А. І.* Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К., 2001; *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002; *Меша В. Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

² Докл. про це див.: *Наумов С. О.* Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2007. – С. 2-4.

³ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Х., 2006. – С. 10, 34.

⁴ *Там само.* – С. 59.

⁵ *Ткаченко Ю.* „Батько українських націоналістів”: (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – № 11. – С. 130.

⁶ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі. – С. 103, 105.

⁷ *Рідний край.* – Полтава, 1906. – 9 черв. – С. 13-14.

Резюме

Наумов С. А. К вопросу о масштабах и динамике украинского политического движения в Российской империи (90-е гг. XIX в. – февраль 1917 г.)

В статье обоснована целесообразность и предпринята попытка определения количественных параметров украинского политического движения, в особенности, его общих масштабов и динамики, на основе частных показателей (в данном случае – развития региональных организационных структур национального движения). Полученные автором цифровые данные являются результатом обобщения базы данных, сформированной на широкой источниковой основе.

Таблиця 1

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 90-х рр. XIX ст.*

Структури Повіти	Братство тарасівців	ЗУО	УСГ	Всього громад, гуртків, груп
Лубенський	1	1	-	2
Миргородський	1**		-	1
Полтава	1	1	-	2
Прилуцький	1	-	-	1
Роменський	-	1	-	1
<i>Всього на Полтавщині (5)</i>	<i>4</i>	<i>3</i>	<i>-</i>	<i>7</i>
Харків	1	-	1	2
<i>Всього на Харківщині (1)</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
Борзнянський	2	-	-	2
Чернігів	1	1	-	2
<i>Всього на Чернігівщині (2)</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>4</i>
<i>Всього на Лівобережжі (8)</i>	<i>8</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>13</i>

* Тут і далі не враховані повіти, де працювали поодинокі діячі або існували організаційні зв'язки українських об'єднань.

** Припущення

Таблиця 2

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 1900-1904 рр.

Структури Повіти	РУП		ЗУО- УДП	УНП	Всього організацій і груп
	організацій	груп*			
Золотоніський	-	2	-	-	2
Кобеляцький	-	1	-	-	1
Костянтиноград.	-	2	-	-	2
Лохвицький	-	1	-	-	1
Лубенський	2	-	1	1	4
Миргородський	1	-	-	-	1
Переяславський	-	2	-	-	2

Історія України

Пирятинський	-	1	-	-	1
Полтава	1	-	1	-	2
Прилуцький	1	-	-	1**	2
Роменський	-	1	1	-	2
Хорольський	-	1	-	-	1
<i>Всього на Полтавщині (12)</i>	<i>5</i>	<i>11</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>21</i>
Валківський	-	1	-	-	1
Харків	1	-	-	1	2
<i>Всього на Харківщині (2)</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>1</i>	<i>3</i>
Кролевецький	-	1	-	-	1
Ніжинський	2	-	-	-	2
Остерський	1	1	-	-	2
Чернігів	-	-	1	-	1
<i>Всього на Чернігівщині (4)</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>6</i>
<i>Всього на Лівобережжі (18)</i>	<i>9</i>	<i>14</i>	<i>4</i>	<i>3</i>	<i>30</i>

*Не відображені групи, які входили до складу організацій свого повіту.

**Припущення.

Таблиця 3

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 1905-1907 рр.

Структури Повіти	РУП- УСДРП	УПСР	УДП- УДРП	УНП	Всього організацій
Гадяцький	1	-	-	-	1
Золотоніський	1	1	1	-	3
Кобеляцький	1	-	-	-	1
Костянтиноград.	1	-	-	-	1
Лохвицький	1*	-	-	-	1
Лубенський	3**	-	1	1	5
Миргородський	1	-	1***	-	2
Переяславський	1	-	-	-	1
Пирятинський	1	-	-	-	1
Полтава і повіт	4**	1	1	-	6
Прилуцький	1	-	1***	1***	3
Роменський	1	-	-	-	1
Хорольський	1	-	-	-	1

<i>На Полтавщині (13)</i>	18	2	5	2	27
Валківський	1	1	-	-	2
Зміївський	-	1	-	-	1
Харків	2**	1	1	1	5
<i>На Харківщині (3)</i>	3	3	1	1	8
Борзнянський	2**	1***	-	-	3
Глухівський	2**	1	-	-	3
Козелецький	1	-	-	-	1
Конотопський	1	-	-	-	1
Кролевецький	1	-	-	-	1
Ніжинський	2	1***	-	-	3
Сосницький	1	-	-	-	1
Чернігівський	1*	1	1	-	3
<i>На Чернігівщині (8)</i>	11	4	1	-	16
Всього на Лівобережжі (24)	32	9	7	3	51

*Група.

**Рахуючи сільські організації як окремі.

***Припущення.

Посохова Л. Ю.

„РЕКРЕАЦІЯ”: КУЛЬТУРА ВІДПОЧИНКУ УЧНІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ XVIII СТ.

Як відомо, в XVIII столітті великими освітніми центрами на Україні були православні колегіуми – Київський (який отримав статус академії), Чернігівський, Харківський та Переяславський. Сучасні дослідники історії освіти та культури, роблячи висновки про вплив цих освітніх центрів, безумовно, звертають увагу на той соціокультурний ландшафт, який створювали ці колегіуми.

У цій статті ми сфокусуємо дослідницьке завдання на вивчення аспекту, який не ставав предметом спеціальних студій – форми дозвілля учнів та викладачів православних колегіумів України в XVIII столітті. Особливе зацікавлення викликають нові форми „інтелектуального відпочинку”, виникнення яких пов’язане перш за все із діяльністю колегіумів.

Історія повсякденності навчальних закладів, які діяли в Україні наприкінці XVII - у XVIII століттях, включає різноманітні аспекти, пов'язані як із забезпеченням існування корпорації (якість життя студентів та викладачів, прибутки та витрати на житло та харчування), а також учбові аспекти повсякденності (організація навчання в аудиторії та поза її межами), соціальні аспекти (корпоративні взаємовідносини, конфлікти, взаємовідносини з державою та суспільством), все більше привертає увагу дослідників. Хоча на сторінки ряду праць, які спеціально присвячені історії колегіумів, структури повсякденного життя майже не потрапили¹, сьогодні можна назвати низку статей, автори яких почали спеціальні розвідки з історії повсякденного життя навчальних закладів України XVIII століття². Оскільки поняття „академічної повсякденності” включає широке коло явищ, які супроводжували та оточували викладачів та студентів колегіумів, чимало її аспектів взагалі не досліджувалися, „випадаючи” з історії багатьох навчальних закладів, написаних як у XIX, так й у XX століттях. Разом з цим, чимало елементів повсякденного життя, в тому числі й практика відпочинку та дозвілля студентів та викладачів, дозволяють розкрити глибинні процеси, які відбувалися не тільки у самому навчальному закладі, але й у культурному житті суспільства. Зміни та збагачення змісту цієї складової повсякденного життя характеризує певні культурні зрушення, які відбивають сприйняття суспільством нових практик дозвілля.

Відсутність в історіографії сюжетів, які б описували дозвілля учнів та викладачів навчальних закладів України XVIII століття, пов'язана з кількома причинами. Головна з них, полягає в тому, що довгий час історики зосереджували увагу на вивченні основних елементів навчально-виховного процесу, контингенту учнів та викладачів, їх чисельності і т.п. Ще однією причиною є те, що при дослідженні повсякденного життя історик стикається із проблемою недостатності інформації історичних джерел. У більшості джерел з історії колегіумів інформація, яка стосується дозвілля учнів та викладачів, практично не зафіксована, що зумовлено метою створення документу, його призначенням тощо. Разом з цим, не можна виносити вердикт про повну відсутність таких даних. Постановка проблеми дослідження повсякденного життя в цілому, або якогось її аспекту, викликає необхідність виявлення прихованої або непрямой інформації джерел, залучення до дослідження всього корпусу історичних джерел, пошуку

нових ракурсів дослідження джерел для вилучення таких даних. Й актові джерела, й справочинна документація, яка відклалася в результаті діяльності колегіумських правлінь (канцелярій), а також канцелярій духовних правлінь (консисторій) єпархій, на території яких розташовувалися колегіуми, й конспекти лекцій студентів, й мемуарні джерела можуть надавати інформацію, яка дає можливість спробувати реконструювати форми дозвілля та відпочинку учнів та викладачів колегіумів в XVIII столітті.

Отже, встановлюючи основні віхи, від яких починалася перерва та відпочинок у навчальному процесі в колегіумах, перш за все відзначимо Різдво та Великдень. Ці два свята давали право для „відпустки”, яка надавалася учням. У цей час пустіли класи та бурса (приміщення, де жили казеннокоштні учні), й десятки учнів колегіумів, отримавши завчасно „відпускний білет” або „свідоцтво”, які давали право на відлучку, розїжджалися по території єпархії у рідні пенати, до своїх родинних осель. Названий вид справочинної документації колегіумів дає змогу прослідкувати не стільки момент відїзду на відпочинок, скільки повернення учнів. Невчасне повернення до колегіумів кваліфікувалося як „втеча” й у цьому випадку починалися розшуки учнів як втікачів³. Матеріали допитів втікачів, їх батьків, свідків та інших учасників подій, у великій кількості відклалися серед справочинної документації колегіумів⁴. Саме вони надають можливість, хоча й за непрямыми згадками, скласти уявлення про деякі традиційні види відпочинку, які включали участь у святкових ритуалах та народних (молодіжних) забавах, зустрічах із батьками, родичами. Разом з цим, дана документація дозволяє побачити, що паралельно із відпочинком, його культурою та організацією, виникає й проблема зворотного боку відпочинку, пов'язана із невмінням (небажанням) вчасно зупинитися, щоб не вийти за межі відведеного часу (або форми) відпочинку. Так, у більшості історій, пов'язаних із „надмірним” відпочинком, який вже розцінювався як втеча із колегіуму, учні не мали певної „поганої мети”, вони залишалися у домівках батьків, щоб ще на деякий час продовжити свій відпочинок від навчання⁵.

Відпочинок учнів та викладачів, пов'язаний з церковними святами був традиційним та характерним для всіх прошарків православного населення країни. Однак у XVIII столітті з'являються та закріплюються нові практики відпочинку. Їх виникнення пов'язане

із Київським колегіумом (академією), який успішно розповсюджував свій досвід та традиції, які стосувалися не тільки навчання студентів, але й організації їх відпочинку. Феофан Прокопович, який в свій час був ректором Києво-Могилянської академії, запропонував її практику для всіх духовних навчальних закладів Російської імперії. „Духовний Регламент”, автором якого він був, не тільки встановлював основи функціонування церкви у нових умовах, в ньому знайшлося місце й для обґрунтування основ виховання „нової породи людей”⁶. Докладно розписавши увесь навчально-виховний процес, Феофан Прокопович зупинився й на організації відпочинку учнів. Як і всі інші заняття учнів, години відпочинку були чітко встановлені у запропонованому розкладі дня. Феофан Прокопович, слідуючи пануючим у той час педагогічним поглядам, вбачав запорукою успішного виховання чітку та детальну регламентацію усіх аспектів життя учнів. Добропорядність учнів убачалася перш за все у сумлінному виконанні денного розпорядку. Однак, у „Духовному Регламенті” можна прослідкувати розуміння того, що чіткий порядок має обов’язково включати відпочинок, й Прокопович запропонував „регули для лікування нудьги у молодих людей”. Творець Регламенту встановлював, що доцільно „кожен день дві години відводити на прогулянки семінаристів, а саме по обіді та вечері, й тоді б не можна нікому вчитися й книжки у руках тримати”. Ці прогулянки повинні бути „з іграми чесними та рухливими”. Таким чином, відпочинком від достатньо напруженого навчання Феофан Прокопович вбачав активні ігри учнів, які дозволяли б зняти напругу й забезпечити нормальний фізичний розвиток юнаків. Сьогодні загальновідомо наскільки такий підхід до навчання розумний та обґрунтований, для того часу це була новація, тим більше, така фіксація цих норм у законодавчому акті. З метою відпочинку від навчання у „Духовному регламенті” пропонувалися розважальні поїздки учнів у літню (теплу) пору року за місто, які отримали назву „рекреацій” (від латинської *rescreatio* – відновлення, відродження). Нарешті, з цією ж метою, в якості „розважання” учнів Феофан Прокопович пропонував читати їм історії військові, церковні, повісті „про вчених мужів”, про церковних великих вчителів, про філософів, астрономів, риторів, істориків і т.п. Нарешті, Феофан Прокопович пропонував у години відпочинку, як це було прийнято у Києво-Могилянській академії, влаштовувати диспути, комедії, та веселі риторські екзерциції. До речі, деякі ідеї Регламенту, а також

практичні поради (в тому числі присвячені іграм учнів) Феофан Прокопович деталізував у Регулах для семінарії, яку він створив у Петербурзі⁷. Зрозуміло, що у пункті, який присвячувався дозвіллю, спочатку формулювалася загальна вимога обирати ігри „непогані, й не лихі”. Ігри у „городки”, „свайку” не рекомендувалися, у грі „на краглі” заборонялося метати кулі вище двох аршин. Учням радилося не стояти близько до тих, хто грає. Цікаве зауваження й щодо того, що „переможці не повинні сідати на переможених”.

Як бачимо з цього огляду, перелік різновидів відпочинку, які пропонувалися для духовних навчальних закладів, був достатньо різноманітним. Ідеї, закладені у Духовному регламенті, були прогресивними для свого часу, й, за оцінками дослідників, відповідали духу раннього Просвітництва⁸. Відомо, що практика духовних шкіл Російської імперії, далеко не відповідала тому, що накреслив Феофан Прокопович в цьому документі. Дослідники історії духовних шкіл, які писали у ХІХ столітті, відмічали, що на практиці найбільше розходжень із тим, що пропонував Регламент, було саме у виховному процесі⁹.

Однак, цей висновок не відносився до православних колегіумів України, які були створені за зразком Києво-Могилянської академії, а також завдяки всебічній її підтримці та допомозі, й які значною мірою сприйняли її традиції. Це цілком природно, враховуючи, що ці колегіуми засновували, а потім в них працювали випускники та викладачі академії, й частина учнів перейшла з академії до новоутворених колегіумів. Так, звертає на себе увагу практика рекреацій, яка швидко розповсюдилася й стала звичайною у всіх колегіумах¹⁰. Прогулянки за місто викладачів та учнів колегіумів стали улюбленими та дуже популярними. Оскільки найчастіше вони проводилися у травні, за ними закріпилася назва „травневі рекреації”. Примітно, що в одному з видань початку ХІХ століття час початку травневої рекреації пояснюється початком періоду „відкриття благотворної весни”¹¹. Як свідчать джерела, в яких існують описи такого відпочинку, у цьому дійстві вже був присутній певний ритуал. Студенти збиралися під вікнами келії ректора й співали прохання відпустити їх на рекреацію. Ректор звертався до префекта, після чого приймалося рішення про перерву у заняттях на один день (зазвичай це відбувалося один або два рази на місяць)¹². Після отримання дозволу, студенти вітали викладачів та керівництво колегіуму співом написаних на їх честь кантів, таким чином, дякуючи їх за згоду

відкрити період відпочинку та гуляння. Як правило, рекреації відбувалися в одних й тих же живописних місцях за містом, які облюбували студенти та викладачі, що ставало традицією закладів, про що також маємо згадки джерел¹³. Безумовно, на природі починалися веселощі, ігри та розваги учнів (серед ігор називаються кеглі, м'яч та ін.). Окрім рухливих ігор, учні розважалися грою на різних музичних інструментах, співали хором¹⁴. Викладачі теж відпочивали та розважалися. Серед спогадів випускників колегіумів, є згадки про одного із своїх професорів, який на відпочинку любив співати українську пісню „Ой у полі могила з вітром говорила”, а також співав її у перекладі латинською мовою, розважаючи таким чином слухачів¹⁵. Відзначимо принагідно, що у таких „вправах” ненав'язливо був присутній ще й навчальний момент.

Як вже зазначалося, інформація про відпочинок або про рекреації у джерелах зустрічається як непрямая, оскільки поява документів була пов'язана із причинами, далекими від бажання „увіковічити” форми відпочинку. Найчастіше, такі відомості містяться у справочинній документації, яка виникала внаслідок порушення студентами колегіумів дисципліни та порядку. Так, М. Лашенков (колишній вихованець Харківського колегіуму) описав випадок, коли чотири учня риторичного класу колегіуму, повертаючись у місто після рекреації, намагалися пронести чверть винної горілки, але були затримані на заставі Холодної гори¹⁶. До речі, їм за цю провину загрожувало не тільки виключення із колегіуму, але й зі стану духовенства, що означало перехід до податного стану населення. За цих учнів заступився харківський єпископ Христофор Сулима, який пояснив цей вчинок не зіпсованістю характерів цих студентів, не прихильністю до пияцтва, а молодістю „та необережністю”, звернув увагу на те, що це сталося в перший раз. Не тільки учні, але іноді й викладачі зловживали відпочинком, про що також стає відомо зі справочинної документації, яка присвячена „розгляду” їх вчинків¹⁷.

Звернемо увагу на те, що хоча Духовний регламент радив розташовувати духовні школи далеко за містом, щоб гомін міста не заважав учням, однак, історично склалося так, що всі колегіуми (Чернігівський, Харківський та Переяславський) розташовувалися в самих центрах своїх міст, тому хода студентів через усе місто на рекреацію, на природу, ставала помітним явищем, новим для місцевого культурного середовища провінційних міст.

Уважно придивившись до терміну „рекреація”, можна зробити висновок, що дане поняття застосовувалося не тільки до весняного відпочинку учнів на природі. Поняття „рекреаційні години” існувало й застосовувалося до визначення щоденного відпочинку учнів як Києво-Могилянської академії, так й інших колегіумів¹⁸. Як був організований цей щоденний відпочинок? Чи був він передбачений як обов’язковий? З першого погляду на перелік навчальних дисциплін, які вивчали учні колегіумів, виникає питання про фізичні можливості опанування такого великого обсягу навчального навантаження. Відповідь може надати розклад занять для учнів в колегіумах в XVIII столітті. В архівах збереглося декілька подібних документів, наприклад, розклад занять в Харківському колегіумі з жовтня по квітень 1769 р.¹⁹ При чому, цей розклад враховує можливості відвідування студентами цього колегіуму так званих „додаткових класів”, які були відкриті при ньому (з 1768 р.), в яких деякі дисципліни можна було опановувати більш глибоко (французька та німецька мови), а деякі вивчати тільки у цих класах (італійська мова, архітектура, живопис та ін.). При детальному вивченні цього розкладу занять ми помітимо передбачену керівництвом перерву у заняттях по обіді, яка тривала декілька годин. Після такого повноцінного відпочинку заняття поновлювалися ввечері ще на декілька годин. Вивчення цього розкладу переконує, що для того, щоб сприймати навчальний матеріал у другій половині дня, учням надавали перерву, якої вистачало не тільки на обід, а й для можливої прогулянки, або іншого відпочинку.

Спільні прогулянки студентів та викладачів стали у XVIII столітті звичайним видом відпочинку. Відомо, що філософ Г. С. Сковорода, який викладав в Переяславському, а потім у Харківському колегіумах, полюбляв й регулярно здійснював такі прогулянки зі своїми учнями. Деякі з його студентів залишили спогади про довгі прогулянки за місто, під час яких вони милувалися краєвидами, обговорювали з вчителем всі проблеми, які їх цікавили (філософські, світоглядні, життєві)²⁰. У них були свої улюблені „маршрути”, які розташовувалися неподалік від міста. До речі, відомо, що професори та студенти Гейдельберзького університету у XVIII столітті, й сьогодні(!), прогулюються так званою „філософською стежиною”, яка проходить живописними схилами над містом. Вважаємо, що такі явища можна розглядати як однопорядкові, які привнесла епоха Просвітництва, й які ставали частиною повсякденного життя професорів та учнів

європейських освітніх центрів. (На жаль, в нашій країні традиції, в тому числі університетської культури, не так збереглися).

Чим ще розважалися під час рекреаційних годин учні колегіумів? Рідкісна удача чекає нас при знайомстві із конспектом курсу філософії, який читався Сильвестром Новопольським у „Чернігівській академії” (саме так названий цей колегіум у конспекті) у 1749-1751 рр., й був записаний невідомим студентом (зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки, м. Москва)²¹. Після завершення запису першої частини цього курсу філософії – логіки, рукою того ж студента занотовані умови гри, яку можна віднести до мнемонічних ігор (на розвиток рахунку, логіки, абстрактного мислення)²². Три „персони” грали 24 бірками і „трьома речами”, при чому, студент для прикладу можливих „речей” назвав „пиво, вино та мед”, якими оперував для описання правил цієї гри.

Незначна кількість документальних джерел, якими регламентувався відпочинок учнів духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII ст., призводила до деяких неточностей у оцінках, які зустрічаються в працях дослідників історії церкви та освіти. Так, наприклад, І. К. Смолич називає одним з перших подібних документів інструкцію митрополита Платона викладачам Московської академії, яка з’явилася наприкінці XVIII століття. В цій інструкції наказувалося, „щоб вчителі розмови між собою серйозні та повчальні мали при учнях, особливо у години спільних прогулянок, внаслідок чого останні можуть навчитися кращому між собою поведженню та пристойної сміливості”²³. Однак, маємо підстави стверджувати, що говорячи про регламентацію відпочинку учнів колегіумів України, слід відзначити, що подібні інструкції в їх повсякденній практиці зустрічалися набагато раніше. При чому, у деяких з них пропонувалися деякі нові (у порівнянні з Духовним регламентом) види інтелектуального відпочинку учнів. Так, в інструкції белгородського єпископа Самуїла Миславського викладачам Харківського колегіуму, яку він направив разом із підшивками газет у 1770 році, йшлося про те, щоб викладачі „із ретельною увагою читали учням у недільні та святкові, а також інші вільні від навчання дні та години, та якщо учні у цих газетах знайдуть щось незрозуміле, то вони мають про це питати пристойним чином у префекта та викладачів”²⁴. До речі, як свідчить документація архіву цього колегіуму, читання газет стало звичайним заняттям вчителів та учнів у вільний час²⁵.

Слід сказати, що цей вид відпочинку не був характерним для духовних шкіл (семінарій) в Російській імперії у XVIII столітті, оскільки ці заклади не виписували газет.

Для Києво-Могилянської академії, Московської академії та колегіумів була характерною практика відправляти студентів для подальшого навчання в університети Німеччини. На жаль, не збереглися документи, які надавалися студентам колегіумів, які вирушали за кордон. Однак існує інструкція, надана інспектору Московської академії, якого відправляли разом із студентами для вивчення богослов'я до Геттингенського університету у 1766 р.²⁶ Вважаємо, що можемо звернутися до цього документу, враховуючи, що за оцінками дослідників, в першій половині XVIII століття Московська академія була „справжньою колонією київської, й точною копією своєї метрополії”²⁷. Спеціальний пункт інструкції (п.10) був присвячений відпочинку студентів²⁸. Від інспектора вимагалось слідувати, щоб студенти кожного дня виділяли на відпочинок по декілька годин, а окремі дні цілком присвячували відпочинку. Зрозуміло, що обов'язковим було зауваження про те, що веселощі „мають бути пристойними”.

Ще одним видом інтелектуального відпочинку учнів колегіумів у XVIII столітті був театр, „шкільні містерії”. У науковій літературі описаний шкільний театр Києво-Могилянської академії, однак, як свідчать різні джерела, подібні театри були й в інших колегіумах України. Говорячи про шкільні театри дослідники традиційно звертають увагу на дидактичну роль шкільного театру у навчанні. Однак, існує достатньо свідчень про те, що театральні вистави існували як форма відпочинку (як про це писав Феофан Прокопович), як елемент рекреації²⁹. На такі вистави збиралися не тільки учні та викладачі, але й запрошені гості, еліта міського товариства того часу. Так, Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, у своєму щоденнику писав, що у 1725 році бачив постановку комедії, яку давали учні Чернігівського колегіуму³⁰. Саме у якості розваги ставилися „вертепні драми” та містерії учнями Харківського колегіуму³¹. Популярність постановок вертепів (вертепних драм), із притаманною їм простотою сюжету, соціальними та побутовими мотивами, комедійними ситуаціями, народними персонажами, свідчить про тісний зв'язок шкільного театру з народною культурою, а нових видів інтелектуального відпочинку із традиційними.

Колегіумські рекреації, інші форми відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України представляють собою явище, яке виникло на перехресті культур – традиційної народної та європейської університетської. Дослідження різновидів інтелектуального відпочинку учнів та викладачів колегіумів XVIII століття суттєво доповнюють уявлення про європейський культурний вплив, який зазвичай розглядається істориками на матеріалі старшинсько-дворянського (іноді купецького) середовища. Поява у колегіумах України у XVIII столітті різноманітних видів відпочинку, враховуючи також всестановий характер складу їх учнів, безумовно здійснював вплив на повсякденне життя не тільки привілейованих соціальних верств суспільства, але й в цілому на міське середовище.

Примітки:

¹ *Травкіна О. І.* Чернігівський колегіум (1700-1786). – Чернігів, 2000; *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003.

² *Яременко М. В.* „Матеріальний світ” ректора академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського)//Національний університет „Києво-Могилянська академія”: Наук. записки. – К., 2004.- Т. 35; *Задорожна О.* День могилянського студента // Київська Академія. – К., 2006. – Вип. 2-3 та ін.

³ Докладніше про це див.: *Посохова Л. Ю.* „Утеча від науки” (сторінки повсякденного життя учнів колегіумів України XVIII століття) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Вип. 38. (№ 728).- Харків, 2006.

⁴ *Центральний державний історичний архів у м. Києві* (далі - ЦДІАУК). Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 654, 2127; Ф. 2007. Оп. 1. Спр. 555, 786; Ф. 990. Оп.1. Спр. 538, 836.

⁵ ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 1295, 1881.

⁶ *ПСЗ РИ. I.* - Т. 6. - № 3718.

⁷ *Регулы* семинарии преосвященного Феофана Прокоповича, архиепископа Великоновгородского и Великолуцкого // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т. 2. – С. 79.

⁸ *Литвинов В. Д.* Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. – К., 1984. – С. 35.

⁹ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 390; *Владимирский-Буданов М.* Государство и народное образование в России XVIII века. – Ярославль, 1874. – С. 198.

¹⁰ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.).- Харків, 1999. – С. 110; *Левицький П.* Прошлое переяславского духовного училища // Киевская старина. – 1889. - № 2. - С. 436.

¹¹ *Майская* рекреация. – Харьков, 1815. – С. 1.

¹² *Смирнов С. К.* История Московской славяно-греко-латинской академии. – М., 1855. – С. 188.

¹³ *Серебрянников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – К., 1897. – С. 190-191; *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – С. 146.

¹⁴ *Левицький П.* Прошлое переяславского духовного училища // Киевская старина. – 1889. - № 2. - С. 436-437.

¹⁵ *Там само.* - С. 432.

¹⁶ *Лащенков Н.* Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьковский сборник. – 1893. – Вып. 7. – С. 167-168.

¹⁷ *Там само.* – С. 168.

¹⁸ *Линчевский М.* Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды Киевской духовной академии. –1870.– Т. 3. - № 9. – С. 576.

¹⁹ ЦДДАУК. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 665, Арк. 1-4; Спр. 666. Арк. 1-3.

²⁰ *Ковалинский М. И.* Житие Григория Сковороды. Писано в 1796 г. в древнем вкусе. – Харьков, 1894. – С. 57.

²¹ *Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м.Москва).* Ф. 152. № 131.

²² *Там само.* Ф. 152. № 131. Арк. 390 зв.

²³ Цит.за:*Смолич И. К.* История русской церкви.1700-1917.–М.,1996.–Ч. 1.– С. 408.

²⁴ ЦДДАУК. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 1.

²⁵ ЦДДАУК. Ф. 1973. Оп. 1. Спр. 1832, 1833, 1834.

²⁶ *Російський державний архів давніх актів(далі –РДАДА).*Ф. 18. Оп.1 Спр. 216.

²⁷ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 9.

²⁸ РДАДА. Ф. 18. Оп.1. Спр. 216. Арк. 3.

²⁹ *Серебрянников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – К., 1897. – С. 190-191.

³⁰ Цит. за: *Сіропольо С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 172.

³¹ *Там само.* – С. 185.

Резюме

Посохова Л. Ю. «Рекреація»: культура отдыха учеников и преподавателей православных коллегіумов України XVIII в.

В статье анализируются различные формы отдыха учащихся и преподавателей православных коллегіумов України XVIII в. На основании

анализа делопроизводственных источников и источников личного происхождения показывается появление ряда новых форм «интеллектуального отдыха», которые дополнили традиционные формы отдыха. Делается вывод о том, что эти новые формы досуга влияли не только на повседневную жизнь привилегированных слоев общества, но и на широкие массы городского населения в целом.

Ришкова А. О.

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ В УСРР (20-ті – поч. 30-х РОКІВ ХХ ст.)

За роки незалежності України соціальна робота пройшла кілька етапів становлення та розвитку. За цей час створено державну систему центрів соціальних служб для різних верств населення, ініціаторами яких стали як державні структури, так і громадські організації. Конституція України закріпила право громадян на соціальний захист. Згідно зі статтею 46 це право включає право громадян на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом¹. Визнання України соціальною державою², а також загострення соціальних проблем у зв'язку з переходом до ринкової економіки зумовили актуальність пошуку оптимальної системи державних засобів забезпечення соціальних прав людини і громадянина в Україні. Сучасний методологічний підхід до побудови юридичного механізму соціального захисту орієнтується на ідеї захисту прав людини. В умовах глобалізації, яка свідчить про взаємозв'язок і взаємозалежність держав світу, проблема захисту прав людини не є виключно внутрішньою національною проблемою, вона вийшла за межі окремих держав і набула всесвітнього значення. За таких обставин розвиток національного соціального законодавства не може бути вільним від урахування історичного досвіду становлення соціального захисту та опіки населення³.

У радянській історіографії проблеми соціального забезпечення досліджували Л. Забелін, Н. Семашко, В. Дурденевський та ін. Вони намагалися визначити, що таке соціальне забезпечення, соціальна

робота, соціальна опіка і як ця робота здійснювалася у радянській державі.

У сучасних роботах соціальне забезпечення розглядається як система матеріального забезпечення та обслуговування громадян за віком, при хворобі, інвалідності, у разі безробіття, у випадку втрати годувальника, виховання дітей та в інших встановлених законодавством випадках. Так, М. Л. Захаров і С. Г. Тучкова розглядаючи категорію соціального забезпечення, визначають її як один зі способів розподілу частини валового внутрішнього продукту шляхом надання громадянам матеріальних благ у цілях вирівнювання їхніх особистих доходів у випадках настання соціальних ризиків за рахунок цільових фінансових джерел в обсязі та на умовах, що суворо нормуються суспільством, державою, для підтримки їх повноцінного соціального статусу⁴.

Після приходу до влади більшовиків, політика в галузі соціальної опіки докорінно змінилася, відмовившись від принципу благодійності. Досить швидко відбувалося ототожнення суспільства і держави, де практично країна позбавлялася громадянського суспільства, і, як наслідок цього, у системі допомоги і захисту починає домінувати держава. Більшовики усунули від соціальної опіки церкву, громадські організації та приватних осіб. Зокрема, Рада Народних Комісарів УСРР у березні 1919 року націоналізувала всі благодійні заклади. Відмовившись від засади благодійності, більшовицька партія проголошує про перехід до комуністичного забезпечення: «Де кожен інвалід і нужденний, кожен непрацездатний – дорослий чи неповнолітній – може сподіватися, що держава не дасть йому померти від голоду, прийде йому на допомогу»⁵. У грудні 1919 року ВЦВК об'єднав Наркомати праці та соціального забезпечення в одне відомство УСРР «Народний Комісаріат Праці та Соціального Забезпечення», де було утворено управління уповноваженого цього відомства при Раднаркомі УСРР.

У квітні 1920 року замість цієї структури були утворені окремі Управління уповноваженого Наркомпраці РСФРР при Раднаркомі УСРР: Народний Комісаріат Праці та Народний Комісаріат Соціального Забезпечення. До відання першого було віднесено нормування заробітної плати, облік та розподіл робочої сили, охорону праці, статистику, забезпечення безробітних, встановлення норм пенсій і різних видів допомоги. За Наркоматом соціального забезпечення залишалися питання пенсій і допомог та допомога інвалідам, але

медичні функції дійсного декрету Раднаркому РСФРР від 9 березня 1920р. повністю відходили до Наркомату охорони здоров'я .

Змінилися функції керівних органів УСРР. До Наркомату здоров'я відійшли контрольні комісії, експертиза, встановлення відсотку втрати працездатності, медична частина минулих лікарняних кас, будинки відпочинку, питання охорони материнства та дитинства, забезпечення протезуванням. До Наркомату соціального забезпечення відійшли усі функції соціального напряму⁶.

У 1919 р. було скасовано стягнення внесків на соціальне страхування для всіх підприємств та установ (окрім приватних роботодавців) і встановлено порядок прямого кошторисного фінансування соціального забезпечення. Але така система діяла недовго. Постановою РНК РСФРР від 15 листопада 1921 р. державне соціальне забезпечення робітників і службовців стало здійснюватися через соціальне страхування за рахунок внесків підприємств⁷.

Соціальна робота як фах “розчинилася в діяльності чотирьох відомств – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та внутрішніх справ. Деякі подібні функції брали на себе партійні, комсомольські і профспілкові організації. Проте вся система цієї роботи була побудована за відомчим і бюрократичним принципом, що в багатьох випадках знизило її результативність”. Вважалося, що соціалістичні відносини автоматично вирішують такі проблеми, як злочинність, алкоголізм, бідність та злидні. Турбота про матеріальний добробут здійснювалася завдяки державному централізованому регулюванню зайнятості, заробітної платні, житлового забезпечення, освіти та охорони здоров'я. Створена система державної допомоги, за відсутності благодійних організацій, обмежувалася рамками соціального забезпечення, надавала мінімум соціальних гарантій, не маючи можливості розібратися з зростаючим різновидом соціальних проблем⁸.

З початком переходу держави до НЕПу (1921р.) проявилися суттєві зміни в діючій державній системі соціального забезпечення. Деякі функції комісаріату відпали, інші були змінені. Структурні перетворення в економіці, спричинилися до появи безробіття серед тих, хто раніше мав стабільну зайнятість у державних установах. В результаті разом з відновленням товарно-грошових відносин почав створюватися ринок праці. Постало питання, регулювання всім цим. 15 листопада 1922 року набув чинності новий Кодекс законів про працю УСРР, останній розділ якого був присвячений соціальному

страхуванню. Кодекс чітко визначав зміст соціального страхування, встановивши, що воно охоплює: надання лікарської допомоги; надання допомоги при тимчасовій втраті працездатності в разі хвороби, каліцтва, карантину, вагітності, пологів, догляду за хворим членом сім'ї; надання додаткової допомоги; надання допомоги при безробітті; надання допомоги при інвалідності; надання допомоги членам сім'ї трудящих за наймом у разі смерті або безвісної відсутності їх годувальника. Страхові внески до фонду соціального страхування вносилися підприємствами, установами, господарствами та особами, які користувалися найманою працею⁹.

За період з 1917 по 1922 р. було видано понад 100 декретів і розпоряджень стосовно питань соціального забезпечення.

В рік заснування СРСР (1922р) поняття «соціальне забезпечення» визначається, як «державна система матеріального забезпечення та обслуговування всіх громадян СРСР по старості, при повній або частковій втраті працездатності, а також багатодітних сімей. Здійснюється за рахунок держави та громадських коштів»¹⁰.

У 1924 році, на II З'їзді Рад УСРР буда прийнята перша Конституція СРСР. Вона внесла зміни в систему соціального забезпечення та страхування, стосовно всього населення, а не лише працівників, як це було раніше¹¹.

Гострим питанням залишалось безробіття, яке постійно зростало. Починаючи з 1919 року, як засіб боротьби проти професійного безробіття, надавалась трудова допомога. Основні кошти поступали з фондів соціального страхування, профспілок та бюджетних виплат. Суспільні та господарчі організації проводили місячні допомоги безробітним. З боку держави, практикувалося введення податків на безробіття¹².

За ініціативою служб соціального страхування, використовувалися такі види допомоги, як громадські роботи з благоустрою міст, ремонту доріг, утворення промислових артілей безробітних. Господарчі відділи надавали приміщення, сировину та інструменти, а біржі праці – кредити. На цей час, промислові артілі звільнялися від податків. На 1926 р. в Україні нараховувалося 835 таких трудових колективів, які об'єднували понад 26 тис. чоловік. Заробітна платня складала середню по промисловості. За рахунок державних коштів безробітним надавали безкоштовне харчування та проживання в гуртожитках¹³. Громадські роботи не вимагали від їх учасників виробничої

кваліфікації, проте дозволяли вирішувати проблеми проведення трудомістких, некваліфікованих і низькооплачуваних робіт. Тому вони не стали джерелом робочої сили та засобом створення тимчасових робочих місць для зменшення масового безробіття, тому зростання кількості безробітних не припинялося, бо органи соціальної допомоги не спроможні були дати ради такій величезній на той час кількості нужденних. До того ж мізерний розмір соціальної допомоги навіть тим, хто її отримував, змушував людей займатися жебрацтвом. Проте, література радянських часів зазначає, що до 1929 року, радянська влада в законодавчому порядку затвердила повне соціальне забезпечення всіх працівників, всіх видів втрати працездатності і вперше у світі – від безробіття, забезпечуючи постійну зайнятість працездатного населення за рахунок держави. Бідність, а саме соціальна нерівність, вважалося пережитком капіталізму, який повинен зникнути в процесі будівництва нового суспільства¹⁴.

У середині 20-х років значним об'єктом діяльності Народного Комісаріату Соціального Забезпечення стає селянство – і у зв'язку з тим, що селяни (за переписом 1926р) становили 82% населення УСРР¹⁵. Головним напрямком у діяльності НКСЗ стосовно селян стає робота з організації громадської взаємодопомоги, яка була узаконена у травні 1921 року, яка діяла на засадах самоврядування, яка мала сирітську раду і сирітського суддю, а також притулки для потребуючих допомоги.

Важливим напрямом соціальної підтримки на селі було створення у 1922 році, селянського комітету взаємодопомоги, на які було покладено функції самозабезпечення і патронажу нужденних.

Головними формами діяльності таких комітетів були: надання індивідуальної допомоги червоноармійцям, інвалідам (надавалися пільги для отримання кредиту на купівлю сільськогосподарської техніки. В 1927 році затрати держави на допомогу сільській бідноті УСРР становила 60 млн. крб., а на протязі 1928 – 1929 рр. ця сума збільшується вдвічі. Для надання позик бідняцьким господарствам було засновано фонд бідноти); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні склади, підтримка шкіл і лікарень, хат-читалень, будинків для інвалідів): правова допомога (захист інтересів малозабезпечених при стягуванні податків, наділенні лугами, лісом). Комітети мали стежити за тим, щоб землі малозабезпечених були оброблені, організовувати недільники, нести відповідальність

за «задоволення інших господарських потреб сиріт, інвалідів, бідноти, ... за недопущення експлуатації їх куркульством».

На відміну від колишньої селянської допомоги і взаємодопомоги, відповідальність за малозабезпечених, стає обов'язковою повинністю. Тобто держава допомагає певним групам селян за рахунок коштів інших груп, сама нічого не вкладаючи, хоч податки на селян були на той час головним джерелом наповнення держбюджету¹⁶.

І з суцільною колективізацією відпала потреба в трудовій допомозі з боку селянських товариств. В нових умовах вони здійснювали допомогу колгоспнику у разі хвороби, втрати працездатності, втрати годувальника. Згідно статуту сільськогосподарської артїлі, затвердженого в березні 1930 року, на колгоспи покладался обов'язок соціального забезпечення непрацездатних колгоспників, умови та розміри допомоги вирішувалося правлінням колгоспу¹⁷.

Одним із важливих напрямів діяльності державних органів соціального забезпечення в 20-ті роки була боротьба з дитячою безпритульністю. У перші роки радянської влади ці завдання поклалися на Раду захисту дітей, а пізніше – на Комісію з поліпшення життя дітей при ВЦВК (з 1921 р.). Проблема безпритульних дітей вирішувалась шляхом відкриття дитячих будинків, трудових комун, виховних колоній. Тривав пошук шляхів соціального виховання. У ці роки було створено дитячу соціальну інспекцію при відділі правового захисту дітей Наркомату освіти, що вела боротьбу з жебрацтвом, безпритульністю, експлуатацією дітей. 12 червня 1920 року РНК УСРР було прийнято декрет «Про відповідальність неповнолітніх», яким створювалися комісії у справах неповнолітніх, з метою використання заходів виховного характеру¹⁸.

Вживалися заходи щодо влаштування безпритульних дітей-сиріт і тих, що знаходилися у дитячих закладах, в інші сім'ї. У 1928 році ВЦВК і Раднарком прийняли «Постанову про передачу вихованців дитячих будинків у селянські та міські родини». Приділялася увага забезпеченню підлітків і молоді роботою в умовах зростання безробіття. Приймалися постанови уряду, згідно з якими всі державні, кооперативні, громадські, приватні установи та підприємства були зобов'язані заповнити передбачену колективними договорами певну кількість робочих місць підлітками до зазначеного терміну¹⁹.

У 20-ті роки одним з основних завдань соціального забезпечення було проведення соціальної роботи з інвалідами. У 1925 році

Раднарком УСРР прийняв «Положення про забезпечення в порядку соціального страхування інвалідів праці та членів родин, померлих або відсутніх з невідомих причин»²⁰. Згідно якому, право на пенсійне забезпечення в разі втрати працездатності внаслідок старості отримували непрацездатні робітники та службовці.

Проблемами інвалідів та малозабезпечених людей займалися і громадські організації. У квітні 1918 року в Києві було організовано товариство Червоного Хреста, який займався допомогою біженцям, інвалідам, дітям-сиротам, військовополоненим, проводив боротьбу з тифом та іншими масовими інфекціями, займався створенням шпиталів, пунктів харчування, санітарною освітою населення. Протягом 20-х років, силами товариства Червоного хреста було створено чисельні будинки для безпритульних, протиепідемічні диспансери, амбулаторії. Товариство налагодило міжнародні зв'язки і використовувало допомогу із-за кордону для забезпечення населення найнеобхіднішим²¹. Всеукраїнське товариство інвалідів – метою якого було розробка та розгляд пропозицій з соціальної опіки інвалідів, їх соціальної адаптації та реабілітації; Всеукраїнське товариство сліпих – метою якого, було створення комплексної системи соціальної реабілітації сліпих, що передбачає, медичну та професійну допомогу; Всеукраїнське товариство глухонімих – основною метою було, поліпшення побутових проблем глухих та глухонімих, поліпшення їх матеріального становища, освіти та працевлаштування²².

Особливі умови праці й організації побуту інвалідів викликали необхідність створення кас взаємодопомоги, їхнє призначення полягало у виконанні соціально-побутових функцій з обслуговування інвалідів: організації санаторно-курортної допомоги, мережі дитячих закладів, надання позики, активно розвивається протезування інвалідів.

У 1931 році при НКСЗ утворюється Рада з працевлаштування інвалідів, у розпорядження якої мали направлятися спеціально заброньовані на промислових підприємствах робочі місця у кількості до 2% від їхнього загального числа. Такі ж ради утворюються в областях, районах, містах. Існували планові показники розподілу інвалідів по підприємствах²³.

Оцінюючи соціальну роботу СРСР у цей період, можна відзначити, що явною помилкою уряду було намагання замкнути свою діяльність із соціальної допомоги та забезпечення виключно на державі, згорнувши роботу громадських, благодійних організацій та приватних

осіб. Ефективне здійснення політики соціального забезпечення лише на основі держбюджетних коштів можливе тільки в економічно розвинутих країнах. В умовах економічної розрухи відмова від участі в сферах допомоги широкому колу громадськості означало обмеження можливості надання соціальної допомоги населенню країни.

Негативною стороною соціальної політики цих років визнається і практика розв'язання проблем одних категорій населення за рахунок прав і свобод інших, наприклад церковнослужителями, з усунення їх від справи соціальної підтримки.

Історія нашої країни свідчить про використання різноманітних форм соціальної опіки. Проте така опіка мала в основному громадський характер і була по суті громадською соціальною допомогою, яка не могла повністю задовольнити потреби громадянського суспільства, була періодичною, не мала та й не могла мати загальнообов'язкового характеру. Однак слід визнати, що багатий соціальний досвід громадської опіки став тим моральним підґрунтям, на основі якого сформувалися громадська думка та уявлення суспільства про обов'язок та про основні засади організації державного соціального забезпечення: про необхідність встановлення державної системи соціального забезпечення за допомогою правового регулювання; здійснення соціального забезпечення усього населення, а не його вибраної частини; встановлення на законодавчому рівні соціальних стандартів у цій сфері як мінімально допустимого обсягу матеріальних благ, права на які має людина²⁴.

Примітки

¹ Конституція України. – К., 1996. – Ст. 46.

² Там само. – Ст. 1.

³ Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України. – К., 2005. – С. 15.

⁴ Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. Право социального обеспечения России: – М., 2001. – С. 14-15.

⁵ Горілий.Г. Історія соціальної роботи. – Тернопіль, 2004. – С. 109.

⁶ Ковалинський В. Из истории труда и социальной политики // Пенсіонний кур'єр. – 2007. – № 35. – С. 10.

⁷ Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України. – К., 2005. – С. 43.

⁸ Основи соціальної роботи за ред. Т. Семігіної, І. Григи. Ч. I. – К., 2004. – С. 48.

⁹ Історія держави і права української РСР. В 2-х т. 1917-1967./ Редкол. Б. М. Бабій / Т. 1. 1917 – 1937рр. – К., 1967. – С. 439.

- ¹⁰ *Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик. Т. 4. Часть I. 1917-1937гг. – М., 1962. – С. 413.*
- ¹¹ *Съезды Советов Союзов Советских Социалистических Республик. Т. 3. 1922-1936гг. – М., 1960. – С. 80.*
- ¹² *Кодекс законов о труде: С изменениями и дополнениями по 15 сент. 1926г. – Х., 1926. – С. 132.*
- ¹³ *Там само. – С. 137.*
- ¹⁴ *Грирогьева И. А. Келасьев В. Н. Теория и практика социальной работы. – СПб., 2004. – С. 298.*
- ¹⁵ *Холостова Е. И. Социальная работа на селе: История и современность. – М., 2006. – С. 25.*
- ¹⁶ *Горілий.Г. Історія соціальної роботи. – Тернопіль, 2004. – С. 114.*
- ¹⁷ *Холостова Е. И. Социальная работа на селе: История и современность. – М., 2006. – С. 44.*
- ¹⁸ *Історія держави і права української РСР / Редкол.Б. М. Бабій / Т. 1. 1917 – 1937рр. – К., 1967. – С. 321.*
- ¹⁹ *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. I. 1917 – 1941 рр. – К., 1963. – С. 139.*
- ²⁰ *Съезды Советов Союзов Советских Социалистических Республик. Т. 3. 1922-1936гг. – М., 1960. – С. 107.*
- ²¹ *Соціальна робота. Книга II. – К., 2002. – С. 58.*
- ²² *Грирогьева И. А. Келасьев В. Н. Теория и практика социальной работы. – СПб., 2004. – С. 299.*
- ²³ *Горілий.Г. Історія соціальної роботи. – Тернопіль, 2004. – С. 123.*
- ²⁴ *Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України. – К., 2005. – С. 43.*

Резюме

Рышкова А. А. Советская политика в сфере социального обеспечения в УССР (20-тые – нач. 30-х годов XX в.).

Стаття посвящена діяльності радянського уряду в сфері соціального забезпечення на території УРСР в 20-тіє – поч. 30-х років ХХ в.

Після прийому до влади більшовиків, політика в сфері соціального забезпечення суттєво змінилася. Дуже швидко здійснюється ожоговіння суспільства і держави, в результаті чого, в системі соціального забезпечення починає домінувати держава, при цьому здійснюється діяльність суспільних і приватних благодійних суспільств. Основними напрямками роботи по соціальному забезпеченню держави стало боротьба з безробіттям, з дитячою безпритульністю, допомога інвалідам і обідневшим крістьянам.

Скляр В. М.

РОСІЯНИ В УКРАЇНІ: ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЗА 1989-2001 рр.

За часів здобуття Україною незалежності відбулися зміни в етнічному складі її населення. Результати переписів населення є найбільш повними і достовірними статистичними матеріалами для проведення дослідження цих змін. Аналіз матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. дозволяє встановити основні тенденції в динаміці чисельності всього населення, українців та етнічних меншин напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності.

Етнічні процеси в сучасній Україні, на основі аналізу статистичних матеріалів переписів, знайшли відображення в науковому доробку етнологів, демографів, етносоціологів, етногеографів та етнополітологів: В. Л. Арбеніної, М. С. Дністрянського, В. Б. Євтуха, Ф. Д. Заставного, В. Т. Зінича, В. О. Котигоренка, В. С. Крисаченка, І. Ф. Кураса, В. І. Наулка, С. Піскунова, Ю. А. Огульчанського, В. О. Романцова, О. У. Хомри¹. Окремого дослідження змін чисельності росіян за 1989-2001 рр., насамперед у просторовому вимірі України поки що немає. Лише монографія І. Я. Терлюка безпосередньо була присвячена росіянам, зосередженим у Західній Україні². Але ця праця опублікована в 1997 році і її автор не міг враховувати результатів перепису 2001 року.

На основі статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр.³ були підготовлені таблиці, в яких відображена динаміка чисельності росіян на тлі змін чисельності всього населення, українців та етнічних меншин як у цілому в Україні, так і за окремими регіонами та областями.

Визначальною тенденцією етнічних процесів доби незалежності України стало інтенсивне скорочення чисельності етнічних меншин, насамперед росіян. Навпаки, впродовж 1959-1989 рр. за підрахунками українського демографа О. У. Хомри за рахунок міграцій та асиміляції чисельність росіян в Україні збільшилася на 2 230,3 тис. осіб, а чисельність українців зменшилася на 1 297,8 тис. осіб⁴. Тобто, вплив асиміляційних та міграційних процесів на зміни чисельності українців та росіян суттєво відрізнявся як за радянських часів, так і в добу

незалежності України. Ці відмінності були спричинені зміною статусних позицій українців та росіян в Україні в умовах відродження реальної української державності, не формальної, як за часів УРСР.

За визначенням американського дослідника Р. Скемергона домінантне становище в суспільстві може займати як більшість, так і меншість. В умовах бездержавності домінантною може бути «група меншості», більшість займає підпорядковане становище, тобто є «масовим етносом»⁵. До здобуття Україною незалежності українці залишалися «масовим етносом» чи «підпорядкованою більшістю», а росіяни мали статус домінантної меншини. Безпосереднім наслідком такого становища було те, що росіяни в Україні за радянських часів не зазнавали мовної асиміляції, і навпаки, українці, хоча й склали більшість, асимілювалися за мовою. У мовному середовищі інших етносів переважали процеси зросійщення, а не українізації.

За радянських часів за оцінкою російських етносоціологів Ю. В. Арутюнана та Л. М. Дробижевої, «росіяни, де б вони не жили, більше відчували, що вони живуть «в своєму Союзі», а не республіці». Тому і «адаптація більшості росіян до інших етнічних середовищ національних республік була досить «неглибокою» і тому нестійкою»⁶. Розпад СРСР сприяв перетворенню росіян на етнічну меншину і втрату ними колишнього домінантного становища. Внаслідок цього, росіяни в нових державах переживають кризу етнічної ідентичності. За слушною думкою українського етносоціолога В. А. Арбеніної «найбільш розповсюдженою травматичною проблемою для більшості представників російської діаспори в країнах нового зарубіжжя стала втрата звичної для них «першої ролі» в багатонаціональній державі. Характерно це і для значної частини росіян – громадян України»⁷. Зміна статусних позицій росіян впливала на те, що вони «починають гостро відчувати необхідність або перемену середовища, або більш повній і всебічній адаптації до «іншого етнічного середовища», в якому вони живуть»⁸.

Інтенсивне скорочення чисельності росіян в Україні за досить короткий термін (12 років) було викликане декількома чинниками. Насамперед, *депопуляційними процесами*, які розпочалися з 1992 року, в результаті зменшення рівня народжуваності та збільшення коефіцієнта смертності⁹. Вплинуло також і припинення масової міграції росіян в Україну і навіть часткове переселення частини їх на історичну

Батьківщину, особливо на початку 90-х рр. в умовах загострення соціально-економічної кризи. Але на відміну від країн Середньої Азії та Закавказзя, де зменшення чисельності росіян стало безпосереднім наслідком *міграційних процесів*, міграційні втрати росіян в Україні були досить незначними. Міграційне сальдо росіян стає від'ємним у 1993 та 1994 рр., відповідно, 15,8 тис. осіб та 85,5 тис. осіб¹⁰.

Найбільш істотний вплив на скорочення чисельності росіян мали не міграційні, а *етнічні процеси*. Процеси етнічної асиміляції росіян мали найбільш суттєвий вплив на скорочення їхньої чисельності за 1989-2001 рр. Серед росіян значне розповсюдження мали не лише ендегамні (моноетнічні), але й екзогамні (міжетнічні) родини. За даними перепису населення 2001 року лише 56,50% росіян проживали в моноетнічних (ендегамних) родинах¹¹. У результаті відродження української державності етнічні процеси набули природного характеру, коли корінна більшість асимілює етнічну меншість, насамперед через міжетнічні шлюби.

Діти в таких сім'ях мають подвійну етнічну ідентичність, але переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантного етносу. Частина росіян, які мали змішане етнічне походження, тобто були народжені в українсько-російських родинах, у 1989 році записалися росіянами, а в 2001 році визнали свою належність до українців, що означало зміну їхньої етнічної самоідентифікації. Внаслідок цього, і загальна чисельність українців за 1989-2001 рр. збільшилася *винятково* за рахунок російськомовних українців. Формально визнати власне українське етнічне походження значно простіше, ніж відновити втрачену раніше мову в якості рідної.

За рахунок скорочення числа росіян в Україні зростає чисельність українців. І це зростання відбулося на тлі депопуляції серед українців, яка розпочалася ще з 1991 року, а серед сільського населення – з 1979 року¹². Тобто, на зміни чисельності як українців, так і росіян за 1989-2001 рр. найбільший вплив мали етнічні процеси.

Варто підкреслити також, що переважна більшість росіян є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками в другому поколінні. Так, за переписом 2001 року 40,45% чисельності росіян, які мешкали в Україні, народилися за її межами¹³. До 1991 року росіяни не відчували себе етнічною меншиною, і в дійсності вони стали нею лише

після здобуття незалежності України. З цих міркувань, росіяни в Україні фактично є меншиною в першому поколінні, насамперед з точки зору самоусвідомлення ними свого реального статусу.

За 1989-2001 рр. зменшення чисельності росіян спостерігалось в усіх без винятку регіонах та областях, але досить різними темпами. Серед чотирьох регіонів найбільш високими темпами у відносних показниках скорочувалася їхня чисельність на *Заході* України, що було спричинене процесами зміни етнічної самоідентифікації в умовах дисперсного типу розселення. За 12 років їхня чисельність зменшилася майже наполовину: з 491 789 осіб у 1989 році до 255 819 осіб у 2001 році, тобто на 47,98% (235 970 осіб). Темпи скорочення чисельності росіян у Західному регіоні були суттєво вищими, ніж у цілому в Україні – 26,61%¹⁴. Незважаючи на ці відмінності, рівень частки регіону серед скорочення загальної чисельності росіян в Україні за 1989-2001 рр. був досить незначним – лише 7,81%¹⁵.

Скорочення чисельності росіян у Західній Україні відбулося в умовах зростання числа українців – на 1,61% (139 406 осіб). Внаслідок зменшення чисельності росіян, скоротилася і загальна чисельність населення Західного регіону на 1,66% (160 807 осіб). Тобто, темпи зменшення чисельності росіян не лише у відносних, але й в абсолютних показниках, були суттєво вищими, ніж усього населення. До того ж, темпи скорочення їхнього числа були майже вдвічі вищими, ніж загальної чисельності етнічних меншин у регіоні, відповідно, 47,98% та 28,60%¹⁶. Із загального скорочення чисельності етнічних меншин у Західному регіоні за 1989-2001 рр. частка росіян становила 78,34 %, і це при тому, що їхня питома вага серед етнічних меншин була вдвічі меншою – 34,13% у 2001 році¹⁷. Тобто, не лише загальна чисельність населення, але й етнічних меншин, скоротилася головним чином за рахунок росіян.

Динаміка чисельності росіян за 1989-2001 рр. відрізнялася за окремими областями Західного регіону. Зокрема, найбільш інтенсивно, не лише в регіоні, але й серед усіх областей України, скорочувалася їхня чисельність в Галичині та на Волині: у Івано-Франківській області на 56,28% (32 080 осіб), Львівській – на 52,56 % (102 551 особу), Тернопільській – на 46,66 % (12 416 осіб), Волинській – на 46,11 % (21 768 осіб), Рівненській – на 43,82 % (23 505 осіб). Дещо меншими

темпами скорочувалася чисельність росіян на Буковині – на 39,93% (25 185 осіб) та Закарпатті – на 37,33 % (18 465 осіб). У всіх західних областях, окрім Тернопільської, чисельність росіян скорочувалася на тлі зростання чисельності українців. У Тернопільській області чисельність росіян скорочувалася швидше, ніж українців. У п'яти областях: Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій чисельність росіян зменшувалася інтенсивніше, ніж загальна чисельність населення. При цьому, в усіх семи областях регіону темпи скорочення числа росіян були вищими, ніж загальної чисельності етнічних меншин¹⁸.

Отже, в Західній Україні чисельність росіян була найменшою, але за 1989-2001 рр. скорочувалася найбільш інтенсивно, порівняно з іншими регіонами. За короткий часовий проміжок чисельність цієї меншини в Західному регіоні зменшилася майже наполовину. За рахунок росіян скоротилася як загальна чисельність населення регіону, так і етнічних меншин.

Темпи скорочення чисельності росіян за 1989-2001 рр. у *Центральному* регіоні були нижчими у відносних показниках, але вищими в абсолютних, порівняно із Західним регіоном. Так, у 1989 році їхня чисельність в Центрі України становила 1 758 551 особу, а в 2001 році зменшилася до 1 094 122 осіб, тобто на 37,78% (664 429 осіб)¹⁹. Частка регіону серед скорочення загальної чисельності росіян в Україні за 1989-2001 рр. становила 22,00%²⁰.

Скорочення числа росіян у Центральному регіоні у відносних та абсолютних показниках були істотно вищими, ніж українців – 2,35% (341 455 осіб), а у відносних показниках більшими, ніж усього населення – 7,04% (1 185 010 осіб)²¹. Тому переважно за рахунок росіян скоротилася і загальна чисельність населення регіону. Їхня частка серед скорочення загальної числа населення регіону за 1989-2001 рр. становила 56,07%. Для порівняння, питома вага росіян серед усього населення складала в 2001 році лише 6,99%²².

Темпи скорочення чисельності росіян в центральних областях у відносних показниках складала від 34,58% у Полтавській до 43,31% у Житомирській, а в абсолютних показниках від 34 355 осіб у Сумській до 68 395 осіб – Чернігівській. Істотного скорочення чисельності зазнали росіяни в столиці України – на 37,15% (199 384 особи),

з 536 707 осіб до 337 323 осіб. У всіх областях число росіян у відносних показниках скорочувалася швидше, ніж українців та всього населення. У Києві скорочення числа росіян супроводжувалося значним приростом числа українців – на 13,26% (247 093 особи)²³.

Отже, чисельність всього населення центральних областей зменшилася за 1989-2001 рр. не лише за рахунок українців, але й за рахунок росіян, бо частка останніх серед цього скорочення була непропорційно великою. Таким чином, в Центральному регіоні спостерігалось істотне скорочення чисельності росіян, навіть більше в абсолютних показниках, ніж на Заході України.

У цілому в *Західному* та *Центральному* регіонах чисельність росіян зменшилася з 2 250 340 осіб у 1989 році до 1 349 941 особи в 2001 році, тобто на 40,01% (900 339 осіб). Особливо контрастувало це скорочення на тлі досить незначного зменшення чисельності українців та всього населення цих двох регіонів, відповідно, 0,87% та 5,07%²⁴. Частка росіян серед скорочення загальної чисельності населення Західного та Центрального регіонів становила 66,90%. Для порівняння, їхня питома вага серед усього населення цих двох регіонів становила лише 5,36% у 2001 році²⁵.

Чисельність росіян на Заході та в Центрі України за 1989-2001 рр. скорочувалася помітно швидше, ніж сукупна чисельність етнічних меншин, відповідно, 40,01% та 33,93%²⁶. Частка росіян серед скорочення загальної чисельності етнічних меншин у цих двох регіонах становила 78,72%. При цьому, їхня частка в структурі етнічних меншин Заходу та Центру України залишалася суттєво нижчою – 60,61%²⁷. Отже, за 1989-2001 рр. спостерігалось інтенсивне зменшення числа росіян у Західному та Центральному регіонах. Скорочення загальної чисельності всього населення та етнічних меншин відбулося переважно за рахунок росіян.

Чисельність росіян на *Півдні* України була суттєво більшою, ніж у Західному та Центральному регіонах разом взятих. Зокрема, якщо в 1989 році в Південному регіоні нараховувалося 4 455 901 осіб, то в 2001 році – 3 405 951 осіб. За 1989-2001 рр. їхня чисельність скоротилася на 23,56% (1 049 950 осіб). Скорочення числа росіян на Півдні у відносних показниках були суттєво меншими, але значно більшими в абсолютних, ніж на Заході та в Центрі. У Південному

регіоні, як і в цілому в Україні, зменшення чисельності росіян за 1989-2001 рр. відбувалося на тлі зростання числа українців на 2,82 %. До того ж, скорочення чисельності росіян в абсолютних показниках переважало приріст чисельності українців, відповідно, 1 049 950 осіб та 228 105 осіб. Тому за рахунок росіян скоротилася і загальна чисельність населення Південного регіону на 5,78% (783 395 осіб)²⁸.

Скорочення чисельності росіян було навіть інтенсивніше, ніж загальної чисельності етнічних меншин Півдня України, відповідно 23,56% та 18,43%²⁹. Перевага була навіть в абсолютних показниках, бо на Півдні збільшилася чисельність представників інших етносів, насамперед кримських татар. Тобто, і загальна чисельність етнічних меншин у Південному регіоні, як і всього населення, скоротилася за цей час винятково за рахунок росіян.

У всіх південних областях, окрім Криму, темпи скорочення чисельності росіян були досить близькими у відносних показниках (28-33%), але суттєво різнилися в абсолютних. Так, їхня чисельність зменшилася в Херсонській області на 33,79 % (84 311 осіб), Дніпропетровській – на 32,94% (308 218 осіб – найбільш суттєве скорочення в абсолютних показниках серед усіх областей України, окрім Донецької), Миколаївській – на 31,18% (80 434 особи), Одеській – на 29,28% (210 502 особи), Запорізькій – на 28,21% (187 337 осіб)³⁰.

Найнижчі темпи скорочення чисельності росіян не лише в Південному регіоні, але й серед усіх областей України, спостерігалися в Криму (АР Крим і Севастополь) – 10,99% (179 148 осіб). Хоча в Криму зосереджувалося найбільше число росіян – 1 629 542 особи в 1989 році та 1 450 394 особи у 2001 році. У Криму темпи скорочення чисельності росіян були вищими, ніж українців – 7,87 %, на відміну від інших областей Півдня, де зростання числа українців супроводжувалося зменшенням числа росіян. При цьому, в АР Крим чисельність росіян зменшилася на 11,71%, а українців – на 9,65%. Але, як і в інших областях регіону, а також у Севастополі відбулося скорочення числа росіян на тлі збільшення числа українців³¹.

У південних областях темпи скорочення числа росіян були більш інтенсивними, ніж усього населення. Навіть в абсолютних показниках воно було вищим у всіх областях, окрім Дніпропетровської.

Тобто, загальна чисельність населення кожної області регіону, а також Криму, зменшилася за 1989-2001 рр. переважно за рахунок росіян. Крім того, темпи скорочення чисельності росіян були вищими, ніж загальної чисельності етнічних меншин. У Криму чисельність росіян скорочувалася на тлі зростання загального числа етнічних меншин, насамперед завдяки поверненню кримських татар.

Отже, в Південному регіоні за 1989-2001 рр. відбулося скорочення чисельності росіян – більше в абсолютних показниках, але менше у відносних, ніж на Заході та в Центрі України. Темпи скорочення чисельності росіян були істотно вищими, ніж усього населення та загального числа етнічних меншин. Фактично за рахунок росіян зменшилася як чисельність усього населення, так і загальна чисельність етнічних меншин. При цьому, на Півдні України чисельність українців збільшилася.

З усіх регіонів найменші темпи скорочення чисельності росіян за 1989-2001 рр. у відносних показниках, але найбільші в абсолютних, спостерігалися в *Східному* регіоні – 23,04% (1 071 092 особи). Але незважаючи на це скорочення, Схід залишався *основним ареалом зосередження* росіян в Україні – 4 649 341 особа в 1989 році та 3 578 249 осіб у 2001 році. Як і на Півдні, в Східному регіоні число росіян зменшувалася на тлі зростання числа українців, хоча й досить незначного – 1,57% (96 584 особи)³². За рахунок росіян скоротилася чисельність всього населення та етнічних меншин в регіоні. Частка росіян серед скорочення загальної чисельності населення Сходу України за 1989-2001 рр. становила 99,00%³³.

Найменші темпи скорочення чисельності росіян у відносних показниках серед усіх областей України, але найвищі в абсолютних спостерігалися в Донецькій області – 20,37% (471 692 особи). Донеччина залишалася найбільшим ареалом зосередження росіян в Україні, чисельність яких становила 2 316 091 особу в 1989 році та 1 844 399 осіб у 2001 році. Децю вищими темпами скорочувалася чисельність росіян в інших двох областях: Луганській – на 22,46% (287 218 осіб) та Харківській – на 29,61% (312 182 особу). У Донецькій та Харківській областях зменшення чисельності росіян за цей час відбувалося на тлі приросту числа українців. У Луганській

області чисельність росіян скорочувалася інтенсивніше, ніж українців³⁴.

Таким чином, за 1989-2001 рр. серед усіх чотирьох регіонів України найбільш істотне скорочення чисельності росіян в абсолютних показниках спостерігалось на Сході, але найменше у відносних показниках. Темпи скорочення чисельності росіян були вищими, ніж усього населення та етнічних меншин. За рахунок росіян скоротилася загальна чисельність населення та етнічних меншин. Навпаки, чисельність українців у регіоні зросла.

Загальна чисельність росіян у *Південно-Східній* Україні зменшилася на 23,29% (2 121 042 особи), з 9 105 242 осіб у 1989 році до 6 984 200 осіб у 2001 році. Темпи скорочення їхньої чисельності на Півдні та Сході були суттєво нижчими, ніж на Заході та в Центрі України у відносних показниках, але більшими в абсолютних, відповідно 40,01% та 900 339 осіб. Темпи скорочення чисельності росіян за 1989-2001 рр. у *Південно-Східній* Україні як у відносних, так і в абсолютних показниках були вищими, ніж усього населення, відповідно, 23,29% (2 121 042 особи) та 7,49% (1 865 315 осіб). Навпаки, чисельність українців на цих теренах збільшилася на 2,28% (324 689 осіб). До того ж, чисельність росіян скорочувалася в цих двох регіонах швидше, ніж загальна чисельність етнічних меншин, відповідно, 23,29% та 20,54%³⁵. Частка росіян серед загального скорочення чисельності етнічних меншин у *Південному* та *Східному* регіонах становила 96,85%³⁶.

Отже, хоча темпи скорочення числа росіян в *Південному* та *Східному* регіонах були нижчими, ніж у цілому в Україні, але їхня загальна чисельність в абсолютних показниках за 1989-2001 рр. зменшилася переважно завдяки південним та східним областям. Загальна чисельність населення, а також етнічних меншин *Півдня* та *Сходу* України скоротилася за цей час насамперед за рахунок росіян. Аналіз статистичних матеріалів переписів засвідчує таку закономірність: *в тих областях (західних та центральних), де була меншою чисельність росіян, спостерігалися вищі темпи скорочення їхнього числа за 1989-2001 рр.* І навпаки, *в тих областях (східних та південних), де їхня чисельність була значно більшою, темпи скорочення були суттєво нижчими.*

Загальна чисельність росіян в Україні становила в 1989 році 11 355 582 особу, а в 2001 році скоротилася до 8 334 141 особи, тобто на 26,61% (3 021 441 особу). Скорочення чисельності росіян особливо контрастувало на тлі зростання чисельності українців – на 0,33% (122 640 осіб). *В основному за рахунок скорочення чисельності росіян за 1989-2001 рр. зменшилася і загальна чисельність населення України – на 6,24% (3 211 132 особи)*³⁷. Частка росіян серед скорочення чисельності всього населення України за 1989-2001 рр. складала 94,09%³⁸. Темпи скорочення чисельності росіян за цей час були вищими, ніж загального числа етнічних меншин, відповідно, 26,61% та 23,76³⁹. Доволі високою була також і частка росіян серед скорочення загальної чисельності етнічних меншин в Україні за 1989-2001 рр. – 90,63%⁴⁰. Тобто, *загальна чисельність етнічних меншин в Україні скорочувалася переважно за рахунок однієї з них – росіян.*

Отже, впродовж 1989-2001 рр. відбулися істотні зміни етнічного складу населення України, які були спричинені відмінностями в динаміці чисельності українців та етнічних меншин, насамперед росіян. Крім депопуляції та міграцій, найбільший вплив на зменшення чисельності росіян в Україні за часів незалежності мали асиміляційні процеси, тобто зміни етнічної самоідентифікації, яким сприяло широке розповсюдження екзогамних шлюбів.

Примітки

¹ *Арбеніна В. Л.* Етносоціологія.- Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 314 с.; *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.; *Євтух В. Б., Троциньський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О.* Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.; *Заставний Ф. Д.* Географія України. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.; *Зінич В. Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.; *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 726 с.; *Крисаченко В. С.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.; *Курас І. Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.; *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні. – К.: Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.; *Огульчанський Ю. А.* Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні

проблеми. – К.: Вид. дім «КМА», 2006. – 68 с.; *Романцов В. О.* Український етнос: на одвічних землях. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 200 с.

² *Терлюк І. А.* Росіяни західних областей України (1944-1996 рр.): Етносоціологічне дослідження. – Львів: Світ, 1997. – 175 с.

³ Національний склад населення України. – Ч. 1. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Мінстат України, 1991. – С. 4-7; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 23-26.

⁴ *Хомра О.* Міграції на Україні: етнодемографічні аспекти // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33.

⁵ *Скемергон Р.* Етнічність і меншини // Націоналізм: Антологія / Упоряд. *О. Проценко, В. Лісовий.* – К.: Смолоскип, 2000. – С. 456-457.

⁶ Русские: Этносоциологические очерки. – М.: Наука, 1992. – С. 446.

⁷ *Арбеїна В. Л.* Етносоціологія.- Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 122.

⁸ Русские: Этносоциологические очерки. – С. 446.

⁹ *Піскунов С.* Відтворення населення України: етнічний аспект (демографічний аналіз) // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогноз і на порозі XXI століття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці: КВГІ, 1997. – С. 264.

¹⁰ *Євтух В. Б., Троцьинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О.* Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К.: Наукова думка, 2004. - С. 147.

¹¹ Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

¹² *Піскунов С.* Вказана праця. – С. 264.

¹³ Розрахунки за даними: Населення України за місцем народження та громадянства: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / *О. Г. Осауленка* (ред.) – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 214.

¹⁴ Таблиці 1, 2.

¹⁵ Розрахунки за даними таблиці 2.

¹⁶ Таблиці 1, 2.

¹⁷ Розрахунки за даними таблиць 1, 2.

¹⁸ Таблиці 1, 2.

¹⁹ Там само.

²⁰ Розрахунки за даними таблиць 1, 2.

²¹ Таблиця 2.

²² Розрахунки за даними таблиць 1, 2.

²³ Таблиці 1, 2.

- ²⁴ Таблиці 1, 2.
²⁵ Розрахунки за даними таблиць 1, 2.
²⁶ Таблиця 2.
²⁷ Розрахунки за даними таблиць 1, 2.
²⁸ Таблиці 1, 2.
²⁹ Таблиця 2.
³⁰ Там само.
³¹ Таблиці 1, 2.
³² Там само.
³³ Розрахунки за даними таблиці 2.
³⁴ Таблиці 1, 2.
³⁵ Там само.
³⁶ Розрахунки за даними таблиці 2.
³⁷ Таблиці 1, 2.
³⁸ Розрахунки за даними таблиці 2.
³⁹ Таблиця 2.
⁴⁰ Розрахунки за даними таблиці 2.

Резюме

Скляр В. Н. Русские в Украине: изменения численности за 1989-2001 гг.

Статья посвящена изучению изменений численности русских накануне и первое десятилетия независимости Украины. На основе анализа материалов переписей 1989 и 2001 гг. исследуется динамика их численности на фоне изменений численности всего населения, украинцев и этнических меньшинств. Особое внимание обращено на региональные отличия этих изменений. Определены также главные факторы, повлиявшие на значительное сокращение численности русских в Украине: депопуляционные, миграционные процессы и этническая ассимиляция.

Таблиця 1

Чисельність всього населення (1), українців (2),
етнічних меншин (3), росіян (4) у 1989 та 2001 рр. (осіб)

	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
	1		2		3		4	
Україна	51452034	48240902	37419053	37541693	14032981	10699209	11355582	8334141
Захід і Центр	26544655	25198838	23173624	22971575	3371031	2227263	2250340	1349941
Захід	9 713 693	9 552 886	8 663 924	8803330	1049769	749 556	491789	255 819
Волинська	1 058 438	1 057 214	1 001 329	1 024 955	57 109	32 259	46 900	25 132
Закарпатська	1 245 618	1 254 614	976 749	1 010 127	268 869	244 487	49 458	30 993
Івано-Франківська	1 413 211	1 406 129	1 342 888	1 371 242	70 323	34 887	57 005	24 925
Львівська	2 727 410	2 605 956	2 464 739	2 471 033	262 671	134 923	195 116	92 565
Рівненська	1 164 241	1 171 445	1 085 729	1 123 401	78 512	48 044	53 634	30 129
Тернопільська	1 163 974	1 138 500	1 126 395	1 113 516	37 579	24 984	26 610	14 194
Чернівецька	940 801	919 028	666 095	689 056	274 706	229 972	63 066	37 881
Центр	16830962	15645245	14509700	14168245	2321262	1477707	1758551	1094122
Вінницька	1 920 783	1 763 944	1 757 948	1 674 135	162 835	89 809	112 484	67 501
Житомирська	1 537 604	1 389 393	1 306 140	1 254 855	231 464	134 538	121 443	68 851
Київ	2 572 212	2 566 953	1 863 674	2 110 767	708 538	456 186	536 707	337 323
Київська	1 934 369	1 821 061	1 729 240	1 684 803	205 129	136 258	167 938	109 322
Кіровоградська	1 228 093	1 125 704	1 046 984	1 014 616	181 109	111 088	144 076	83 929
Полтавська	1 748 716	1 621 207	1 536 630	1 481 167	212 086	140 040	178 965	117 071
Сумська	1 427 498	1 296 763	1 220 487	1 152 034	207 011	144 729	190 050	121 655
Хмельницька	1 521 564	1 426 649	1 374 749	1 339 331	146 815	87 318	88 018	50 686
Черкаська	1 527 353	1 398 313	1 381 742	1 301 183	145 611	97 130	122 308	75 577
Чернігівська	1 412 770	1 236 065	1 292 106	1 155 354	120 664	80 711	96 562	62 207
Південь і Схід	24907379	23042064	14245429	14570118	10661950	8471946	9105242	6984200
Південь	13563892	12780497	8076789	8304894	5487103	4475603	4455901	3405951

Історія України

Дніпропетровська	3 869 858	3 561 224	2 769 560	2 825 781	1100298	735 443	935 749	627 531
Запорізька	2 074 018	1 926 810	1 308 038	1 364 095	765 980	562 715	664 085	476 748
Миколаївська	1 328 306	1 262 899	1 003 591	1 034 446	324 715	228 453	257 964	177 530
Одеська	2 624 245	2 455 666	1 432 737	1 542 341	1191508	913 325	719 039	508 537
Херсонська	1 236 970	1 172 689	936 944	961 584	300 026	211 105	249 522	165 211
Крим (АР Крим і Севастополь):	2 430 495	2 401 209	625 919	576 647	1804576	1824562	1629542	1450394
АР Крим	2 037 480	2 024 056	544 772	492 227	1492708	1531829	1336937	1180441
Севастополь	393 015	377 153	81 147	84 420	311 868	292 733	292 605	269 953
Схід	11343487	10261567	6168640	6265224	5174847	3996343	4649341	3578249
Донецька	5 311 781	4 825 563	2 693 432	2 744 149	2618349	2081414	2316091	1844399
Луганська	2 857 031	2 540 191	1 482 232	1 472 376	1374799	1067815	1279043	991 825
Харківська	3 174 675	2 895 813	1 992 976	2 048 699	1181699	847 114	1054207	742 025

Таблиця 2

Зміни чисельності всього населення (1), українців (2), етнічних меншин (3), росіян (4) за 1989-2001 рр. (осіб, у %)

	1		2		3		4	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Україна	-3 211 132	-6,24	+122 640	+0,33	-3 333 772	-23,76	-3 021 441	-26,61
Захід і Центр	-1 345 817	-5,07	-202 049	-0,87	-1 143 768	-33,93	-900 339	-40,01
Захід	-160 807	-1,66	+139 406	+1,61	-300 213	-28,60	-235 970	-47,98
Волинська	-1 224	-0,12	+23 626	+2,36	-24 850	-43,51	-21 768	-46,41
Закарпатська	+8 926	+0,72	+33 378	+3,42	-24 382	-9,07	-18 465	-37,33
Івано-Франківська	-7 082	-0,50	+28 354	+2,11	-35 436	-50,39	-32 080	-56,28
Львівська	-121 454	-4,45	+6 294	+0,26	-127 748	-48,63	-102 551	-52,56
Рівненська	+7 204	+0,62	+37 672	+3,47	-30 468	-38,81	-23 505	-43,82
Тернопільська	-25 474	-2,19	-12 879	-1,14	-12 595	-33,52	-12 416	-46,66
Чернівецька	-21 773	-2,31	+22 961	+3,45	-44 734	-16,28	-25 185	-39,93
Центр	-1 185 010	-7,04	-341 455	-2,35	-843 555	-36,34	-664 429	-37,78
Вінницька	-156 839	-8,17	-83 813	-4,77	-73 026	-44,85	-44 983	-39,99

Скляр В. М. Росіяни в Україні: зміни чисельності за 1989-2001 рр.

Житомирська	-148 211	-9,64	-51 285	-3,93	-96 926	-41,88	-52 592	-43,31
Київ	-5 259	-0,20	+247 093	+13,26	-252 352	-35,62	-199 384	-37,15
Київська	-113 308	-5,86	-44 437	-2,57	-68 871	-33,57	-58 616	-34,90
Кіровоградська	-102 389	-8,34	-32 368	-3,09	-70 021	-38,66	-60 147	-41,75
Полтавська	-127 509	-7,29	-55 463	-3,61	-72 046	-33,97	-61 894	-34,58
Сумська	-130 735	-9,16	-68 453	-5,61	-62 282	-30,09	-68 395	-35,99
Хмельницька	-94 915	-6,24	-35 418	-2,58	-59 497	-40,53	-37 332	-42,41
Черкаська	-129 040	-8,45	-80 559	-5,83	-48 481	-33,29	-46 731	-38,21
Чернігівська	-176 705	-12,51	-136 752	-10,58	-39 953	-33,11	-34 355	-35,58
Південь і Схід	-1 865 315	-7,49	+324 689	+2,28	-2 190 004	-20,54	-2 121 042	-23,29
Південь	-783 395	-5,78	+228 105	+2,82	-1 011 500	-18,43	-1 049 950	-23,56
Дніпропетровська	-308 634	-7,98	+56 221	+2,03	-364 855	-33,16	-308 218	-32,94
Запорізька	-147 208	-7,10	+56 057	+4,29	-203 265	-26,54	-187 337	-28,21
Миколаївська	-65 407	-4,92	+30 855	+3,07	-96 262	-29,65	-80 434	-31,18
Одеська	-168 579	-6,42	+109 604	+7,65	-278 183	-23,35	-210 502	-29,28
Херсонська	-64 281	-5,20	+24 640	+2,63	-88 921	-29,64	-84 311	-33,79
Кримська (АР Крим і Севастополь)	-29 286	-1,20	-49 272	-7,87	+19 986	+1,11	-179 148	-10,99
АР Крим	-13 424	-0,66	-52 545	-9,65	+39 121	+2,62	-156 496	-11,71
Севастополь	-15 862	-4,04	+3 273	+4,03	-19 135	-6,14	-22 652	-7,74
Схід	-1 081 920	-9,54	+96 584	+1,57	-1 178 504	-22,77	-1 071 092	-23,04
Донецька	-486 218	-9,15	+50 717	+1,88	-536 935	-20,51	-471 692	-20,37
Луганська	-316 840	-11,09	-9 856	-0,66	-306 984	-22,33	-287 218	-22,46
Харківська	-278 862	-8,78	+55 723	+2,80	-334 585	-28,32	-312 182	-29,61

**КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНСЬКИХ
ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТОБОЛО-ІРТИШСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

На перший погляд запропонована тематика статті – суто економічна. Проте для дослідника-етнолога набуває особливої ваги створений у процесі діяльності соціально-виробничий досвід. Звичайно, у рамках однієї публікації неможливо розглянути таке об'ємне питання. Тому авторка обмежилась лише аналізом наявних в українських хліборобів систем землеробства, щоб у подальшому детально охарактеризувати та оцінити весь складний комплекс агрикультури українців-новоселів Західного Сибіру.

Переселенці-українці, подібно іншим мігрантам-аграріям, опинились в умовах незвичного етнодемографічного й господарського середовища Західносибірського краю. Певна річ, сюди вони прийшли “не з порожніми руками”, а облаштувались, маючи достатньо розвинутий досвід заняття сільським господарством, правда, у дуже відмінних умовах чорноземної України. Саме тому перед новоселами з перших днів перебування у Тоболо-Іртишському межиріччі, та й пізніше, впродовж життя, по крайній мірі, одного покоління, першорядною задачею було вжитися в нові умови. Незважаючи на багаточисельні повернення сімей та однаків на батьківщину, основна маса українських переселенців успішно виконала це завдання.

Поступово, рік за роком почав складатися своєрідний господарсько-культурний тип, притаманний саме сибірським українцям. У формуванні цього типу суттєву роль зіграли такі фактори, як успадкований і заново набутий досвід господарювання на сибірських землях, так і, зрозуміло, господарчо-культурні та соціально-економічні контакти з навколишнім російським й неросійським старожилівським населенням.

Сільське господарство українських новоселів аж до масової колективізації залишалось екстенсивним. Скромні зачатки інтенсифікації спостерігались лише подекуди, та й то у заможних селянських господарствах. У переселенців-аграріїв існував традиційний для хліборобів “набір” господарчих галузей, але незважаючи на його розмаїття, сільське господарство в цілому носило комплексний, а не спеціалізований характер. **Придивимось до**

цього господарства уважніше, і не з економічної, а з культурно-історичної позиції.

Досвід господарювання, з яким прийшли до Тоболо-Іртишського межиріччя хлібороби-українці, не міг бути безпосередньо застосований в нових аграрних умовах. Потрібна була довгострокова адаптація до сибірських форм рільництва та тваринництва на специфічних землях і широких площах.

В Україні у кінці XIX – на початку XX ст. із-за гострого малоземелля селяни змушені були вести господарство на вузьких площах. Однак, переселившись до Західного Сибіру, українські аграрії зіткнулись з наявністю великого фонду придатних до землеробства угідь. Тим самим відбувся перехід до рільництва на широких площах (правда, із зростанням переселенського руху спостерігалось скорочення наділів, але у порівнянні з залишеними на батьківщині їх розміри були вражаючими). Земельне багатство, специфіка сибірських ґрунтів, які майже не потребували угноєння, сприяли збереженню (у певній мірі) екстенсивного характеру рільництва.

Сибірський “степовий” чорнозем значно поступався товщею шару українському¹, але за своїми структурними властивостями і родючістю він не відрізнявся від останнього. “Сибірський чорнозем – безумовно багата і аж ніяк не малосильна земля” – писав П. П. Семенов-Тяньшанський². Особливістю середньої смуги Західного Сибіру була наявність “колків” – невеликих березових гаїв, які росли у зоні лісистого (“деградованого”) чорнозему, який потребував відповідних навиків культивування. Українські селяни, котрі звикли у себе на батьківщині до глибокої оранки, повинні були навчитися новим способам ведення господарства на такій землі, уміти чергувати польові наділи, практикувати освоєну старожилами систему підняття новини (цілини) тощо. “Переселенці повинні пам’ятати, – підкреслював М. А. Рубакін, – що на новому місці й порядки нові, й земля не та. Колишніми звичками і звичаями не скрізь прожити можна”³. “Прийоми обробітку землі відрізняються від заведених на батьківщині, в Харківській губернії”, – повідомляли кореспонденти з Тобольської губернії⁴. Тому необхідно було спиратися на багатий досвід, накопичений століттями місцевим старожилівським населенням. Сибіряки краще знали характер ґрунтів, їх “придатність” для тієї чи іншої культури, вірно визначали відповідну глибину оранки.

Між іншим, багато хто з новоселів спочатку пробував застосовувати звичний для них рільничий досвід, навіть якщо він не завжди оправдовував себе у сибірських умовах. В першу чергу це стосувалось глибини оранки, котра відрізнялась від установленої в європейській частині Росії. “Новосели, які звикли до глибокої оранки, – писав С. Кривенко, – не раз платились за це неврожайми, поки не переконались, що мілка оранка тут (Тарський округ Тобольської губернії) краще”⁵. Подібні випадки спостерігались і в інших округах Тобольської губернії, наприклад, в Ішимському, де чернігівці, які заснували с. Смородинівське (Аромашевська волость), спершу “через недосвідченість зазнали декілька невдач, зоравши однокінною сохою і засіявши “по-російському” залишений заліг, але насіння не повернули. Два роки пробували, але потім придивились до обробітку старожилів і стали вибирати землі, сортувати їх”⁶.

Орати глибоко цілину та переліг (а вони склали основний фонд для рільництва) старожили вважали не тільки важкою справою, а й марною, не вигідною – хліб добре родив і на мілко зораній новині (1,5 – 2 вершки). До того ж глибока оранка прискорювала виснаження землі, родючість якої у суворих умовах Сибіру відновлювалась дуже повільно⁷.

Зі способами обробітку ґрунту місцевим населенням українці знайомились, “придивляючись до старожилівської роботи, пристосовуючи її до своїх звичок”⁸. Багато хто розпочинав це знайомство, коли проживав у старожилів до заснування власних (новоселівських) сіл чи працюючи на них або ж господарюючи на власному наділі, “ходили дивитись, як орють сибіряки”⁹. І як результат подібного “знайомства” – поява у новоселів т. зв. “кислого залугу”. Робили “кислий заліг” наступним чином: спочатку новину тільки орали (без боронування); піднята земля кисла у пластах до наступної весни. На другий рік таку землю переорювали “2-3 рази за літо і з кожною оранкою все глибше”, восени боронували, і тільки на третій рік засівали¹⁰. За такої технології урожай був набагато вищим. Правда, подібний спосіб підвищення родючості землі могли застосовувати лише заможні сім’ї українців. Бідняки сіяли зразу ж по новині (ціліні) “2-3 хліби”, і тільки “працюючи” землю “парили”. Свої особливості обробітку мала також розробка пустищ. Якщо пустище не “одерніло”, тобто строк кинутості складав 2-3 роки, то на ньому сіяли без парів. У противному разі пустище пускали під пар.

Для боротьби з бур'янами у корінних сибіряків були вироблені відповідні прийоми оранки: “спочатку орали мілко, другого і третього разу – значно глибше”¹¹. Після першого разу бур'яни лежали на поверхні, й борона вільно витягала їх з-під землі. При наступній оранці знищувались безпосередньо корінці бур'янів. Для сівби зернових наступного року землю необхідно було готувати ще з весни: “спочатку орали, через тиждень після оранки боронували, пускаючи інколи не менше 20 борін, потім ще 1-2 рази переорювали”¹². Під ярові доводилось орати 1-2 рази, під озимі – два, на глибину 3-4 вершки¹³. “Багаторазово орати й боронувати доводиться під зернові різного роду, як озимі, так і ярові”, – повідомляли кореспонденти із Тобольської губернії¹⁴.

Доцільність такої “багаторазовості” була доведена традиційним досвідом росіян-старожилів Сибіру. Тому, у тих випадках, коли українські селяни підселялись до старожилів, то вони не змінювали усталений і перевірений практикою обробіток землі. “Коли запитуєш полтавчанина чи харків'янина, – повідомляв В. М. Купчинов (член Харківської земської управи, який побував у переселенців), – чому він не застосовує тих способів обробітку, до яких звик на своїй батьківщині і які, ставши для нього звичними, здавалося б повинні бути перенесені на нове місце, – отримуєш стереотипну відповідь: так тут хазяйнують сибіряки”¹⁵. Тим самим новосели визнавали повний пріоритет старожилів у деяких випробуваних формах обробітку землі.

Початкове багатство землі, придатної для заняття землеробством, давало можливість практикувати одну з найбільш екстенсивних систем рільництва – переліг, який зберігся місцями у Сибіру до початку ХХ ст. “Російський переселенець, – відзначає В. М. Суринов, – змушений був відмовитися від тих прийомів, які склались в умовах відносно інтенсивних систем землеробства Європейської Росії, відповідним чином перебудувати своє господарство, пристосовуючи його до нової обстановки”¹⁶. При перелозі даний земельний клин засівали доти, поки він “не виорювався”, тобто не виснажувався. Потім ділянку залишали – “оставляли в лог” – і переходили на наступну. Пар був відсутній: “один по одному сіють 5-6 зернових – спочатку дві-три пшениці, потім два-три вівса”¹⁷.

Вказівки на побутування в українців-новоселів переліжної системи рільництва знаходимо у роботах О. А. Кауфмана: “Повністю виснаживши за допомогою глибокої плугової оранки землю, малорос залишає ділянку. ... Ми поставили декільком із українців питання, що

буде, коли зникне новина? “Підемо на інше місце, – була відповідь, – де ще є “рідні” (тобто ніколи не орані землі) залоги”¹⁸. Аналогічні відомості містяться також у “Матеріалах ...”: “Землю оре господар, поки вона не буде розроблена, не виореться, і тоді залишає, передаючи іншому бажачому”, “земля ореться й засівається, поки зовсім не перестане родити”¹⁹. “Злаки сіються підряд 3-4 роки, – повідомляв П. В. Халютин, – перші два роки – пшениця, на третій – ячмінь, потім поле пускають під вигін”²⁰. Поява на перелозі ковилю слугувала ознакою того, що земля достатньо “відпочила” (приблизно через 10-15 років).

Проте наприкінці XIX ст. кількість вільних нерозораних земель значно скоротилась – на зміну перелогу прийшла переложно-парова система землеробства, яка проіснувала аж до початку колективізації сільського господарства Сибіру. За визначенням місцевого старожиливського населення, ця форма землекористування була більш довершеною, чим звичайний переліг. Надалі вводився постійний пар: на зораній ділянці сіяли декілька років підряд, але не “хліб на хліб”, як при перелозі, а упереміж з паром; після відпочинку земля знову оралась й засівалась хлібом. Введення регулярної парової технології збільшувало родючість “працюючої” землі, що сприяло збільшенню кількості посівів.

Перехід до нової переложно-парової системи, за словами В. В. Кир’якова, здійснювався майже непомітно: “на пару сіяли пшеницю, знову пар, яриця, пар – овес, пар – жито, а потім земля відпочивала 6-8 років”²¹. Селяни дотримувались певного порядку у чергуванні культур, враховуючи якість ґрунту та специфіку самих культур. Свіжопідняті з новини або перелогу землі періодично “парили” через порівняно великі проміжки часу й засівали найвимогливішими хлібами – пшеницею, житом. Потім, як земля виснажувалась, її залишали під пар частіше і переходили до менш вибагливих культур – ячменю та вівсу. Практикувався ще такий порядок: після підняття цілини хлібні злаки сіяли один за другим декілька років підряд. Потім ниву “пускали під чорний пар” (тобто не давали пару заростати травою) й чергували посіви з паром до повного виснаження землі²².

На початку XX ст. переложно-парова система була найбільш поширена серед новоселів-українців Західносибірського краю. У цьому нас переконують зведені дані по Курганському²³, Тарському, Ішимському і Тюкалінському округах Тобольської губернії. “Орють

2 роки, потім землю на 1 рік пускають під пар, потім знову орють 2 роки, тобто земля витримує до п'яти зернових, а потім – під пар на 10 років (Тарський округ)²⁴. Чернігівці Ішимського округу “з однієї і тієї ж землі збирають лише два врожаї і тільки по хорошій оранці підряд, а по більш слабій – з паром між ними”²⁵. Особливо вирізнявся Тюкалінський округ²⁶. Тут українці поєднували переложно-парову систему землеробства з прополкою – ручною або мотичною (наприклад, у с. Ольгінському Покровської волості, де проживали полтавчани, харків'яни, чернігівці)²⁷. Сівозміна мала наступні різновиди: перші два роки (інколи – три) сіяли по новині ярову пшеницю, на третій рік – овес, ячмінь, рідше – ярову пшеницю, на четвертий – овес, гречку, горох або ж поле пускали під вигін (інший варіант: зораний клин лежав рік під паром, потім знову сіяли ярову пшеницю і вже після цього ниву залишали у переліг на 7-10 років)²⁸.

Переложно-парова система панувала тому, що по-своєму відповідала конкретним умовам господарювання – ґрунтовим, територіальним, ландшафтним та іншим факторам окремих районів Сибіру за рахунок різноманітності у прийомах чергування пару, у складі і послідовності плодозміни, у співвідношенні строків “працюючих” і переложних періодів. Але за своєю суттю ця система все ж залишалась екстенсивною. Родючість землі відновлювалась лише шляхом чергування посівів з паром і залишанням землі “в заліг”. Це вимагало включення до господарчого обігу великої кількості земельних угідь, у тому числі й наділів, значно віддалених від сел.

Рубіж XIX – XX ст. став перехідним періодом у розвитку землеробства середньої смуги Західного Сибіру. У цей час тут тільки починає з'являтися трипільна парова система рільництва (тоді як, згадаємо, в Україні у більшості районів трипільля давно вже було домінуючим). При трипільній сівозміні земля ділилась на три поля: одне – під озимі (жито, інколи – пшениця), друге – для ярових (пшениця, овес, ячмінь, жито), а третє знаходилось під паром. Через рік поля чергувались. На новій батьківщині українські селяни, по традиції, теж “заводили трипільля”. “Новосели-харків'яни ведуть, як і на батьківщині, трипільля з толокою”, – повідомляли кореспонденти з Тюкалінського округу Тобольської губернії²⁹. “У відповідь на запитання, чому саме трипільля, – відзначав А. А. Свечин, – вони (чернігівці) відповідали: “Старики так сказали. Вирішили зробити як вдома”³⁰. Або ж новопоселенці збирались запровадити трипільля. “Новосели (мова

йшла про харків'ян, які мешкали у Тарському окрузі Тобольської губернії), – повідомляв О. М. Куломзін, – поговорюють про заведення трипілля”³¹. Подібні побажання знаходимо також у “Матеріалах ...”³².

Однак трипілля не отримало такого значного поширення серед українців, які осіли у Західному Сибірі, як це було на їх колишній батьківщині. “На запитання про наявність правильного трипілля з толокою кореспонденти відповідали, що в більшості господарств така система не зустрічається, хоча є і нечисленні позитивні відповіді”³³. Певною мірою це пояснювалось тим, що при трипіллі відбувалось тільки часткове відновлення родючості землі, яка, виснажуючись, давала все більш низькі врожаї. До того ж посіви озимих культур – з огляду на екстремальні сибірські кліматичні умови – не завжди приносили очікувані результати.

З початком ХХ ст. набуває поширення серед українських переселенців багатопільна система землеробства³⁵, яку активно насаджували агрономи Управління переселення і землеустрою. Багатопілля, ефективність якого у значній мірі залежала від площі оброблюваної даним господарством землі, дозволяло заможним селянам скоріше адаптуватись до нового місця проживання.

Угноєння, як один із засобів відновлення родючості землі, застосовувалось в основному у північній частині Тобольської губернії, частково – у центральній; у степовій смузі воно майже не практикувалось. В Україні, навпаки, угноєння полів було широко розповсюджене. Серед українських новоселів простежувались тільки окремі спроби застосування гною. Певною мірою це пояснювалось наявністю парів, які заміняли угноєння. Разом з тим практика застосування добрива, або відмова від нього, складалась у залежності від умов господарювання у різних районах Західного Сибіру. Місцями тучні чорноземи не потребували угноєння – “пробували (полтавчани) вивозити на поле перегній, хоча старожили запевняли, що земля не приймає”³⁶.

Таким чином, навіть стислий аналіз систем землеробства українців-сибіряків кінця ХІХ – початку ХХ ст. – *перелогу, переложно-парової системи рільництва, трипілля, багатопілля* – дає всі підстави стверджувати, що переселенці з України не тільки принесли з собою або просто запозичили у старожилів різні системи землеробства. Ні, вони дуже ґрунтовно випробували можливості тих і інших, створивши децю оригінальне. І ця специфіка, як нам здається, не лежить просто

на поверхні досліджуваного устрою господарювання українців-новоселів. Тому подальше вивчення аспектів господарсько-культурного типу українців-сибіряків допоможе всебічно дослідити дуже складний комплекс агрикультури некорінного (“прийшлого”) населення Сибіру.

Примітки

¹ *Докуцаев В. В.* Русский чернозем. – М., 1952. – С. 517 – 561.

² *Семенов-Тяньшанский П. П.* Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1907. – Т. XVI. – С. 78.

³ *Рубакин Н. А.* Рассказы о Западной Сибири или о губерниях Тобольской и Томской и как там живут люди. – М., 1915. – С. 139 – 140.

⁴ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Х., 1911. – Вып. 5. Переселенцы Харьковской губернии в местах колонизации: по данным сибирских добровольных корреспондентов. – С. 27.

⁵ *Кривенко С.* Очерк жизни крестьян Тарского округа Тобольской губернии // Мир божий. – 1894. – № 10. – С. 102.

⁶ *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год). – М., 1895. – Т. 1. – С. 254 (далі – *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1.).

⁷ *Истомина Н. К.* Сибирь и переселенцы. – Х., 1896. – С. 18.

⁸ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 335 – 336, 366.

⁹ *Там само* – С. 363.

¹⁰ *Кауфман А. А.* Экономический быт государственных крестьян Ишимского округа Тобольской губернии. – СПб., 1889. – С. 176; *Халютин П. В.* Переселенцы Тюкалинского уезда Тобольской губернии. – СПб., 1902. – С. 12.

¹¹ *Польові* матеріали автора (далі – *ПМА*), 1985. – Зошит 2. – Арк. 26, 28; зош. 4. – Арк. 9, 15.

¹² *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 28.

¹³ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 91, 95, 102.

¹⁴ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 28.

¹⁵ *Купчинов В. М.* Краткий отчет по командировке в места колонизации Сибири члена Харьковской губернской земской управы В. М. Купчинова в 1909 г. – Х., 1909. – С. 20.

¹⁶ *Суринов В. М.* Производительные силы сельского хозяйства Западной Сибири по материалам историко-этнографических экспедиций (конец XIX – начало XX в.) // Проблемы изучения материальной культуры русского населения Сибири. – М., 1974. – С. 130 – 131.

¹⁷ *Кауфман А. А.* К вопросу о культурной роли переселений в Сибири и их отношении к сибирским старожилам // Путь-дорога. – 1893. – С. 528.

¹⁸ *Там само; Кауфман А. А.* К вопросу о влиянии переселенческого элемента на развитие сельского хозяйства и общинной жизни в Западной Сибири // Труды Императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1891. – Т. 2. – С. 17.

- ¹⁹ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 127, 424.
- ²⁰ *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 10 – 11.
- ²¹ *Кирьяков В. В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири). – М., 1902. – С. 255.
- ²² *Петров М.* Западная Сибирь. Губернии Тобольская и Томская. – М., 1908. – С. 37.
- ²³ *Материалы для изучения быта* переселенцев, ...Т. 1. – С. 152, 187, 201.
- ²⁴ *Там само.* – С. 128.
- ²⁵ *Там само.* – С. 254.
- ²⁶ *Там само.* – С. 331, 401, 429, 471, 494; *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 73.
- ²⁷ *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 50.
- ²⁸ *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии. – Тобольск, 1898. – Вып. I. – С. 215, 313 (далі – *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I.); *Халютин П. В.* Указ. раб. – С. 11, 37.
- ²⁹ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 24.
- ³⁰ *Свечин А. А.* Отчет о командировке в Сибирь для ознакомления с постановкой переселенческого дела гласного Черниговского губернского земского собрания А. А. Свечина. – СПб., 1910. – С. 25.
- ³¹ *Куломзин А. Н.* Статистические данные по переселенческому делу, собранные Куломзиным в поездку в Сибирь в 1896 г. – СПб., 1897. – С. 83.
- ³² *Материалы* для изучения быта переселенцев, ...Т. 1. – С. 101, 366, 424; *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I. – С. 45, 238, 253.
- ³³ *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 5. – С. 23.
- ³⁴ *Суринов В. М.* Указ. раб. – С. 112.
- ³⁵ *Коровушкин Д. Г.* Очерки этнокультурной адаптации поздних переселенцев в Западной Сибири. – Новосибирск, 2006. – С. 92-93.
- ³⁶ *Материалы* для изучения быта переселенцев, ... Вып. I. – С. 253.

Резюме

Шпорт А. М. *Культура земледелия украинских переселенцев Тоболо-Иртышского междуречья (конец XIX – начало XX в.)*

Статья посвящена анализу наличных у украинских новоселов Западносибирского края систем земледелия сквозь призму унаследованного и вновь приобретенного опыта занятия сельским хозяйством.

Выделены факторы, определяющие специфику бытования у украинских крестьян тех или иных агротехнических, организационных приемов по восстановлению и повышению плодородия сибирской почвы.

Вяявленные источники, полевые материалы автора свидетельствуют о существовании у украинцев-переселенцев перелога, переложно-паровой системы земледелия, трехполюя, многополюя и их местных вариантов.

Намечены перспективы дальнейшего исследования культуры земледелия украинцев Тоболо-Иртышского междуречья.

ПИТАННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Є. К. РЕДІН ЯК ІСТОРИОГРАФ

У другій половині XIX ст., особливо наприкінці «довгого XIX століття», з-під пера вчених історико-філологічного факультету Харківського університету все частіше виходили праці, що можуть бути нами віднесені до історіографічного жанру. Серед перших хто став приділяти велику увагу історіографічному узагальненню доробку своїх попередників і сучасників був Є. К. Редін (1863-1908). Він був запрошений на посаду приват-доцента у Харківський університет на кафедру теорії та історії витончених мистецтв.

З перших днів роботи на новому місті Є. К. Редін взяв активну участь у науковій діяльності університету та Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ). Вже на засіданні ХІФТ 14 жовтня 1893 р. він, щойно приїхавши в Харків, ознайомив членів Товариства з деякими новітніми дослідженнями з історії ранньохристиянського мистецтва¹. У наступному, 1894 р. Є. К. Редін працював у Архіві ХІФТ з паперами Г. С. Чирікова (?-1882) для біографії А. М. Алфьорова (1811-1873)². Так почалася праця вченого на ниві історіографії.

Згодом Є. К. Редін пише статті, присвячені початку публікації «Археологических Известий и Заметок»³ та «Византийского Временника»⁴ [34], вітає вихід першого тому «Известий» Російського Археологічного інституту в Константинополі, який почав свою діяльність у лютому 1895 р.⁵

«Византийский Временник», що видавався Російською Академією наук, побачив світ у 1894 р. У статті, присвяченій виходу його першого номера, учений писав, що потреба в такому виданні існувала давно. Є. К. Редін наголошував, що заслуги російської науки у вивченні Візантії визнані на Заході, де питанням історії Візантії стали приділяти увагу значно більше лише останнім часом⁶.

У 1895 р. дослідник виступив з доповіддю про розкішне видання книжки «Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали. Сочинение Н. Кондакова», яка була опублікована в 1892 р.⁷ Фундаментальна праця вийшла трьома мовами з пояснювальним текстом Н. П. Кондакова (1844-1925), написаним з притаманною йому сумлінністю. Відзив на цей твір був написаний Є. К. Редіним у 1895 р.⁸

Виступи вченого не були випадковими. Стало традицією на засіданнях Товариства обговорювати найбільш визначні роботи з історії мистецтв, що, серед інших, демонструє високий рівень розвитку історико-мистецтвознавчої науки в стінах Харківського університету.

У 1896 р. у Ризі відбувся X Археологічний з'їзд. Харківський університет делегував до Риги Д. І. Багалія (1857-1932), В. П. Бузескула (1858-1931) та Є. К. Редіна. Є. К. Редін виступив з доповіддю «Мозаики равеннских церквей», в якій зупинився на історіографії питання⁹.

Як людина безмежно віддана науці та її діячам, Єгор Кузьмич часто робив огляд праць учених у вигляді робіт історіографічного характеру. Такими були його статті про життя та наукову діяльність Дж. Б. де-Россі (1822-1894), Е. Ле-Блана (1818-1897), О. І. Голишева (1838-1896), Ф. І. Буслаєва (1818-1897), О. І. Кирпичнікова (1845-1903), В. М. Гаршина (1855-1888), Е. Добберта (1839-1899), Фр. Крауса (1840-1901), отця В. Спасивцева (?-1905), М. С. Дринова (1838-1906), І. В. Помяловського (1845-1906) і багатьох інших.

Розглянемо більш детально деякі із зазначених робіт Є. К. Редіна. На засіданні ХІФТ 12 жовтня 1894 р. Є. К. Редін виступив з ґрунтовною доповіддю про життя засновника християнської археології Джованні Батиста де-Россі, в якій провів аналіз праць археолога. Дж. Бат. де-Россі помер у вересні 1894 р.¹⁰ Доповідь була опублікована в «Археологических Известиях и Заметках»¹¹. 2 жовтня 1897 р. на засіданні Товариства Єгор Кузьмич виступив з рефератом «Памяти Ле-Блана», в якому учений наголошував на заслуги «старейшего и замечательнейшего после Дж. Бат. де-Росси, деятеля в области христианской археологии»¹².

31 жовтня 1897 р. відбулося засідання ХІФТ, присвячене пам'яті академіка Ф. І. Буслаєва, який помер 31 липня 1897 р. Роботи Ф. І. Буслаєва ознаменували собою принципово новий етап в історії, філології та мистецтвознавстві в Росії. Свій метод він називав порівняльно-історичним. Проте це був своєрідний комплексний метод, який поєднував у собі порівняльно-історичні та культурно-історичні принципи вивчення матеріалу. Мета подібного вивчення полягала не в порівнянні як дослідному прийомі, а в розумінні історичного зв'язку окремих культур, у визнанні того, що їхні шляхи схожі, неминучості та плодотворності їхніх взаємовпливів¹³.

На засіданні, присвяченому пам'яті Ф. І. Буслаєва, виступив Є. К. Редін¹⁴. У доповіді він зупинився на роботах почесного члена Харківського університету Ф. І. Буслаєва, що стосуються історії російського орнаменту і його зв'язок з візантійським, а також на його монографії, присвяченій історії російського лицевого Апокаліпсису. Історик відзначив плідність буслаєвського порівняльно-історичного методу дослідження щодо пам'яток культури. Підбиваючи підсумок огляду наукової спадщини Ф. І. Буслаєва, учений зазначив, що лише з величезною підготовкою можна було зробити те, що зробив Ф. І. Буслаєв для науки. Він встановив метод вивчення пам'яток культури, створив фундамент науки «російської археології», дав багатий матеріал для історії російського мистецтва. Промова Єгора Кузьмича лягла в основу його роботи «Ф. И. Буслаев. Обзор трудов его по истории и археологии искусства»¹⁵, до якої звертаються та роблять посилання і в сучасній літературі. «Грунтовою» називає роботу Є. К. Редіна І. Л. Кизласова¹⁶, на неї посилається і С. І. Побожій¹⁷ та інші¹⁸.

Для нас особистість Ф. І. Буслаєва представляє великий інтерес тому, що його учнями та послідовниками були Н. П. Кондаков і О. І. Кирпичников, учені, які безпосередньо брали участь у формуванні поглядів Є. К. Редіна.

У 1896 р. з-під пера Є. К. Редіна вийшов біографічний нарис, присвячений його вчителю та наставнику Н. П. Кондакову¹⁹. Н. П. Кондаков був видатним знавцем історико-культурної проблематики мистецтва, творцем оригінальної методики дослідження середньовічного східнохристиянського живопису. Н. П. Кондаков створив свою школу. Його безпосередніми учнями були Є. К. Редін, Д. В. Айналов (1862-1939), Я. І. Смірнов (1869-1918). Він сильно вплинув на погляди М. П. Лихачова (1862-1936), М. І. Ростовцева (1870-1952), С. О. Жебелева (1867-1941), В. К. М'ясоєдова (1885-1916) та інших видатних істориків та мистецтвознавців²⁰.

На засіданні 23 лютого 1899 р. Є. К. Редін зробив доповідь «Памяти А. И. Гольшева (по поводу посмертного издания его трудов)». Доповідач переказав біографію О. І. Голишева, зупинився на роботах, які були присвячені археології, та, які збагатили науку цінним матеріалом з історії російської культури. Трохи пізніше доповідь Є. К. Редіна була опублікована²¹.

На засіданні, що відбулося 16 грудня 1899 р., учений виступив з рефератом «Памяти проф. Э. Добберта». Е. Добберт зробив великий вклад у науку завдяки своїм численним роботам, більша частина яких присвячувалась історії візантійської культури. У своїх роботах він, між іншим, знайомив західноєвропейську спільноту з дослідженнями російських учених²². Ця робота харківського історика побачила світ в 1900 р.²³

У 1899 р. Є. К. Редін пише рецензію на роботу Фр. Крауса «Geschichte der christlichen Kunst. Freiburg in Breigau», який був одним із найвидатніших учених, що вивчали, як тоді казали, «християнську археологію»²⁴. У своїй великій роботі Фр. Краус проаналізував історію християнського мистецтва. Є. К. Редін у відзиві полемізує з автором про візантійське мистецтво та про пам'ятники Равенни.

На черговому засіданні ХІФТ, яке пройшло 1 квітня 1902 р., Є. К. Редін виступив з повідомленням – пам'яті німецького вченого професора Фр. Крауса, який помер 28 січня 1901 р. Дослідник ознайомив колег з науковим доробком Фр. Крауса, присвяченому християнській археології та історії мистецтва²⁵. Цю роботу Є. К. Редіна було надруковано в 1902 р.²⁶

У сучасній літературі можна зустріти посилання на роботи Є. К. Редіна, присвячені пам'яті одного із засновників ХІФТ професора Московського університету О. І. Кирпичнікова, який помер 30 квітня 1903 р. О. І. Кирпичніков був відомий своїми дослідженнями щодо вивчення російської та західноєвропейської літератури, фольклору й іконографії у зв'язку з легендарними сказаннями – апокрифами. 22 лютого 1904 р. відбулося засідання присвячене пам'яті О. І. Кирпичнікова. Поряд з іншими, тут виступив Є. К. Редін²⁷. Він також зробив огляд робіт О. І. Кирпичнікова з історії мистецтва. Ці роботи були особливо важливі тому, що в них розглядалися питання взаємодії літератури й мистецтва, порівнювався розвиток сюжетів у пам'ятниках культури і в літературі. Роботи О. І. Кирпичнікова були присвячені, головним чином, сюжетам, пов'язаним з життям Богородиці²⁸.

У 1905 р. Є. К. Редін опублікував статтю, присвячену пам'яті отця В. Спесивцева, де розповів про його заслуги²⁹. Ця стаття була перевидана у 2003 р.³⁰

8 березня 1906 р. відбулося засідання ХІФТ, присвячене пам'яті М. С. Дринова. Є. К. Редін написав статтю про заслуженого професора

Харківського університету видатного славіста М. С. Дринова, виступив з нею на засіданні перед численною аудиторією російських і болгарських учених³¹.

На той час майже кожен учений був і бібліографом.¹ У першу чергу, це стосувалось істориків і спеціально істориків мистецтва. Вражає не тільки бібліографічна обізнаність Є. К. Редіна, але й вільне володіння методикою бібліографування, розуміння значимості бібліографічного методу в науковому дослідженні. Не випадково більша частина бібліографічних матеріалів у виданнях ХІФТ належить відомим вченим: Д. І. Багалію, Є. К. Редіну, М. Ф. Сумцову та іншим.

Є. К. Редін став автором нарису, присвяченого двадцятип'ятирічній науково-педагогічній діяльності М. С. Дринова³².

У 1900 р. Є. К. Редін опублікував перший захиттєвий нарис, присвячений професорові Харківського університету М. Ф. Сумцову, який святкував двадцятип'ятирічний ювілей своєї науково-педагогічної діяльності. До нарису додавався список наукових робіт ученого, які були написані М. Ф. Сумцовим у період з 1878 по 1900 рр.³³

З тридцятирічним ювілеєм наукової та педагогічної діяльності М. Ф. Сумцова вітали 2 жовтня 1905 р. Від Харківського історико-філологічного товариства та Педагогічного відділу ХІФТ виступив Є. К. Редін з доповіддю «Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности»³⁴. Крім біографічних відомостей, Є. К. Редін сюди включив і систематизував літературу, опубліковану М. Ф. Сумцовим. Дослідження, що ввійшли до цього видання, були поділені на такі розділи: історія літератури, етнографія, історія місцевого краю, історія мистецтва, педагогіка й публіцистика. Це була одна з кращих прижиттєвих біографічних робіт, присвячених М. Ф. Сумцову.

Є. К. Редін склав і бібліографію своїх робіт, яка була прикладена до біографії вченого в книзі «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905): История. Биографический словарь профессоров

---

¹ Бібліографія генетично передує історіографії, це, так би мовити, перший крок на шляху створення історіографії питання. Довгий час вони існували разом. Наприклад: «Краткий словарь иностранных слов», який неодноразово переводився у СРСР у 50-ті роки, під історіографією розуміє, у тому числі, і історичну бібліографію.

и преподавателей»³⁵. У список увійшли відомості про 96 робіт, які укладач систематизував за такими розділами: історія давньохристиянського й візантійського мистецтв та археологія, історія давньоруського мистецтва та археологія, історія рідного краю й Харківського університету, некрологи та біографічні нариси, критичні статті й рецензії.

У 1906 р. Є. К. Редін пише нарис, присвячений двадцятип'ятирічній науково-педагогічній діяльності Д. І. Багалія³⁶.

У 1898 р., з травня по червень, Є. К. Редіна, як одного з найкращих фахівців з історії візантійської культури у Росії, було відправлено у відрядження за кордон. Він поїхав до Туреччини та Греції як член експедиції, яка була організована Російською Академією наук. Очолив експедицію вчитель Є. К. Редіна, академік Н. П. Кондаков. Зібраний матеріал був дуже важливим для вивчення історії візантійської та давньоруської культури. Про цю подорож Є. К. Редін написав у рецензії на книгу Н. П. Кондакова «Памятники христианского искусства на Афоне»³⁷, у критико-бібліографічних замітках з історії мистецтв³⁸ і в замітці «Ученая экспедиция на Афон»³⁹.

У 1902 р. громадськість Харкова святкувала 25-літню річницю діяльності ХІФТ. Урочисте засідання на честь цієї події відбулося 28 лютого. Голова Товариства М. Ф. Сумцов відкрив засідання промовою, в якій йшлося про роботу ХІФТ, а секретар Є. К. Редін прочитав доповідь про наукову діяльність Товариства⁴⁰.

Промова Є. К. Редіна була надрукована окремою брошурою, що мала додаток, в якому подавались відомості про 370 рефератів. З них більше 150 рефератів було присвячено історії, культурі, етнографії Слобожанщини та Лівобережної України. Ще один бібліографічний додаток – «Список исследованных материалов, помещенных в «Сборнике» Общества» (Т. I-XII)», включав 95 бібліографічних описів наукових робіт учених – членів ХІФТ. Пізніше, вивчаючи діяльність ХІФТ, багато дослідників використали згадану вище роботу Є. К. Редіна⁴¹.

Учений уважно слідкував за новою літературою. Про глибокі знання та науковий авторитет Є. К. Редіна у сфері історії мистецтв яскраво свідчать не один десяток науково-критичних статей присвячених творчості вітчизняних і західноєвропейських істориків, археологів та мистецтвознавців, які друкувались у таких відомих виданнях як

«Археологические Известия и Заметки» і «Византийский Временник»⁴². Єгор Кузьмич дав оцінку найголовніших праць з історії мистецтва, показав своє відношення до здобутків у цій галузі попередників та сучасників. Використовуючи свої наукові дослідження, Є. К. Редін вносив доповнення і уточнення в історію мистецтв⁴³. Немало писав він для журналу «Мирный труд»⁴⁴. Публікував він численні невеликі бібліографічні замітки і в інших виданнях⁴⁵.

В серпні 1902 р. у Харкові пройшов XII Археологічний з'їзд. Після завершення з'їзду Є. К. Редін оприлюднив статтю, в якій аналізувались доповіді з візантієзнавства⁴⁶. Основні підсумки історик зробив у роботі «XII Археологический съезд». Учений надавав Археологічним з'їздам великого значення, вважаючи, що вони були чи не єдиним способом поширення історичних знань у суспільстві. «Археологические съезды... служат пока единственными проводниками археологических [тобто – історичних – авт.] знаний в обществе и знакомят его с развитием, движением археологической науки во всех ее областях»⁴⁷ – писав він.

Для участі в роботі XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі, який відбувся в серпні 1905 р., були відряджені: професори А. С. Лебедев (1833-1910), В. П. Бузескул, Д. І. Багалій, М. Г. Халанський (1857-1910), Є. К. Редін та ін. Під час з'їзду вчений виступив декілька разів⁴⁸. Після завершення з'їзду історик склав звіт про його роботу та опублікував огляд трудів з'їзду⁴⁹.

Не можна оминати декілька робіт Є. К. Редіна «Искусство и археология», в яких подається бібліографія й критика робіт з данної тематики, що були надруковані як в Росії, так і в інших країнах⁵⁰.

Таким чином, вочевидь, той факт, що Є. К. Редін тяготів до історіографічних сюжетів, а серед його улюблених жанрів були рецензії та огляди. Старші колеги Єгора Кузьмича Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, виступили з ґрунтовними історіографічними працями тоді, коли вони досягли своєї наукової зрілості (у віці 50-60 років), а Є. К. Редін тільки наближався до нього. Він помер на 45-му році життя і не встиг реалізувати багато своїх задумів, між ними були і широкі історіографічні узагальнення.

Примітки

¹[Отчеты о деятельности ХИФО за 1893/94 гг.] // СХИФО. – 1894. – Т. 6. – С. III.

²Там же. - С. XXIII.

- ³ Редин Е. К. [Рецензия] // ЗХУ. – 1893. – Кн. 2. – С. 21-22. – Рец. на журн.: Археологические известия и заметки / Изд. Имп. Моск. Археол. об-во; Под ред. А. В. Орешникова. – 1893. – № 1, 2.
- ⁴ Редин Е. К. [Рецензия] // АИЗ. – 1894. – Т. 2, № 8-9. – С. 270-273. – Рец. на журн.: Византийский Временник, издаваемый при императорской Академии Наук. Т. 1, вып. 1 / Под ред. В. Г. Василевского и В. Э. Регеля. – СПб., 1894.
- ⁵ Редин Е. К. [Рецензия] // ВВ. – 1897. – Т. 4, вып. 1-2. – С. 227-232. – Рец. на журн.: Известия Русского Археологического Института в Константинополе. [Т.] I. – 1896.
- ⁶ Редин Е. К. [Рецензия] // АИЗ. – 1894. – Т. 2, № 8-9. – С. 272. – Рец. на журн.: Византийский Временник, издаваемый при императорской Академии Наук. Т. 1, вып. 1 / Под ред. В. Г. Василевского и В. Э. Регеля. – СПб., 1894.
- ⁷ СХИФО. – 1896. – Т. 8. – С. 7.
- ⁸ Редин Е. К. [Рецензия] // ВВ. – 1895. – Т. 2, вып. 1-2. – С. 222-233. – Рец. на кн.: Кондаков Н. П. История и памятники византийской эмали. Собрание А. В. Звенигородского. – СПб., 1892.
- ⁹ Труды X Археологического съезда в Риге, 1896/ Под ред. гр. Уваровой. – М., 1900. – Т. 3. – С. 93.
- ¹⁰ СХИФО. – 1896. – Т. 8. – С. 3.
- ¹¹ Редин Е. К. Памяти Джованни Баттиста де-Росси, основателя христианской археологии // АИЗ. – 1894. – Т. 2. -№ 12. – С. 415-416.
- ¹² Редин Е. К. [Памяти Ле-Блана] // СХИФО. – 1899. – Т. 11. – С. V-VI.
- ¹³ Буслаев Федор Иванович // <http://www.rambler.ru>.
- ¹⁴ СХИФО. – 1899. – Т. 11, с. IX-X.
- ¹⁵ Редин Е. К. Федор Иванович Буслаев: (Обзор трудов его по истории и археологии искусства) // СХИФО. – 1899. – Т. 11. – С. 1-39.
- ¹⁶ Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории). – М., 1985.
- ¹⁷ Побожій С. З плеяди фундаторів: До 125-річчя від дня народження Є. К. Редіна //ОМ. – 1988. – № 2 (берез.-квіт.). – С. 30-31.
- ¹⁸ Буслаев Федор Иванович // <http://www.rambler.ru>
- ¹⁹ Редин Е. К. Профессор Никодим Павлович Кондаков. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности // ЗРАО. – 1897. – Т. 9, вып. 3-4. – С. 1-40.
- ²⁰ Кондаков Никодим Павлович // <http://www.rambler.ru>
- ²¹ Редин Е. К. Памяти И. А. Гольшлева // АИЗ. – 1899. – Т. 7, № 6-7. – С. 151-160.
- ²² СХИФО. За 1899/1900 гг. – 1905. – Т. 14. - с. XIII.
- ²³ Редин Е. К. Памяти профессора Э. Добберта // ВВ. – 1900. – Т. 7, вып. 1-2. – С. 307-314.
- ²⁴ Редин Е. К. [Рецензия] // ВВ. – 1899. – Т. 6, вып. 1-2. – С. 185-203. Рец. на кн.: Franz Xaver Kraus. Geschichte der christlichen Kunst. Freiburg in Breigau, 1896-1897.

- ²⁵ СХИФО. За 1899/1900 гг. – 1905. – Т. 14. - С. LXXIII.
- ²⁶ Редин Е. К. Памяти Ф. К. Крауса // МТ. – 1902. – № 2. – С. 231-235.
- ²⁷ Редин Е. К. Памяти профессора А. И. Кирпичникова // СХИФО. – 1905. – Т. 14. – С. 1-4, 59-62.
- ²⁸ Редин Е. К. Профессор Александр Иванович Кирпичников. Обзор трудов его по истории и археологии искусства. – Х., 1905.
- ²⁹ Редин Е. К. Памяти отца Василия Спесивцева // СХИФО. – 1905. – Т. 16. – С. 605-611.
- ³⁰ Редин Е. К. Памяти отца Василия Спесивцева // Сборник статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. – Х., 2003. – С. 60-65.
- ³¹ Редин Е. К. Памяти М. С. Дринова // СХИФО. – 1908. – Т. 15. – С. 75-83.
- ³² Редин Е. К. Чествование профессора М. С. Дринова, по случаю двадцатипятилетия его ученой деятельности // АИЗ. – 1898. – Т. 6, № 11-12. – С. 376-378.
- ³³ Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1900.
- ³⁴ Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1906.
- ³⁵ Редин Е. К. [Автобиография] // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905): I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей/ Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалей. – Х., 1908. – С. 307-311.
- ³⁶ Редин Е. К. Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К 25-летней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х., 1906.
- ³⁷ Редин Е. К. [Рецензия] // ЖМНП. – 1902. – № 7. – С. 216-229. – Рец. на кн.: Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб., 1902.
- ³⁸ Редин Е. К. Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств // МТ. – 1902. – № 2. – С. 237-252.
- ³⁹ Редин Е. К. Ученая экспедиция на Афон // ВВ. – 1898. – Т. 5. – С. 816-818.
- ⁴⁰ Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902). – Х., 1904.
- ⁴¹ Овчинников Р. В. Харьковское историко-филологическое общество // Сов. ист. энцикл. – М., 1974. – Т. 15. – Стб. 542.
- ⁴² Редин Е. К. [Рецензия] // АИЗ. – 1893. – Т. 1, № 6. – С. 220-222. – Рец. на журн.: Romische Quartabschrift fur christliche Alterthumskunde und fur Kirchengeschichte. Siebenter Jahrgang. I-II Heft. – Rom, 1893; Редин Е. К. [Рецензия] // АИЗ. – 1893. – Т. 1, № 6. – С. 223-224. – Рец. на журн.: Revue de l'art chretien, publiee sous la direction d'un commite d'artistes et d'archeologues. 36-me annee, V-me serie, 1893, t. IV, 1 livr. – Lille-Paris; Редин

Е. К. [Рецензия] // ВВ. – 1895. – Т. 2, вып. 1-2. – С. 222-233. – Рец. на кн.: Кондаков Н. П. История и памятники византийской эмали. Собрание А. В. Звенигородского. – СПб., 1892; Рєдин Е. К. [Рецензия] // ВВ. – 1897. – Т. 4, вып. 1-2. – С. 227-232. – Рец. на журн.: Известия Русского Археологического Института в Константинополе. [Т.] I. – 1896.

⁴³ Павлова О. Г. З історії становлення історико-мистецтвознавчої думки в Харківському університеті у ХІХ ст.: До питання витоків // ВХУ. – 2003. – № 594: Історія. – Вип. 35. – С. 330.

⁴⁴ Рєдин Е. К. Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств // МТ. – 1902. – № 2. – С. 237-252.

⁴⁵ Рєдин Е. К. [Рецензия] // ХГВ. – 1901. – 15 нояб. – Рец. на кн.: Шепелевич Л. Жизнь Сервантеса и его произведения: Опыт литературной монографии. Т. 1. – Х., 1901.

⁴⁶ Рєдин Е. К. Доклады по византиноведению, сообщенные на заседаниях XII Археологического съезда в г. Харькове (15-27 августа 1902 г.) // ВВ. – 1902. – Т. 9, вып. 3-4. – С. 621-635.

⁴⁷ Рєдин Е. К. XII Археологический съезд. – [Б. м., б.г.] – С. 1.

⁴⁸ Рєдин Е. К. [Речь при открытии Отделения памятников искусств, нумизматики и сфрагистики] // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. 2. – С. 217-218; Рєдин Е. К. [О деятельности Отделения памятников искусств и др.] // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г./ Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. 2. – С. 240-242.

⁴⁹ Рєдин Е. К. XIII Археологический съезд в г. Екатеринославе: Обзор его трудов. – СПб., 1906.

⁵⁰ Рєдин Е. К. Искусство и археология: Библиография. – СПб., 1906; Рєдин Е. К. Искусство и археология: Библиография. – СПб., 1907; Рєдин Е. К. Искусство и археология: (Критика и библиография). – СПб., 1905.

Резюме

Куделко С. М., Філіппенко Р. І. Є. К. Рєдин как историограф.

В статье рассматривается историографическое наследие видного харьковского историка искусств Е. К. Рєдина и делается вывод о том, что этот ученый тяготел к историографическим сюжетам, а его излюбленными жанрами были обстоятельные рецензии и обзоры.

М. М. ЛУНИН КАК ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВСЕОБЩЕЙ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В 1844 г. Н. И. Костомаров подготовил к защите магистерскую диссертацию на тему: «Об историческом значении русской народной поэзии». Во время ее обсуждения в Харьковском университете профессор кафедры русской словесности В. А. Якимов, вырвав из этой работы тексты двух песен, предложил Н. И. Костомарову доказать, что в них есть какая-то поэзия. Прежде чем последний, собираясь с мыслями, готовился к ответу, присутствовавший на обсуждении профессор всеобщей истории М. М. Лунин рассмеялся и сказал: «Это – все равно, если бы рассечь человека на части и потребовать, чтобы показали, где у него душа; ни в ноге, ни в руке, ни в ухе, ни в носу нет души, а весь человек живой – с душою»¹.

Занимаясь всесторонним изучением жизни, деятельности и творческого наследия М. М. Лунина, мы осознаем всю условность схематичного расчленения единого целого на составные части и прикрепления соответствующих табличек на каждую из них. Но ограниченный объем настоящей статьи предопределяет то, что основное внимание в ней будет уделено характеристике М. М. Лунина как университетского преподавателя. О Луине-ученом и Луине-человеке мы будем упоминать лишь в этом контексте.

17 (29) января 1805 г. начались занятия в основанном по инициативе выдающегося просветителя В. Н. Каразина Харьковском университете. На его отделении словесных наук была учреждена кафедра всемирной истории, географии и статистики. Первыми ее преподавателями стали иностранцы – А. Г. Рейниш, А. А. Дегуров (A. Du-Gour). Они читали, а вернее, диктовали лекции по зарубежным учебным пособиям – на латыни, немецком либо французском языках. Затем в профессорско-преподавательский корпус кафедры влились первые выпускники университета (Д. Г. Адамович, Е. М. Филомафитский и Р. Т. Гонорский), которые в отличие от своих иноземных предшественников и учителей пересказывали на русском языке содержание той же зарубежной литературы. В 1831 – 1834 гг. всеобщую историю в Харьковском университете преподавал В. Ф. Цых – серб по национальности, превосходно образованный преподаватель. Но в 1835 г. он перешел в Киевский университет. На его место

Министерство народного просвещения назначило М. М. Лунина. Он получил основательную подготовку в Дерптском университете и Профессорском институте, который был учрежден при Дерптском университете для подготовки стипендиатов российских университетов к профессорскому званию. В 1833 г. его послали в Берлинский университет «для окончательного усовершенствования в науках»².

После двухлетней зарубежной стажировки М. М. Лунин прибыл в Харьков. Требования, предъявлявшиеся в 1835 г. в Харьковском университете к кандидатам на должность профессора всеобщей истории, были довольно умеренными. Надобно было «... непременно иметь степень доктора или по крайней мере магистра и знать русский язык, дабы на оном свободно преподавать»³. Кроме того, нужно было представить «... общее рассуждение о Всеобщей истории», в котором отразить предмет науки, ее «пространство, успехи, ее настоящее состояние, удобный способ преподавания и писателей, лучшим образом объяснявших относящиеся к сей науке предметы»⁴.

М. М. Лунин представил все необходимые для занятия профессорской должности документы и, кроме того, 18 июля 1835 г. прочитал в Харьковском университете пробную лекцию на тему «Переход средней истории к новой и значение сей последней». Таким образом, все формальности были М. М. Луниным неукоснительно соблюдены. Поэтому представляется весьма странным, что экстраординарным профессором М. М. Лунин был утвержден не сразу, а лишь через два года. В «Обзрении преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1838/39 академический год» М. М. Лунин еще значится как экстраординарный профессор⁵, и лишь в 1839 г., т.е. через четыре года после начала своей преподавательской работы в Харьковском университете М. М. Лунин стал ординарным профессором⁶. Впрочем, как бы то ни было, а жалованья ординарного профессора в две тысячи рублей в год М. М. Лунину пришлось дожидаться на протяжении четырех лет, а потрудиться в этой должности ему судилось всего-навсего четыре года. В июне 1843 г. он тяжело заболел и не мог выполнять преподавательские обязанности. Лечение в Карлсбаде ему не помогло. На обратном пути он был вынужден остановиться в Киеве. Там он и умер 14 октября 1844 г.⁷ Как свидетельствуют «Обзрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете», М. М. Лунин читал на первом отделении философского факультета

следующие курсы: «историю древних народов (по Геерену)», «историю Рима (по собственным запискам, составленным по древним и лучшим новейшим иностранным писателям)», «историю средних веков (по собственным запискам)», «историю новых времен (до конца 30-летней войны)» и «историю новых времен (от конца 30-летней войны до Французской революции)». Его учебная «нагрузка» была обычной для того времени: шесть лекционных часов в неделю.

По совместительству М. М. Лунин также работал в Педагогическом институте при Харьковском университете. В нем учились выпускники университета со степенью кандидата. Учащиеся, получавшие стипендию (казеннокоштные), обязывались после окончания института отрабатывать не менее 6 лет по специальности. Остальные – получали степень магистра⁸. В Педагогическом институте М. М. Лунин руководил написанием студенческих научных работ, читал студентам лекции «о технической хронологии древних народов»⁹. Кроме того, студенты под руководством М. М. Лунина занимались «чтением исторических писателей»¹⁰. В течение четырех лет (1839-1842 гг.) он состоял членом «временного испытательного комитета для экзаменования желающих поступить в университет»¹¹. Довелось ему заниматься и делами университетской библиотеки. Со времени ее учреждения (т. е. с 1803 г.) главный надзор за ней возлагался на инспектора студентов. В помощь ему выделялся кто-нибудь «из чиновников университета со званием Управляющего библиотекой». М. М. Лунину довелось трудиться на этом поприще с 1836 по 1837 гг. Его предшественником на этом посту был лаборант Мейнблат¹².

Таким образом, внелекционные обязанности М. М. Лунина были довольно скромными. Отношения М. М. Лунина с коллегами нельзя назвать особо теплыми и взаимно доброжелательными. А. П. Рославский-Петровский писал: «Принятый в первое время пребывания своего в Харькове в лучшие общества, он [М. М. Лунин. – А. К.] в последние годы уклонялся от светского шума, предпочитая ему более прочные удовольствия семейной жизни и избранный круг немногих друзей»¹³. В этих словах отражена лишь толика истины. Дело в том, что не только М. М. Лунин чуждался «лучших обществ», но и они отвергали его. Кроме того, А. П. Рославский-Петровский лишь констатирует сложившуюся ситуацию, но не поясняет причины, которые привели к ней. А эти причины сводились к тому, что и по своим природным дарованиям, и

по уровню своей образованности, и по своим умственным запросам М. М. Лунин был намного выше окружавшей его среды. Отличался он от большинства коллег и своими безупречными нравственными качествами. М. Де-Пуле отмечал «чистоту и высоту нравственных достоинств» М. М. Лунина и считал его «пламенным поборником добра и непримиримым врагом зла во всех его видах»¹⁴. В. П. Пашков называл М. М. Лунина «великим идеалистом исторической науки»¹⁵.

И вот после более чем двухлетнего пребывания в Берлине, после приобщения к высшим достижениям тогдашней философской и исторической мысли этот «великий идеалист» оказался в атмосфере небольшого провинциального университета, пропитанной завистью, интригами и коррупцией. А. Грушевский отмечал, что в 1833-1836 гг. «...Харьковский университет был в большом упадке. Профессорские кафедры занимались отчасти людьми бездарными, отчасти же, хотя и талантливыми, каким был, например, Кронеберг, но ленивыми»¹⁶. «В то время, - пишет В. П. Бузескул, - Харьковский университет страдал язвою пансионерства: большинство профессоров держали студентов-пансионеров, что вело к понятным злоупотреблениям»¹⁷. Такие профессора, отмечал Де-Пуле, «понаживали себе каменные дома и дачи, обзавелись экипажами, жили баричами, и если не обращали своей профессии в ремесло, то скоро погружались в непробудную лень, которая и без того, впрочем, заедала всегда наше провинциальное общество». И М. М. Лунин, снимавший самые бедные квартиры в каком-нибудь флигельке или мезонине и всегда ходивший пешком по грязным харьковским улицам, «был живым протестом против окружавшей его действительности, разумности которой он не признавал и своего презрения к ней не скрывал ни от кого»¹⁸. Более того, будучи человеком прямым и резким, М. М. Лунин повел ожесточенную борьбу с университетскими злоупотреблениями и нажил себе множество врагов. В. П. Бузескул пишет: «Окруженный в своем факультете личностями большей частью бездарными и далеко не безупречной честности, он [М. М. Лунин. – А. К.] раз в заседании, в присутствии П. П. Гулака-Артемовского (тогдашнего ректора и профессора русской истории), сказал, что считает унижением для себя быть в таком обществе. Говорят также, что когда Гулак-Артемовский, вступив в должность ректора, собрал профессоров и обратился к ним с речью, в которой давал понять, что он уничтожит вкравшиеся

злоупотребления, то Лунин воскликнул: «Да! Злоупотребления большие, но Вы, господин ректор, первый их виновник»¹⁹.

Таким образом, взаимоотношения М. М. Лунина с коллегами отличались отчужденностью, а временами – открытой враждебностью.

По отношению к студентам М. М. Лунин не допускал никакого панибратства. «Проф. Лунин, - вспоминал Н. И. Костомаров, - экзаменовал меня из всеобщей истории очень строго; испытание продолжалось час и три четверти; я выдержал счастливо. Затем Артемовский-Гулак экзаменовал меня из русской истории до такой степени поверхностно, что я мог бы, не прочитавши ни одной книги, отвечать на его вопросы»²⁰. Но строгость и требовательность М. М. Лунина не отталкивали от него учащихся, так как они были убеждены в полнейшей его беспристрастности. Он, по словам Де-Пуле, поражал их и своим образом жизни, и своею пуританской честностью, и своею обширною ученостью²¹.

Природа не наделила М. М. Лунина данными, необходимыми оратору. Де-Пуле отмечал: «Лекции свои профессор читал по тетрадам; читал довольно монотонно и несколько искусственно, слабым голосом чахоточного человека»²². В то же время все авторы воспоминаний, писавшие о М. М. Луине, отмечают его чрезвычайную популярность как лектора. Так, Н. И. Костомаров вспоминал, что М. М. Лунин «был бесспорно одним из лучших преподавателей Всеобщей истории, какие когда-либо являлись в наших университетах»²³. При этом наиболее блестящими Н. И. Костомаров считал лекции М. М. Лунина по Древней истории, преимущественно по истории Востока, а также по Средневековой истории и особенно лекции о распространении христианства и о борьбе его с язычеством²⁴. «Замечательно, - отмечал В. Пашков, - что не только студенты словесного факультета, но и все студенты благоговели перед Луниным»²⁵. «...Каждая лекция знаменитого профессора, - отмечал этот же автор, - являла что-нибудь новое и чрезвычайно интересное для слушателя, которого он, как чародей, переносил в глубокую древность, делал очевидцем чудесных местностей, великих событий и памятников давно отживших народов»²⁶. Приведем также пространное свидетельство А. Н. Деревницкого: «Случалось нередко, что молодые люди, при поступлении в университет и не помышлявшие о филологии и уже наметившие себе совершенно иной род занятий, побывав на лекции у Лунина, вдруг покидали свои первоначальные

планы и переходили в словесное отделение. К нему, как немного позже в Москве к Грановскому, ходили целые толпы, - и не одни студенты, но также масса посторонних лиц, между которыми, если верить харьковским старожилам, зачастую бывали и дамы. Для этих последних по распоряжению начальства перед студенческими скамьями ставились ряды кресел, и университетский курс получал таким образом публичный характер»²⁷. Подчеркнем один важный пункт этого свидетельства: не Т. Н. Грановский, а М. М. Лунин впервые в Российской империи придал университетскому курсу истории общественно значимое влияние.

Чем же можно объяснить чрезвычайную популярность М. М. Лунина? Прежде всего, слушателей привлекала прямо-таки фантастическая эрудиция М. М. Лунина. М. Де-Пуле отмечал, что Т. Н. Грановский, вступивший на профессорское поприще позже Лунина, «был подготовлен слабее своего харьковского коллеги», а «содержание лунинских лекций до такой степени было полно, что исторические произведения московских ученых, явившиеся позднее, для учеников Лунина не представляли ничего особенного»²⁸. Это же признавалось и Дмитрием Чижевским, который утверждал: «Як учений видатніший, ніж Грановський (курсив наш – А. К.), Лунін не був блискучим лектором, тож його величезний вплив залежав виключно від змісту лекцій. Він значно докладніше, ніж Грановський викладав філософію історії Гегеля і застосовував її для висвітлення конкретних питань історії»²⁹. В. П. Пашков писал, что М. М. Лунин, «изучивший или, вернее сказать, поглотивший ... все исторические манускрипты и материалы», вызывал у слушателей «благоговейный трепет»³⁰.

М. М. Лунин был настоящим полиглотом. Он знал в совершенстве древнегреческий язык и латынь, пять новых западноевропейских языков, читал тексты на санскрите, а также турецкие, персидские и арабские рукописи. «Ему, - отмечал Де-Пуле, - знакомы были все литературы, древняя, европейская и азиатская, кроме, кажется, славянских»³⁰. Правда, составить более или менее полное представление об исторических источниках, которые использовал М. М. Лунин, крайне сложно. Дело в том, что в середине 30-х – середине 40-х годов научно-справочный аппарат еще не стал неотъемлемой частью научных исследований. И в трудах М. М. Лунина нет подробных ссылок на использованные им источники и литературу. Лишь крайне редко на полях его

рукописей встречаются имена авторов, труды которых он привлекает. Правда, при этом ни названия этих трудов, ни данных о месте и времени их издания М. М. Лунин не приводит.

Все это очень затрудняет, а во многих случаях вообще делает невозможным суждение об оригинальности тех или иных положений, развиваемых им. Впрочем, эти же претензии можно предъявить и к опубликованным позднее курсам лекций Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева. Насколько нам известно, источниковедческие и историографические обзоры впервые в Российской империи стал включать в лекционные курсы по всеобщей истории профессор Харьковского университета М. Н. Петров. Но вместе с тем следует отметить, что в своих лекциях М. М. Лунин зачастую специально останавливался на характеристике исторических источников. Так, например, в лекциях о Реформации М. М. Лунин характеризовал многие сочинения Мартина Лютера («95 тезисов», «К христианскому дворянству немецкой нации», «О вавилонском пленении церкви», «О свободе христианина», «Против буллы антихриста», «О монашеских обетах»), программы Крестьянской войны, вероисповедное сочинение лютеран «Аугсбургское вероисповедание» и т.д. К тому же большинство авторов, писавших о М. М. Лунине, прежде всего, упоминало о блестящем знании им исторических источников. Известно также, что, начиная с 1835 г., многие преподаватели Харьковского университета, в том числе и М. М. Лунин, поддержали инициативу попечителя Харьковского учебного округа Ю. А. Головкина и стали проводить регулярные ученые беседы со студентами³¹. Одной из форм таких собеседований было рассмотрение отдельных трактатов и сочинений, их критика и рецензии на них³². О том, насколько досконально знал М. М. Лунин исторические источники по всеобщей истории и какое большое значение он придавал источниковедению в процессе подготовки историков, свидетельствуют также вопросы, которые он предложил Н. И. Костомарову во время устного экзамена, предшествовавшего защите последним диссертации. В числе этих вопросов значились следующие:

- об источниках греческой истории;
- об источниках римской истории;
- об источниках французской истории;
- об источниках английской истории;

авторы, запечатлевшие эпоху норманнского завоевания»³³.

Такая постановка вопросов требовала от соискателей ученых степеней знания не каких-то немногих источников по каким-то частным проблемам, а всего комплекса источников по большим разделам всемирной истории. И, разумеется, если эти вопросы ставились перед соискателями, то они и освещались профессорами, в том числе и М. М. Луниным, в лекционных курсах. А. П. Рославский-Петровский вспоминал: «О каком бы отделе истории он [М. М. Лунин. – А. К.] ни говорил, повсюду обнаруживал обширную начитанность, почерпнутую из самых лучших авторов, постоянно обращал внимание своих слушателей на источники науки, знакомя их со всеми сколько-нибудь замечательными мнениями на счет известнейших в истории событий и характеров, и, если отдавал преимущество одному какому-либо мнению, то в то же время не скрывал и доказательств противной стороны, высказывая их со всей добросовестностью ученого, более всего любящего истину»³⁴.

Лекционные курсы М. М. Лунина отличались превосходной литературной формой и насыщенностью выразительными деталями, которые создавали неповторимый исторический колорит. «Изложение его [М. М. Лунина – А. К.] лекций, – писал М. Де-Пуле, – было блестяще, язык их отличался тем изяществом, которое уже после Лунина появилось в нашей литературе, – в произведениях И. С. Тургенева и писателей его школы, а в исторических сочинениях – у Н. И. Костомарова, его учеников»³⁵. Эта оценка заслуживает особого внимания, так как М. Де-Пуле (1822-1885) был не только известным педагогом, но и писателем. Он печатался в таких журналах как «Современник», «Русское слово», «Вестник Европы». Широкую известность получили написанные им биографии поэтов Кольцова и Никитина, статьи о сочинениях Тургенева, Кохановского, Григоровича и др.

Но не только потрясающая воображение образованность и блестящий стиль лекций М. М. Лунина лежала в основе его чрезвычайной популярности как университетского профессора. А. П. Рославский-Петровский также был довольно образованным преподавателем. Но он, по свидетельству М. П. Де-Пуле, «отталкивал студентов педантичностью, необщительностью, убийственными лекциями»³⁶. «Думал я сперва избрать исторический факультет, – вспоминал питомец Харьковского университета, выдающийся ученый

М. М. Ковалевский, – но посещение первых лекций профессора Рославского-Петровского подавило во мне это желание»³⁷. В отличие от своего преемника на кафедре всеобщей истории А. П. Рославского-Петровского, М. М. Лунина не только оказывал на студентов большое облагораживающее и просветительное влияние, но и привлекал наиболее даровитых из них к научной деятельности. Н. И. Костомаров, который называл М. М. Лунина «одним из лучших преподавателей всеобщей истории, какие когда-либо являлись в наших университетах»³⁸, подчеркивал, что лекции этого профессора предопределили его дальнейший путь в науку. «Я, – писал Н. И. Костомаров, – полюбил историю более всего и с тех пор преданся чтению и изучению исторических книг»³⁹. В свою очередь М. П. Де-Пуле отмечал: «Слушать Лунина, быть учеником его для кончивших курс стало предметом гордости»⁴⁰.

Михаил Михайлович Лунин был выдающимся ученым первой половины XIX века, одним из первых ученых в университетах Российской империи, начавших изучение всеобщей истории на основе собственных исследований и анализе источников. Исследование его жизни и научно-педагогической деятельности имеет важное значение как для всестороннего освещения истории Харьковского университета, так и для характеристики отечественной историографии всеобщей истории.

Примечания

¹ *Бузескул* В. П. Профессор М. М. Лунин – «харьковский Грановский»: к столетию харьковского университета. – СПб., 1905. – С. 50.

² Там же.

³ *Программы* для желающих занять в Императорском Харьковском Университете профессорские кафедры: всеобщей истории, статистики, географии // ЖМНП. – 1834. – Ч. 1. - № 5. – С. 349.

⁴ Там же.

⁵ *Обозрение* преподавания наук в Императорском Харьковском Университете на 1838/39 Академический год. – Харьков, 1838. – С. 5.

⁶ *Обозрение* преподавания предметов в Императорском Харьковском Университете на 1839/40 Академический год. – Харьков, 1839. – С. 11.

⁷ *Бузескул* В. П. Указ. соч. – С. 33.

⁸ *Харківський* університет – рідному місту. – Харків, 2004. – С. 26.

⁹ *Отчет* о состоянии Императорского Харьковского Университета за 1842/43 академический год и речи, произнесенные в торжественном собрании 30 августа 1843 г. – Харьков, 1843. – С. 82, 92.

¹⁰ *Там же*.

¹¹ *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)* / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Харьков, 1908. – С. 260.

¹² *Фойгт* К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском Университете и его заведениях, от основания Университета до 1859 г. – Харьков, 1859. – С. 37.

¹³ *Рославский* А. Известие о кончине профессора Лунина // Москвитянин, 1844. – Ч. 6. – № 12. – С. 526.

¹⁴ *Де-Пуле* М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский // Вестник Европы. – Т. 45. – № 1. – С. 89, 92.

¹⁵ *Пашков* В. П. Идеализм и идеалисты сороковых годов (Воспоминания о Харьковском университете 40-х и 60-х гг. XIX в.) // ОР ЦНБ ХНУ. – Д. №1647/с. – С. 6.

¹⁶ *Грушевский* А. Из харьковских лет Н. И. Костомарова // ЖМНП. – 1908. – Ч. 14, март. – С. 233.

¹⁷ *Бузескул* В. П. Указ. соч. – С. 52.

¹⁸ *Де-Пуле* М. П. Указ. соч. – С. 89.

¹⁹ *Бузескул* В. П. Указ. соч. – С. 52.

²⁰ *Костомаров* Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – Киев, 1992. – С. 106.

²¹ *Де-Пуле* М. П. Указ. соч. – С. 90.

²² *Там же*. – С. 88.

²³ *Костомаров* Н. И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 22.

²⁴ *Там же*.

²⁵ *Пашков* В. П. Указ. соч. – С. 2.

²⁶ *Там же*. – С. 7.

²⁷ *Деревицкий* А. Н. Михаил Назарович Петров (Страница из истории Харьковского университета). – Харьков, 1887. – С. 6.

²⁸ *Де-Пуле* М. П. Указ. соч. – С. 89.

²⁹ *Чижевський* Д. Гегель у Росії // Дмитро Чижевський. Філософські твори у чотирьох томах. – Е. 4. – Київ, 2005. – С. 201.

³⁰ *Пашков* В. П. Указ. соч. – С. 6.

³¹ *Парфиненко* А. Ю., *Посохов* С. И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. – Харьков, 2002. – С. 8.

³² *Головкин* Ю. А. Проект ученых собеседничеств между студентами и преподавателями // А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. – Харьков, 2002. – С. 60.

³³ *Сухомлинов* М. М. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т. 1. – С. 47.

³⁴ Рославский А. Указ. соч. – С. 527.

³⁵ Де-Пуле М. П. Указ. соч. – С. 89.

³⁶ Там же.

³⁷ Ковалевский М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. – 1895. – Кн. 1. – С. 63-64.

³⁸ Костомаров Н. И. Литературное наследие... – С. 22.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Де-Пуле М. П. Указ. соч. – С. 93.

Резюме

Кулікова Г. С. М. М. Лунін як викладач всесвітньої історії Харківського університету.

Життя та діяльність видатного історика Харківського університету М. М. Луніна ще не знайшли належного висвітлення в літературі. У статті на основі спогадів, архівних та опублікованих джерел розглядається викладання М. М. Луніним всесвітньої історії, його внесок в розвиток історичної науки в Харківському університеті. У статті розглядається один з аспектів його багатогранної діяльності: викладання ним всесвітньої історії у Харківському університеті.

Олянич В. В.

ПРИВАТНО-ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ТИП СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УСРР 1920-х РОКІВ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Соціально-економічні відносини в Україні періоду НЕПу були і залишаються пріоритетним напрямком науково-історичних досліджень, починаючи з 1920-х років, позаяк селянське господарство, яке називали тоді дрібнотоварним, було основним виробником сільськогосподарської продукції та сировини, тобто створювало матеріальну базу для функціонування суспільства, а з другого боку представляло унікальний соціум. Історико-економічна наука має велику низку праць, особливо у 1920-х роках, присвячених різним галузям організаційно-виробничої діяльності селянського двору, котрий був суб'єктом соціально-правових відносин, а також об'єктом впливу державних органів влади.

Прикладний характер статистично-економічних досліджень, які відбувалися у 1920-х роках під керівництвом відповідних підрозділів ЦСУ УСРР або Народного комісаріату фінансів, мав на меті виявлення соціально-економічного типу селянського господарства, уточнення його матеріально-побутового стану, бюджету селянської родини, наявності робочої та продуктивної худоби, визначення хлібофуражного балансу, товарності, а не вивчення соціальної історії, хоча її регіональні аспекти висвітлювалися. Фінансово-податкові органи займалися обстеженням фінансово-господарських можливостей потенційних платників податку, розбудови економічних основ бюджетної політики радянської влади, відтак проводили вибіркові дослідження, залучаючи фахівців, їхні розробки мають важливе науково-пізнавальне значення, позаяк, крім політико-ідеологічної класифікації селянських господарств (бідняк, середняк, куркуль), вони зафіксували методологію аналізу та концепції, притаманні для непівської доби. Важливо з'ясувати мотиваційні чинники теоретичних інтерпретацій селянських господарств.

На початку 1920-х років відбулися радикальні зміни соціально-економічних відносин в сільському господарстві: передача сільськогосподарських земель у трудове користування селян за зрівняльним принципом, натуралізація виробництва, «осереднячення» селянських господарств, ослаблення ринкових відносин. Отже, враховуючи ці фактори, говорити про капіталістичне підприємництво в напіврадянському селі важко. В той же час на селі діяло приватне селянське підприємництво.

Історико-економічна література 1920-х років про розвиток сільського господарства репрезентувала типову парадигму висвітлення, тобто розгляд проблем шляхом науково-теоретичного та політичного обґрунтування кооперативної, колективної та приватної форм, відтак і перспектив його розвитку. Досліджуючи їх, необхідно мати на увазі значно ширший діапазон соціально-економічних відносин, тому що селянське приватне підприємництво це не лише теоретична категорія, а передусім історична форма суспільного розвитку, уклад життя. Він вирізнявся сезонним характером, циклічними фазами сільськогосподарського виробництва.

Висвітлення селянства та його приватногосподарської діяльності має бути системним. Якщо оцінювати радянську історіографію, яка мала певні досягнення та упущення, то вона була побудована

на формаційно-класовій парадигмі тлумачення селянського господарства, відтак ключовим поняттям стало визначення - дрібнотоварне або капіталістичне виробництво. Але в 1920-х роках існували і інші тлумачення селянського господарства. Так, представники організаційно-виробничої школи, яку ототожнюють з іменем О. Чаєнова, розглядали селянське господарство як сімейно-трудове підприємство, а селянин був дрібним сільськогосподарським виробником, котрий використовував власний реманент і працю членів сім'ї, діяльність яких була спрямована на задоволення споживчих потреб, а також на виконання різних державних повинностей. Для них селянське господарство 1920-х роках було сімейно-трудоим об'єднанням, а з іншого боку і сільськогосподарським приватним підприємством. Господарство, тобто організаційно-виробничі турботи, пов'язані з утриманням худоби, виготовленням реманенту, одягу, взуття, організацією праці на землі, забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату різних податків.

Селянський двір в українському селі був своєрідним паспортом, крім суто майнових відносин, зафіксованих традиційним статусом самоорганізації селянського суспільства. Він був своєрідною надбудовою, яка регулювала відносини власності, розподілу і споживання. Використання найму робочої сили чи орендних відносин, які переважна більшість авторів 1920-х років, вважали ознаками капіталістичної підприємливості селянського господарства, свідчили про матеріально-економічні можливості двору (стан землеробства і тваринництва, наявність худоби (робочої і продуктивної), реманент, а з другого боку про певні проблеми з організацією праці, з труднощістю сільськогосподарських робіт, особливо в галузі деяких видів технічних культур (виробництво хмелю, цукрових буряків), які вимагали додаткової робочої сили.

Приватне селянське господарство, яке у багатьох випадках мало протягом 1920-х років фермерські ознаки, дотримувалося багатогалузевого принципу розвитку, але віддавало перевагу зерновому напрямку, особливо в умовах НЕПу, коли держава частково стимулювала виробництво зернових культур, надаючи кредити, матеріально-технічне забезпечення безпосередніх виробників сільгосппродукції, податкові пільги, організовуючи її легальний збут через кооперативну мережу. Можна припустити, що сімейне фермерське господарство, яке спеціалізувалося на виробництві зерна

або продукції тваринництва, працювало не для збагачення, а заради матеріального забезпечення родини. Соціально-економічна диференціація селянства, яку у 1920-х роках висвітлювали з формаційно-класового підходу, засвідчувала не антагоністичні відносини, тому що суб'єктами виступали конкретні двори, інколи батько і син, які також користувалися орендною формою, але не були "експлуаторами". Нерівномірність соціально-економічного розвитку селянських господарств, яка була зумовлена низкою факторів, які потребують окремого дослідження, віддзеркалювала різні стартові можливості селян для підприємницької діяльності. Якщо сімейне господарство реалізовувало свою продукцію на ринку, тобто ставало суб'єктом товарно-грошових відносин, то це не означало, що воно належало до капіталістичного типу, позаяк були різні фактори швидкої реалізації продукції (необхідність внесення податку, виконання державних повинностей, повернення кредиту тощо).

Історико-економічна література 1920-х років характеризується наявністю ґрунтовних досліджень соціальних відносин на селі, особливо щодо визначення типу господарств, їх кількості, майнових характеристик. Наприклад, А. Хрящева, аналізуючи економічне становище селянських господарств, відокремила дві групи, що мали безпосереднє відношення до фермерського типу: заможні селяни та «велико-експлуаторське господарство». Для першої групи, на її думку, була характерна наявність великої кількості працездатних членів селянського господарства, двоє або троє коней, двоє чи троє корів, дрібної худоби та угідь вище середньої норми по району. Цей тип господарств мав тісний контакт з ринком: продавали худобу, торгували сільськогосподарською продукцією. За сприятливої ринкової ситуації вони, на думку А. Хрящевої, ставали не лише високотоварними, а також набували ознак «підприємств капіталістичного типу» (використання наймані робочої сили, наявність промислових закладів). Вірогідність масового «переродження» цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з декількох причин: їх нестримного економічного дроблення на менші господарства, слабкого розвитку промислових підприємств. Селянські господарства подібного типу характеризувалися високою питомою вагою внутрішнього споживання. Приватно-селянські господарства «експлуаторського типу», якщо проаналізувати її роботу, мали досить виразні економічні ознаки:

наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренди землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за ознакою А. Хрящевої, відбувалося активно, тому що доходи вилучалися їхніми власниками «з землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств», їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла у 1926 р. Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини характеризуються за іншими ознаками (наявність їдців тощо), наголошувала тоді А. І. Хрящева, то і немає економічних основ для глибокої диференціації серед селянства, відтак і розвитку куркульства². З іншого боку «куркульські операції» на її думку, міг взяти на себе «торговий капітал», котрий не мав безпосереднього відношення до землеробства, тому капіталістичні тенденції виявляли себе у лихварстві, в торгівлі, але це дещо інший тип приватнопідприємницької діяльності.

Для В. Сараб'янова, котрий вивчав соціально-економічну типологію селянських господарств, вони мали ознаки докапіталістичних і дрібнотоварних. Першу групу становило дрібнокустарне виробництво, а також господарства селян, що виробляли продукцію «для продажу», а не для «вилучення прибутку». Кустарні промисли представляли особливий тип дрібних товаровиробників. До категорії «дрібнотоварних» ним були віднесені господарства так званого докапіталістичного укладу, тобто бідняцько-селянська група. "Селянин-непман", судячи з аргументації В.Сараб'янова, це передусім власник знарядь і засобів виробництва, але не кожен з них був «експлуататором». За такою класифікацією до групи «сільських буржуа» він відносив і селян - середняків, які були власниками, але не створювали додаткової вартості³. Методологія цього дослідника віддзеркалювала вульгарні принципи формаційного підходу, досить поширені у 1920-х роках серед радянської економічної науки, а тим більше серед партійно-радянської номенклатури.

Для статистичних установ визначальними були соціальні відносини суб'єктів господарювання, а не просто відношення між засобами виробництва та робочою силою. Так, Г. Раєвич підкреслював, що для капіталістичних тенденцій у сільському господарстві УСРР мали сприятливі передумови, але значно більше факторів їх стримування:

націоналізація землі, регулювання оренди і найманої праці, податки, низький рівень продуктивних сил в сільському господарстві, несприятлива цінова політика⁴. Він спростовував тезу А. Гайстера про "капіталістичність" селянських господарств, відокремлюючи його дрібнотоварність, але не запропонував іншої парадигми. Не вирізнялася новизною і точка зору М. Вольфсона, котрий розглядав «дрібне трудове господарство» (виробництво продукції власними силами) та «приватнокапіталістичне» (з використанням найманої робочої сили, одержання прибутку, додаткової вартості)⁵; тобто деякі ознаки підприємницького типу, але без критичного аналізу джерел, віддзеркалюючи концептуальні засади панівної більшовицької ідеології. Марксистською фразеологією вирізнялася монографія Ю. Ларіна, у якій він засвідчив «існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства»⁶, тобто констатував факт підприємницької діяльності селян. Ним була запропонована оригінальна методика класифікації так званих куркульських господарств. Зазначимо, що він був єдиним серед більшовиків-теоретиків, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності. На його переконання у 1920-х роках існувало чотири типи селян-підприємців: «куркуль-виробник», що за допомогою найманої праці займався виробництвом з підприємницькою метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили; «куркуль-скупщик» (скуповує в бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), «куркуль-торговець» (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), «куркуль-лихвар» (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу), маючи з того прибуток⁷. Ю. Ларін дав також оцінку і середнякові, якого вважав «куркулем в потенції», тому що він потенційно належав до приватнокапіталістичного типу. Перша і третя категорії, за його підрахунками, налічувала близько 800 тисяч господарств⁸. Ларінське тлумачення селянських господарств не завжди відповідало їх реальним соціально-економічним ознакам, а терміни «непмани», «непманська буржуазія», використані ним, мали переважно політикоекономічне звучання. Майновий поділ селянських господарств розглядався ним з точки зору становлення на селі «капіталістичних підприємців». Власне такої концепції дотримувалися Л. Крицман, А. Гайстер, А. Азизян, друкуючи свої статті в періодичних фахових виданнях⁹.

Теоретиками фермерського типу селянського господарства в 1920-х рр слід визнати - В. Качинського та А. Хрящеву, які першими застосували тлумачення «фермер» стосовно українських селянських господарств, а також обґрунтували їх соціально-економічні ознаки. Зокрема, В. Качинський, аналізуючи розвиток зернового господарства південних регіонів України, дійшов висновку про існування «дрібноселянського фермерського капіталізму», «фермерських господарств — дрібних і середніх»¹⁰. Він першим звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для сільського господарства. Скасування приватної власності і ліквідація поміщицьких господарств, на його глибоке переконання, зруйнувала старий тип сільськогосподарського виробництва, пришвидшили його натуралізацію, тобто зростання частки внутрішнього споживання¹¹.

Нерівномірність економічного розвитку селянських господарств, про яку у 1920-х роках писали Л. Крицман, М. Левенштам, Е. Терлецький, О. Подвінський¹², стала для них аргументом доказу неефективності функціонування організаційних форм дрібнотоварного виробництва, відтак необхідності кооперування та колективізації селянських господарств. Ніхто не звертав увагу на їх внутрішню специфіку та підприємливість. Ідеологічні міркування заважали дослідникам об'єктивно висвітлювати саме підприємницькі можливості селянських господарств, хоча вони розглядали його товарність, про що свідчать загалом праці О. Подвінського, В. Доброгаєва, В. Мишкіса, А. Альтермана, З. Соловейчика, К. Філіповського¹³. Вони мали прикладний характер, репрезентативну джерельну базу, а визначення «приватний капітал» лише констатувало факт його наявності, у тому числі і в сільському господарстві.

Приватнопідприємницький тип селянських господарств досліджували представники організаційно-виробничої школи О. Чайнов, О. Челінцев, Г. Студенський, М. Макаров, Б. Бруцкус, Л. Мінін, М. Кондратьєв. Так, А. Студенський, вивчаючи походження земельної ренти, валового доходу в сільському господарстві, вказав на концептуальні засади цього наукового напрямку, засновники якого займалися вивченням організаційних форм селянських господарств, обґрунтуванням їх еволюційного шляху функціонування¹⁴. Сімейноспоживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на його думку, становили ключові принципи та концептуальні підвалини

організаційно-виробничої школи вчених-аграрників, які з'ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства¹⁵. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не користувалося найманою робочою силою, а його виробнича структура була віддзеркаленням трудово-споживчого балансу селянського двору. Яскравими представниками організаційно-виробничої школи були також О. Челінцев і М. Макаров¹⁶, які активно обстоювали та захищали теорію трудовоспоживчого балансу селянського фермерського господарства. Вчені зосереджувалися на з'ясуванні внутрішніх закономірностей їх організації виробництва, структури споживання, побудови виробничої діяльності, тобто повсякденного життя селянського двору. Їхня концепція еволюції селянського господарства вирізнялася від інших глибиною науково-теоретичного аналізу та прагматизмом висновків.

Авторитетним лідером та засновником організаційно-виробничого напрямку аграрних досліджень 1920-х років був О. Чаянов. Його науковий метод визнавав і Л. Крицман, який був непримиренним опонентом, хоч і написав передмову до збірника праць¹⁷. Він підкреслював, що в книзі немає «марксистського, тобто пролетарського» підходу до економіки сільського господарства, бо вона «знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл»¹⁸. Праці О. Чаянова, які виходили друком в 1920-х роках, стосувалися, крім кооперації, виключно проблеми еволюції селянського господарства, автор яких обстоював організаційно-господарські підвалини селянського «індивідуального підприємництва»¹⁹, тобто фермерства. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О. Чаянов називав шість основних типів селянських господарств. Вони, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: «капіталістичного товарного» і «сімейно-товарного»²⁰. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання «підприємницького доходу», а друге діяло за рахунок праці членів родини. Обидва типи були приватними, але «сімейно-товарне», за оцінкою вченого, не мало «чистого доходу», а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили²¹. Погром тоталітарного режиму організаційно-виробничої школи

наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років надовго заморозило вивчення приватно-підприємницького типу селянського господарства.

Тільки в 1990-х роках ХХ ст. - початку ХХІ ст. з'явилися ґрунтовні монографічні дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств, почали застосовуватися модерні методики історичних досліджень, відбувалися перетворення у царині методології історії, що загалом позначилося на проблемно-теоретичних пріоритетах науково-історичних досліджень.

Модерна українська історіографія соціально-економічного розвитку села в УСРР 1920-х років зосереджується на організаційних формах приватного підприємництва, про що свідчить монографія О. Сушка, у якій розглядається функціонування селянського фермерського господарства, а також кустарно-ремісничих промислів на селі, приватної торгівлі²². Приватнопідприємницька діяльність на фінансовому ринку періоду НЕПу висвітлена Ю. Волосником²³, тобто історичні дослідження фактично стосуються комерційно-виробничого життя великих груп населення. Історики згадують селян-непманів в контексті підприємництва, але не розкривають повною мірою їх організаційно-господарських форм. Ґрунтовним історико-економічним дослідженням селянського господарства є монографія В. Калініченка²⁴, котрий розглядає його в контексті сімейно-трудої організації сільськогосподарського виробництва. Він спирається на теоретичну спадщину представників організаційно-виробничої школи - О. Чайнова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 1920-х роках фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство²⁵. Він вивчає його соціальні підвалини, участь в кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування - громади, тобто приходять на сільську інфраструктуру. Історики С. Корновенко, В. Лазаренко²⁶ зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств, але обмежуються критерієм «заможності», тобто термінологією 1920-х років.

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукової літератури з історії соціально-економічних відносин в аграрному секторі України 1920-х років, слід визнати зростання кількості праць та пошук нових методологічних підходів, які вирізняються від

попередніх надбань критичним аналізом. Малодослідженим залишається теоретико-методологічна база вивчення системи приватного підприємництва в українському селі періоду НЕПу, хоча з'явилися перші роботи, проте ще немає сталої парадигми та історіографічної традиції. Не викликає сумніву тлумачення селянських господарств як фермерських, яке обґрунтували у 1920-х роках В. Качинський і А. Хрящева, а також теоретико-методологічні можливості наукової спадщини так званої організаційно-виробничої школи, яку представляли – О. Чаянов та інші, їхні праці заслуговують ретельного розгляду, позаяк вони мають не лише прикладне, а також науково-теоретичне значення.

Формаційно-класовий підхід, характерний для історико-економічної літератури 1920-х років, не витримує критики, але фактичний матеріал та статистичні методиками, якими керувалися дослідники, мають наукову вартість. Фактично вони визнали історичний факт функціонування приватного селянського підприємництва за галузевим принципом, а також виявили його основні організаційно-господарські форми: селянське фермерське господарство з відповідною спеціалізацією, комерційно-торгівельна діяльність сільського населення, кустарно-реміснична, кооперативна. Історики не звертали увагу на те, що участь селян в кооперації засвідчувала формування нового типу приватно-кооперативного підприємництва, так як селяни були засновниками товариств, особливо системи виробничо-збутової кооперації, яка стосувалася тваринництва, виробництва технічних культур. Цей аспект недостатньо висвітлений в історіографії.

Примітки

¹ Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. - № 10. - С. 18-36.

² Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. - М. 1926. -С. 18.

³ Сарабянов Вл. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). - М., 1926. -С. 8-9.

⁴ Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни // Вестник статистики. – 1927. – № 1. – С. 72-103.

⁵ Вольфсон М. Экономические формы СССР, 5 -е изд. - М., Л., 1926. - С. 12-19.

⁶ Ларин Ю. Советская деревня. - М., 1924. - С. 396.

⁷ Там само. - С. 56-57.

⁸ Там само. - С. 58,

⁹ Крицман Л. О статистическом изучении классової структуры советской деревни // На аграрном фронте. - 1927. - № 10. - С. 3-17; Його ж. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции Там само. - № 11-12. - С. 3-8; Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // Там само. - 1927. - № 10. - С. 18-36; Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне) // Там само. - № 10. - С. 37-52.

¹⁰ Качинский В. Очерки аграрной революции в Украине. - Х.: ДВУ, 1923. - 112 с.

¹¹ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. - Харьков: Всеукр. Гос. Изд-з, 1921. - С. 15-23; Його ж. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. 1921. - 6 ноября; Социализация сельского хозяйства на Украине. - К.: Борьба, 1919. - 29 с.

¹² Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. - М.; Л.: ГИЗ, 1929. - 576 с.; Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. - 1929. - №3. - С. 7-26; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик країни. - 1928. - №8. - С. 37-53; Терлецький Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. - 1925. - №2. - С. 55-70; Подвінський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. - Х., 1929. - 124 с.; Азизян А., Великевич І. Арендные отношения в советской деревне. - М.;Л.: Госиздат, 1928. - 204 с.

¹³ Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году// Хозяйство Украины. - 1926. - №11-12. - С. 173-188; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Там само. - 1928. - № 10. - С. 144-150; Мышкис В. С. Баланс народного хозяйства Украины // Там само. - 1928. - С. 50-80; №5. - С. 47-65; Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения // Там само. - 1928. - №6. - С. 101-10; Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Там само. - 1928. - № 10. - С. 24-43; Філіповський К. Розвідки з організації селянського господарства на Україні (переклад з російської Є. Плужника). - Х.:ДВУ, 1926. -314с.

¹⁴ Студенский Г. А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы обложения. - М.: Центросоюз, 1925.-113с.

¹⁵ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики. Вып. VIII. - М., 1923. - С. 9-34.

¹⁶ Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. - Харьков: Агрономия, 1919. - 178 с.; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920-1926 гг.). - М.: Книгосоюз, 1928. - 116 с.; К методологии сельскохозяйственного

микрорайонирования. - М.: Новая деревня, 1928. - 40 с.; Русское сельское хозяйство перед революцией, 2-е перераб. и доп. изд. - М.: Новый агроном, 1928. - 239 с.; Макаров П. Организация сельского хозяйства. - М.: Экономическая жизнь, 1926. - 556 с., XX; Рыночное молочное хозяйство и кооперация. - М.: Книгосоюз, 1926. - 223 с.

¹⁷ Чайанов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). М.: 1924. - 152 с.

¹⁸ Там само. - С. 3.

¹⁹ Чайанов А. В., Студенский Г. История бюджетных исследований. Изд. 2-е и доп. - М.: ЦСУ, 1922. IX, 133 с.; Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. - М; Л.: Госиздат, 1925. - 46 с., с табл.; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. Из работ научно-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики при Сельхоз. академии им. К. Тимирязева, 2-е изд. - М.: Новая Москва, 1924, - 87 с.; Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследоват. ин-та сель.-хоз. экономики в Москве. - М.: Кооперативное издательство, 1925. - 215 с.

²⁰ Чайанов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, изд. 2-е заново перераб. и доп. - М.: Книгосоюз, 1927. - С. 29. Там само. - С. 34.

²¹ Там само. - С. 34.

²² Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): Історико-теоретичний аспект. - К., 2003. - 251 с.

²³ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності в роки НЕПу.-Х., 2002.-380с.

²⁴ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. - Х.: Основа, 1997. - 400 с.

²⁵ Там само.

²⁶ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. - Черкаси: «Ваш Дім», 2004. - 188с.

Резюме

Олянич В. В. Приватно-підприємницький тип селянського господарства в УСРР 1920-х років: теоретико-методологічні та історіографічні особливості висвітлення проблеми.

Социально-экономические отношения в Украине периода НЭПа были и остаются приоритетным направлением научно-исторических исследований, начиная с 1920-х годов, поскольку крестьянское хозяйство, которое называли тогда мелкоформальным, было основным производителем сельскохозяйственной продукции и сырья, то есть создавало материальную базу для функционирования общества, а с другой стороны представляло уникальный

социум. Историко-экономическая наука имеет большой ряд трудов, особенно в 1920-х годах, посвященных разным отраслям организационно-производственной деятельности крестьянского двора, который был субъектом социально-правовых отношений, а также объектом влияния государственных органов власти.

Олянич Л. В.

НІМЕЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ 1920-30-х рр.: ОГЛЯД ПРАЦЬ “МАРБУРЗЬКОЇ ШКОЛИ”

Актуальність обраного нами історичного дослідження зумовлена необхідністю узагальнення історіографічних джерел з історії подолання дитячої безпритульності в Україні, позаяк існує наукова література, авторами якої є вітчизняні та зарубіжні дослідники, але обмаль аналітичних історіографічних праць, присвячених аналізу досягнень чи прогалин західних учених. **Об’єктом** даного дослідження є особливості історіографічного процесу, а **предметом** – історія виникнення „марбурзької школи”, роль та місце її представників у висвітленні соціальних проблем дитячої безпритульності в УСРР 20-30-х рр., теоретико-методологічні основи та проблемно-тематичні пріоритети німецьких дослідників.

Термін „марбурзька школа” стосується історико-педагогічних досліджень німецьких учених, які не мали базової історичної освіти, але заснували науковий напрямок вивчення історії становлення та функціонування в Україні 20-30-х рр. системи соціально-профілактичних установ для безпритульних дітей та неповнолітніх правопорушників – трудових колоній, дитячих будинків, реформаторій, а також висвітлення організаційно-педагогічного досвіду роботи українських педагогів -Г. Г. Ващенко, А. С. Макаренка. Авторка свідомо того, що поняття “наукова школа” є значно ширшим і глибшим, ніж визначення “марбурзька школа”. Перше означає наявність лідера, базової концепції висвітлення подій та явищ, характерних теоретико-методологічних прийомів, напрямків досліджень, послідовників тощо. Використовуючи формулювання “марбурзька школа”, автор прагнула привернути увагу до самотнього і малодослідженого наукового напрямку історико-педагогічних студій в Німеччині, витоки яких сягають середини 50-х рр. Саме тоді було

започатковано ранні західнонімецькі інтерпретації педагогічної та літературної спадщини А. С. Макаренка, а її першим дослідником був Л. Фрьозе. Вивчаючи ідейно-історичні рушійні сили російської та радянської педагогіки, він спонукав тоді відомих німецьких учених-педагогів і теологів Л. Адольфс, І. Рюттенауер, Е. Файфель В. Настайнчика до написання монографій про українського радянського педагога. Ініціатором системного вивчення його творчості, особливо досвіду роботи з неповнолітніми правопорушниками, був Л. Фрьозе. Він працював в Гьоттінгені, Гамбурзі, Мюнстері, а з 1961 по 1989 р. професором та керівником кафедри педагогіки Марбурзького університету. Зазначу, що це той самий університет, у якому навчався відомий російський учений М. В. Ломоносов.

Формування “марбурзької школи”, тобто наукового центру професійних дослідників конкретної проблеми, розпочалося з середини 60-х рр. Так, у 1965 р. Л. Фрьозе запросив до Марбургу випускника Франкфуртського університету Г. Хілліга, а незабаром і З. Вайтца, котрий вивчав російську філологію. До них приєдналася славіст І. Віль, яка мешкала в Марбурзі. Ідея створення макаренкознавчого центру виникла у 1967 р. на міжнародній конференції в Оломоуці, де Г. Хілліг та З. Вайтц брали участь. При Празькому науково-дослідному інституті педагогіки Академії наук Чехословаччини існувала лабораторія “Коменський – реферат”, досвід якої спонукав молодих німецьких дослідників до заснування лабораторії “Макаренко-реферат” на базі Науково-дослідного центру порівняльної педагогіки при Марбурзькому університеті. Його очолював Л. Фрьозе, а лабораторію “Макаренко-реферат” представляли Г. Хілліг та З. Вайтц.

Якщо західна політологія 60-х рр. висвітлювала радянське суспільство в контексті теорії тоталітаризму, тобто відокремлювала специфіку функціонування радянського тоталітарного режиму, то марбурзькі макаренкознавці займалися історією розвитку соціальної педагогіки в УСРР. Вони писали наукову біографію А. С. Макаренка, спростовували міфи радянської історико-педагогічної науки про педагога, готували до друку зібрання його праць без скорочень, вивчали радянську та західну літературу про легендарного “завкола”, досліджували його педагогічну концепцію. За 40 років існування лабораторії “Макаренко-реферат” підготовлено вісім томів творів А. С. Макаренка, понад 20 випусків “Opuscula Makarenkiana”, десятки

монографій і збірників архівних документів та декілька сотень наукових статей німецькою, англійською, французькою, російською та українською мовами, проведено міжнародні конференції на Заході та в Україні. У 1991 р. в Полтаві відбулося заснування Міжнародної макаренкознавчої асоціації, членами якої є відомі українські та зарубіжні вчені.

Сучасна українська історіографія системи освіти в Україні 20-30-х рр. оминає увагою ґрунтовні дослідження “марбурзької школи”, про що свідчать кваліфікаційні дисертаційні дослідження Ю. І. Чирви, О. П. Ситнікова¹. Не згадує про них О. С. Парашевіна, дисертація якої стосується безпосередньо проблем подолання дитячої безпритульності в УСРР 20-30-х рр.² Не знайшли вони належного висвітлення в дисертаціях І. І. Диптан, А. Г. Зінченко, І. В. Іщенко, В. Є. Виноградової-Бондаренко, які присвятили свої дослідження виключно проблематиці безпритульності³. У 2002 р. вийшов збірник архівних документів про діяльність Полтавської трудової колонії ім. М. Горького у 1920-1926 рр., упорядники якого проігнорували науковими розвідками німецького ученого Г. Хілліга⁴, тому він опублікував власне документальне видання з критичними зауваженнями на адресу його полтавських колег⁵. Рецензуючи це видання німецького дослідника, А. В. Ткаченко зазначив, що Г. Хілліг “...вдається до нищівної критики, не пробачаючи нашим ученим навіть дрібниць”⁶. Інтелектуальна атака, яку вчинив німецький дослідник, була викликана, на думку рецензента, порушенням певної “монополії” німецької лабораторії на видання макаренкознавчих матеріалів⁷, але сучасне макаренкознавство не має “свого” і “чужого” дискурсу.

Перша публікація Х. Хілліга про А. С. Макаренка з’явилася у 1963 р., яка мала історико-бібліографічний контекст, позаяк стосувалася німецькомовної літератури про Макаренка, яка вийшла до 1962 р.⁸ Він опублікував цей матеріал разом з І. Раух. На його першу публікацію звертають увагу В. Моргун та І. Зязюн, які зазначають, що “...протягом 40 років Г. Хілліг опублікував понад 250 праць, присвячених видатному педагогу...”, зазначаючи що він також є “...укладачем і членом редколегії двомовного видання зібрання творів Макаренка (8 томів), головним редактором серії “Opuscula Makarenkiana“ (Марбург, 24 томи), головним редактором серії „Невідомий Макаренко“ (Москва, 3 томи)”⁹.

У 60-х рр., судячи зі списку його наукових праць, які винесені на сайт журналу „ПостМетодика“ (www.ipr.poltava.ua/pm/48hillig.htm), він писав про макаренківську методику виховання „через колектив“ та в колективі, про листування педагога з дружиною Г. Салько, про зацікавлення німецьких педагогів творчим доробком українського педагога-практика Г. Хілліг разом з Л. Фрьозе опублікував статті та свідчення, які з'являлися у ФРН протягом 1927-1967 рр., особисто проаналізувавши літературу за 1963-1967 рр.¹⁰ У співавторстві з З. Вайтцом він друкував статті та повідомлення для періодичних видань Німеччини про українського завкола, виступав на конференціях, друкував огляди наукової літератури. Починаючи з другої половини 70-х рр., Г. Хілліг спільно з З. Вайтцом, І. Віль, Е. Гартманн розпочав марбурзьке видання творів А. Макаренка, наполегливо здійснюючи текстологічний аналіз „Педагогічної поеми“, його промов, статей. Перший том вийшов у 1976 р., до якого потрапили праці за 1923-1931 рр., а також мав хроніку життя і творчості українського педагога¹¹. Фактично до кінця 70-х рр. було завершено 9-томне видання творів А. Макаренка німецькою мовою, яке вирізнялося від радянського зібрання повнотою текстів. Зокрема, разом з І. Віль, він видав текстологічну статтю, у якій показав вилучення радянською цензурою окремих слів і речень із промов А. Макаренка за 1938-1939 рр.¹² У 1982 р. Г. Хілліг упорядкував збірник україномовних матеріалів про А. Макаренка за 1924-1937 рр., опублікованих в Україні, переклавши їх німецькою мовою¹³. До книги були підібрані статті з газет та журналів, які стосувалися діяльності Ковалівської дитячої трудової колонії під Полтавою, а також колонії безпритульних ім. Горького у Куряжі та трудової комуні ім. Дзержинського біля Харкова.

Протягом 1963-1989 рр. представники „марбурзької школи“ друкувалися переважно у Німеччині, висвітлюючи результати текстологічного аналізу творів А. Макаренка, його промов, а також публікацій про діяльність установ для неповнолітніх правопорушників. Фактично залишалися поза увагою архівні документи, до яких вони не мали доступу. Спільні статті Г. Хілліга, З. Вайтца, І. Віль, М. Крюгер-Потратц, Е. Гартманн стосувалися переважно біографії українського педагога, методів виховання та організаційних форм соціальної адаптації безпритульних дітей в Україні 20-х – першої половини 30-х рр. Вони формували бібліографічні довідники літератури з питань

соціального виховання дітей, про педагогічну та письменницьку звитягу Макаренка, висловлювали критичні зауваження, але радянська історико-педагогічна наука вважала їх „фальсифікаторами“. Проблеми дитячої безпритульності висвітлювалися ними в контексті організаційно-педагогічної діяльності видатного українського педагога-практика, а також передруку документальних видань 20-30-х рр. з одночасним німецькомовним перекладом, поширюючи у такий спосіб факти та події з історії України. Так, у 1970 р. Г. Хілліг та З. Вайтц видали збірник матеріалів про харківську комуну ім.Дзержинського, опублікований ще у 1932 р., до якого були залучені статті В. Балицького, О. Броневого, а також протоколи засідань Ради командирів комун та інші документи про роботу цієї легендарної установи дитячого самоуправління, яка стала базою для написання твору - „Педагогічна поема“¹⁴.

Наприкінці 80-х рр. з'явилася ґрунтовна монографія М. Крюгер-Потратц про стан радянської педагогіки та школи у 1928-1931 рр., яка показала теоретичні дискусії на „педагогічному фронті“, політичну боротьбу проти „правих“ та „лівих“ ухилив в освітніх установах, роль педагогіки у формуванні нового суспільства, а також боротьбу з „правою небезпекою“¹⁵. Проблеми безпритульності вона висвітлює побіжно, оскільки переймалася переважно теоретичними питаннями розвитку радянської школи, тобто вивчала наслідки дискусій у 20-х рр.

Наукові публікації марбурзьких дослідників почали виходити в СРСР у 1990 р. Українські та російські фахові газети опублікували статті Г. Хілліга про Макаренка¹⁶. Необхідно зазначити, що саме у 1990 р. вийшла ґрунтовна книга З. Вайтца з історії дитячої безпритульності в СРСР, перший розділ якої стосувався феномену безпритульності у 1917-1924 рр., специфіку періоду “воєнного комунізму”, перехідної фази 1922-1924 рр., ідеологізації соціального виховання дітей; другий розкриває організаційні форми боротьби з безпритульністю дітей, зокрема йдеться про “Лігу порятунку дітей”, “Раду допомоги дітям”, Комісію поліпшення побуту дітей, Соціальну дитячу інспекцію, Товариство “Друзі дітей”. Три інших розділи розкривали боротьбу з неповнолітніми правопорушниками, організації їхнього трудового виховання, особливості функціонування “Комісії у справах неповнолітніх”¹⁷. Розділ про діяльність товариства “Друзі дітей” висвітлює основні етапи становлення та розвитку цієї

громадської організації в РСФРР протягом 1924-1935 рр., його кількісний склад, причини ліквідації у 1935 р.¹⁸ Монографічне дослідження З. Вайтца про особливості виникнення соціального феномену дитячої безпритульності та організаційні форми боротьби є вагомим науковим доробком німецьких учених, а також внеском до світової історико-педагогічної літератури з окресленої проблеми.

У 1993 р. вийшло тринадцяте число "Opuscula Makarenkiana", присвячене 25-річному ювілею „Макаренко-реферат“, яке вирізнялося критичним аналізом радянської літератури про діяльність „марбурзької школи“. Статті М. Ф. Гетьманця, В. І. Малініна, Л. І. Гриценко, В. В. Кумаріна, Ф. А. Фрадкіна, Л. Образцової, представлені у книзі, були перекладені німецькою мовою з науковим коментарем, а також з належними тлумаченнями тих чи інших положень. Видання, судячи з його структури та змісту, має ознаки історіографічного огляду, а функціонально – сталося відповіддю Г. Хілліга радянським історикам педагогічної думки. Останні, за деяким винятком, визнали його заслуги та особистий внесок у розвиток міжнародного макаренкознавства.

Монографічні дослідження німецького ученого, які головним чином стосуються Макаренка та його оточення, розкривають повсякденне життя українського радянського суспільства 20-30-х рр., відносини влади та педагогічної інтелігенції, ролі особистості у подоланні деструктивної соціальної аномалії, якою виявилася дитяча безпритульність. Завдяки творчому доробку Г. Хілліга пересічний читач і прискіпливий дослідник довідався про існування брата Макаренка – Віталія, „білого“ офіцера, котрий емігрував до Франції¹⁹, про справжнє кохання Антона Семеновича та його дружини Галини Стахівни Салько, яка працювала в Харкові інспектором губвідділу соціального виховання, перевіряла діяльність колонії імені Горького, займалася подоланням дитячої безпритульності. Протягом 1994-1995 рр. побачило світло двотомне видання листів Макаренка до дружини, яке тривало з 1927 до смерті педагога у 1939 р.²⁰. Листи педагога-письменника є унікальним джерелом вивчення не лише повсякденного життя керівника дитустанов 20-30-х рр., а також організаційних форм та методів соціального перевиховання неповнолітніх правопорушників, безпритульних дітей, запропонованих відомим тоді завколом. Праці Г. Хілліга висвітлюють безпосереднє відношення відомих учених 20-х рр. до розв'язання проблем

безпритульності дітей“ - І. П. Соколянського, О. С. Залужного, О. І. Попова²¹. Офіційне листування Макаренка за 1924-1925 рр., яке Хілліг виявив в архівах Києва, Харкова, Полтави, показує його діяльність на посаді керівника Полтавської трудової колонії ім. М. Горького, а головне засвідчує її персональний склад, організаційну структуру, господарсько-фінансове становище, форми роботи з дітьми, листування з губернською партійно-радянською номенклатурою²². Про переїзд колонії з с. Ковалівка під Полтавою до Куряжа, тобто до околиці Харкова у 1926 р., судячи з видання друкованих матеріалів, підготовлених Хіллігом ще у 1985 р.²³, тодішня преса не афішувала, хоча в „Педагогічній поемі“ цей епізод висвітлено дуже помпезно. До видання потрапили публікації з газет, а також доповідні записки, листи, звернення, прохання Макаренка, надіслані ним до різних органів влади – губвиконкомів, Наркомосу УСРР, тобто офіційне листування завкола, яке засвідчує його стиль роботи. Обидва видання є документальним дослідженням історичного періоду діяльності дитячих установ трудового виховання, організованих за безпосередньої участі Макаренка. До цієї серії слід віднести черговий збірник, упорядкований Хіллігом, котрий стосується контрольно-ревізійних матеріалів губернських та окружних органів влади, які здійснювали інспекторську перевірку колонії ім. М. Горького протягом 1922-1928 рр.²⁴

Документальні розвідки Г. Хілліга про історію створення та функціонування трудової колонії ім. М. Горького і комуни ім. Ф. Дзержинського, які він супроводжував науковим коментарем та ґрунтовним фактологічним аналізом, завершилися написанням монографії. Вона присвячена 28 портретам, які фігурують в „Педагогічній поемі“, але як художні персоналії²⁵. Заслуга німецького дослідника полягає в тому, що йому вдалося відворити справжні імена, відшукавши список прізвищ, які Макаренко поділив на два розряди – „Друзі“ і „Вороги“, що стали героями його легендарного твору. Він показав стосунки Макаренка з інспекторами губернського відділу народної освіти, з відомими тоді педагогами, номенклатурниками, ученими: співробітником губвідділу народної освіти О. М. Мізерницьким, інспектором соцвиху та ученим-дефектологом І. П. Соколянським, інспектором і журналістом М. М. Биковцем, професором Г. Г. Ващенком, інспекторами В. М. Дюшен та

В. О. Арнаутовим, ученим О. С. Залужним, наркомом охорони здоров'я С. І. Канторовичем, директором УНДІПу професором О. І. Поповим, організатором дитустанов в Ахтирці М. І. Довгополоком. Вони мали безпосереднє відношення до організації державних та громадських форм боротьби з дитячою безпритульністю у 20-30-х рр. в Україні. Київський період життя і творчості Макаренка, тобто 1935-1937 рр., розкриває чергова книга Г. Хіллга, яка вийшла у 2000 р.²⁶ Автор висвітлює суперечливий період організаційно-педагогічної роботи Макаренка, котрий очолював відділ трудових колоній НКВС УРСР, а також намагався заснувати трудову колонію біля м.Бровари Київської області. Учений, розвиваючи тему „Макаренко і сталінізм“, видає декілька праць²⁷, у яких спростовує різні „легенди“ про педагога-письменника, не вважає його сталіністом, позаяк педагог займався організацією соціального виховання малолітніх правопорушників.

Таким чином, підсумовуючи історіографічний огляд праць представників „марбурзької школи“, слід підкреслити пріоритетність документальних видань, тобто пошук та друк архівних джерел. Їхні праці безпосередньо висвітлюють історію боротьби з дитячою безпритульністю в Україні, а документальні видання, опубліковані німецькими дослідниками протягом 90-х рр., розкривають діяльність трудових колоній та комун, показують їх персональний управлінський склад, ставлення радянської номенклатури до проблем соціальної реабілітації малолітніх правопорушників. Найпомітнішим представником „марбурзької школи“ є Г. Хіллг - мотор сучасного міжнародного макаренкознавства. Він досліджує не лише історико-педагогічну проблематику, а також соціальну і політичну історію України 20-30-х рр. Історія створення та діяльності товариства „Друзі дітей“ розглядається німецькими дослідниками побіжно, коли заходить мова про функціонування дитустанов. Спираючись на еволюції проблемно-тематичних пріоритетів представників „марбурзької школи“, можна виділити два періоди її розвитку: перший охоплює 1963-1989 рр., упродовж якого виник цей науковий напрямок та організаційно оформилася лабораторія „Макаренко-реферат“, а основним методом досліджень став текстологічний аналіз творів Макаренка та публікацій періодичної преси 20-30-х рр.; другий припадає на 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст. і позначений виходом низки ґрунтовних монографічних

досліджень, які базувалися на архівних документах, виявлених німецькими ученим в архівах України та Росії²⁸.

Праці З. Вайтца, Г. Хілліга, М. Крюгер-Потратц, які висвітлюють конкретні аспекти соціального виховання безпритульних дітей в УСРР, організаційну схему відповідних державних та громадських установ, а не теоретико-методологічного спрямування, можна віднести до соціальної історії з елементами повсякденності, характерних для сучасної західної історіографії, методи якої активно використовують й сучасні українські історики. Політична і соціальна історія переплітаються, а пріоритетним для “марбурців” є історико-педагогічний дискурс.

Примітки

¹ Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.): Історіографія проблеми: Автореферат дис... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1995; Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: Автореферат дис... канд. іст. наук. - К.,2003.

² Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: Автореферат дис... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ,2005.

³ Диптан І. И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919-1932 гг.): Автореферат дис... канд. іст. наук. - К.,1991; Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20- х - першій половині 30-х років ХХ ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук. - Одеса,2002; Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду НЕПу (1921-1928 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ,2003; Виногорова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук.-К.,2001.

⁴ Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920-1926 рр.) / За ред. акад. І. А. Зязюна. - Частина І. - Полтава,2002. - 269 с.; Частина 2. - Полтава,2002. -216 с.

⁵ Полтавская трудовая колония им. М. Горького: Полемика,документы, портреты (1920-1926 гг.) / Сост. Г. Хиллиг. - Марбург,2003.- 328 с.

⁶ Критика та бібліографія // Історична пам'ять. Науковий збірник.- Полтава,2004. - С. 208

⁷ Там само.

⁸ A. S. Makarenko. Das deutschsprachige Schrifttum bis 1962 . - Berlin: Osteuropa Institut an der Freiei Universitat; Wiesbaden Otto Harrassowitz, 1963. - 102 s.

⁹ Зязюн І, Моргун В. Слово про лідера міжнародного макаренкознавства Гьотца Хілліга (до 40-річчя творчого шляху) // ПостМетодика. - 2003. - №2. - С. 2-3.

¹⁰ Die Literatur der Bundesrepublik Deutschland über Makarenko 1963 - 1965. Bibliographic, Referat, Kritik / Makarenko in Deutschland 1927-1967. Texte und Berichte. Mit einer Einführung von L. Froese. Braunschweig Westermann, 1968. - S. 330-435.

¹¹ Makarenko Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / hrsg. von Leonhard Froese / Band 1 Veröffentlichungen 1923-1931 / Bearbeitet von S. Weitz und G. Hillig. - Ravensburg: Otto Maier Verlag, 1976. - 146s.

¹² Unterdruckte Passagen aus Vorträgen A. S. Makarenkos (1938-1939) // Pädagogik und Schule in Ost und West.-1980.-H. 2.-S. 43-52.

¹³ Makarenko-Materialien IV. Ucrainica. A. S. Makarenkos pädagogische Tätigkeit im Spiegel der ukrainischsprachigen Presse (1924 -1937). - Marburg: VVG Verlags- und Vertriebsgemeinschaft, 1982. - 290 s.

¹⁴ Hillig G. Zum Problem von A. S. Makarenkos nationaler Identität // Cahiers du Monde russe et soviétique (Paris). - 1989.- № 1-2. - S. 137-158

¹⁵ Второе Рождение. Zum Zweiten Malgeboren. Die F. E. Dzerzinskij-Jugendarbeitskommune in Charkov Reprint der Kommune-Festschrift von 1932 mit paralleler deutscher Übersetzung / Hrsg. von Gutz Hillig und Siegfried Weitz. - Marburg: VVG Verlag - und Vertriebsgemeinschaft, 1970. -121, VIII s.

¹⁶ Крѣгер-Потратз Marianne Absterben der Schule oder Verschulung der Gesellschaft? Die sowjetische Pädagogik in der zweiten Kulturrevolution 1928-1931. - München: Erich Wewel Verlag, 1987. -368 s.

¹⁷ А. С. Макаренко, його противники й опоненти. Доктор Хілліг розповідає...(Інтерв'ю взяв П. Ігнатенко) // Радянська освіта. - 1990. - 10 квітня; Сталинские грехи Макаренко // Учительская газета. - 1990. - №5 (январь).

¹⁸ Weitz S. C. Materialien zur Geschichte der Jugendverwahrlosung in der Sowjetunion. Band 1: Darstellung. - Marburg a-d-Lahn: transdata publications, 1990. - 386 s.

¹⁹ Ebenda.-S. 104-111.

²⁰ На разных берегах... Судьба братьев Макаренко. - М.: «Витязь», 1997. - 379 с.

²¹ «Ты научила меня плакать...». Переписка А. С. Макаренка с женой (1927-1939). В двух томах. Том 1. - М.: «Витязь», 1994. -215с.; Том 2. - 1995.-291 с.

²² Хиллиг Г. Прометей Макаренко и «Главоги Педолимпа»: Соколянский, Залужный, Попов: Opuscula Makarenkiana Nr. 19. - Марбург, 1997. - 154 с.

²³ Страдания «украинизированного» завкола. Деловые письма А. С. Макаренко на украинском языке (1924-1925 г.г.): Opuscula Makarenkiana Nr. 18/ Изд. Г. Хиллиг. - Марбург, 1996. -244 с.

²⁴ В Харьков или в Запорожье? Сборник документов о переводе колонии им. Горького из Полтавы на новое место («Завоевание Кураяжа») 1925-1926 гг. / Сост. Гетц Хиллиг: Opuscula Makarenkiana Nr. 5. - Марбург, 1985.- 156с.

²⁵ Забота, контроль, вмешательство. Шесть отчетов об инспекторских и других проверках колонии им. М. Горького (1922-1928 гг.)/ Состав. Г. Хиллиг: Opuscula Makarenkiana Nr. 4. - Марбург, 1994. - 60 с.

²⁶ Hillig G. Verblsste Gesichter, vergessene Menschen... 28 Portrtdts von,Freunde" und «Feinden» A. S. Makarenkos. - Bremen: Edition Temmen, 1999. -295 s.

²⁷ Абаринов Александр, Хиллиг Гетц Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935-1937 гг.): Opuscula Makarenkiana Nr. 22. - Марбург,2000. - 200 с.

²⁸ Хиллиг Г. Макаренко в год «Большого террора». Кто спас Макаренко? Балицкий, Шолохов, Сталин?!: Opuscula Makarenkiana. Nr.21. - Марбург, 1998. - 100 с.; Макаренко и сталинизм. Размышления и комментарии к дискуссионной теме: Opuscula Makarenkiana Nr. 16. - Марбург, 1995. -22

Резюме

Олянич Л. В. *Німецька історіографія проблем безпритульності дітей в Україні 20-30-х рр.: огляд праць "марбурзької школи"*

Статья освещает особенности формирования научного направления в историко-педагогических исследованиях немецких ученых, которое возникло в середине 50-х гг., но организационно оформилось в 1968 г. в Марбурге путем создания лаборатории "Макаренко-реферат". Инициатором и вдохновителем западногерманского макаренковедения был Л. Фрезе, а его учениками и последователями Г. Хиллиг, З. Вайтц. Они занимались подготовкой системной биографии А. С. Макаренко, критическим анализом советской и западной литературы о педагоге-практике, разработкой его педагогической концепции, изданием собрания сочинений легендарного "завкола" и автора знаменитой "Педагогической поэмы".

Сайпанова А. О.

ВОССОЕДИНЕНИЕ КНЯЖЕСТВА БОЛГАРИИ И ВОСТОЧНОЙ РУМЕЛИИ И ОСВЕЩЕНИИ ПРОФЕССОРА С. И. СИДЕЛЬНИКОВА И БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX в.

Объединение княжества Болгарии и Восточной Румелии в 1885 г. – важный этап в истории болгарского народа на пути создания независимого государства. По Сан-Стефанскому прелиминарному договору от 3 марта 1878 г. предусматривалось образование автономного Княжества Болгарии. Но западноевропейские правительства, не примирившись с усилением на Балканах России и созданием там обширного, обладающего выгодным стратегическим положением болгарского государства, потребовали пересмотра основных статей этого договора. Берлинский конгресс 1878 г. сократил болгарскую территорию, оставив часть земель во владении Турции.

Решения Берлинского конгресса вызвали взрыв возмущения и протеста в Болгарии. Вопрос об объединении страны стал главной национальной задачей болгарского народа. Итогом развернувшегося национально-освободительного движения явилось восстание 18 сентября 1885 г. в Пловдиве, провозгласившее объединение княжества Болгарии с Восточной Румелией.

Этому важному в истории Болгарии периоду харьковский ученый Степан Иванович Сидельников (1916 – 1977) посвятил кандидатскую диссертацию «Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии (1878 – 1886 гг.)»¹, успешно защитив ее в 1947 г.

Несмотря на то, что его научное творчество уже было объектом историографических исследований, в основном внимание ученых² привлекали работы Сидельникова по проблемам национально-освободительного движения болгар до русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. Его ранние исследования, касающиеся важного события на Балканах – объединению княжества Болгарии с Восточной Румелией в 1885 г. – события, всегда находившегося в центре внимания болгарской историографии, лишь упоминались и не являлись объектом специального изучения.

В данной статье делается попытка рассмотреть точку зрения одного из ведущих советских ученых-болгаристов второй половины 1940-х гг. по вопросу соединительного движения Южной и Северной Болгарии в 1879 – 1885 гг., а также соотнести его взгляды с современным уровнем развития болгарской исторической науки.

На момент защиты кандидатской диссертации С. И. Сидельниковым это был один из малоизученных вопросов как в советской, так и болгарской историографии. В диссертации и статье, кратко излагающей ее содержание³, впервые подробно освещалась борьба болгарского народа против расчленения страны по решению Берлинского конгресса 1878 г.

Ученый в непростых послевоенных условиях сумел привлечь весьма обширный круг источников, в том числе опубликованные исторические документы болгарского Возрождения, мемуарную литературу, русскую периодическую печать и переписку видных политических и государственных деятелей с целью проследить борьбу болгар против турецкого военно-феодалного господства. Заключительным этапом этой борьбы он считал движение за воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии в 1879 –

1886 г., которое завершило процесс объединения Южной и Северной Болгарии в единое национальное государство.

Рассматривая политическое развитие Южной и Северной Болгарии, автор освещает практические шаги на пути консолидации воссоединительного движения, выясняет причины наибольшего распространения идей объединения в Восточной Румелии. С. И. Сидельников усматривает их в том, что согласно Берлинскому трактату 1878 г. княжество Болгария находилось в формальной вассальной зависимости от Турции, в то время как Южная Болгария – в непосредственном управлении Османской империи на правах автономной области. Поэтому наиболее остро гнет турецкого господства ощущали болгары Восточной Румелии: «Постоянное и назойливое напоминание турецким правительством о своем верховенстве в области воспринималось болгарским народом болезненно и вызывало бурю негодования»⁴. В связи с этим именно Восточная Румелия стала центром движения за достижение национального единства. Исследователь выясняет характер этого движения. Оно по своей сути, как отмечает ученый, имело революционно-демократический народный характер, охватывая широкие массы крестьянства, ремесленников, мелкой буржуазии, армии и интеллигенции.

Подъем соединительного движения болгарского народа, констатирует Сидельников, пришелся на 1884 – 1885 гг.: «Оно консолидировалось и созрело, приобретя массовый и организованный характер, ломая на своем пути всякое сопротивление»⁵. Он объясняет это следующим. К 1884 г деятели болгарского движения за воссоединение страны, поняв бесперспективность получить поддержку со стороны европейских государств, начинают опираться на внутренние силы и переходят к активной массовой деятельности, результатом которой явилось успешное проведение Пловдивской революции 18 сентября 1885 г., поддержанной всем народом. Ученый опровергает утверждение, что она была делом рук нескольких военных и гражданских, «совершивших ее в своих собственных корыстных интересах»⁶. В доказательство популярности в стране восстания в Пловдиве историк приводит тот факт, что оно произошло без вооруженных столкновений, за исключением убийства майора Райчо Николаева. Именно единодушная поддержка болгарского народа, указывает автор, явилась решающим фактором, обеспечившим достижение цели:

«Революция в Пловдиве победила, не встретив никакого сопротивления вследствие бессилия правительства, которое не имело никакой поддержки ни в массах, ни в войсках, ни в государственном аппарате. Революционеры же опирались на поддержку широких масс болгарского народа, на армию и государственный аппарат»⁷.

Ряд вопросов, затронутых в диссертации, связан с раскрытием отношения князя Александра Баттенберга и софийского кабинета Петко Каравелова к объединительному движению и Пловдивскому восстанию 18 сентября 1885 г. С. И. Сидельников изображает князя отнюдь не народным героем и благородным борцом за единую Болгарию, под руководством которого произошло объединение страны. Он показал, что вся его практическая деятельность демонстрировала отрицательное отношение к соединению в попытке ему воспрепятствовать. Присоединение князя к соединительному движению уже после провозглашения объединения княжества Болгарии и Восточной Румелии было вынужденным шагом. Перед ним встала проблема: поддержав движение, стяжать корону объединенного болгарского государства или быть изгнанным из страны, выступив против него. Выбрав первый вариант, его мотивами, как доказал харьковский ученый, были «не желание помочь многострадальному народу достигнуть благородных идеалов национальной независимости и свободы, а своекорыстное стремление сохранить свою власть и расширить ее территориальные пределы»⁸.

В отличие от князя Александра лидер либеральной партии Петко Каравелов представлен активным сторонником движения за объединение с первого дня разделения Сан-Стефанской Болгарии, оказывая ему помощь всеми возможными средствами. Проанализировав деятельность Каравелова, исследователь приходит к выводу, что тот своей деятельностью сыграл «исключительную роль» в деле проведения и завершения воссоединения княжества Болгарии и Восточной Румелии⁹. Поскольку он не только сочувственно относился к соединительному движению, заявлял о его поддержке и был в курсе дела всей подготовительной работы, но и способствовал принятию Национальными сборами решений об ассигновании денежных средств на нужды соединения и об увеличении запасной армии княжества, помогал македонским добровольным отрядам, предоставив в их распоряжение территорию и вооружение, чем вызвал протест европейских правительств¹⁰.

Еще одной темой, занимающей ученого, является освещение отношения Российского государства к объединению Южной и Северной Болгарии. Это объясняется той ролью, которую она играла на Балканах и оказанной болгарам помощи в освобождении страны во время русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. Сидельников показывает эволюцию позиции России к соединительному движению болгарского народа. Так, если после Берлинского конгресса 1878 г. правительство Александра II не противилось возможному соединению княжества Болгарии и Восточной Румелии при условии, что болгарский народ совершит этот переворот самостоятельно, без вмешательства России, то с конца 1883 г. в политике русской дипломатии наблюдаются изменения. Не возражая вообще против соединения, российское министерство иностранных дел готово было оказать помощь, если «князь Александр будет удален из Болгарии и заменен новым князем»¹¹. Причину такого поворота автор усматривает в личных отношениях императора Александра III и его окружения к болгарскому князю, между которыми произошло в это время «значительное ухудшение отношений»¹². Поэтому царское правительство старалось предотвратить соединение, чтобы не только «не усилить позиции враждебного к себе князя Александра», но и главное – «не создать излишнего препятствия на пути к Константинополю»¹³. В Болгарии оно преследовало свои собственные цели, рассматривая ее как плацдарм для движения к Проливам и господству на Балканах.

Таким образом, согласно концепции Сидельникова объединение княжества Болгарии с Восточной Румелией завершило многовековую борьбу болгарского народа за создание единого национального государства. Добившись освобождения Болгарии от турецкого ига с помощью русского народа в период русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг., болгары не смогли смириться с разделением страны на два государства. Борьба за соединение Южной и Северной Болгарии была демократичной борьбой, направленной против внутренней и внешней реакции, стремившейся закрепить раздробленность болгарского народа. Присоединение князя Александра Баттенберга к движению после Пловдивской революции не изменило его демократического характера и общего позитивного значения в истории Болгарии.

Следует отметить, что после защиты кандидатской диссертации Степан Иванович больше не возвращался к проблеме объединения княжества Болгарии и Восточной Румелии. В последующие годы он

почти полностью сосредоточился на исследовании национально-освободительного движения болгарского народа 60-70-х годов XIX в.

Интересно сравнить взгляды советского ученого, изложенные в 1940-х годах, с болгарской историографией проблемы в процессе ее эволюции. Поскольку она весьма обширна, остановимся лишь на ключевых работах второй половины XX в.

Среди наиболее значимых хотелось бы выделить работу Цонко Генова¹⁴. В центре внимания ученого – подготовка, осуществление и защита объединения Южной и Северной Болгарии в 1885 г. Как и Сидельников, автор считает, что борьба болгарского народа за создание единого национального государства является прогрессивным общественным явлением; она имела массовый характер и широкую поддержку народа; главным результатом соединения было усиление роли Болгарии на Балканах и уничтожение препятствий, сдерживающих дальнейшее развитие капитализма. Близка точка зрения историков и в вопросе позиции Российского государства к соединительному движению болгар. Главную причину отрицательного отношения царского правительства к движению болгарского народа за создание единого национального государства Ц. Генов, как и его советский коллега, усматривает в ухудшении взаимоотношений с болгарским князем Александром Баттенбергом. Но независимо от официального отношения царской России к провозглашению соединения 18 сентября 1885 г., русские офицеры и дипломаты заняли дружескую позицию относительно интересов болгар и даже оказали помощь в первые дни восстания в Пловдиве. Помимо этого болгарский ученый отмечает огромную роль русской дипломатии в благоприятном исходе движения за достижение национального единства, усматривая ее в предотвращении размещения турецких гарнизонов в Южной Болгарии. Однако очень разнится точка зрения Генова относительно Болгарского тайного центрального революционного комитета. По его мнению, БТЦК «определял политику буржуазии, связанной с западными капиталистическими государствами»¹⁵, мотивируя это тем, что к моменту провозглашения соединения комитет отошел от своих первоначальных революционных взглядов, утвержденных в апреле 1885 г. в программе, которая почти полностью повторяла программу Болгарского революционного центрального комитета в Бухаресте. К тому же некоторые его члены поддерживали тайные связи с английскими и австро-венгерскими дипломатическими лицами, что

считалось зазорным. Руководитель БТРИЦК Захарий Стоянов характеризуется «как нигилист и радикал-социалист, дошедший скоро до национализма, а после Соединения вступивший в болото реакции и монархизма»¹⁶. Поэтому, как доказывает Генев, «борьба за соединение, начавшаяся «снизу» через решительные действия народных масс, была закончена «сверху», руководящим Захарием Стояновым Болгарским тайным центральным комитетом»¹⁷. Столь безапелляционные выводы позволяют говорить даже о большем влиянии упрощенной «марксистской» методологии в болгарской историографии рубежа 1960 х гг., нежели в творчестве С. И. Сидельникова, начало которого пришлось на время позднего сталинизма.

К 100-летней годовщине воссоединения Болгарии в НРБ появился ряд научных работ Дойно Дойнова, Илчо Димитрова, Елены Стателовой и Андрея Пантева.

Так, монография Дойно Дойнова¹⁸ посвящена многообразной деятельности народных комитетов «Единство», возникших непосредственно после решений Берлинского конгресса, и их роли в воссоединении страны. Надо отметить, что в исторической науке до этого времени деятельность этих комитетов недооценивалась и отдельные ее аспекты оставались неизученными.

В монографии анализируются уставы, политические программы, учитывающие особенности регионов, выясняются причины наиболее активной деятельности комитетов в Южной Болгарии. Д. Дойнов усматривает их в условиях жизни болгар под властью османов, в нарушении со стороны последних Органического статута (Конституции) Восточной Румелии, в угрозе размещения Портой военных гарнизонов в Южной Болгарии. Несмотря на то, что Сидельников в кандидатской диссертации не уделил специального внимания деятельности народных комитетов «Единство», оба историка приводят одинаковые причины наибольшего подъема борьбы за создание единого национального государства в Восточной Румелии.

Много внимания в работе Дойнова уделено отношению России к соединительному движению 1878 – 1885 г. В отличие от Сидельникова, автор доказывает, что отрицательно отнестись к объединению 18 сентября 1885 г. царское правительство заставила боязнь нового обострения восточного кризиса и возможной войны из-за нарушения Берлинского трактата. Однако проблема создания единого болгарского государства оставалась в поле зрения

петербургского кабинета, который своими действиями в послевоенное время подготовил условия для будущего соединения.

Исторический очерк Илчо Димитрова¹⁹ и статья Андрея Пантева и Елены Стателовой²⁰, опубликованная в журнале «Исторически преглед», роднят единые хронологические рамки и общие задачи, которые поставили авторы. В первую очередь их интересуют причины и предпосылки восстания 18 сентября 1885 г. в Пловдиве. Касаясь предпосылок, ученые проводят мысль, что создание болгарской государственности при непосредственном участии России в учреждении государственно-административного аппарата и разработке конституций для Северной и Южной Болгарии подготовили общие условия для будущего объединения страны. Этот вывод исследователей не противоречит концепции Сидельникова. Но практическая деятельность по объединению, по их мнению, выпала на долю комитетов, созданных на основе старых комитетов «Единство». В то же время, как и украинский ученый, болгарские историки единодушны в оценке определяющей роли образованного в августе 1885 г. Болгарского тайного революционного центрального комитета, подготовившего и осуществившего сентябрьское восстание в Пловдиве.

Сходны их взгляды и относительно позиции князя Александра Баттенберга к объединительному движению и самому акту 18 сентября 1885 г. Как и Сидельников, Димитров, Стателова и Пантев показывают, что князь лишь использовал общенародный подъем в своих конъюнктурных политических целях. К 1885 г. своими антиконституционными действиями и бесконечными интригами князь подорвал свой престиж. Князь Баттенберг поддержал переворот для восстановления своего пошатнувшегося авторитета. Объявив себя «князем единой Болгарии», он мало думал об интересах болгарского народа.

А вот в вопросе отношения софийского кабинета Петко Каравелова к соединительному движению и провозглашению объединения Восточной Румелии с княжеством авторы придерживаются иной точки зрения, чем Степан Иванович. Они доказали, что лидеры либеральной партии, как правило, выступали сторонниками общенационального объединения, но, находясь у власти, были вынуждены в своих практических действиях учитывать реакцию европейских держав. Отсюда вытекает их политика лавирования в этом вопросе. Хотя для Каравелова и большинства его единомышленников события

в Пловдиве явилися во многом неожиданными, они их поддержали и стремились сделать все необходимое как внутри страны, так и на международной арене для решения болгарского национального вопроса.

Касаясь позиции России к движению болгар за создание единого национального государства, Пантев и Стателова по сути согласны с мнением советского историка. Они считают, что отрицательное отношение царского правительства к объединению вызвано неудовлетворительными взаимоотношениями императора Александра III и князя Александра Баттенберга: «Неприятное отношение русской дипломатии и больше всего императора к болгарскому князю естественно распространилось и на Соединение»²¹. Но, помимо этого, они приводят еще одну причину отрицательной реакции России к соединению, усматривая ее в строгом соблюдении царским правительством решений Берлинского конгресса, поскольку страна оказалась в политической изоляции после русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг.

Димитров, в отличие от Сидельникова, а также и Пантева со Стателовой недооценивает роль личных отношений Александра III и его окружения к болгарскому князю. Он полагает, что негативное отношение русского правительства к болгарским событиям вытекало из верности Петербурга принципам сохранения «статус-кво» на Ближнем Востоке и что отстранение Баттенберга не было главной целью, которую царская Россия преследовала в Болгарии²².

Выводы, сделанные А. Пантевым и Е. Стателовой в упомянутой статье, не претерпели изменений и в опубликованной ими в соавторстве монографии²³.

В последнее время в болгарской историографии появляется все больше работ, в которых рассматривается объединение Северной и Южной Болгарии в 1885 г. Так, Милчо Лалков²⁴ в своем историческом очерке, посвященном болгарскому прошлому в 1878 – 1918 гг., не мог обойти стороной соединительное движение родного народа. В центре внимания ученого болгарский национальный вопрос. Причину его возникновения он усматривает в решениях Берлинского конгресса, согласно которому болгарская нация оказалась разделенной на пять частей. Интересна оценка исследователя отношения князя Александра Баттенберга к воссоединению страны, которая кардинально отличается от взглядов Сидельникова. Лалков показывает князя твердым сторонником идеи объединения Восточной Румелии с княжеством

Болгарии с самого начала. Еще в 1880 г., когда воссоединительное движение только набирало силу, Александр Баттенберг демонстрировал, что его внешнеполитические амбиции совпадают с общенациональными стремлениями всего народа²⁵. Поэтому можно говорить о заслуге князя в объединении страны. Что же касается позиции Российского государства, то болгарский ученый доказывает, что Александр III не был противником самого объединения Болгарии, а был против лишь присутствия князя на болгарском престоле²⁶. Этим выводам Милчо Лалков следует и в своей более поздней работе, посвященной истории Болгарии в 1878 – 1912 гг.²⁷

Такого же мнения относительно позиции России к объединению Болгарии придерживаются Стоян Йорданов²⁸ и Петр Куцаров²⁹. В отрицательном отношении царского правительства к соединению Восточной Румелии и княжества Болгарии они усматривают личную неприязнь русского императора к болгарскому князю, между которыми ухудшились взаимоотношения из-за антирусской направленности в политике последнего. Об этом свидетельствует и обеспокоенность Александра III исходом сербско-болгарской войны и его надежда, что эта война дискредитирует князя Александра Баттенберга, и он потеряет свой престол³⁰. Но в отличие от официальной позиции царской России, как указывают исследователи, русские военные и дипломаты не только сочувственно относились к происходящим событиям в Болгарии, но и оказывали всевозможную помощь, пока русский император не отозвал их из страны.

Таким образом, несмотря на то, что кандидатская диссертация И. Сидельникова по проблеме объединения княжества Болгарии и Восточной Румелии была защищена в 1947 г. и основывалась на марксистской методологии, некоторые его выводы были поддержаны и развиты болгарскими историками, не потеряв своей актуальности и сегодня. Взгляды советского ученого относительно характера движения за достижение национального единства, позиции России к объединению Болгарии, причин присоединения князя Александра Баттенберга к соединительному движению и некоторые другие разделяют многие современные исследователи Болгарии. Однако в свете новейших публикаций очевидно, что Степан Иванович в силу отсутствия определенного круга источников или ущербности методологии недооценил деятельность комитетов «Единство» в соединительном движении, не раскрыл всех причин негативного отношения царского правительства к объединению, а его выводы о

роли софійського правительства и, в частности, Петко Каравелова оказались опровергнутыми.

Примітки

¹ *Сидельников С. И.* Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии (1878 – 1886 гг.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Харьков, 1946.

² *Самойленко Н. И.* Болгарское национально-освободительное движение в исследованиях С. И. Сидельникова // *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа)* (Одеса, 29 – 31 жовтня 1998 року). – Одеса, 1999. – С. 133 – 140; *Чернявский Г. И.* Исследования С. И. Сидельникова по проблеме национально-освободительного движения болгарского народа // *Советское славяноведение*. – 1980. – № 2. – С. 84 – 92; *Чернявський Г. Й., Чорний В. П.* Розробка проблем болгарського національно-визвольного руху в працях С. І. Сідельнікова // *Проблеми слов'янознавства*. – Львів, 1979. – Вип. 20. – С. 96 – 102; *Чернявський Г. И., Чувшило А. А.* Разработка проблем национально-освободительного движения болгарского народа в трудах профессора С. И. Сидельникова // *Вопросы новой и новейшей истории*. – К., 1979. – Вип. 25. – С. 125 – 129.

³ *Сидельников С. И.* Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1879 – 1886 роки) // *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди*. – 1949. – Т. XI. – С. 45 – 90.

⁴ *Сидельников С. И.* Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии (1878 – 1886 гг.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – С. 261 – 262.

⁵ *Там же*. – С. 258.

⁶ *Там же*. – С. 292 – 297.

⁷ *Там же*. – С. 298.

⁸ *Там же*. – С. 304.

⁹ *Там же*. – С. 237 – 238.

¹⁰ *Там же*. – С. 300.

¹¹ *Там же*. – С. 309 – 310.

¹² *Там же*.

¹³ *Там же*. – С. 317.

¹⁴ *Генов Ц.* Подготовка, извършване и защита на Съединението през 1885 г. // *Исторически преглед*. – 1960. – № 4. – С. 3 – 25.

¹⁵ *Там же*. – С. 16.

¹⁶ *Там же*. – С. 13.

¹⁷ *Там же*. – С. 17.

¹⁸ *Дойнов Д.* Комитетите «Единство». Ролята и приносът им за Съединението 1885. – София, 1985.

¹⁹ *Димитров И.* Преди 100 години: Съединението. – София, 1985.

²⁰ *Пантев А., Стателова Е.* Българското съединение през 1885 г. // *Исторически преглед*. – 1985. – № 5. – С. 3 – 18.

²¹ Стателова Е., Пантев А. Указ. ст. – С. 13.

²² Димитров И. Указ. раб. – С. 180.

²³ Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. – София, 1995.

²⁴ Лалков М. Българското минало 1878 – 1918. Познато и непознато. – София, 1997.

²⁵ Там же. – С. 35.

²⁶ Там же. – С. 36.

²⁷ Лалков М. България след Освобождението (1878 – 1912). – София, 2001.

²⁸ Йорданов С. Войните за обединение на България и поведението на Русия. – София, 2000.

²⁹ Куцаров П. Руската империя и съединението. – София, 2001.

³⁰ Там же. – С. 43.

Резюме

Сайпанова А. О. Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії у висвітленні професора С. І. Сідельнікова та болгарської історіографії другої половини ХХ ст.

У статті розглядається концепція харківського вченого С. І. Сідельнікова стосовно важливого етапу в історії болгарського народу – національно-визвольного руху за створення єдиної національної держави у 1879 – 1885 рр., а також співвідносяться його погляди з розвитком болгарської історичної науки. Головна увага приділяється таким дискусійним питанням, як ставлення князя Александра Баттенберга та софійського уряду Петко Каравелова до руху за возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії та Пловдивського повстання 18 вересня 1885 р., позиція Російської держави щодо возз'єднання Північної і Південної Болгарії.

Чувпило О. О.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОІНДІЙСЬКИХ НЕКОНГРЕСИСТСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У боротьбі народів Індостану за визволення від англійського колоніального панування на загальноіндійському рівні брали участь Індійський національний конгрес (ІНК), який її очолював і був найбільшою політичною організацією Британської Індії, Мусульманська ліга, Хінду Махасабха, робітничі та селянські рухи, Комуністична партія (КПІ), національно-революційні організації та Індійська національна армія (ІНА). Усі вони зробили свій внесок у справу завоювання індійської незалежності. Однак тільки

політичний курс ІНК та ідейно-політична боротьба у ньому знайшли певне висвітлення у вітчизняній історіографії¹. Історія ж решти загальноіндійських і місцевих патріотичних рухів першої половини ХХ ст. залишається зовсім не вивченою. Для того, щоб усунути ці “білі плями” в українській індології, об’єктивно і всебічно дослідити досить складні й заплутані події визвольних змагань, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела, в яких відображена багатогранна діяльність кожної організації. Це і є метою даної статті. Звертаємо увагу на те, що оскільки конгресистські джерела детально розглядалися нами раніше², то наразі вони свідомо не залучаються.

Приставаючи до розгляду поставленого питання, варто зазначити, що переважна більшість джерел із історії боротьби індійців за свободу й незалежність англомовні. Національним мовами, зокрема мовою гінді, за часів колоніалізму (до 1947 р.) видавалися лише поодинокі публікації та окремі часописи. Пояснюється це особливостями британської мовної політики у найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова стала чи не єдиним засобом міжнаціонального спілкування освічених верств населення, особливо у містах. Проте і в суверенній Індії, незважаючи на значні досягнення у розвитку та поширенні національних мов, ситуація склалася таким чином, що англійська мова не втратила свого значення, а тому англомовні видання історичних документів продовжували домінувати. На жаль, у бібліотеках країн СНД, за винятком Москви й частково Санкт-Петербурга, вони практично відсутні. До того ж у книгосховищах цих міст наявні далеко не всі індійські джерела з історії антибританських рухів та організацій. Значна частина їх представлена окремими документами³ або міститься у різних збірниках, тематика яких не має прямого відношення до визвольної боротьби⁴. Тому, вивчаючи історію будь-якої індійської політичної партії або організації, необхідно спочатку провести узагальнення та систематизацію усіх наявних джерел про неї.

Аналіз джерельної бази неконгресистських загальноіндійських визвольних рухів починаємо з Мусульманської ліги, яка у Британській Індії була другою за величиною та значенням після ІНК організацією і першою загальноіндійською мусульманською політичною партією. Вона виникла у 1906 р. і очолювалася великим поміщиком Ага-ханом, главою секти ісмаїлітів, котрі становили провідну торговельно-гендлярську общину серед мусульман. Стосунки Ліги з Конгресом

розвивалися досить складно і змінювалися у залежності від обставин. У 1916 р., ухваливши "Пакт у Лакхнау", обидві організації вирішили спільно боротися за самоврядування у складі Британської імперії. Однак після невдачі конгресистського ненасильницького руху неспівробітництва (1920–1922 рр.) під проводом М. К. Ганді, який поєднувався з боротьбою за халіфат, керівництво Ліги стало на шлях самостійної боротьби за конституційні реформи та забезпечення гарантій обцинних прав, прийнявши 23 березня 1940 р. рішення створити власну державу на тій частині території Індії, де мусульмани становили більшість. Після Другої світової війни Мусульманська ліга перетворилася на могутню політичну силу, яка користувалася широкою підтримкою мусульманських мас. Очолована М. А. Джинною (1876–1948), вона змогла втілити в життя свій план поділу Індії і створити у 1947 р. мусульманську державу Пакистан, губернатором якої став М. А. Джинна (1947–1948 рр.).

Найважливішим першоджерелом із історії Мусульманської ліги є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані у 1969–1970 рр. і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою "Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947"⁵. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це частина архівів і документів Ліги, які з 1966 р. зберігаються в бібліотеці університету м. Карачі і нараховують близько 90 тис. одиниць. Дане видання є найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги з моменту її заснування і до утворення Пакистану. Воно включає протоколи її щорічних сесій (з'їздів), повні тексти промов президентів (голів) партії на цих сесіях, протоколи і резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги та Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин та вимог про створення Пакистану. Аналіз наведених матеріалів Ліги дає можливість всебічно охарактеризувати не лише діяльність та політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище у ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично усіх угруповань усередині організації, ставлення Ліги до ІНК та очолюваного ним масового руху за незалежність, а також її взаємини з іншими індійськими партіями та організаціями, передусім мусульманськими.

Документи й матеріали Ліги, що надруковані окремо⁶, або містяться у збірниках із історії визвольної боротьби⁷ та в тематичних публікаціях⁸, здебільшого ті ж самі, що й в "Основах Пакистану". Тому їх немає сенсу аналізувати, а звернемо увагу ще на одне надзвичайно цінне джерело. Це праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й "батька" Пакистану М. А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р.⁹ Їхнє вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної боротьби у ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль деяких політичних діячів у боротьбі з колонізаторами, з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати особисте ставлення М. А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя.

У тому ж 1906 р. з'явилася партія "Хінду Махасабха" або "Велика спілка індусів", яку часто називають антиподом Мусульманської ліги. Вона мала найбільший вплив серед елітарних прошарків індусів, настроєних у релігійно-шовіністичному дусі, перш за все у Бенгалії й Панджабі, де індуська меншість досить часто зазнавала утисків із боку мусульманської більшості, а також у Махараштрі та Сполучених провінціях, де давні історичні традиції сприяли розвитку націоналістичного релігійно-шовіністичного індуського духу. Загалом керівництво Хінду Махасабхи виступало з патріотичних позицій, висловлюючись за ліквідацію британського панування в Індії і утворення суверенної індійської держави. Однак ця партія мала досить помірковану політичну програму, домагаючись на практиці лише обмеженого статусу домініону для Індії. Зате її національно-релігійна програма передбачала організацію індусів у загальноіндійському масштабі для наступу проти мусульман. Фактично політика Хінду Махасабхи, як і її супротивника Мусульманської ліги, посилювала у країні релігійно-общи́нні протиріччя, особливо на заключному етапі визвольних змагань, підживляла вплив Конгресу серед індусів і стала однією з причин розколу Індії. На відміну від Мусульманської ліги, джерельна база Хінду Махасабхи за межами Індії набагато менша. Відсутнє повне зібрання документів та матеріалів цієї партії, хоча частина їх знаходиться у доступних нам збірниках документів із історії визвольної боротьби¹⁰ та у збірниках із історії конституційного розвитку Індії¹¹; іноді окремі документи, що стосуються Хінду

Махасабхи, зустрічаються у конгресистських публікаціях джерел¹². Їхнє узагальнення та систематизація все ж дає змогу проаналізувати політичний курс, програму й тактику Хінду Махасабхи на різних етапах визвольних змагань.

Активну участь у боротьбі з колоніалізмом брали індійські робітники, хоча вони становили незначний відсоток населення Британської Індії. Робітничий рух став важливою складовою частиною визвольної боротьби 1905–1908 рр., гандистської кампанії неспівробітництва 1920–1922 рр., антисаймонівських виступів кінця 20-х років, конгресистських кампаній громадянської непокори 1930–1934 рр., масових виступів за незалежність напередодні та під час Другої світової війни, а також у 1946-1947 рр. Індійські профспілки, що вели свій початок від 1920 р., активно виступали не тільки з економічними, а й з політичними вимогами, повністю підтримуючи національно-патріотичні сили. Однак після чергового розколу на початку 30-х років ХХ ст. профспілковий рух Індії очолювали аж три організації: 1) Всеіндійський конгрес профспілок (ВІКП), створений конгресистами; 2) Всеіндійська федерація профспілок, яка визнавала тільки економічну боротьбу і сторонилася визвольного руху; 3) Червоний конгрес профспілок під керівництвом комуністів.

Найголовнішим джерелом із історії індійського робітничого руху є різноманітні документи й матеріали ВІКПу¹³. Вони дають змогу всебічно дослідити розвиток робітничого руху від появи перших профспілок у Британській Індії і до здобуття нею незалежності, показати участь робітників у антиколоніальних виступах і кампаніях, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих Конгресом та іншими індійськими партіями, проаналізувати боротьбу течій у профспілковому русі, погляди та діяльність окремих робітничих лідерів. Документи ВІКПу доповнюють Щорічники з питань праці¹⁴, матеріали спеціальної комісії, яка займалася вивченням умов праці в індійській промисловості¹⁵, офіційні щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту¹⁶ та щорічники, що видавав уряд Британської Індії¹⁷, в яких значне місце відводилося робітникам та робітничому рухові.

Однією з рушійних сил у боротьбі з колонізаторами було індійське селянство, яке становило переважну більшість населення головної англійської колонії. Селяни складали основу усіх масових гандистських ненасильницьких кампаній, спрямованих проти

іноземного гніту. Серед них беззаперечним авторитетом і фактично монополним впливом користувалися конгресисти, які створили майже в кожному селі свій осередок, ставши організаторами та керівниками селянських спілок – кісан сабх, що неухильно виконували настанови М. К. Ганді та інших чільних конгресистських посадовців. Тому, не випадково, що найважливішим джерелом із історії селянського руху Індії є ті документи й матеріали Конгресу, які торкалися участі селян у антиколоніальних виступах. Це окремі важливі матеріали сесій ІНК¹⁸, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу¹⁹, звернення конгресистських президентів до щорічних партійних сесій²⁰, доповіді на них генеральних секретарів ІНК²¹, програми партії²², документи й матеріали з історії боротьби за незалежність в окремих провінціях²³. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність конгресистів серед селян, зокрема, організація та керівництво селянським рухом, процес вироблення його політики та програми, розвиток організаційних форм та принципів роботи кісан сабх, процес обговорення, розроблення та прийняття рішень і постанов щодо них, деякі інші аспекти функціонування селянських спілок. Значення першоджерела мають також програмні документи загальноіндійської кісан сабхи²⁴ та праці визначного селянського лідера проф. Н. Г. Рангі²⁵, в яких у значній кількості наводяться унікальні документальні матеріали із історії селянського руху, діяльності кісан сабх та їхніх керівників. Про спроби КПІ закріпитися у селянському русі свідчить таке важливе джерело як документи робітничо-селянських партій²⁶, створених комуністами у 1926–1927 рр. спочатку в Бенгалі та Бомбеї, а 28–30 грудня 1928 р. – на загальноіндійському рівні.

Особливе місце в індійському визвольному русі займав комуністичний рух, що претендував виступати від імені робітничого класу, але користувався у ньому недостатнім впливом. Перші комуністичні гуртки й групи в Індії з'явилися на початку 20-х років ХХ ст. Як правило, вони відгалужувалися від ліворадикального крила ІНК та лівих профспілок. Так, на початку 1922 р. у Бомбеї була створена Радикальна партія Конгресу на чолі з Ш. А. Данге, а услід за нею з'явилися комуністичні групи у Мадрасі під проводом С. Четтіяра, котрий водночас був головою місцевого комітету ІНК, та у Бенгалі під керівництвом М. Ахмада. Невеличкі групи діяли і в інших провінціях. Між ними і всередині них велася гостра ідейно-політична боротьба.

Комінтерн тоді ще не мав регулярних зв'язків із цими паростками лівого соціально-політичного радикалізму в Індії, хоча М. Н. Рой доклав чимало зусиль для підкорення їх впливу Москви. Нарешті у 1925 р., після декількох невдалих спроб, на установчій конференції у Канпурі утворюється загальноіндійська Комуністична партія, яка не відразу стала комінтернівсько-сталінською. До VI Конгресу Комінтерну (1928 р.) комуністи, називаючи ІНК буржуазною організацією і критикуючи його за поміркованість, все ж залишалися членами Конгресу, а деякі з них – навіть членами його місцевих комітетів, переслідуючи мету активізації лівих сил у конгресистській організації та її поступової радикалізації. Але після 1928 р., виконуючи рішення Комінтерну про конфронтацію з національно-патріотичними силами, КПІ виродилася у вузьку секту, нараховуючи у 1933 р. всього декілька сотень членів. У відповідності з рішеннями VII Конгресу Комінтерну (1935 р.) про проведення тактики єдиного народного фронту комуністи повернулися до ІНК, ставши складовою частиною Конгрес-соціалістичної партії Індії, яка виникла всередині Конгресу у 1934 р. Проте у 1940 р. шляхи комуністів та соціалістів розійшлися назавжди. Під час Другої світової війни в КПІ розгорнулася внутрішньопартійна боротьба і її вже не можна було ототожнювати з усім індійським комуністичним рухом, тому що внаслідок розколів КПІ, одночасно з нею діяли ще дві комуністичні організації: Більшовицька партія Індії та Револьюційна комуністична партія Індії, які звинувачували одна одну у відступі від марксистських ідей.

Для тих, хто вивчає перипетії визвольних змагань на Індійському субконтиненті, цінність становлять не всі джерела про минуле тамтешнього комуністичного руху, які у більшості своїй вкрай заідеологізовані та заполітизовані²⁷, а лише ті, що свідчать про участь комуністів у боротьбі з колоніальним режимом. Найбільше таких матеріалів містить багатотомна публікація документів із історії КПІ, яку здійснила Національна рада компартії Індії під редакцією відомого вченого д-ра Г. Адхікарі²⁸. Виділимо найважливіші з них. Це комуністичний маніфест на адресу сесії ІНК у Ахмедабаді (1921 р.), статті М. Н. Роя про індійський визвольний рух, матеріали про діяльність Ш. А. Данге та видання ним "Соціаліста", листування М. Н. Роя з Ш. А. Данге, Комінтерн і боротьба індійців за незалежність, сесія ІНК у Гая (1922 р.) та участь у ній комуністів, виступ С. Четтіяра у Гая, відкритий лист М. Н. Роя на адресу лідера лівих конгресистів

Ч. Р. Даса, резолюція про незалежність, матеріали справи про змову у Пешаварі, рух "хіджри", придушення колонізаторами руху неспівробітництва, утворення профспілок та їх участь у визвольних змаганнях, генеза робітничо-селянських партій, утворення Індійської соціалістичної робітничої партії Індійського національного конгресу, виникнення всередині ІНК свараджистської партії на чолі з Ч. Р. Дасом та М. Неру, діяльність Дж. Неру, сесія ІНК у Коканаді (1923 р.), халіфатистський рух проти англійців, справа про змову у Канпурі, V Конгрес Комінтерну та визвольний рух у Британській Індії, М. К. Ганді, Ч. Р. Дас та національні революціонери, М. К. Ганді й більшовизм, сесія ІНК у Белгаумі (1924 р.), Фарідпурська промова Ч. Р. Даса, утворення КПІ, її ставлення до національно-патріотичних партій та організацій, робітнича свараджистська партія та її програмні документи, сесія ІНК у Канпурі (1925 р.), утворення робітничо-селянських партій, сесія ІНК у Гаухаті (1926 р.), нові тенденції у визвольному русі, сесія ІНК у Мадрасі (1927 р.). Як уже зазначалося, після VI Конгресу Комінтерну, який значно посилив свій вплив на комуністичний рух, спостерігався відхід КПІ від ІНК та патріотичного табору і поступове перетворення її на вузьку секту. Тому подальша діяльність комуністів становить інтерес лише для фахівців, що займаються історією власне комуністичного руху в Індії.

Свій внесок у загальноіндійську боротьбу з колонізаторами зробили й національно-революційні організації, які діяли в Індії та за її межами протягом першої третини ХХ ст. Вони першими висунули гасло боротьби за повну незалежність батьківщини і пропагували необхідність застосування насильницьких методів для втілення його в життя, не виключаючи й збройне повстання. Національні революціонери до появи комуністів являли собою найрадикальнішу течію у політичному житті Індії. Вони йшли у перших лавах борців за свободу, діючи у глибокому підпіллі і вдаючись до змовницьких та терористичних методів боротьби, за що колонізатори охрестили їх терористами і нещадно переслідували. Революціонери також мали великі заслуги у розвитку ідеології визвольного руху, які полягали у тому, що тривалий час вони єдині відстоювали демократичні ідеали: право народу на повстання проти гноблення й тиранії, народовладдя, демократичні свободи за західними зразками, соціальну справедливість та загальне братство людей.

Основними джерелами для висвітлення історії національно-революційних організацій є їхні власні видання²⁹, документи із історії

визвольних змагань³⁰, в яких вміщені матеріали про прихильників насильницьких методів боротьби, офіційні публікації властей про терористів та боротьбу з ними³¹, роботи й спогади учасників визвольного руху³², спогади визначних англійських посадовців³³. На основі цих джерел можна дослідити виникнення організацій національних революціонерів, їхній склад, іноді навіть чисельність, структуру, програмні положення, організаційні принципи, суспільно-політичні погляди учасників революційного руху, їхню діяльність у різні періоди та на різних етапах, взаємовідносини між собою та з іншими організаціями й угрупованнями, зокрема з ІНК, свараджистами і комуністами, встановити причини зникнення революційної течії з політичної арени.

У роки Другої світової війни організовану збройну боротьбу за незалежність розгорнула Індійська національна армія (ІНА) під командуванням колишнього видатного лідера лівого крила ІНК С. Ч. Боса. Потерпівши поразку у суперництві з поміркованими й правими лідерами Конгресу³⁴, а також повністю розчарувавшись у гандистській ненасильницькій тактиці боротьби з колонізаторами, С. Ч. Бос 17 січня 1941 р. залишив Індію і після довгих поневірянь на чужині у пошуках союзників для війни з Англією (він побував у Кабулі, Москві й Берліні) очолив у 1943 р. створену з допомогою японців із полонених ними у боях з англійськими військами індіців на окупованих Японією територіях Південно-Східної Азії ІНА та Тимчасовий уряд Вільної Індії. ІНА, однак, потерпіла поразку, а С. Ч. Бос 18 серпня 1945 р. загинув у авіакатастрофі на Тайвані при загадкових обставинах. Довгий час історія ІНА за її співробітництво з Японією замовчувалася, спотворювалася і через брак джерел була "білою плямою" у світовій індології, а про С. Ч. Боса ходили різні легенди й чутки. Відновити історичну справедливість щодо неї вдалося лише після публікації Т. Р. Саріном у 1988 р. основних документів ІНА³⁵, які у поєднанні зі спадщиною С. Ч. Боса³⁶ дають можливість описати весь її шлях – від створення і до суду, що вчинили англійські власті в Індії над керівниками ІНА після війни.

Деякі дослідники до загальноіндійського визвольного руху відносять різні патріотичні рухи у князівствах, яких нараховувалося аж 601. У радянській історіографії ці рухи називали демократичними за їхню спрямованість проти авторитаризму й тиранії феодалних князів. На нашу думку, усе, що відбувалося у князівствах, у тому числі

й народні рухи, не можна відносити до загальноіндійських процесів, оскільки князівства зберігали формальну незалежність від Англії і тим паче не входили до складу Британської Індії. Проте для тих, хто дотримується протилежної точки зору, виходячи з того, що князівства фактично були залежними від Англії, а тому їхні рухи можна вважати частиною загальноіндійських, зазначимо, що основним джерелом для вивчення антибританської боротьби у князівствах є публікація документів з її історії, здійснена у 1968 р.³⁷

Таким чином, дослідник історії індійського національно-визвольного руху має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу народів Британської Індії за незалежність батьківщини з часів поділу англійськими колонізаторами Бенгалу у 1905 р., що викликало піднесення масової боротьби проти чужоземного панування, і до 1947 р., коли індійці здобули довгоочікувану свободу. Вони надають реальну можливість охарактеризувати визвольні змагання майже за півстоліття, показати розстановку політичних сил у них, визначати місце й роль у боротьбі з англійською владою на різних етапах кожної організації, партії та руху, проаналізувати їхні ідейні засади, програми, тактичні принципи та діяльність, висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби, розкрити процес формування угруповань та їхній політичний курс, дослідити світогляд та діяльність визначних національних лідерів, еволюцію їхніх політичних поглядів, форми й методи впливу на народні маси.

Примітки:

¹ Див.: *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Докторська дисертація. – Харків, 1995; *Його ж.* Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы ХХ века. – Харьков, 1996; *Його ж.* Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки ХХ ст.). – Харків, 1999; *Його ж.* Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000; *Його ж.* Індія на шляху до незалежності. – Ч. 1. – Харків, 2000; *Його ж.* Ч. Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. – 1997. – №1-2. – К., 2000. – С. 181-188; *Його ж.* Стратегія і тактика Індійського національного конгресу напередодні масової кампанії неспівробітництва (1918–1920 рр.) // Вісник ХНУ. – 2001. – №526. Історія. – Вип.33. – С. 62-71; *Його ж.* Соціальні та економічні питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки ХХ ст.) // Східний світ. – 2002. – №2. – С. 78-83;

Його ж. Міжнародні питання в діяльності Індійського національного конгресу (1914–1929 рр.) // Східний світ. – 2003. – №4. – С. 109-115; *Його ж.* Індійський національний конгрес і конституційні питання (1885–1947 рр.) // Східний світ. – 2004. – №3. – С. 88-95; *Його ж.* Політика Індійського національного конгресу щодо робітничого та селянського рухів (20-ті роки ХХ ст.) // Східний світ. – 2005. – №3. – С. 49-56; *Його ж.* Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.) // Східний світ. – 2007. – №2. – С. 153-165.

² Див.: *Чувпило О. О.* Огляд джерел з історії боротьби Індійського національного конгресу за свободу й незалежність батьківщини // Сходознавство. – 2000. – №11-12. – С. 219-228.

³ Див., наприклад: *Біхар* прантійя самаджвалі саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді); *Бхаратмії* джаграті (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді); *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді); *Сут* ке дхаге мен сварадж'я (Від пряжі до свараджу). – Калькутта, 1920 (мовою гінді); *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928; *The All India Muslim Conference, 1928-1935. A Documentary Record.* – Karachi, 1972.

⁴ Див., наприклад: *Documents Concerning the Origin and Purpose of the Indian Statutory Commission.* – New York, 1930; *Rare Documents.* – Lahore, 1967; *Selected Documents of the British Period of Indian History.* – Calcutta, 1958; *Selections From the Records of the Government of India, 1849–1937.* – London, 1987.

⁵ *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vols.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).

⁶ Див., наприклад: *The Constitution and Rules of the All Indian Muslim League.* – Lahore, 1944.

⁷ Див., наприклад: *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 Vols.* – Karachi, 1960; *Historic Documents on Muslim Freedom Movement.* – Lahore, 1970; *Struggle for Independence. 1857–1947.* – Karachi, 1993.

⁸ Див., наприклад: *Dobbine C.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947. – London, 1970; *Philips C. H.* The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents. – London, 1964.

⁹ Див.: *Jinnah M. A.* Speeches and Writings of M. A. Jinnah. – Lahore, 1960.

¹⁰ Див., наприклад: *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vols.* – Delhi, 1962–1965; *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents.* – London, 1979.

¹¹ Див., наприклад: *Indian Constitutional Documents 1757–1939: In 3 Vols.* – Calcutta, 1948; *Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947: In 2 Vols.* – Bombay, 1957.

¹² Див., наприклад: *A Centenary History of the Indian National Congress: In 3 Vols.* – Delhi, 1985.

¹³ Див., наприклад: *All-India Trade Union Congress. Directory of Trade Unions.* – Bombay, 1925; *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973; *All-India Trade Union Congress. 8th Session. Cawnpore, 1927. Report and Congress Constitution.* – Bombay, 1928.

¹⁴ Див., наприклад: *The Indian Labor Year-Book, 1946–1947.* – Simla, 1948.

¹⁵ Див.: *The Labor Investigation Committee, Main Report.* – Delhi, 1946.

¹⁶ Див., наприклад: *India in 1927–1928. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act.* – Calcutta, 1928.

¹⁷ Див., наприклад: *The Indian Year Book. A Statistical and Historical Annual of the Indian Empire, with an Explanation of the Principal Topics of the Day, 1935.* – Bombay–Calcutta, 1935; *Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1916–1917.* – London, 1918.

¹⁸ Див., наприклад: *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.

¹⁹ Див., наприклад: *The Indian National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923.* – Allahabad, 1924.

²⁰ Див.: *Congress Presidential Addresses from the Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.

²¹ Див.: *Indian National Congress. Reports of the General Secretaries: In 3 Vols.* – Lahore, 1956.

²² Див.: *Indian National Congress. Constitution of the Indian National Congress.* – Allahabad, 1925.

²³ Див., наприклад: *The Freedom Struggle in Hyderabad: In 2 Vols.* – Hyderabad, 1956; *The Freedom Struggle in Uttar Pradesh: In 2 Vols.* – Uttar Pradesh, 1957–1958; *The History of the Freedom Movement in Madhya Pradesh.* – Nagpur, 1956.

²⁴ Див.: *All-India Kisan Sabha. Constitution of the All-India Kisan Sabha.* – Delhi, 1936.

²⁵ Див.: *Ranga N. G. Peasants and Congress.* – Madras, 1938; Його ж. *History of Kisan Movement in India.* – Madras, 1939; Його ж. *Revolutionary Peasants.* – New Delhi, 1949.

²⁶ Див., наприклад: *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress. Calcutta, 1927; Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928.* – Calcutta, 1928.

²⁷ Див., наприклад: *Сатьяхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхашна (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді); *Communist Party of India. A Manifesto to the All-India National Congress.* – London, 1926; *Communist Party of India. Communism and Nationalism.* – Calcutta, 1925; *Communist Party of India. Programme of the Communist Party of India.* – Bombay, 1934; *Indian Communist Party. Documents (1930–1956).* – Bombay, 1957; *Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them.* – New Delhi, 1992.

²⁸ Див.: *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol.1-3.* – New Delhi, 1971, 1974, 1979.

²⁹ Див., наприклад: *A Manifesto of the Indian Nationalist Party.* – London, 1916; *The Constitution of the Federated Republics of India.* – Б. м., 1926; *Why India is in Revolt against British Rule.* – London, 1916.

³⁰ Див., наприклад: *Source Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Records): Vol. II.* – Bombay, 1958.

³¹ Див., наприклад: *Disorders Inquiry Committee, 1919–1920. Report.* – Calcutta, 1920; *East India (Emergency Measures). Measures Taken to Counteract the Civil Disobedience Movement and to Deal with the Terrorist Movement in Bengal.* – London, 1932.

³² Див., наприклад: *Махадевабхаї. Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї): В 3-х т.* – Ахмедабад, 1947–1951(мовою гінді); *Bose S. C. The Indian Struggle 1920–1942.* – Calcutta, 1964; *Gandhi M. Young India 1919–1922.* – Madras, 1922; *Joshi S. S. My Meetings With Bhagat Singh and on Other Early Revolutionaries.* – New Delhi, 1976; *Pratap M. My Life – Story of Fifty-Five Years.* – Dehra-Dun, 1947; *Rai L. L. Speeches and Writings: In 2 Vs.* – Delhi-Jullundur, 1966.

³³ Див., наприклад: *Montagu E. S. An Indian Diary.* – London, 1930; *Morley J. Recollections: In 2 Vs.* – London, 1917; *O'Dwyer M. India as I Knew It 1885–1925.* – London, 1925.

³⁴ Детально про це див.: *Чувпило О. О. Роль С. Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни // Східний світ.* – 2006. – №4. – С. 63–75.

³⁵ Див.: *Sareen T. R. Select Documents on Indian National Army.* – Delhi, 1988.

³⁶ Див.: *Bose S. C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose.* – Lahore, 1946; *Його ж. Fundamental Questions of Indian Revolution.* – Calcutta, 1970; *Його ж. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose.* – New Delhi, 1974.

³⁷ Див.: *History of the Freedom Struggle in Princely States.* – Delhi, 1968.

Резюме

Чувпило А. А. Некоторые важнейшие источники по истории общендийских неконгрессистских освободительных движений первой половины XX века

В статье анализируются источники по истории общендийских патриотических движений и организаций, принимавших активное участие в борьбе за независимость Индии в первой половине XX века. Это документы и материалы Мусульманской лиги, Хинду Махасабхи, рабочего и крестьянского движений, Коммунистической партии Индии, национально-революционных организаций, Индийской национальной армии и освободительных движений в княжествах. Исключение составляет Индийский национальный конгресс, возглавлявший борьбу с британским господством в Индии, поскольку подробный анализ его источников давался ранее в специальной статье автора, опубликованной в киевском журнале "Сходознавство".

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВАРДАРСКАЯ МАКЕДОНИЯ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПЛАНАХ СЕРБИИ В 1913-1915 ГГ.

В силу ряда геополитических и социально-экономических причин этническая и политическая консолидация македонцев происходила более медленными темпами, чем у других народов Балканского полуострова. Македонский вопрос, возникший после Берлинского конгресса 1878 г., не был решен во время Балканских войн 1912 – 1913 гг., но, как многим на Балканах тогда представлялось, мог получить удовлетворительное разрешение только военным путем.

Новейшая история македонских земель является одной из самых сложных и дискуссионных проблем в европейской истории XIX – XX вв. Она вызывает большой интерес и множество противоречий не только среди балканских историков и политиков, но и во всем мире. В Европе, и особенно на Балканах, существует довольно много трудов по истории Македонии, однако большую часть из них сложно назвать объективными, поскольку они обременены политическими тенденциями и служат идеологическим оружием в борьбе за достижение узконационалистических целей. Тем не менее, и они являются ценным фактологическим материалом¹. Основными и наиболее важными источниками для объективного освещения данной проблемы остаются, все же, опубликованные архивные материалы².

Судьба Македонии в разное время рассматривалась с различных точек зрения. В начале XX в. в Болгарии и Сербии широкое распространение получило мнение, что если Македония, в случае своего превращения в автономную провинцию, захочет присоединиться к Сербии, то последняя не может согласиться на это, пока не совершится присоединение к Болгарии Адрианопольского и Константинопольского вилайетов (за исключением Константинополя и Пролитов). В случае же, если Македония изъявит желание присоединиться к Болгарскому княжеству, то оно не должно давать своего согласия до присоединения к Сербскому королевству Старой Сербии и Боснии. В том случае, если Македония захочет остаться автономной, она должна будет вступить в союзные отношения как с Сербией, так и с Болгарией. Отказ от союза повлечет раздел Македонии³.

Подобного мнения придерживался и видный деятель петроградской македонской колонии, Крсте П. Мисирков. В письмах, адресованных

им российскому министру иностранных дел С. Д. Сазонову летом 1914 г., он отстаивает идею ревизии Бухарестского мирного договора и создания автономной Македонии. К. П. Мисирков утверждал, что только автономия «избавит сербов от ненужного, бесполезного и опасного труда переделывать в Македонии славян в славян, т. е. македонских болгар в сербов и раз и навсегда направит внимание сербов на единственно целесообразную с сербской и славянской точки зрения сторону, а именно в сторону Боснии и Герцеговины и других сербо-хорватских земель, находящихся теперь под властью Австро-Венгрии. Автономия Македонии избавит Болгарию от нынешнего изолированного положения и создаст не ее западной границе – наряду со славянской Сербией, которая отказавшись от Македонии, снова стала бы дружественной Болгарии соседкой – новую родственную и безусловно дружественную Болгарии славянскую соседку – Македонию»⁴.

Разногласия между Сербией и Болгарией крылись в том, что результаты Балканских войн не отвечали предварительным условиям, по которым заключался союзный договор между ними. Болгария приобретала лишь Пиринскую Македонию, а именно три округа – Горна Джумая, Петрич и Струмица и часть Западной Фракии с ограниченным доступом к Эгейскому морю⁵, а Сербия, несмотря на свои приобретения в Македонии (52% территории), чувствовала себя ущемлено, поскольку под давлением Вены ей пришлось отказаться от выхода к Адриатическому морю. Это положение, естественно, вызывало в Белграде решимость отстоять македонские земли – так называемую «спорную зону», включавшую в себя города Скопье, Куманово, Дебр, Тетово, и значительную часть «бесспорной зоны» – около 2/3 македонских земель с городами Велес, Штип, Битоля, Прилеп и Охрид, не останавливаясь при этом перед формальным нарушением условий договора 1912 г., по которым эти территории должны были отойти к Болгарии.

Такая позиция Белграда находила поддержку у российского правительства. В Петрограде не совсем доверяли царю Фердинанду и считали недопустимым территориальное расширение Болгарии. Этим объясняется политика российского посланника в Белграде Н. Г. Гартвига, направленная на защиту сербских интересов в македонском вопросе и его стремление создать Болгарскому царству противовес в лице Сербии, которая должна была стать стражем России

на Балканах. Однако Г. Н. Трубецкой, сменивший Гартвига в 1914 г., вынужден был действовать уже иначе.

С самого начала Первой мировой войны между враждующими коалициями великих держав развернулась дипломатическая война за привлечение на свою сторону потенциальных союзников. На них посыпались с обеих сторон обещания территориальных приращений и компенсаций. С особой настойчивостью как Антанта, так и Центральный блок "обхаживали" болгарских правителей⁶. В России считали, что в новых условиях единственным средством, способным привлечь Болгарию в качестве союзницы, была бы передача ей Македонии в границах договора 1912 г. Однако все попытки зондажа Н. Г. Трубецкого по этому вопросу наталкивались на резкое сопротивление сербского премьер-министра Н. Пашича. Довольно расплывчатые уверения российского посланника в том, что Россия будет содействовать Сербии в вопросе национального объединения с австрийскими сербами, также не имели успеха⁷. 5 августа 1914 г. министр иностранных дел России С. Д. Сазонов посоветовал Н. Пашичу пожертвовать территориями в сербской Македонии (восточной ее частью до реки Вардар) в пользу Болгарии, для обеспечения хотя бы благожелательного нейтралитета последней в начавшейся войне. По словам поверенного в делах России в Сербии В. Н. Штрандтмана, Н. Пашич соглашался на некоторую коррекцию сербско-болгарской границы, полагая возможным провести ее «по ближайшему к Вардару с восточной стороны водоразделу...»⁸. Мало того, из разговоров с ним российский дипломат вынес впечатление, что «в случае получения Сербией Боснии и выхода к Адриатике она в своих уступках Болгарии пойдет дальше»⁹.

Дипломатическое давление союзников и требования территориальных уступок Болгарии заставили сербских политиков всерьез задуматься и о собственных претензиях. 29 августа заместитель Пашича по министерству иностранных дел И. Йованович отметил необходимость разработки целостной югославянской программы "в связи с вопросом о компенсации Болгарии"¹⁰.

Когда же 30 августа в адрес сербского правительства последовал уже совместный англо-русско-французский демарш аналогичного содержания (уступки Болгарии в Македонии с обещаниями компенсаций в другом месте), Пашич в ответ заявил, что "Сербия была бы расположена уступить часть своей территории после победоносной

войны держав Тройственного Соглашения, когда они диктовали бы условия мира и дали бы возможность Сербии получить сербо-хорватские территории вместе с прилегающим побережьем"¹¹.

Поначалу сербское правительство было готово "обменять" часть Македонии на территориальные приращения на севере – в Боснии и Хорватии, но с гарантированным выходом на Адриатическое побережье. Для Сербии, не имевшей свободного выхода к морю, долина реки Вардар, представляла собой стратегический единственный выход к эгейскому порту Салоники. В условиях активизации дипломатии стран Антанты с целью привлечь нейтральную Болгарию к участию в войне на своей стороне и обещаний ей обширных компенсаций в Македонии, что сопровождалось усилением давления на Сербию, – в Нише, куда в 1914 г. переехало сербское правительство, выдвигали свои контртребования – обеспечить протяженный и гарантированный выход к Адриатическому морю. Разница между болгарскими и сербскими претензиями заключалась в том, что для удовлетворения Болгарии требовалось "лишь" согласие Сербии, а для сатисфакции последней – окончательная победа держав Антанты в войне, ибо Сербия претендовала уже на австро-венгерские территории – Боснию, Хорватию, Далмацию. Поэтому, хоть союзники и настаивали на немедленном согласии Ниша на передачу македонских территорий Софии, сербы соглашались на этот геополитический обмен только после победоносной войны.

Тем временем, представители Антанты вели активные переговоры с другим кандидатом в союзники – Италией, правительство которой в качестве "цены" за возможное военное содействие Лондону, Парижу и Петрограду потребовало присоединения к ней не только итальянских провинций Австро-Венгрии (Южного Тироля и Трентино), но и обширных, населенных в основном южными славянами, территорий на восточном побережье Адриатики – области Триест, Истрии, Хорватского приморья, Далмации с островами. Кроме того, итальянские политики уже в сентябре 1914 г., выдвинули идею автономии или независимости Хорватии, что создало бы, по их мнению, идеальные условия для единоличного господства Рима в этом регионе¹².

Ноябрь 1914 г. был отмечен для Сербии резким ухудшением ситуации как на военном, так и на дипломатическом фронтах. Австро-Венгерская армия перешла в наступление; сербы оставили Валево, Обреновац, Белград. Параллельно союзная дипломатия усиливала

давление на Пашича, склоняя его пойти на территориальные уступки Софии и заручиться ее помощью. Но сербское правительство упорствовало. Тем временем активизировалась союзная помощь – боеприпасы через Грецию и Вардарскую долину стали поступать в Сербию. Успешное контрнаступление сербов, начавшееся 3 декабря, завершилось 15 декабря освобождением Белграда.

В разгар самых жестоких боев, 7 декабря, Народная скупщина Сербии принимает декларацию, в которой впервые на официальном уровне было сформулировано требование "освобождения и объединения всех наших неосвобожденных братьев сербов, хорватов и словенцев". Одно это обстоятельство уже свидетельствует о том, что характер принятого решения не мог не зависеть от военно-политической конъюнктуры. Декларация о военных целях Сербии приобрела общегославянскую окраску лишь после того, как Пашича убедили в том, что "это поможет Сербии в войне, так как вызовет выступление югославянских и иных славянских народов Австро-Венгрии"; югославянская программа сербского правительства, содержащаяся в Нишской декларации, - это "прежде всего мина для разрушения Австро-Венгерской монархии, заложенная в то время, когда никто в мире еще и не помышлял о возможности ее распада"¹³.

Нишская декларация, несмотря на все явные и скрытые мотивы ее принятия, стала "краеугольным камнем" официальной объединительной политики Сербии в военное время. Однако, эта политика являлась, с одной стороны, средством "защиты" сербского правительства от давления союзников в условиях их "торга" с Болгарией (чем больших уступок требовала Антанта в пользу болгар в Македонии, тем дальше на северо-запад ширились контрпретензии сербов); с другой стороны, такая политика являлась геополитическим "противовесом" Сербии панадриатическим устремлениям Италии, закрывающим ей выход на побережье; и, наконец, ее военно-пропагандистским инструментом в условиях открытого противоборства с Дунайской монархией.

Программа югославянского объединения, носила, по крайней мере в первые полтора года войны, больше геополитический, чем идеологический характер. Она была тесно связана с "македонским вопросом". До тех пор, пока у сербского руководства теплилась надежда на то, что при определении дельнейшей судьбы югославянских территорий Австро-Венгрии (и прежде всего

побережья) союзники учтут интересы Сербии, оно было готово пойти навстречу настойчивым просьбам из Лондона, Парижа и Петрограда.

Судя по всему, в ожидании близкого мира Сербия по-прежнему была готова уступить требованиям союзников в смысле удовлетворения болгарских притязаний в Македонии в обмен на гарантию будущего решения проблемы югославянских территорий Австро-Венгрии. Британский историк, поборник "югославянского дела" Джордж Тревельян, писал 15 января 1915 г. о своем кратком пребывании в Нише и контактах с сербским руководством следующее: "Вообще, мы можем сказать на основании многочисленных переговоров с сербами, начиная от наследника престола до менее высокопоставленных лиц, что чем больше заходит речь об экспансии в сторону Адриатического побережья и образования Югославии, тем более готовы сербы уступить Македонию – и последнее лишь по дружественному настоянию великих держав, являющихся ее союзниками"¹⁴.

О том же, что подобная комбинация с "обменом" территорий, а значит и вся югославянская программа сербского правительства к началу 1915 г. носила сугубо геополитический характер, свидетельствует хотя бы то обстоятельство, что вопрос о характере возможных взаимоотношений сербов, хорватов и словенцев в рамках такой Югославии им тогда еще вообще не рассматривался. "Вопрос о том, – доносил 26 января в МИД российский посланник в Сербии князь Т. Н. Трубецкой, – в каком отношении станет Сербия к землям, которые ей удастся приобрести, представляется еще весьма неясным для самих сербов"¹⁵.

Ситуация в Европе, между тем, менялась, и Сербию отнюдь не ожидал скорый мир. Окончательное соглашения союзников с Италией об условиях и сроках вступления последней в войну на стороне Антанты было закреплено в Лондонском четырехстороннем договоре, подписанном 26 апреля 1915 г. Договор предусматривал присоединение к Италии, кроме итальянских провинций Австро-Венгрии, также Истрии и Далмации. Сербии гарантировался только выход к морю (узкий и крайне неудобный) и обещалась Босния и Герцеговина. Хорватии предполагалось объявить независимой как от Австро-Венгрии, так и от Сербии.

В Нише слухи о территориальных претензиях Италии, выдвинутых на переговорах с Антантой, вызвали негативную реакцию. Сербское правительство возложило все надежды на Россию. Но надеяться на

решительное противодействие Петрограда союзникам в адриатическом вопросе было бы достаточно наивным. Союзники продолжали оказывать на Сербию давление, вынуждая ее пойти на уступки Болгарии в Македонии¹⁶. И это давление постоянно усиливалось, поскольку страны Антанты желали во что бы то ни стало втянуть Софию в войну на своей стороне.

Сербия оказалась, таким образом, между двух огней. С одной стороны, союзники требовали от нее немедленной передачи Македонии болгарам, причем с Вардарской долиной – единственной удобной артерией, связывающей страну с морем. А с другой, соглашаясь на большинство требований Италии. В отношении же Ниша они ограничивались туманными обещаниями «обширных территорий и выхода на Адриатическое море». В такой ситуации позиция сербского правительства не могла не измениться. Премьер-министр Н. Пашич заявил, что «многие в Сербии предпочтут сохранить старое, чем приобрести новое»¹⁷.

3 августа 1915 г. последовал очередной совместный демарш теперь уже четырех стран Антанты с требованием уступить Македонию. Пашич наотрез отказался приступить к обработке общественного мнения в нужном для союзников духе, полагая их требование "неприемлемым". Неоднократные и довольно длительные переговоры получили надежду на благополучное завершение лишь после подключения к ним держав-союзниц, предложивших Сербии взамен Македонии план территориальных приращений. 16 августа Антанта заявила о намерениях обеспечить Сербии часть побережья Адриатического моря, присоединить Боснию и Герцеговину, Срем до линии Дравы и Дуная с Земуном и Бачкой. Не имея особого доверия ни к Болгарскому царству, ни к Антанте, сербское правительство под нарастающим давлением – королю Петру были направлены личные обращения российского императора, английского и итальянского королей, президента Франции – должно было, все же, уступить. Однако, давая свое согласие на передачу Болгарии македонских земель в границах 1912 г., сербское правительство выдвинуло ряд дополнительных условий.

Сербия соглашалась с уступкой Македонии при условии «формального обещания союзных держав в том, что Хорватия с городом Риекой (Фиуме) будут объединены с Сербией; словенские земли будут освобождены и получают право на свободное самоопределение; и к Сербии будет присоединена западная часть

Баната, совершенно необходимая для обороны столицы и Моравы»¹⁸. Кроме того, сербское правительство требовало, чтобы г. Прилеп был оставлен Сербии, г. Скопье и Овче поле ограждены были стратегической линией, а общая граница с Грецией начиналась бы с высоты Пелистера и Суха-планины, продолжаясь к западу до пункта, который будет определен впоследствии. Уступка Македонии предполагалась «как только Сербия вступит во владение обещанными ей территориями, а равно теми, которые упомянуты выше», а также после того, как будут улажены все вопросы относительно прав и интересов сербского населения, проживающего в Македонии¹⁹.

Подобные требования Сербии не могли удовлетворить союзников, и означали осложнение процесса переговоров. Тем не менее, Антанта 1 сентября 1915 г. заявила Софии о гарантированной передаче ей Македонии в границах 1912 г. Однако, все эти планы потерпели поражение. Длительные заигрывания союзников с Болгарией и весьма циничная "торговля" с ней сербской частью Македонии привели к результатам, прямо противоположным ожиданиям союзников. 5 октября 1915 г. массивной артиллерийской подготовкой началось наступление Болгарии в составе держав Четверного союза на Сербию²⁰.

Причины случившегося следует искать, как считают одни, в просчетах союзной дипломатии. Болгары с лета 1915 г. проводили неприкрытые военные приготовления, в конечной цели которых не приходилось сомневаться. Категорически запретив Н. Пашичу какие-либо превентивные действия против Софии, С. Д. Сазонов был искренне удивлен, когда «Болгария не испугалась угрозы войны с Россией и сама напала на Сербию»²¹. «Вся последующая трагическая и драматическая эпопея сербской армии, прошедшей с огромными потерями через Албанию, все ужасы голода и истощения, занятие Сербии неприятельскими войсками – все это, несомненно, последствия несчастного решения Сазонова воспрепятствовать нападению Сербии на Болгарию»²². По мнению Г. Н. Трубецкого, выступление Болгарии на стороне Центральных держав произошло не вследствие дипломатических ошибок, но по гораздо более глубоким причинам: «...Болгары понимали, что если Россия закрепится в Константинополе, то конец их гегемонии на Балканах. Они уже не в состоянии будут посягать на своих соседей»²³.

Еще одной причиной провала попыток союзной дипломатии привлечь на свою сторону Болгарию была бескомпромиссность

Италии в стремлении добиться максимального удовлетворения своих геополитических претензий. Это породило ответную реакцию сербского правительства – столь же бескомпромиссную в отстаивании Вардарской Македонии.

Бывший российский посланник в Софии А. А. Савинский уже в 1916 г. высказывал мнение предложить Болгарии Македонию по линии 1912 г. или до Вардара, а также обещать часть Фракии в обмен на выступление на стороне Антанты²⁴.

Позднее, в 1917 г., российский посланник в Стокгольме А. Неклюдов, в своих размышлениях пошел еще дальше. По его мнению, переход Болгарии на сторону России заставил бы Турцию капитулировать. И плата за такой переход должна была включать в себя не только закрепление за Болгарией Македонии в границах 1912 г., но и передачу Пирота и части Добруджи, а также Кавалы, Солуны и Адрианополя²⁵.

Понятны и логичны мотивы резкого поворота Сербии от готовности территориального обмена к отмене всех предыдущих обещаний и сохранению статус-кво. При подписании Лондонского договора с Италией Антанта пошла навстречу последней и уступила почти все восточно-адриатическое побережье, поэтому соглашение сербов о передаче Македонии означало бы для них изоляцию и закрытие пути в Салоники. При этом, любое болгаро-итальянское соглашение могло бы лишить Сербию свободного выхода к морю. Македония долгое время была разменной монетой в дипломатических торгах великих держав, каждая из которых преследовала собственные цели на Балканах, зачастую накладывавшиеся на непростые взаимоотношения среди самих балканских государств, активно добивавшихся своих территориальных целей в Македонии и утверждению себя в роли балканского лидера.

Примечания

¹ *Църнушанов К.* Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. – С., 1992; *Даскалов Г.* Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. Историко-демографско изследване (1900 - 1990). – С., 1996; *Шумков С., Чакалов Г.* Македонският въпрос и неговото праилно разрешаване. – С.: Орбел, 2005; *Марков Г.* Българите в балканския съюз срещу Османската империя 1912 - 1913. – С., 1989; *Macdermott M.* Freedom or death. The life of Gotse Delchev. – London, 1978 и др.

- ² *Маджаров М. И.* Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. – С., 1932; *Македония*. Сборник от документи и материали. – С., 1978; *Македонски глас*. Орган на привржаниците на независна Македонија 1913 - 1914. – Скопје, 1968.
- ³ *Косик В. И.* Проблема Македонии и балканские государства в кон. XIX – нач. XX вв. // *Македонско-руските врски во XIX – нач. на XX вв.* – Скопје, 1996. – С. 86.
- ⁴ *Исаева О. Н.* Новые материалы о жизни и деятельности К. Мисиркова // *Славянский сборник*. – Саратов: СГУ, 2001. – Вып. 6. – С. 68.
- ⁵ *Катарциев И.* Македонското национално прашање меѓу двете светски војни: в 2 т. – Скопје, 1977. – Т. 1. – С. 11.
- ⁶ *Шемякин А. Л.* Между Вардаром и Ядром. Македония в геополитических планах Сербии (1914-1915 гг.) // *Македонско-руските врски во XIX – нач. на XX вв.* – Скопје, 1996. – С. 197.
- ⁷ *Трубецкой Г. Н.* Русская дипломатия в 1914-1917 гг. Война на Балканах. – Монреаль, 1983. – С. 70-72.
- ⁸ *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. 1878-1917.* – М.-Л., 1935. – (Далее – МОЭИ). – Сер. III. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 18.
- ⁹ *Там же.* – С. 19.
- ¹⁰ *Митровић А.* Србија у првом светском рату. – Београд, 1984. – С. 142.
- ¹¹ *МОЭИ.* – Сер. III. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 198.
- ¹² *Там же.* – С. 356-357.
- ¹³ *Шемякин А. Л.* Между Вардаром и Ядром. Македония в геополитических планах Сербии (1914-1915 гг.) // *Македонско-руските врски во XIX – нач. на XX вв.* – Скопје, 1996. – С. 201.
- ¹⁴ *Ллойд-Джордж Д.* Военные мемуары. – М, 1934. – Т. 1-2. – С. 280.
- ¹⁵ *МОЭИ.* – Сер. III. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 112.
- ¹⁶ *Нотович Ф. И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – М.-Л., 1947. – С. 439-440.
- ¹⁷ *МОЭИ.* – Сер. III. – Т. 7. – Ч. 2. – С. 296.
- ¹⁸ *Шкундин Г. Д.* Болгарская дилемма в дипломатической стратегии Антанты (октябрь 1915 г.) // *Первая мировая война. Пролог XX века.* – М., 1998. – С. 180.
- ¹⁹ *МОЭИ.* – Сер. III. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 191.
- ²⁰ *Трубецкой Г. Н.* Русская дипломатия в 1914-1917 гг. Война на Балканах. – Монреаль, 1983. – С. 145-150.
- ²¹ *Михайловский Г. Н.* Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914-1920. – М., 1993. – С. 130.
- ²² *Там же.*
- ²³ *Трубецкой Г. Н.* Русская дипломатия в 1914-1917 гг. Война на Балканах. – Монреаль, 1983. – С. 237.
- ²⁴ *Косик В. И.* Проблема Македонии и балканские государства в кон. XIX – нач. XX вв. // *Македонско-руските врски во XIX – нач. на XX вв.* – Скопје, 1996. – С. 89 – 90.

²⁵ Там же. – С. 91.

Резюме

Гурінова О. М. *Вардарська Македонія в геополітичних планах Сербії у 1913-1915 рр.*

Стратегічне положення Македонії змушувало всі балканські країни вести боротьбу за її землі протягом двох Балканських війн 1912-1913 рр. Така ситуація залишилася незмінною і з початком Першої світової війни. В нових умовах між ворогуючими коаліціями великих держав розгорнулася боротьба за потенційних союзників. Країни Антанти вважали, що єдиним засобом, здатним притягти Болгарію на свій бік в якості союзниці, має бути передача їй Македонії у кордонах 1912 р., тобто тієї частини, що за Бухарестським миром 1913 р. належала Сербії. Сербія була готова поступитися частиною Вардарської Македонії на користь Болгарії, як того вимагали союзники по Антанті, але за певних умов, а саме: коли буде вирішуватись подальша доля південнослов'янських територій Австро-Угорщини, особливо Адріатичного узбережжя, Антанта зважить на сербські інтереси. Та коли при підписанні Лондонського договору з Італією Антанта пішла назустріч останній і поступилася майже всім східно-адриатичним узбережжям, Белград, скасувавши попередні обіцянки, різко змінив орієнтацію, з якої він так і не звернув аж до нападу Болгарії у жовтні 1915 р.

Елкин А. И.

РУССКАЯ ЭМИГРАНТСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ПОЛЬШЕ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Массовая эмиграция из бывшей Российской империи явилась результатом революционных катаклизмов и особенно кровопролитной Гражданской войны. Она насчитывала примерно 1,5-2 млн. человек. Значительное количество беженцев оказалось на территории Польши. В 20-30-е годы XX в. их цифра составляла 50-60 тыс. человек, а по некоторым данным даже 100 тыс. человек¹. Среди них значительный процент составляли лица со средним и высшим образованием². Отечественные и зарубежные исследователи уделяли достаточное внимание судьбам и деятельности российских интеллектуалов в Болгарии³, Югославии⁴ и особенно в Чехословакии⁵.

Но жизненные перипетии, стремление реализовать себя эмигрантской интеллигенцией в Польше еще не стали предметом

специального исследования. В силу отмеченных причин в статье предпринимается попытка восстановить этот пробел и рассмотреть вклад русских эмигрантов в работу школы и высших учебных заведений.

Несмотря на то, что первоначально свое пребывание за границей они считали временным явлением и рассчитывали на быстрое возвращение на Родину, тем не менее, эмигрантские организации сразу же принимают меры для того, чтобы дети беженцев могли продолжить свое обучение и получить начальное или среднее образование. Уже в 1920 году в Варшаве функционировала школа-приют и гимназические курсы⁶.

По мере того как сидение на чемоданах закончилось, перспектива более длительного пребывания на чужбине поставила перед беженцами задачу создания начальной и средней школы за рубежом. 2-7 апреля 1923 г. в Праге состоялся 1-й съезд деятелей начальной и средней школы за границей. На нем присутствовало 73 делегата из 12 стран. За рубежом в это время обучалось в школах различного типа около 8000 детей и участвовало в учебном процессе 800-900 педагогов. Этот форум восстановил традицию проведения русских учительских съездов. В СССР, где шел процесс строительства новой пролетарской школы, оценили попытки создания эмигрантской школы, как судорожные потуги создать какую-то доктрину, сказать какие-то новые слова в педагогике. В его работе приняла участие делегация из Польши: профессор Д. М. Сокольников, Н. А. Азаревич, Думанский, А. Шивцев, Е. И. Четет, профессор А. Д. Григорьев, В. У. Туркевич, Н. А. Липеровский, И. Ф. Голубовский⁷. На съезде Д. М. Сокольников выступил с докладом «Русская школа в Польше», где показал процесс ликвидации русской школы и ее полонизацию⁸.

Кроме того Д. М. Сокольников работал в комиссиях съездов (1923, 1925) по созданию учебных планов и программ для зарубежной русской школы⁹. При обсуждении программы по русскому языку и литературе Д. М. Сокольников проводил тезис о невозможности поставить знак равенства между историей русской литературы и собственно литературой, возражая против предания ей служебной роли¹⁰.

Предметом его особого внимания являлась методика преподавания физико-математических предметов в русской средней школе¹¹. Профессор Д. М. Сокольников, проживая на территории Польши (г. Острог), пытался привлечь внимание эмиграции и европейской

общественности к ситуации, в которой оказалась русская школа и русский учитель¹². Он показал не только ее катастрофическое состояние в стране, но и делился собственным опытом участия в ее строительстве за рубежом. Из-за цензуры в Польше ему печататься приходилось в Праге и Париже. Д. М. Соколов, по специальности инженер-радиотехник, был пионером преподавания радиотехники в польских школах, а также возглавлял государственный телекоммуникационный институт в Варшаве в межвоенный период¹³.

Польская администрация в своей деятельности осуществляла политику государственной ассимиляции, где важное значение уделялось польской школе. Причем образование превратилось в политический фактор. Поэтому все имевшиеся в стране частные школы, должны были постепенно исчезнуть при намеренном ограничении (вплоть до закрытия), их деятельности со стороны государства. Поскольку частное образование законом о школе (1924 г.) разрешалось, то следовало организовать так количественно и качественно государственное образование, чтобы общественная школа стала нужной, а частная – нет.

Поскольку власти официально утверждали, что русских в Польше нет, то русские школы в стране могли существовать только как частные, они не получали правительственных дотаций и не имели права выдавать аттестаты зрелости (матуру), а без них невозможно было поступить в польские вузы. Это была сознательная политика, направленная на то, чтобы ограничить получение русскими высшего образования в Польше. В создавшейся ситуации возникла острая необходимость решить вопрос, связанный с выдачей аттестатов. Отличительной чертой русской эмиграции явилось то, что оказавшись за границей, она сразу же начала работу по созданию общественных организаций. В результате очень быстро возникли: общество русских ученых в Югославии и русские Академические группы в Германии, Болгарии, Англии, Италии, Константинополе, Франции, Латвии, Швеции, Швейцарии, Финляндии, Эстонии и Чехословакии. На первом съезде русских академических организаций, состоявшемся в Праге в 1921 году, эти организации объединились в союз, правление которого находилось в Праге¹⁴. В Польше Русская академическая группа появилась в 1921 году и занималась, в силу сложившихся обстоятельств, проведением экзаменов на аттестат зрелости. Однако ей часто приходилось сталкиваться с противодействием польских

властей. В 1924 г. деятельность экзаменационной комиссии академической группы запретили на том основании, что последняя не имеет устава. Русский Попечительный Комитет (РПК) по просьбе группы добился в Министерстве народного просвещения разрешения на открытие комиссии при РПК. Такая комиссия вскоре появилась, и возглавил ее В. Д. Сокольников¹⁵. И, тем не менее, в марте 1925 года власти привлекли к суду представителей Русской академической группы по обвинению «в открытии без соответствующего разрешения учебного заведения». 8 человек членов группы оштрафовали¹⁶.

Посредником между Министерством просвещения и обвиняемыми выступил знаменитый юрист, бывший декан юридического факультета Петербургского университета, профессор Варшавского университета Л. Петражитский.

Преодолевая препятствия, академическая группа проводила экзамены и выдавала свидетельства об окончании русской средней школы. Эти документы не давали возможности поступать в польские вузы, но их обладатели могли продолжить свое образование в высших учебных заведениях Германии, Франции, Чехословакии. Таким образом, русская академическая группа в Польше занималась, главным образом, проблемами школы, в то время как в других славянских странах – учеными и студентами. Так, в Болгарии действовала академическая группа, в которую входили русские профессора Софийского университета и другие эмигранты, преподававшие ранее в российских вузах. Согласно уставу группы, одной из ее важнейших задач являлось «оказание поддержки молодым силам русской науки»¹⁷. Аналогичные задачи решала русская академическая группа в Чехословакии, преобразованная из Комитета по обеспечению русских студентов¹⁸. Русская академическая группа в ЧСР организовала защиту диссертаций на соискание ученых степеней, проводила научные диспуты, принимала экзамены за курс историко-филологических факультетов российских вузов¹⁹. Подводя итог деятельности русской академической группы в Польше, трудно согласиться с мнением бывшего ректора Московского университета и профессора Карлова университета (Прага) М. М. Новикова, что деятельность академической группы в Польше в конце 20-х годов замерла. Работа группы продолжалась, но таким размахом как в Софии или Праге не отличалась, а самое главное, решала иные задачи²⁰. Отличительной особенностью русской эмиграции являлась тяга к перемене мест, что определялось политическими,

экономическими и бытовыми причинами. Показательна в этом отношении судьба философа и педагога С. И. Гессена (1870-1950 гг.). Оказавшись в эмиграции, он стал профессором Русского научного института в Берлине, а потом профессором Русского педагогического института в Праге. В 1934 г. профессор перебирается в Польшу, где трудится в вузах Варшавы и Лодзи²¹. Он оказался одним из основоположников педагогического движения русской эмиграции. С. И. Гессен активно участвовал в становлении эмигрантской школы, создании профессиональных организаций ученых, студенчества, учителей, изданий русских педагогических журналов («Русская школа за рубежом»). Известность среди педагогов европейских стран ему принесли переводы его «Основ педагогики», в том числе и в Польше. В предвоенной Польше увидели свет его работы «Школа и демократия на переломе», «О противоречиях и единстве воспитания»²².

В результате добровольной эмиграции оказалось изгнано советской властью, большое количество русских ученых, рассеянных в различных регионах мира.

В результате экспатриации инакомыслящей интеллигенции из страны в 1922 г. За границей оказалось свыше 200 человек. Ее главной причиной являлось то, что власти предприняли попытку установить жесткий идеологический контроль, изгнав из страны интеллектуальную элиту – тех лиц, что могли свободно и самостоятельно мыслить, а также критиковать существующий режим²³. Точное количество работников высшей школы, оказавшихся за рубежом, определить трудно, но согласно анкетированию, проведенному Русским научным институтом в Белграде в 1931 г. удалось установить наличие за рубежом России 472 русских ученых. Среди них имелось пять академиков и около 140 профессоров российских университетов и специальных высших учебных заведений²⁴. Некоторые исследователи, в частности, Е. Г. Оссоцкий, отмечает, что количество лиц, связанных с высшей школой составляло около 2 тыс. человек²⁵. Реализовать свой научный потенциал они могли, работая в вузах страны пребывания, что являлось редким явлением или создавая свои русские учебные заведения. Всего их было открыто в различных странах свыше 30²⁶. Несмотря на сложную ситуацию в Польше, в различных польских научных учреждениях получили работу довольно много русских ученых, но большинство из них имело польские корни и после приезда в страну прибывшие получили польское гражданство. В том числе известный

специалист по классической филологии академик Ф. Ф. Зелинский, юрист Л. И. Петражитский, зоологи Ю. А. Спичаков и И. Я. Тур, агроном И. П. Жолчинский²⁷. Профессору Ф. А. Спичакову почти одновременно предложили занять кафедру рыболовства в институте опытной агрономии и Краковском университете. Ученый избрал университет²⁸. К сожалению, для русских ученых, оказавшихся в Польше и не имевших польского гражданства дорога в вузы страны была закрыта. Ученые могли довольствоваться, в лучшем случае, только работой в русских частных или реже польских гимназиях. Так, в Варшавской русской гимназии преподавал профессор В. А. Рутнов, русскую словесность здесь же читал бывший профессор академии генерального штаба Магницкий²⁹.

В славянских странах: в Болгарии, Сербии и особенно Чехословакии русские ученые оказались интегрированными в рамки официальной интеллектуальной и научной жизни этих стран, в 1923/24 учебном году в Белградском университете преподаватели из России на техническом факультете составляли 40% от общего числа профессоров³⁰. Чехословацкое правительство решило использовать высокий научный потенциал русских ученых для повышения уровня образования и науки в стране. В рамках «русской акции» в ЧСР пригласили 50 профессоров, а потом их количество выросло более чем в два раза³¹.

В Польше же вопрос о русских эмигрантах сознательно усложнялся с целью выдавливания нежелательного элемента из страны, особенно русской интеллигенции³². Политика польских властей и бытовые условия стали причиной того, что около 10 профессоров покинули Польшу и уехали в другие страны³³.

Особенностью эмиграции в Польше как уже отмечалось, являлось наличие в ее рядах большого количества интеллигенции. В Варшаве, где проживало в середине 20-х годов XX века примерно 2-2,5 тыс. человек, интеллигенция составляла большинство. В условиях Польши она естественно не могла реализовать свои знания, умения и навыки не могла и вынуждена оказалась довольствоваться черной, неквалифицированной работой.

Польские власти, осуществляя стратегический курс на интеграцию украинцев, белорусов и русских в польское государство, а также для усиления контроля над подготовкой кадров для Польской Православной Церкви, дали согласие на открытие в 1925 г. Православного богословского факультета в Варшавском университете.

В стране насчитывалось 4,5 млн. православных. На факультете вместе с греками, украинцами трудились и русские преподаватели. Среди них самой известной фигурой являлся Н. С. Арсеньев (1888-1977) философ, богослов, культуролог, приват-доцент кафедры западноевропейской литературы МГУ (1914-1918), профессор кафедры сравнительной истории религий Саратовского университета (1918). Оказавшись в эмиграции, он с 1920 по 1944 год являлся профессором русской литературы Кенигсбергского университета и одновременно в 1926-1938 гг. профессором богословия Варшавского университета³⁴. Ежемесячно по 3-4 раза Н. С. Арсеньев ездил из Кенигсберга в Варшаву. Утомительные поездки по железной дороге продолжались по 11 часов с несколькими пересадками. Наряду с учебной работой, он активно участвовал в экуменическом движении, в частности, присутствовал на заседаниях Лозаннской и Эдинбургской конференций, являлся сторонником единения православия с католицизмом и протестантизмом³⁵. Н. С. Арсеньев активно занимался научной работой. По подсчетам автора статьи им опубликовано в 20-30-е годы свыше 100 работ, статей, из них 18 монографий³⁶. На богословском факультете трудился и бывший приват-доцент Московского университета, профессор М. В. Зазыкин. Главным объектом его научной деятельности являлся жизнь и пастырская деятельность патриарха Тихона. В 20-30-е годы им опубликовано около 30 научных работ³⁷.

Даже в тех редких случаях, когда имело место приглашение маститого русского ученого на работу на Богословском факультете, то он часто отказывался от предложенного места, ибо его не устраивала польская национальная политика и отношение к Православной Церкви, а не социально-бытовые условия.

Показателен в этом отношении пример Н. О. Лосского – доктора философии Московского университета, профессора философии Петроградского университета, высланного из России и проживавшего с 1922 по 1945 год в Праге и Братиславе. В марте 1925 г. его пригласили прочитать несколько лекций в Польском философском институте. Во время пребывания в Варшаве с ним велись переговоры о том, чтобы он возглавил кафедру философии на православном Богословском факультете в Варшавском университете. Однако, вспоминает Н. О. Лосский: «Уже едучи в Варшаву, я решил, что никоим образом не приму этого предложения. Я понимал,

что в Варшаве мое положение невыносимо трудное. Польское государство оказалось крайне нетерпимым в отношении к Православию и русской народности. ... Несмотря на мою симпатию к польскому народу и признании его высоких духовных достоинств, все это шло вразрез с моим русским национальным сознанием»³⁸.

Можно констатировать, что учебная и научная работа русской эмигрантской интеллигенции протекала в Польше в особых условиях. На нее влияли различные факторы: политика властей, особенно местных, экономическая ситуация в стране, численность и состав эмиграции, различные ограничения, касающиеся деятельности эмигрантских организаций. Естественно, что эта работа не отличалась размахом как в других славянских странах, но приобрела некоторые специфические черты. Вся учебная и научная деятельность преследовала цель дать возможность получить образование эмигрантской молодежи и по мере возможности пытаться продолжать научную работу, начатую в России.

Примечания

¹ Раев М. Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939. – М., 1994.

² Ковалевский П. Е. Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920-1970). Paris, 1971.

³ Горяинов А. Н. Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии до начала 30-х годов XX века // Славяноведение. – 1994. - № 4. – С. 23-34; Бирман М. А., Горяинов А. Н. Российские интеллектуалы–эмигранты в Болгарии // Н и Н. – 2002. № 1. – С. 173-193.

⁴ Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919-1945. – Харьков, 1996.

⁵ Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. – 1993. - № 4. – С. 28-39; Серапионова Е. П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы). – М., 1995.

⁶ Свобода (За свободу). – 1920.28.7.

⁷ Русская школа за рубежом. – Прага, 1923. – Кн. 1. – С. 114.

⁸ Сокольников Д. М. Русская школа в Польше // Русская школа за рубежом. – Прага, 1923. – Кн. 2,3. – С. 123-129.

⁹ Оссовский Е. Образование и педагогическая мысль Российского Зарубежья // Педагогика. – 1995. - № 3. – С. 41-51.

¹⁰ Там же. – С. 51.

¹¹ Сокольников Д. М. О преподавании физико-математических наук в русской средней школе // Русская школа за рубежом. – Прага, 1923. - Кн. 4. – С. 85-98;

Соколыцов Д. М. О преподавании физико-математических наук в русской средней школе. – Прага, 1923. – Кн. 5-6. – С. 73-87.

¹² Соколыцов Д. М. Положение русской школы в Польше // Современные записки. – Париж, 1924. – Т. 18. – С. 419-428; Соколыцов Д. М. Польша // Русский учитель в эмиграции. – Прага, 1926. – С. 143-158.

¹³ *Encyklopedia Warszawy*. – W., 1994. – С. 973.

¹⁴ Новиков М. М. Русская научная организация и работа русских естествоиспытателей за границей. – Прага, 1935.

¹⁵ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 27.

¹⁶ Там же. Ф. 5857, оп. 1, д. 2, л. 94.

¹⁷ Горяинов А. Н. Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века) // Славяноведение. – 1994. - № 4. – С. 28.

¹⁸ Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Славяноведение. – 1991. - № 6. – С. 28.

¹⁹ Серапионова Е. П. Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы). – М., 1995. – С. 130; Лосский Б. В Русской Праге (1922-1927) / Былое. – Т. 16. – М.:СПб., 1994.

²⁰ Новиков М. М. Русская научная организация и работа русских естествоиспытателей за границей. – Прага. – 1935. – С. 5.

²¹ Гуль Р. Я унес Россию. В 3 т. Россия и Германия. Т. 1. – М., 2001. – С. 99.

²² Оссовский Е. Г. С. И. Гессен: странности судьбы // Педагогика. – 1996. - №6. – С. 57-59; Богуславский М. В. Философия образования в трактовке мыслителей российского зарубежья // Педагогика. – 2000. - № 6. – С. 66-73.

²³ Главацкий А. С. «Философский пароход: год 1922-й. Историографические этюды. – Екатеринбург, 2002.

²⁴ Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом (1920-1930). Выпуск 1. – Белград, 1931.

²⁵ Оссовский Е. Г., Левкина В. А. Русская высшая школа и студенчество в эмиграции (20-40-е гг. XX в.) // Педагогика. – 1999. - № 4. – С. 95-102.

²⁶ Там же. – С. 99.

²⁷ Новиков М. М. Русская научная организация... – С. 19.

²⁸ Свобода (За свободу, 1925. 14.4.

²⁹ Варшавское слово.1920. 5.3.

³⁰ Алексеева Е. В. Русские интеллектуалы в научной жизни Белграда // Славяноведение. – 1999. - № 4. – С. 58-63.

³¹ Русская эмиграция в Чехословакии: образование, наука, просвещение // Педагогика. – 1995. - № 3. – С. 51-55.

³² Симонова Т. «Мы бесподанные безгосударственники...» Россияне в межвоенной Польше // Родина. – 2007. - № 12. – С. 75-81.

³³ Свобода (За свободу, 1925. 27.4.

³⁴ Арсеньев Н. С. Дары и встречи жизненного пути. – Frankfurt/Main, 1974. – С. 190.

³⁵ *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья.* – М.,1997. – С. 40-41; *Струве Г.* Русская литература в изгнании. – Париж – Москва, 1996.

³⁶ *Материалы для библиографии...* 1931. – С. 18-21; *Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом (1930-1940). Выпуск 2. Часть 1.* – Белград, 1941. – С. 30-34.

³⁷ *Материалы для библиографии...* Часть 1. – 1931. – С. 93; 43; *Материалы для библиографии...* Часть 2. – 1941. – С. 139-140.

³⁸ *Лосский Н. О.* Воспоминания. Жизнь и философский путь // Вопросы философии. – 1991. - № 12. – С. 92-153.

Резюме

Йолкін А. І. Діяльність російських інтелектуалів-емігрантів у Польщі в 20-30-і роки ХХ століття

Стаття присвячена розгляду внеску російських емігрантів у навчальну і наукову працю біженців. Автор показує, що проблема російських емігрантів у Польщі свідомо ускладнювалася владою з метою видавлювання небажаного елемента з країни, зокрема, російської інтелегенції. В умовах Польщі вона природно не могла реалізувати свої знання, уміння і навички і змушена була задовольнитися некваліфікованою працею. Польська національна політика і побутові умови стали причиною того, що багато російських інтелектуалів залишили країну.

Ченчик Д. В.

СТАНОВЛЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ ФЕДЕРАЛИСТСКИХ ДВИЖЕНИЙ В 1945 – 1947 гг.

Поступательное развитие региональной экономической интеграции привело к учреждению в 1992 г. Европейского союза (ЕС), основанного на единой системе ценностей – поощрения демократии и свободного рынка. Одним из возможных и желанных направлений дальнейшего институционального развития ЕС всегда считались идеи федерализма, связанные с ограничением национального суверенитета и передачи части полномочий на наднациональный уровень. Немаловажную роль в становлении этого течения сыграли первые послевоенные годы, когда происходил численный рост и усиление влияния различных федералистских организаций.

В исторической науке стран СНГ этим вопросам практически не уделялось внимания, за исключением работ И. С. Пиляева¹ и

В. А. Артемова², затрагивающих частные аспекты деятельности отдельных федералистских организаций. В западной историографии данная проблематика также интересовала ограниченное число ученых – Х. Брюгманса³, В. Липгенса⁴, В. Лота⁵, Дж. Пиндера и Р. Майне⁶ из-за чего некоторые сюжеты, касающиеся становления и развития федерализма в 1945 – 1947 гг., не получили должного освещения.

Цель настоящей статьи – раскрыть основные вехи становления федералистских движений и направления их деятельности в 1945-1947 гг.

Сразу после окончания Второй мировой войны и провала планов создания региональных федераций в освобожденной Европе наблюдалось снижение активности возникших ранее федералистских организаций. Связано это было с тем, что с восстановлением западноевропейских правительств и перемещением центров мировой силы из Европы в Америку (США) и Евразию (СССР), они потеряли возможность влиять на развитие событий. Острая нехватка финансовых средств также способствовала упадку федералистского движения.

Однако к началу 1946 г. ситуация начала меняться по нескольким причинам. Во-первых, из эмиграции в европейские страны возвращались приверженцы федерализма, которые основывали новые движения. Во-вторых, слабый прогресс в решении насущных европейских проблем и неспособность национальных правительств прийти к соглашению по будущему Европы, рост конфликтного потенциала между бывшими союзниками по антигитлеровской коалиции, и, соответственно, опасность разделения Европы на два противоборствующих блока способствовали усилению федералистских настроений среди части европейского политикума. Европейская федерация дала бы, по их мнению, пример для консолидации мира и расширения полномочий ООН, создав образец регионального порядка, который устранил опасность конфронтации мировых держав в Европе. Первоочередной задачей в это время становится координация действий национальных федералистских движений и установление контактов между ними. 27 мая 1946 г. в Базеле состоялась встреча сопредседателей швейцарского «Европа-союз» Л. фон Фасзенхове и Х. Бауэра с главой итальянского Движения европейских федералистов У. Кампаньоло. Ими был разработан проект «Европейского союза» и принято решение о созыве конференции во второй половине 1946 г.⁷

Конференція відкрилась 15 вересня в г. Гертенштейне (Швейцарія). Прийняв в неї участь приїхали делегати з 14 країн загальною кількістю 78 учасників. На неї розглядалися наступний круг питань: про створення об'єднаного федералістського руху, Сполучених Штатів Європи як першого кроку до створення світової федерації, про рішення німецької проблеми в межах європейської федерації, про принципи внутрішнього федералізму.

Результатом стало прийняття 21 вересня програми федералістів. Х. Брюгманс, лідер федералістів Нідерландів, представив проєкт загальних принципів федералізму. Текст ухилявся від політичних деталей, не даючи визначень наднаціональним установам і не пропонуючи послідовності дій, переконуючи в необхідності федералізації Європи як акту демократичного самозбереження і запоруки миру на континенті. В програмі говорилося про необхідність передачі національними державами частини свого суверенітету в економічній, політичній і військовій сферах на користь європейської федерації (стаття 4). Всі європейські народи закликалися підтримувати створення такого федерального союзу, який буде здатний вирішувати спірні питання і зможе організувати планове відновлення їх економік (статті 2 і 8). Статті 6 і 7 вимагали захисту громадянських прав, а також уваги до малим націям Європи. Європейський союз оголошувався відкритим для всіх народів, які усвідомлюють себе європейцями, відповідають демократичним критеріям і визнають основні принципи федералізму (стаття 5); відмовляються від політики сили, не бажаючи бути при цьому інструментом в руках якоїсь третьої сторони (стаття 9). Підкреслювалося також, що Європейська Спільнота стане необхідною і суттєвою складовою частиною світового союзу в межах ООН і утворить регіональне об'єднання, згідно статті 52 Уставу цієї організації (стаття 3)⁸. Щодо німецької проблеми відзначалося, що її можливо вирішити на основі рівноправ'я сторін в єдиній Європі, без ущемлення інтересів німецького народу. Отримавши відомість як «Гертенштейнська програма», цей документ визнавався в подальшому всіма європейськими рухами федералістів як теоретичне обґрунтування ідей федералізму. Другим результатом конференції стало намір створити загальноєвропейський рух, для якого був обраний тимчасовий президіум на чолі з Х. Брюгмансом.

Однако не только собравшиеся в Гертенштейне организации предпринимали шаги по налаживанию контактов между федералистами. Английский Федеральный Союз, под руководством мисс Ф. Л. Джоузи с начала 1946 г. также занимался подготовкой международного съезда единомышленников. Результатом их работы стало проведение конференции в Люксембурге в октябре 1946 г. Общее число делегатов достигло 76 из 12 стран⁹.

В первый же день работы конференции, 14 октября, четко обозначились две группы: симпатизирующие европейской федерации в лице голландской, французской и частично английской делегаций и сторонники мирового правительства во главе с британцем-лейбористом Р. Осборном и американцем М. Набитчем. Первые были убеждены, что европейская федерация станет существенной частью мировой федерации, и этот тезис должен лечь в основу будущей деятельности. Вторые же боялись, что конференция, приняв такую целевую установку без основания всемирной организации федералистов, не достигнет желаемого результата. Напряженные дебаты привели к образованию сначала двух комиссий, а затем и двух организаций: Движения за создание мирового федерального правительства с временным секретарем Т. Гриссемером (США), в задачу которого входила подготовка всемирного конгресса сначала в Нью-Йорке, а затем в Женеве, и Совета европейских федералистов, куда вошли по одному представителю от каждого европейского движения (на 15 декабря было назначено его первое заседание)¹⁰. Выработать программу, подобную Гертенштейнской, из-за разногласий в позициях участники не смогли, что снижало вес Люксембургской конференции.

Однако она все же стала еще одним важным шагом на пути создания общеевропейского движения федералистов. Связано это было с тем, что организаторы совещаний в Гертенштейне и в Люксембурге из-за почтовых, транспортных и финансовых проблем практически ничего не знали друг о друге. Этим и объясняется то обстоятельство, что оба собрания прошли с разницей в месяц. Но на последнем присутствовало несколько человек, которые посетили оба съезда. Это помогло установить контакты между обеими группами федералистов. Как следствие, 9 декабря 1946 г. на совместном совещании в Базеле представители швейцарского «Европа-союз», голландского «Европейского действия» во главе с Х. Брюгмансом, итальянского Движения европейских федералистов под руководством

У. Кампаньоло, делегат французских федералистов А. Марк и Ф. Джоузи от английского Федерального союза пришли к соглашению о слиянии всех движений в единую организацию с центральным секретариатом, который возглавил Александр Марк. Окончательное их объединение произошло 15 декабря в Париже, когда было объявлено об учреждении Союза европейских федералистов (СЕФ)¹¹, почетным президентом которого избрали Х. Брюгманса.

Одной из главных задач руководства движения стал сбор информации о сторонниках федералистских идей на территории европейских стран, о чем свидетельствуют многочисленные поездки и послания к федералистским организациям Х. Брюгманса и А. Марка.

Значительным шагом в организационном укреплении СЕФ стало расширенное заседание руководства организаций – членов СЕФ в Амстердаме 12 – 15 апреля 1947 г. 80 делегатов представляли уже 21 федералистский союз из 8 стран: Бельгии, Дании, Франции, Великобритании, Нидерландов, Люксембурга, Италии и Швейцарии. После провозглашения доктрины Трумэна и провала Московской сессии СМВД очень четко проявилось стремление европейских федералистов как можно быстрее создать «Соединенные Штаты Европы» для предотвращения эскалации конфликта мировых держав и раздела континента на сферы влияния¹².

Провозглашение «плана Маршалла» СЕФ восприняло как очень важный шаг на пути построения единой Европы. Руководство союза быстро поняло, что теперь по крайней мере одна из сверхдержав поддерживает подобные планы, и возможность создания объединенной Европы становится более вероятной. Однако отказ СССР и его запрет другим восточноевропейским странам принять участие в проекте европейской реконструкции вызвали глубокое разочарование европейских федералистов, поскольку встал вопрос о том, с каких же стран можно начать строительство Соединенных Штатов Европы, не усилив при этом раздел на сферы влияния.

В такой изменившейся геополитической обстановке 27-30 августа 1947 г. в местечке Монтрё близ Женевы прошел первый конгресс СЕФ. По сравнению с конференциями в Гертенштейне и Люксембурге, круг обсуждаемых вопросов значительно расширился, затрагивая теперь не только теоретические устои федералистской идеи, но и практические проблемы: отношение к «плану Маршалла» и

негативную реакцию СССР на его провозглашение, германскую проблему и экономическую ситуацию в Европе.

Работа шла в трех комиссиях: экономической, юридической и по немецкому вопросу. Отличительной чертой являлось стремление выработать не общую декларацию, а найти конкретные формы применения федералистских принципов в экономической и социальных сферах. Итоги их работы подвели на общем заседании, где были приняты заключительные постановления. Экономическая резолюция гласила: нет другого эффективного решения экономических и социальных проблем, стоящих перед Европой, кроме как создание экономического союза с отказом от части экономических полномочий, находившихся до этого у национальных государств, в пользу наднациональных институтов, на основе децентрализации власти на всех уровнях; благоприятствовании экономической специализации и инициативе отдельных групп и индивидов; осуществлении рационального планирования в валютной и кредитной областях; организации рынка товаров, капитала и труда, социального обеспечения безработных, профессионального страхования от несчастных случаев, болезней и старости, общей и профессиональной подготовки; нейтрализации монополистических тенденций; обеспечении справедливого распределения доходов¹³. Экономический союз должен был в кратчайший срок помочь налаживанию свободного передвижения людей, труда и капитала. Причем, предусматривалась необходимость переходного периода при создании наднациональных институтов.

Другим важным вопросом стало обсуждение изменившейся мировой обстановки в связи с «планом Маршалла» и отказом СССР принять в нем участие. В результате победила «реалистичная» точка зрения Х. Брюгманса и А. Спинелли, которые заявили о том, что в настоящий момент нет возможности создания общеевропейской федерации как «третьей силы» ввиду негативного отношения к подобным планам Кремля. Однако это не должно мешать началу объединительных процессов в Западной Европе. Поскольку в нынешних условиях практически того же от европейских стран требовал и Вашингтон, то следовало усиленно работать с целью подтолкнуть национальные правительства в правильном направлении и способствовать федерализации западноевропейских стран¹⁴. Относительно Германии подтверждалось, что только равноправное участие в общеевропейской федерации способно обеспечить

длительный мир на европейском континенте. Сами немецкие делегаты говорили о федералистских настроениях среди немецкого населения и правоцентристской части политикума, которые только в них видели возможность реабилитации германской нации.

На итоговом заседании утвердили также подготовленный проект устава СЕФ. В нем подчеркивалось, что союз открыт для всех федералистских ассоциаций, которые поддерживают программные требования, принятые в Гертенштейне, Люксембурге, Амстердаме и Монтрё. Главной целью организации было провозглашено создание европейской федерации как первого шага на пути к мировой для обеспечения длительного мира на земле, защиты гражданских прав, социальной справедливости и фундаментального принципа свободы личности (статья 2). Определялись основные направления работы союза для этих целей: популяризация федералистских идей среди населения и руководства европейских стран. Таким образом, проведение конгресса в Монтрё продемонстрировало структурное и идейное укрепление движения европейских федералистов.

СЕФ был не единственным крупным федералистским союзом, появившимся в начале 1947 г. В это время образовывается еще одна транснациональная федералистская организация, которую возглавил лидер межвоенного Пан-европейского союза граф Р. Куденхове-Калерги. Он вернулся из-за океана в Швейцарию 18 июня 1946 г., задавшись вопросом: готова ли Европа после ужасов войны к созданию федерации? Первоначальными его планами было воссоздание Пан-европейского движения. Для этого он предлагал У. Черчиллю, проявившего интерес к планам учреждения Европейского союза, стать почетным президентом движения¹⁵. Однако лидер британских консерваторов не выказал большой заинтересованности, и несколько месяцев напряженного труда в этом направлении закончились для Р. Куденхове-Калерги неудачей¹⁶. Тогда он меняет тактику. Поскольку межвоенный опыт попыток построения европейской федерации сверху – через национальные правительства – продемонстрировал их неспособность самостоятельно пойти на подобные шаги, он решил использовать в этих целях депутатов европейских парламентов, поскольку они, во-первых, представляли законодательную власть, а, во-вторых, могли воздействовать на исполнительные органы.

Им было разослано письмо 4 тыс. европейских парламентариев с вопросом: «Поддерживаете ли вы создание европейской федерации

в рамках ООН?» Уже в январе 1947 г., будучи снова в Америке, он получил первые ответы. На его послание сразу отреагировали свыше 400 депутатов, причем с положительным ответом – более 90%. Это позволило ему в меморандуме 28 апреля 1947 г. заключить, что на данный момент среди депутатского корпуса западноевропейских стран имеются сторонники федералистских идей¹⁷. Р. Куденхове-Калерги призвал их организовывать группы давления внутри национальных парламентов с дальнейшим их объединением в общеевропейскую организацию. В июне, в Берне, он представил промежуточные результаты своего плебисцита. Из 4256 парламентариев 1290 ответили положительно и лишь 39 негативно. Наибольшее количество сторонников федералистских идей оказалось в Италии, немногим меньше во Франции и Бельгии. Однако на этой пресс-конференции проявились первые разногласия между Р. Куденхове-Калерги и руководством СЕФ в лице Х. Брюгманса¹⁸.

Тем не менее, в течение лета 1947 г. в национальных собраниях европейских стран начали создаваться межпартийные объединения парламентариев-федералистов. Так, во Франции в конце июня оформилась Парламентская группа федералистов из 80 депутатов: большинство из них представляли правые партии, но было несколько социалистов и даже коммунистов. В Великобритании происходит укрепление существовавшей с конца 1946 г. группы левых лейбористов, выступавших за создание Западного союза, и начинается формирование межпартийной организации. После летних каникул подобные процессы проходят в законодательном органе Италии, где около 60 депутатов имели мандаты ДЕФ, а также в Бельгии и Нидерландах.

С целью их координации 4 июля 1947 г. на собрании инициативной группы в Гстааде (Швейцария) было решено создать Европейский Парламентский Союз (ЕПС) во главе с Р. Куденхове-Калерги для координации усилий существующих в европейских парламентах сторонников федерализма. Президентом был избран Л. Маккас – представитель Греции, а сам граф стал исполнительным секретарем. На сентябрь намечалось провести расширенную конференцию организации.

Первый конгресс ЕПС состоялся 8 – 10 сентября 1947 г. в Гстааде. На нем собралось 114 депутатов из 10 европейских стран, представлявшие практически весь спектр политических сил. Наибольшее их количество было из Франции, Италии, тогда как из Англии приехали всего 2 парламентария. На открытии выступили

Р. Куденхове-Калерги и Л. Маккас. В своих докладах они коснулись основных задач ЕПС: мобилизация сторонников единой Европы в парламентское большинство, координация этих групп в рамках Союза; созыв Учредительного собрания по созданию европейской федерации, а также организационных вопросов движения. На конгрессе обозначалась его структура и руководство, были созданы экономическая, культурная и политическая комиссии. Главной же задачей объявлялась подготовка проекта европейской федеральной конституции¹⁹.

В отличие от прошедшего съезда СЕФ в Монтрё, на конгрессе ЕПС практически не подымалась германская проблема, не разрабатывалось экономическое обоснование европейской федерации. Однако в целом форум был успешным, поскольку, несмотря на различие в политических взглядах участников, конгрессу все же удалось найти компромиссные решения и наметить программу дальнейших действий. Хотя руководство СЕФ и ЕПС так и не смогли прийти к согласию относительно слияния своих организаций, между ними были установлены прочные контакты.

В 1947 г. начинается конституирование еще одной федералистской ассоциации. На встрече 22 – 23 февраля в Лондоне лидеры Независимой лейбористской партии Великобритании Ф. Ридлей и Д. Макнэйр и левое крыло французских социалистов во главе с М. Пивертом и Г. Френэ учредили Комитет за Соединенные Социалистические Штаты Европы, окончательно сформировавшийся после проведения первого съезда в июне 1947 г.²⁰ Представители этого течения федералистов считали, что создание европейской федерации должно способствовать социалистической трансформации европейских государств. Как и члены других организаций, они подвергли серьезной критике тезис об абсолютном национальном суверенитете. Их отличительной чертой была четкая поддержка концепции «третьей силы», даже после объявления «плана Маршалла» и усиления раскола Европы к концу 1947 г., недоверие к либерально-демократическому направлению, их способности возглавить и провести процесс федерализации Европы. Поэтому они фактически отказались от сотрудничества с другими сторонниками единой Европы, прежде всего унионистскими движениями, поддерживая тем не менее контакты с другими федералистами, прежде всего с СЕФ.

Давая оценку федералистскому движению в период после прекращения войны в Европе, можно выделить следующие особенности: первоначальный спад активности к началу 1946 г. сменился его резким подъемом. На вторую половину 1947 г. приходится уже структурная и организационная консолидация различных групп федералистов, что нашло отражение в оформлении двух общеевропейских федералистских союзов – СЕФ и ЕПС, которые, в свою очередь, способствовали созданию благоприятной атмосферы во время появления первых многосторонних организаций в Западной Европе.

Примечания

- ¹ *Пиляев И. С.* Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. – К., 2003.
- ² *Артемюв В. А.* Европейская интеграция: история и современность. – Воронеж, 1999.
- ³ *Brugmans H.* L'idée européenne. 1920 – 1970. – Brudges, 1970.
- ⁴ *Lipgens W.* Die Anfänge der europäischen Einigungen politik, 1945 – 1950. – Stuttgart, 1977.
- ⁵ *Loth W.* Sozialismus und internationalismus. Die französischen Sozialisten und die Nachkriegsordnung Europas 1940-1950. – Stuttgart, 1977.
- ⁶ *Pinder J.* Mayne R. Federal union: The pioneers: A history of federal union. – New-York, 1990.
- ⁷ *Lipgens W.* Указ. соч. – P. 297.
- ⁸ *Hertenshtein* Programme: European Union (22 september 1946) // Documents on the history of European integration // Documents on the history of European integration/ Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 14.
- ⁹ *Loth W.* Указ. соч. – P. 73.
- ¹⁰ *The Luxemburg* programme: World federal Government // Documents on the history of European integration // Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 16.
- ¹¹ *Statuts de l'Union européenne des fédéralistes (15 décembre 1946) / Union européenne des fédéralistes. Rapport du premier congrès annuel de l'U.E. F. 27 – 31 août 1947* Montreux (Suisse). – Genève. – P. 113-119 // <http://www.ena.lu?lang=1&doc=8244>
- ¹² *EUF* enlarged central committee at Amsterdam: Aims of the European Union of federalistes (11 – 16 april 1947) // Documents on the history of European integration// Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 30.
- ¹³ *EUF* first annual congress: economic policy resolution (30 august 1947) // Documents on the history of European integration // Documents on the history of European integration/ Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 34-39.
- ¹⁴ *EUF* first annual congress: general policy resolution (30 august 1947) // Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 39-42.

¹⁵ Greilsammer A. Les mouvements federalistes et France de 1945 – 1974. – Paris, 1975. – P. 31.

¹⁶ Coudenhove-Kalergi R. Weltmacht Europa. – Stuttgart, 1972. – S. 133

¹⁷ Coudenhove-Kalergi R. Memorandum on the organization of a European Parliament (27 January 1947) // Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 123.

¹⁸ Brugmans H. Указ. соч. – P. 122.

¹⁹ European parliamentary union: Founding congress at Gstaad (8 – 10 september 1947) // Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 127.

²⁰ Preliminary Conferense in London (22 – 23 February 1947) // Documents on the history of European integration / Ed. by W. Lipgens. – Berlin, 1991. – Vol. 4. – P. 283.

Резюме

Ченчик Д. В. Становлення європейських федералістських рухів у 1945 – 1947 рр.

У своїй статті автор торкається питань, пов'язаних з діяльністю європейських федералістських рухів. У їх розвитку в цей час можна виділити два періоди – до і після другої половини 1946 р. У першій фазі їхня активність була незначною. А в другій ситуація суттєво змінюється – з'являється як значна кількість національних федералістських об'єднань, так і транснаціональних рухів – Союзу європейських федералістів, Європейського парламентського союзу. Проведені ними зустрічі в Гергенштейне, Монтре, Гстааде сприяли ідейному та організаційному укріпленню цих організацій, підсилюючи позиції прихильників європейської ідеї у боротьбі за об'єднання Європи.

Чернявский Л. С.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРОФСОЮЗНОЕ ДВИЖЕНИЕ И «ПЛАН МАРШАЛЛА»

Такое масштабное явление в истории человечества, как «холодная война», еще долго будет вызывать потребность в подведении ее итогов, в научном осмыслении методов и средств, приемов и сил, которые в ней использовались. Это тем более актуально в условиях, когда становятся доступными для исследователей документы, дающие возможность открыть новые страницы еще недавней истории.

Одним из существенных эпизодов начала «холодной войны» была борьба по поводу плана Маршалла, которая, наряду с другими факторами (объявление доктрины Трумэна 12 марта 1947 г.), привела

к расколу мира на два противостоящих блока. В качестве активного средства борьбы обе стороны конфликта использовали профсоюзы, которые были призваны, с одной стороны (Запад), обеспечить поддержку плана Маршалла, а с другой (СССР) – помешать претворению его в жизнь. Этот сюжет «холодной войны», который с недавних пор активно разрабатывается западными историками¹, еще не нашел отражения в украинской историографии. В историографии же советской детальное исследование этого эпизода обходилось стороной. Походя затрагивалась лишь внешняя канва событий, которые привели к расколу Всемирной федерации профсоюзов (ВФП)². Такое отношение к данной проблеме объяснимо: в этих событиях советские профсоюзы, как и ВФП, не смогли выполнить стоявшие перед ними задачи по осуществлению внешнеполитического курса СССР. Данная статья является скромной попыткой восполнить этот пробел в исторических исследованиях.

После окончания Второй мировой войны Европа страдала от безработицы, нехватки жилья и голода. Тогдашний государственный секретарь США Дж. Маршалл (1947-1949 гг.) предложил план для экономического восстановления Европы, который, обеспечив стабильность, должен был не допустить возникновения почвы для возрождения тоталитаризма и стать важным фактором развития Европы на основах демократии. Основные контуры своего плана Маршалл обрисовал в своем знаменитом выступлении на выпускной церемонии в Гарвардском университете 5 июня 1947 г. К тому времени в Госдепартаменте уже работала группа экспертов, которая занималась разработкой программы оказания помощи для восстановления европейской экономики. Ее возглавил бывший посол США в СССР Дж. Кеннан — это была группа планирования Госдепартамента в области внешней политики (сформированная 5 мая 1947 г.), которой сразу же пришлось заниматься разработкой «плана Маршалла»³. Вторая группа начала действовать на неофициальном уровне несколько позднее — это был комитет, сформированный для разработки плана Маршалла, в который были включены два видных деятеля профсоюзного движения США — Джеймс Кэри и Дэвид Дубинский⁴. Оба профсоюзных функционера представляли два основных существовавших в тот период центра в профсоюзном движении США: первый был секретарем-казначеем Конгресса

производственных профсоюзов (КПП), в котором довольно прочные позиции в то время занимали коммунисты; второй – председателем Межнационального профсоюза дамских портных (МПДП), входившего в профцентр Американская федерация труда (АФТ).

Советское руководство после некоторых колебаний отклонило предложения Дж. Маршалла включить в свой план СССР и страны Восточной Европы, заявив, что американцы тем самым стремятся установить контроль над экономикой европейских стран. При этом со стороны СССР было оказано давление на лидеров восточноевропейских стран (особенно Чехословакии) с тем, чтобы они заявили о своем отказе от участия в плане Маршалла. Европейский континент, таким образом, оказался разделенным экономически и идеологически, а политический конфликт вскоре привел к началу новой, «холодной войны».

Положение в американском профдвижении в это время характеризовалось борьбой за влияние между руководством АФТ и КПП, в том числе за доступ к предоставляемым со стороны правительства ресурсам и за «теплые места» профсоюзных (трудовых)⁵ атташе. В американских посольствах, находившихся в наиболее важных со стратегической точки зрения странах, с 1943 г. были учреждены должности профсоюзных атташе, в задачи которых входило устанавливать контакты с рабочими организациями (партиями и профсоюзами) и отслеживать ситуацию в рабочем движении стран пребывания, оказывать на него влияние в нужном направлении и предоставлять соответствующую информацию в госдепартамент США.

Возникновение такого института, как профсоюзные атташе, свидетельствовало о том, что руководство США придавало немаловажное значение использованию рабочего движения для достижения своих внешнеполитических целей, во всяком случае, предусматривало такую возможность. В еще большей степени на поддержку своей политики со стороны рабочих и их профсоюзов рассчитывали советские коммунисты. Советская сторона рассчитывала, что профсоюзы, находившиеся под влиянием компартий, путем организации забастовок, саботажа, демонстраций смогут дестабилизировать ситуацию и тем самым способствовать приходу коммунистов к власти.

О возможности такого развития событий предупреждал свое руководство посол США в Москве Дж. Кеннан в т.н. «длинной телеграмме», отправленной в Госдепартамент еще 22 февраля 1946 г. Кеннан акцентировал особое внимание на том, что Советы для оказания давления на правительства капиталистических стран будут максимально использовать «на неофициальном или подпольном уровне» различные международные организации, важнейшими из которых он назвал «профсоюзные, молодежные и женские». «Особое, почти жизненно важное значение, – отмечал Кеннан, – придается в этой связи международному рабочему движению. Москва видит в этом возможность обойти западные правительства в международных делах и создать международное лобби, способное заставить правительства в различных странах принимать меры, отвечающие советским интересам, и парализовать действия, идущие вразрез интересам СССР. В этих странах будут предприниматься усилия, с тем чтобы... усилить волнения на социальной и производственной почве, стимулировать все формы распада единства»⁶.

Однако в то время в американских правящих кругах по поводу взаимоотношений с Советским Союзом царил эйфория. Дж. Кеннан по этому поводу вспоминал: «Полтора года я пытался разьяснить разным людям, в чем состоит феномен московского режима... До сих пор (до появления «длинной телеграммы» - Л. Ч.) я обращался в Вашингтон, будто к каменной стене»⁷.

Между тем в то время в США уже активно действовала мощная и влиятельная антикоммунистическая сила – руководство профцентра АФТ, политику которого определяли четыре самых влиятельных лидера организации – председатель АФТ Уильям Грин, секретарь-казначей Джордж Мини, вице-председатель и он же председатель Комитета международных дел АФТ Мэтью Уолл и председатель МПДП Д. Дубинский. Все они были «антикоммунистами-интернационалистами»⁸, поскольку ставили своей целью не допустить усиления влияния коммунистов не только внутри страны, но и за ее пределами. Особую роль в выработке политики АФТ в международном рабочем движении играл Джей Ловстон, который еще в 1944 г. в разговоре с Дж. Мини высказал мысль о том, что сразу же по окончании войны в Европе Советы будут

использовать рабочее движение как средство завоевания позиций, используя их и в подрывной деятельности⁹.

Таким образом, если чиновники государственного департамента США положениям «длинной телеграммы» Кеннана вначале не придали особого значения, то для американских профсоюзных лидеров предупреждения посла представлялись вполне очевидными, поскольку их «серый кардинал» (Ловстон) был довольно хорошо знаком с методами деятельности коммунистов в деле продвижения идеи «мировой революции». Дело в том, что эмигрант из Литвы Джей (Джейкоб) Ловстон (настоящее имя Якоб Либстейн) в студенческие годы был социалистом и одним из основателей Коммунистической партии Соединенных Штатов Америки (КП США), национальным секретарем которой он стал в 1927 г. Во время своего пребывания в Москве (он был делегатом VI конгресса Коминтерна в 1928 г.) Ловстон выступил в поддержку группы Н. Бухарина, за что чуть не попал в сталинские лагеря, а затем был исключен из партии по решению Коминтерна. Воспылав ненавистью к коммунизму, Ловстон в 1930-е гг. перешел на откровенно антикоммунистические позиции. В 1943 г. он возглавил Международный отдел МПДП.

По предложению Ловстона на съезде АФТ в ноябре 1944 года было принято решение о создании т.н. «Комитета свободных профсоюзов» (КСП) – органа, формально независимого от АФТ, но некоторое время выполнявшего функции ее Международного отдела. Официально международными вопросами в АФТ занимался Комитет международных дел; КСП же действовал на неофициальном уровне. Позднее этот полусекретный отдел АФТ вошел в историю как "подразделение холодной войны".

Главной целью КСП стало оказание помощи «свободным» (антикоммунистическим) профсоюзам, пропаганда свободного профсоюзного движения» за рубежом, создание в зарубежных странах профсоюзов по типу АФТ, которые могли бы обеспечивать поддержку внешней политики США. КСП наладил сотрудничество с Отделом стратегических служб (на основе которого в 1947 г. было создано ЦРУ), вел подрывную работу против левых профсоюзов и влияния коммунистов в международном профсоюзном движении, обеспечивал сбор разведывательных данных для правительства США. Для мира в целом КСП был просто издателем «Новостей свободных профсоюзов» на многих языках, его же действительная деятельность

была покрыта тайной¹⁰. Таким образом, еще до начала холодной войны и до того, как антикоммунизм стал основополагающим принципом внешней политики США, американские профсоюзы, создав КСП, решили действовать в этом плане на свой страх и риск.

Во все значимые с точки зрения АФТ страны для осуществления целей КСП в 1946 г. были направлены тщательно подобранные эмиссары. Ближайший сподвижник Ловстона Ирвинг Браун был назначен постоянным представителем АФТ в Европе (с открытием Европейского представительства), Генри Рутц, бывший функционер Межнационального профсоюза типографов, стал представителем АФТ в Германии¹¹. Главная задача, которую должны были решить эмиссары АФТ в европейских странах — вырвать профсоюзы из-под влияния коммунистов. Там же, где это было невозможно из-за прочных позиций компартий в профдвижении своих стран, провоцировались расколы.

Для начавшего складываться советского блока антикоммунистические усилия американских профсоюзов не прошли незамеченными. На совещании коммунистических партий в Шклярской Порембе в сентябре 1947 г., положившем начало деятельности Коминформа, А. А. Жданов в докладе «О международном положении» отметил, что «в реализации идеологического плана, выдвинутого американским империализмом, участвуют ... и желтые профсоюзные лидеры типа Грина»¹². Коминформ создавался Кремлем не только с целью унификации социалистического строительства в Восточной Европе по заданному образцу, но и для борьбы с планом Маршалла. Он должен был координировать усилия коммунистических партий Европы под советским руководством, направляя их пропагандистские мероприятия.

Кроме АФТ важную роль в осуществлении внешней политики США должен был сыграть и профцентр КПП. О том, что американское правительство придавало большое значение позиции КПП относительно плана Маршалла, свидетельствовал хотя бы тот факт, что Дж. Маршалл согласился лично выступить на съезде КПП в октябре 1947 г. В своем выступлении государственный секретарь заявил, обращаясь к делегатам съезда: «Вам предстоит сыграть важную роль в определении нашей внешней политики и в особенности в том, чтобы сделать ее эффективной». Выступивший сразу после него

председатель КПП Филипп Меррей высоко оценил то, что Маршалл лично обратился за поддержкой к КПП в проведении внешней политики США¹³.

Поскольку советский блок отверг план Маршалла и также поступили все профцентры, находившиеся под влиянием коммунистов, лидеры американских профсоюзов считали, что это дает им шанс — они провоцировали руководство коммунистических профсоюзов на обсуждение плана Маршалла и, получив отказ, выставляли их в глазах общественности противниками единства профдвижения, которые к тому же выступают против быстрого восстановления экономической стабильности в послевоенной Европе. Этот план им было удобнее всего проводить в жизнь через лидеров профцентра КПП, входившего в ВФП (таким образом, этот профцентр вызывал больше доверия у европейских рабочих). Сами же лидеры АФТ из принципиальных соображений не вступали в контакты с коммунистами. Не случайно для выступления на X съезде КПП (ноябрь 1948 г.) был приглашен член Верховного суда США Уильям Дуглас. В своем пространном выступлении он высоко оценил дипломатические и пропагандистские способности профсоюзных функционеров. «Знание и понимание как американского, так и европейского рабочего движения, — говорил он, — являясь самым существенным орудием современной дипломатии, к сожалению, отсутствует в багаже наших официальных дипломатов. Именно в этом отношении американские трудящиеся могут оказать неоценимую услугу». В конце своей речи, назвав профсоюзы США «провозвестниками американского образа жизни», Дуглас предложил им направить свои усилия на то, чтобы «пресечь советскую пропаганду»¹⁴.

Первое открытое столкновение в международном профсоюзном движении по поводу плана Маршалла произошло на парижской сессии Исполбюро ВФП в ноябре 1947 г. Там представитель КПП Д. Кэри начал настойчиво добиваться включения в повестку дня вопроса о плане Маршалла. Однако большинством голосов предложение Кэри не было принято. Советские профсоюзы, с самого начала выступившие против инициативы США, не хотели превращать ВФП в трибуну для обсуждения этой проблемы. Свою позицию они аргументировали тем, что, поскольку в ВФП нет единства взглядов по этому вопросу, нельзя

требовать от федерации, чтобы она оказывала какое-либо давление на национальные профцентры¹⁵.

В самом КПП даже лидеры, сочувствовавшие коммунистам, очень критически оценили такую слишком прямолинейную позицию советских делегатов на Исполбюро ВФП. Как сообщал сотрудник ВФП Фишер, направленный в США для выяснения положения в американских профсоюзах в феврале 1948 г., член руководства КПП Розенблум заявил ему, что советские профсоюзы «совершили большую ошибку, не соглашаясь на обсуждение вопроса о плане Маршалла». По его мнению, надо было соглашаться на обсуждение, но при этом следовать «тактике проволочек», когда, «обсуждая вопрос и продолжая обсуждение, старики успели бы умереть, а молодежь стать стариками»¹⁶. Такая тактика действительно могла бы стать более эффективной в условиях, когда на Западе была лучше видна уязвимость позиции кремлевского руководства: выступая против плана Маршалла, оно ничего не могло предложить европейцам взамен, кроме как «вести борьбу против попыток экономического закабаления со стороны американского империализма».

В целом, пропагандистская кампания ВФП и советских профсоюзов, направленная против плана Маршалла в 1947-1948 гг., оказалась малоэффективной. Гораздо более действенными были саботаж и забастовки, которые организовывали находившиеся под контролем коммунистов профцентры Всеобщая конфедерация труда (ВКТ) Франции и Всеобщая итальянская конфедерация труда (ВИКТ). Особое значение имели забастовки докеров, отказывавшихся разгружать суда с американскими грузами, которые предназначались этим странам по плану Маршалла. Находившийся во Франции И. Браун лихорадочно искал средства противодействия этой активности прокоммунистических профсоюзов.

Руководством АФТ Франция рассматривалась как «страна №1» в Европе с точки зрения спасения западного рабочего движения от контроля коммунистов. ВКТ, следуя линии коммунистического движения, которую определяли в Кремле, с 1947 г. начала кампанию дезорганизации французской экономики с целью подорвать план Маршалла и предотвратить подписание Североатлантического договора. В конце 1947 г. ВКТ провела всеобщую забастовку в Париже, которая почти парализовала экономику всей страны. Коммунисты начали

блокировать разгрузку продовольствия и оружия, поставляемого из Соединенных Штатов, организуя забастовки докеров и моряков¹⁷.

В АФТ решили спровоцировать раскол ВКТ и создать параллельный профцентр из антикоммунистов в ВКТ, группировавшихся вокруг небольшой газеты «Форс Увриер» («Рабочая сила»). В результате давления, оказанного на них И. Брауном, французские реформисты вышли из ВКТ 19 декабря 1947 г., в самый разгар всеобщей забастовки, и создали в апреле 1948 г. организацию «Форс увриер», враждебную ВКТ. Характерно, что этот раскол произошел после поездки Леона Жуо¹⁸ в США в октябре 1947 г. (когда он имел возможность встретиться с Дж. Маршаллом на конгрессе КПП)¹⁹.

В профдвижении Франции началось противостояние между коммунистическим профцентром ВКТ и антикоммунистическим «Форс увриер», которое в конце 1940-х гг. достигло особой кульминации во время, пожалуй, самого драматического эпизода борьбы профсоюзов по поводу плана Маршалла — т.н. «битвы за порты».

По настоянию И. Брауна в августе 1949 г. на Международной конференции докеров и моряков в Роттердаме было принято решение создать три региональных «комитета бдительности» профсоюзов: для Балтийского, Североатлантического и Средиземноморского регионов (последний с центром в Марселе). Во главе Средиземноморского комитета был поставлен профсоюзный лидер марсельских докеров Пьер Ферри-Пизани.

Средиземноморский комитет имел несколько целей: 1) обеспечить непрерывную доставку и отгрузку (особенно во Франции и Италии) товаров по плану Маршалла в Средиземноморье; для этого необходимо было ликвидировать контроль, который установили коммунисты над профсоюзными организациями моряков и докеров; 2) создать военизированные ячейки на судах, чтобы противостоять коммунистам; 3) предпринять собственное наступление против коммунистов, а не просто реагировать на их действия²⁰. Чтобы достичь этих целей, Браун и Ферри-Пизани организовывали группы докеров и моряков в главных французских портах, а также в портах Италии, Греции и Северной Африки. Вместо забастовавших докеров из коммунистических профсоюзов они нанимали итальянских рабочих, труд которых оплачивался за счет щедрых субсидий

американцев. Для охраны их труда формировались отряды боевиков, поскольку штрейкбрехерство итальянцев нередко провоцировало кровавые потасовки в портах. В результате попытки парализовать работу портов потерпели неудачу²¹.

Подобным образом развивалась ситуация и в Италии.

Еще одной важной задачей, которую ставили перед собой лидеры АФТ, был выход КПП и других неподконтрольных коммунистам профсоюзов из ВФП, что должно было ослабить левых в их борьбе против плана Маршалла. 28 января 1948 г. Генсовет Британского конгресса тред-юнионов (БКТ), действовавший в тесном контакте с АФТ, предъявил руководству ВФП ультиматум: если оно не созвет в середине февраля сессию Исполбюро по вопросу о плане Маршалла, БКТ возьмет на себя инициативу созыва сепаратного заседания профсоюзных организаций — сторонников плана.

В конце февраля 1948 г. в Москву для переговоров с ВЦСПС о плане Маршалла прибыл представитель КПП Д. Кэри. После того как он изложил свои соображения, ВЦСПС вручил ему декларацию. В ней указывалось, что «нельзя превращать профессиональные союзы, являющиеся неполитическими организациями, в арену... политических махинаций... не рискуя подорвать единство профсоюзного движения»²².

В марте 1948 г. лидеры БКТ выполнили свою угрозу — в Лондоне состоялась сепаратная конференция представителей профцентров 16-ти стран Западной Европы, которые приняли план Маршалла. ВЦСПС, ВКТ Франции и ВИКТ в ее работе не участвовали. Конференция приняла решение о создании Профсоюзного консультативного комитета для осуществления плана Маршалла. Ставилась цель привлечь симпатии рабочих к плану Маршалла и заложить основы нового профсоюзного интернационала. В комитет вошла и Американская федерация труда, которая и оплатила все расходы по проведению этого съезда²³.

На второй конференции стран, принявших план Маршалла (Лондон, июль 1948 г.), были сделаны дальнейшие шаги в целях оформления нового международного профцентра. Эти действия американских и британских профлидеров в конечном итоге привели к неизбежному расколу ВФП и учреждению в 1949 г. Международной конфедерации свободных профсоюзов²⁴.

В 1949 г. во внешней политике СССР был взят приоритетный курс на борьбу за мир, на создание и развертывание движения сторонников мира²⁵. Такой поворот был обусловлен образованием в 1948 г. военно-политического Западного союза (в 1955 г. преобразованного в Западноевропейский союз) и подписанием в Вашингтоне 4 апреля 1949 г. Североатлантического договора, на основе которого был создан военно-политический союз НАТО. То, что эти действия стали возможными, советские идеологи тесно увязывали с планом Маршалла.

6 января 1949 г. политбюро ЦК ВКП(б) приняло решение "О Всемирном конгрессе сторонников мира", в котором ставилась задача, чтобы в этом конгрессе «участвовали представители возможно большего количества массовых демократических организаций», при этом рекомендовалось «обратить особое внимание на привлечение к участию таких организаций, как профсоюзы» (Там же). На третьем совещании Коминформа в ноябре 1949 г. в докладе М. А. Сулова «Защита мира и борьба с поджигателями войны» антивоенная деятельность профсоюзов, и особенно ВФП, была оценена весьма высоко²⁶.

Профсоюзы, входившие в ВФП, получили таким образом возможность проявить себя на новом поприще — в качестве активных борцов за мир. Но это стало уже следующей страницей в истории противостояния двух систем в начавшейся холодной войне. Этот сюжет еще недостаточно изучен и ждет своего исследователя.

Таким образом, первый тайм «холодной войны», в котором профсоюзы выступили как активные политические игроки, в целом закончился не в пользу коммунистов. Их наиболее массовые и влиятельные организации в западных странах (ВКТ Франции и ВИКТ) оказались расколотыми. Такая же участь постигла и их «наиболее боеспособную «фронтную организацию»²⁷ — ВФП. Блокировать работу портов и получение помощи по плану Маршалла им также не удалось. Но обе противоборствующие стороны в этой схватке приобрели опыт, который затем применялся в последовавшем за этими событиями противостоянии.

Примечания

¹ *Carew A. American labor movement in Fizzland: the Free Trade Union Committee and the CIA // Labor History. - 1998. - vol. 39. - №1. - p. 25-42; Carew A. Labour*

under the Marshall Plan: The politics of productivity and the marketing of management science. – Manchester, 1987; *Taft P.* Defending freedom: American labor and foreign affairs. – Los Angeles, 1973; *Godson R.* American labor and European politics: The AFL as transnational force. – New York, 1976; *MacShane D.* International labour and the origins of the cold war. – Oxford, etc., 1992; *Weiler P.* British labor and the Cold War. – Stanford, 1988; *Morgan T.* A covert life: Jay Lovestone, communist, anti-communist, and spymaster. – New York; Toronto, Inc., 1999; *Pisani S.* The CIA and the Marshall Plan. - Lawrence (KS), 1991; *Radosh R.* American labor and the United States foreign policy: The cold war in the unions from Gompers to Lovestone. – New York, 1969; *Rathbun B.* The Point Man: Irving Brown and the deadly post-1945 struggle for Europe and Africa. – Montreux; London; Washington, 1996, etc.

² См.: *Шумейко А. В.* В. Всемирная федерация профсоюзов (1945–1985 гг.). - М., 1985. ВФП была учреждена в октябре 1945 г. по инициативе советских профсоюзов и Британского конгресса тред-юнионов. Из числа крупных и влиятельных профцентров того времени в ВФП отказалась вступить Американская федерация труда из-за жесткой антикоммунистической позиции ее лидеров.

³ *Кеннан Дж.* Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана. – М., 2002.

⁴ *An uncommon view* of the birth of an uncommon market. Alfred Mendes looks at the historical origins of the European Union – <http://www.spectrezone.org/europe/Mendes-C.htm>

⁵ Официально профсоюзные атташе в США назывались “labor attache”. Поэтому, поскольку в США слово “labor” переводится и как «труд», и как «профсоюзы», их часто также именовали «атташе по труду», или «трудоу атташе».

⁶ «Длинная телеграмма» Дж. Кеннана // Международная жизнь. – 1990. – №11. – С. 140-148.

⁷ См.: *Кеннан Дж.* Указ. соч. - С. 192-193.

⁸ *Morgan T.* A covert life: Jay Lovestone, communist, anti-communist, and spymaster. – New York; Toronto, Inc., 1999.

⁹ Ibid.

¹⁰ *Carew A.* American labor movement in Fizzland: the Free Trade Union Committee and the CIA // Labor History. - 1998. - vol. 39. - №1. - P. 25-26.

¹¹ *Carew A.* Labour under the Marshall Plan: The politics of productivity and the marketing of management science. – Manchester, 1987. - P. 67.

¹² *Совещания Коминформа*, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы. – М., 1998. - С. 164.

¹³ See: *Congress of Industrial Organizations. Constitutional Convention* (9th; 1947; Boston, Mass.). Final proceedings of the Ninth Constitutional Convention of the Congress of Industrial Organizations, October 13-17, 1947. Boston, Mass. - Boston, 1947. - P. 260, 262-263.

¹⁴ See: *Congress of Industrial Organizations. Constitutional Convention (10th; 1948; Portland, Oregon). Proceedings of the Tenth Constitutional Convention of the Congress of Industrial Organizations, November 22-26, 1948. Portland, Oregon. - Portland, 1948. - P. 266-272.*

¹⁵ См.: *Шумейко А. В.* Указ. соч. - С. 54-55.

¹⁶ *Государственный архив Российской Федерации*, ф. 5451, оп. 72, д. 1302. л.18.

¹⁷ *Taft P.* Op. cit., p. 165-166.

¹⁸ Один из лидеров французской ВКТ; придерживался антикоммунистического курса.

¹⁹ *Клод А.* План Маршалла. – М., 1950. - С. 192.

²⁰ *Godson R.* Op. cit., p. 120.

²¹ See: *Godson R.* Op. cit., p. 120-123; *Taft P.* Op. cit., p. 165-167.

²² *Новое время.* - 1948. - приложение к № 10. - С. 3.

²³ *Клод А.* Указ. соч. - С. 192.

²⁴ См.: *Шумейко А. В.* Указ. соч., с. 56-57; *Сквирский Ю. Р.* В тисках противоречий. (Эволюция и современные тенденции в деятельности Международной конфедерации свободных профсоюзов). - М., 1977. - С. 8-12.

²⁵ См.: *Адибеков Г. М.* Коминформ и послевоенная Европа. 1947–1956 гг. М., 1994. - С. 139-150.

²⁶ *Совещания Коминформа*, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы. – М., 1998. - С. 559-560.

²⁷ *Гелен Р.* Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942–1971. – М., 1999. - С. 360, 371.

Резюме

Чернявський Л. С.

У статті розглянуто маловідомі і ще не досліджені у вітчизняній історіографії історичні події, пов'язані з участю профспілок США та СРСР у здійсненні «плану Маршалла». Показано, які надії покладали на профспілки у цьому питанні політичні діячі та уряди двох країн, які засоби і міри вживали профспілки для підтримки зовнішньополітичних курсів своїх урядів та результати цих зусиль.

ІСТОРИЯ РОСІЇ

ДОГОВОРНАЯ ШКОЛА В РСФСР: ИСТОРИЯ И МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

В истории развития народного образования в Советской России можно выделить несколько периодов. Первый из них охватывал 1917-1921 гг. В это время руководивший народным образованием Народный комиссариат просвещения (Наркомпрос, НКП) проводил политику централизации управления народным просвещением, одним из проявлений которой было централизованное финансирование всех культурно-просветительных учреждений. Однако к концу данного периода стало очевидным, что государственный бюджет не в состоянии содержать все учебные заведения страны. Хотя изначально нарком просвещения А. В. Луначарский ставил вопрос о необходимости улучшить условия жизни народных учителей России, в 1921 г. зарплата учителя советской школы составляла не более 20% жалования народного учителя при царизме¹.

В связи с неспособностью государства полностью финансировать работу учебных заведений уже в 1921 г. ведутся поиски альтернативных источников финансирования российского народного образования. В ходе этих поисков в РСФСР и появился новый тип учебных заведений – договорная школа, функционировавшая на основании договора, заключавшегося между местными органами народного образования и сельскими жителями, дети которых обучались в такой школе.

В публикациях советских и современных российских историков народного образования в РСФСР договорная школа или вообще не упоминается или только лишь называется в числе других типов учебных заведений².

Между тем, имеющиеся в нашем распоряжении исторические источники (опубликованные выступления руководителей РКП(б), Наркомпроса на различных съездах, конференциях, совещаниях; постановления партийных и государственных органов; материалы, помещенные в периодических изданиях 20-х гг. XX в.) вполне позволяют исследовать вопросы об обстоятельствах появления договорной школы в РСФСР, об условиях работы учителей в этих школах, о месте данных школ в истории российского народного образования в советскую эпоху.

Переход правительства Советской России к новой экономической политике отразился не только на основных отраслях экономики страны, но и на сфере народного образования. В связи с непростым финансовым положением государства наметилась тенденция сокращения доли народного просвещения в расходной части государственного бюджета. Если в 1918 г. она равнялась 6,3%, в 1919 г. – 8%, в 1920 г. – 10,4%, то в 1921 г. – 8%, в 1922 г. – 4,2%³.

Сокращение финансирования народного образования привело к уменьшению числа просветительных учреждений и количества обучавшихся в них детей. Если в 1920/21 учебном году в РСФСР существовало 104.610 учреждений низшего общего образования с 9.211.351 учеником, то в 1921/22 учебном году – 99.396 учреждений с 7.918.751 учеником⁴.

Такое положение вызывало тревогу как центральной власти, так и ее местных органов. Стихийно появляются попытки поддержать школы привлечением ресурсов городского и сельского населения, хозяйственных органов, промышленных предприятий, кооперации и частно-правовых организаций.

Народная инициатива помощи школе была оформлена декретом СНК от 16 сентября 1921 г., который устанавливал определенный порядок использования местных средств для обеспечения существования просветительных учреждений РСФСР. Декретом узаконивались прикрепление школ и других просветительных учреждений к фабрично-заводским предприятиям и хозяйственным органам; создание в городах общественных комитетов содействия для увеличения средств на хозяйственные расходы школ. В сельских местностях предусматривалось целевое самообложение населения⁵. Этот декрет был дополнен постановлением Наркомпроса от 24 сентября 1921 г. о возможности проводить самообложение в натуральном виде – продуктами⁶.

В партийном руководстве попытки привлечения населения к содержанию школы вызвали неоднозначную оценку. Часть партийных лидеров, например, Г. Е. Зиновьев, выступила против введения элементов платности в системе народного просвещения. В ноябре 1921 г. всем партийным комитетам был разослан циркуляр ЦК РКП(б), в котором осуждалось «стремление поддержать просветительные учреждения неприемлемыми для коммунистической партии средствами», содержался призыв «принять меры к тому, чтобы

педагог не попал в зависимость от состоятельного обывателя, вносящего свои средства на содержание школы»⁷.

Однако В. И. Ленин в письме Г. Е. Зиновьеву от 8 сентября 1921 г. сообщал: «Привлечение местного населения, в особенности крестьян, к участию в содержании школ ... я считаю абсолютно правильным, безусловно спешно необходимым. ... С крестьян нужно брать больше и больше на содержание местных школ»⁸.

Руководство Наркомпроса в 1921 г. придерживалось консервативной позиции в вопросе финансирования народного образования, уповая на то, что в государственном бюджете будут увеличены средства на развитие просвещения и они позволят улучшить положение школы и ее работников. Согласившись на введение самообложения сельского населения, руководство НКП считало, что этим преобразования в деле финансирования сельской школы исчерпаны.

Но кампания по проведению самообложения велась не везде достаточно широко и энергично. Если в нескольких губерниях оно обеспечило школу на 70-80%, то в большинстве процент падал ниже 20%, и к августу 1922 г. в среднем он составлял 23%. Самообложение принимало обычно натуральный вид и воспринималось крестьянами, как лишняя прибавка к продналогу⁹.

Хотя в конце января 1922 г. началось понижение твердого государственного бюджета, которым было предусмотрено содержание работников просвещения, и полученные Наркомпросом в январе 1922 г. кредиты на зарплату могли обеспечить лишь 30-35% принятого производственным планом количества работников просвещения, Наркомпрос распределял получаемые средства между всеми работниками, предусмотренными первоначальным производственным планом НКП¹⁰.

В феврале 1922 г. созданный Наркомпросом съезд завгубоно высказался против допущения частной инициативы в деле просвещения и в особенности против платности обучения. НКП и съезд решили проводить прежнюю политику «закрытых глаз», т.е. самообложение в деревнях, комитеты содействия в городах, добавив к ним еще шефство, официально обозначавшее право любого коллектива или организации, пользующейся доверием Наркомпроса, снабжать школы средствами, поддерживать их материальное существование, не получая взамен никаких прав, кроме почетных.

Одновременно было принято обращение в высшие государственные органы с просьбой об увеличении средств на дело просвещения¹¹.

На съезде заведующих Губсоцвосами в мае 1922 г. Наркомпрос как будто признавал неизбежность введения частичной платности обучения и допущения частно-общественной инициативы в открытии и содержании школ, но потом снова вернулся на прежнюю «твердую» позицию¹².

На более реалистичных позициях в эти трудные для российского просвещения годы стоял ЦК Всероссийского профессионального союза работников искусств и просвещения (Цекиспрос). Уже в январе 1922 г. его Президиум пришел к выводам, сформулированным в следующих положениях:

1. В связи с развитием НЭП неизбежно сокращение государственного бюджета вообще и, в частности, бюджета Наркомпроса.

2. Т. к. сеть учреждений массового просвещения не может быть сокращаема беспредельно, то в ближайшем будущем неизбежен переход ее на местный советский бюджет, лишь с частичной поддержкой из общегосударственных ресурсов.

3. Для развития местного советского бюджета до таких размеров, при которых он действительно может дать достаточную материальную базу массового просвещения, потребуется довольно длительный период времени, в течение которого культурно-просветительные учреждения могут быть поддержаны только привлечением ресурсов городского и сельского населения, хозяйственных органов, промышленных предприятий, кооперации и частно-правовых организаций.

4. Однако такое привлечение указанных средств не может быть осуществлено мерами, намеченными декретом от 16 сентября 1921 г. Необходимо ставить вопрос о временных мерах законодательного характера, предоставляющих Наркомпросу право договариваться о содержании школ с заинтересованными учреждениями, организациями и населением.

5. Очередной задачей является проведение временных законов о школах, содержимых за счет других ведомств, сельских обществ, промышленных предприятий, частно-общественных организаций и коллективов, при чем, однако, руководство делом просвещения должно остаться за Наркомпросом независимо от того, кем содержится школа¹³.

Колебания Наркомпроса в момент тяжчайшего кризиса всего дела просвещения были оценены Цекиспросом как показатель того, что НКП не имеет никакой устойчивой позиции в вопросе о ближайших перспективах дела просвещения.

Для окончательного выяснения вопроса на Пленуме Цекиспроса в мае 1922 г. был поставлен доклад НКП о положении дела просвещения, на который Союз ответил резолюцией, которая заканчивалась требованием радикального обновления руководящих органов Наркомпроса¹⁴.

Весьма критическое отношение членов профсоюза к руководству Наркомпроса проявилось и на проходившем в сентябре 1922 г. V Всероссийском съезде профсоюзов. В выступлении одного из его делегатов прозвучало, что «весь аппарат Наркомпроса – это развалина, ... нужно не жалеть действительно ответственных и дорогих нам работников, чтобы укрепить его»¹⁵. А в принятом в качестве добавления к тезисам резолюций съезда говорилось: «Обращая внимание на катастрофическое положение государственных органов просвещения, V Всероссийский съезд профсоюзов считает необходимым ... усилить и освежить личный состав Наркомпроса и его местных органов»¹⁶.

Результатами деятельности НКП в начале 1920-х годов было недовольно и руководство РКП(б). 24 ноября 1920 г. по инициативе В. И. Ленина Политбюро ЦК партии создало комиссию для разработки плана реорганизации Наркомпроса. В нее вошли А. В. Луначарский, Е. А. Литкенс и Н. П. Горбунов¹⁷. Одним из последствий реорганизации Наркомпроса явилось значительное сокращение его штатов: с 8.000 чел. до 2.500 чел.¹⁸

8 декабря 1920 г. Пленум ЦК РКП(б) принял постановление, которым Е. А. Литкенс был назначен помощником наркома просвещения¹⁹. Одновременно он возглавил административно-организационное управление НКП, ведавшее административно-организационной и финансово-хозяйственной работой, исполнением сметы Наркомпроса, подготовкой законопроектов, информационной и статистической работой²⁰. Занимая эту должность, Е. А. Литкенс был вполне в курсе положения дел с финансированием просветительных учреждений в РСФСР. Именно он, по свидетельству наркома А. В. Луначарского, «выдвинул идею договорной кампании, передачи содержания школ или, по крайней мере, учительства на плечи местного населения»²¹.

Но решающее влияние на позицию Наркомпроса в вопросе о допустимости введения платности за обучение и о частной инициативе в деле просвещения оказало решение Наркомфина о снятии школ 1-й ступени с государственного снабжения с началом 1922/23 учебного года. По словам А. В. Луначарского, «Наркомфин говорил: нельзя, чтобы школы висели на крючке, который вбит в потолок госбюджета: крючок лопнет и школы провалятся – поэтому их нужно опустить на землю» (т.е. перевести и на другие источники финансирования)²².

Одним из таких источников и стало привлечение сельского населения к помощи школе. При этом решено было придать этой помощи более четкие организационные формы и привлекать к ней сельские общества не в обязательном порядке, а заключать с ними формальные договоры.

В результате целого ряда совещаний и комиссионного рассмотрения вопрос о методах обеспечения ресурсами сельской школы 27 июля 1922 г. был проведен через Коллегию НКП в форме замены метода «самообложения» методом договорной кампании с сельским обществом, непосредственно обслуживаемым данной школой. Проект типового договора, разработанный ЦК профсоюза работников просвещения, был с некоторыми дополнениями утвержден Коллегией НКП и разослан по всем ГубОНО в виде приложения к специально написанному для этой цели циркуляру²³.

В циркуляре было указано, что проект договора должен быть срочно обсужден в коллегии ГубОНО и согласован с местными особенностями, без нарушения основных его принципов, и по утверждению немедленно разослан в уездные ОНО для срочного применения на местах.

Циркуляр указывал на необходимость тщательно составлять приходно-расходную смету. Раскладка всех необходимых расходов должна происходить на сельском сходе, созываемом для обсуждения вопроса о договоре, при чем в протоколе схода (прилагаемом, как и смета, к договору) должен быть точно указан размер денежных и натуральных взносов, обязательных для перечисляемых поименно граждан. Точно должны быть фиксированы сроки выполнения обязательств. На сходе представители УОНО должны предложить гражданам определенно высказаться: согласны ли они взять на себя содержание школы – иначе школу придется закрыть, т. к. государство не в состоянии содержать ее, а частных школ оно не допустит.

Договор включал в себя обязательство полного содержания школы и в каникулярное время. ОНО предоставлял помещение школы с инвентарем. Если же школы в данном селе не было, то включался пункт об отводе обществом арендуемого помещения для школы, а также для квартир школьных работников. Дальше шли пункты: поддержание в полном порядке и проведение текущего ремонта в школьном здании, оплата труда школьных работников и технического персонала (по ставкам Союза Рабпрос), отопление и освещение школы и помещения для персонала, пополнение инвентаря, покупка учебных пособий, учебников и пр. Допускалась замена денежной платы труда всего персонала натурой, но по ценам не ниже рыночных.

УОНО, со своей стороны, назначало в школу учащихся с соответствующей педагогической подготовкой, устанавливая штат их и количество учащихся на каждого работника. Срок занятий устанавливался с 1 сентября до 1 сентября следующего года по планам и программам НКП и с установленными в общем порядке перерывами в занятиях. Договор возлагал на УОНО инструктирование и проверку учебной и хозяйственной работы школы, заботу о наилучшей постановке школьного дела, содействие представителям общества при их обращении по делам школы в различные учреждения и организации.

В заключение запрещалось существование всяких частных школ и предупреждалось, что в случае невыполнения гражданами условий договора ОНО сохраняет за собой право закрыть школу временно или на весь учебный год.

Но в договоре не были установлены формы сбора с населения его очередных взносов, условия хранения и расходования денежных взносов и дачи отчетности. Эта недоговоренность часто на местах вызывала определенную материальную зависимость всей школы от населения.

Договор и циркуляр определили только формальные отношения между договаривавшимися, не особенно четко установив гарантию полного выполнения условий договора²⁴.

Как отмечала в своем докладе на XIII съезде РКП(б) Н. К. Крупская, «за официальным договором следовал договор домашний, по которому учителю давалось гораздо меньше, чем по официальному»²⁵.

Таким образом, к началу 1922/23 учебного года в финансировании просветительных учреждений РСФСР произошли радикальные изменения. Основная часть школ должна была содержаться за счет средств местного бюджета и сельских обществ. В последнюю четверть

1922 г. доля государственного бюджета, отпускаемая Наркомпросу, упала до 3,5%²⁶.

Однако положение школ в результате таких перемен только ухудшилось. В эпоху военного коммунизма налоговая и финансовая политика РСФСР характеризовалась постепенным вытеснением налогов и стремительным падением роли и значения денег. Вместо налогов вводилась государственная монополия и разверстка. С переходом к НЭПу правительство постепенно переходило ко взиманию денежных налогов и отказывалось от налогов в натуральной форме. Переход к системе денежных налогов был закончен только к концу 1923 г.²⁷ Таким образом, школы были переведены на местный бюджет, которого в 1922 г. еще не существовало. В результате заработная плата работников просвещения была намного меньше, чем у рабочих других отраслей труда. В августе 1922 г. ставка рабочих производственных союзов равнялась 7,01 рублей (в товарных рублях по 1-му разряду), ставка работников просвещения – 3,27, в декабре, соответственно, 8,60 и 3,00, в январе 1923 г. – 8,95 и 3,00²⁸.

Именно в этот период были написаны „Странички из дневника” В. И. Ленина, в которых он констатировал, что „у нас делается ... безмерно мало для того, чтобы передвинуть весь наш государственный бюджет в сторону удовлетворения ... потребностей первоначального народного образования”²⁹.

Договорная школа уже в 1922/23 учебном году получила в РСФСР весьма большое распространение. В целом по РСФСР на 1 апреля 1923 г. по договорам содержалось более 13 тыс. школ, что составляло до 33% всей школьной сети 1-й ступени (в том числе в Самарской губернии – 827 школ, в Тюменской – 610, в Воронежской – 600, в Омской – 451, во Вятской – 573, в Ставропольской – 439)³⁰.

Но материальное положение договорных школ оказалось хуже положения школ, содержащихся за счет средств местного бюджета. Ставка учителя села определялась по договору с сельскохозяйственным обществом в 8-10 пудов зерна в месяц, что при переводе на денежную оплату составляло 50% государственного минимума. Причем, помимо невыплаты своевременно и полностью, наблюдались случаи полного отказа выполнять договоры, крестьяне отказывались выплачивать летние каникулы, отправляя учителей на “самопас”³¹.

Тяжесть материального и морального положения учителя договорной школы усугублялась тем, что ОНО перекладывали на него

заботу о заключении договора и контроль за его исполнением. Это приводило к тому, что крестьяне не соблюдали условий договора и с пренебрежением и даже враждебностью относились к учителям. После посещения школ Самарской губернии инспектор ОНО отмечал в своих путевых заметках: «Мужики до такой степени задерганы ужасами пережитого голода, что расходы на школу кажутся им кровной обидой. Много сел совершенно отказываются от школ. ... Учитель одичал, страшно утомился, изверился в надеждах на лучшие дни, и школьные занятия ему в нетопленной дымной школе кажутся каким-то проклятием. Рваный и голодный, он влачит жалкое существование. ... Некоторые учителя говорили мне буквально следующее: «Очень уж обидно, что никто не хочет вспомнить о нас. Власть на учительство в целом смотрит как на что-то контрреволюционное, вредное, отсталое, ненужное. ... Выйдешь к мужикам, станешь просить да кланяться – сколько одних насмешек выслушаешь, сколько унижений переживешь!»³².

Уже в первый год существования договорных школ опрос занятых в них учителей свидетельствовал о том, что ввиду прямого возложения на них обеспечения школы и учительства у крестьян выработался взгляд на школьных работников, как на дармоедов, паразитов, нищих³³. В уже упоминавшемся докладе Н. К. Крупской на XIII съезде РКП(б) отмечалось: «Сейчас в некоторых губерниях учитель сведен на положение пастуха в прошлое время. Учитель ходит из дома в дом, кормится и ночует в домах»³⁴.

Очень быстро руководители органов народного образования, начиная с уездных ОНО и заканчивая Наркомпросом, пришли к выводу о необходимости отказаться от договорных школ. Так, на съезде инспекторов ОНО в Гомеле был сделан вывод, что «договорная сельская школа ... в нашей губернии, как и везде, себя не оправдала и в большинстве случаев влачит жалкое существование»³⁵.

В принятом 12 июня 1924 г. постановлении Коллегии Наркомпроса отмечалось, что произведенное в феврале-марте 1924 г. обследование 7 волостей различных губерний по выборочной системе показало: «широко практикуемая система договоров с сельским населением себя не оправдывает ни с точки зрения материальной, ни с точки зрения политической. Фактически договора не реализуются, возбуждая лишь широкое недовольство среди крестьянских масс к представителям

Советской власти и к учительству, вынужденному брать на себя роль агентов ОНО по взысканию договорных сумм»³⁶.

Поэтому по мере укрепления местного бюджета на местах принимаются решения о возможно скором переводе договорных школ на местный бюджет. Губернский съезд районных инспекторов в Гомеле уже в январе 1924 г. признал необходимым включить договорные школы на содержание местного бюджета с будущего учебного года³⁷. На Средне-Волжском совещании завгубоно в мае 1924 г звучала мысль о том, что укрепление волостного бюджета, которое будет достигнуто к новому бюджетному году, даст возможность отказаться от договорной кампании³⁸.

В 1925 г. Наркомпрос обратился в СНК РСФСР с просьбой выделить из государственного бюджета средства для оплаты труда учителей договорных школ. В ответ на нее Совнарком предложил губ- и облисполкомам а также совнаркомам автономных республик включить с будущего бюджетного года (т.е. с октября 1925 г.) все договорные школы в сеть школ, находящихся на местном бюджете³⁹.

На местах процесс перевода договорных школ на местный бюджет к этому времени уже начался, а после упомянутого предложения СНК он ускорился. С 1 октября 1925 г. на местный бюджет было принято 1650 договорных школ. В некоторых губерниях (Вятской, Гомельской, Воронежской, Нижегородской, Тамбовской, Ленинградской и др.), по данным ОНО на 1 января 1926 г., в 1925/26 учебном году договорных школ совсем не было⁴⁰.

Таким образом, уже к 1925/26 учебному году договорная школа в РСФСР перестала быть массовым явлением, в отдельных губерниях количество таких школ исчислялось уже не сотнями, а максимум десятками. Процесс окончательного отказа от практики договоров ОНО с сельскими обществами завершился в результате того, что распоряжением НКП от 17 ноября 1925 г. было объявлено недопустимым открытие новых школ путем сохранения договорной системы 1922-23 г., которая, как указывалось в этом распоряжении, свелась к прикрытой платности обучения и поставила учителя в кабальную зависимость от кулачества. К началу 1926/27 учебного года существовавшие еще в отдельных губерниях договорные школы должны были быть переведены на начала совместного финансирования НКП и общественных организаций⁴¹.

Таким образом, возникшая в связи со снятием школ с государственного бюджета договорная школа существовала в РСФСР как массовое явление весьма недолгое время – с 1922/23 по 1924/25 учебный год. Она сыграла определенную роль в борьбе с сокращением школьной сети в республике. Но в то же время условия, в которых пришлось работать учителям этих школ, принесли тысячам школьных работников большие физические и моральные страдания, способствовали дальнейшему подрыву авторитета учителя и дискредитации учительской профессии в глазах, прежде всего, сельского населения страны.

Примечания

¹ См.: *Сергеев И. П.* Материальное положение “народного учителя” в Советской России в 1917-1921 гг. // *Вісник Харківського національного університету.* - №762. - Вип. 39. – Харків, 2007. – С. 185-198.

² См.: *Константинов Н. А., Медынский Е. Н.* Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. – М., 1948; *Дейнеко М. М.* 40 лет народного образования в СССР/Под ред. М. Ф. Шалаевой. – М., 1957; Равкин З. И. Советская школа в период восстановления народного хозяйства. 1921-1925 гг. – М., 1959; *Штамм С. И.* Управление народным образованием в СССР (1917-1936 гг.). Историко-правовое исследование. – М., 1985; *Августевич И. И.* История школы и педагогики России. 1917-1992. Учебное пособие. – Москва-Белгород, 1994; .

³ *Корнейчик Т.* Развитие системы народного образования РСФСР // *Педагогическая энциклопедия.* 2-е изд. Т. 1 / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1927. – Стб. 1050.

⁴ *Статистические данные о положении грамотности и народного образования* // *Педагогическая энциклопедия.* 2-е изд. Т. 1 / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1927. – Стб. 1118.

⁵ *Отчет* Центрального Комитета Всероссийского Союза Работников Просвещения 4-му Всероссийскому съезду. – М., 1922. – С. 7.

⁶ *Плюснин-Кронин Б.* Совместное финансирование школ // *Народное просвещение.* – 1926. - №4-5. – С. 23

⁷ *Содержание* политпросветучреждений и НЭП (Циркуляр всем Комитетам РКП: ноябрь 1921 г.) // *Спутник политпросветработника.* – М., 1923. - С. 20-21.

⁸ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. Т. 53. – С. 180.

⁹ *Плюснин-Кронин Б.* Совместное финансирование школ ... – С. 23.

¹⁰ *Долинко Л.* Материальное положение работников просвещения // *Путь просвещения.* – 1923. - №2. – С. 329.

- ¹¹ *Отчет* Центрального Комитета Всероссийского Союза Работников Просвещения 4-му ... - С. 11.
- ¹² Там же. – С. 13.
- ¹³ Там же. – С. 9-11.
- ¹⁴ Там же. – С. 13-14.
- ¹⁵ *Стенографический отчет* Пятого Всероссийского Съезда профессиональных союзов. С 17 по 22 сентября 1922 г. – М., 1922. – С. 417.
- ¹⁶ Там же. – С. 447.
- ¹⁷ *Паначин Ф. Г.* Управление просвещением в СССР. – М., 1977. – С. 52-53.
- ¹⁸ *Плюснин-Кронин Б. А.* Система народного образования РСФСР. Современная система и программы ГУС'а. – М., 1926. – С. 148.
- ¹⁹ *Паначин Ф. Г.* Указ. соч. - С. 53.
- ²⁰ *Эштейн М. С.* Управление и бюджет народного образования РСФСР // Педагогическая энциклопедия. 2-е изд. Т. 1 / Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1927. – Стб. 1085.
- ²¹ *Луначарский А.* Доклад Наркомпроса на II сессии ВЦИК // Народное просвещение. – 1924. - №9-10. – С. 8.
- ²² *Луначарский А.* Всеобщее начальное обучение (Доклад на III сессии ВЦИКа XII созыва)//Народное просвещение. – 1926. - №11. – С. 15.
- ²³ *Отчет* Центрального Комитета Всероссийского Союза Работников Просвещения 4-му ... - С. 60.
- ²⁴ *Плюснин-Кронин Б.* Совместное финансирование школ ... – С. 23-25.
- ²⁵ *Крупская Н. К.* О культурной работе в деревне (доклад на XIII съезде РКП)// Народное просвещение. – 1924. - №6-7. – С. 16.
- ²⁶ *Корнейчик Т.* Указ. соч. – Стб. 1046.
- ²⁷ *Лаврентьев В.* Заработная плата в России прежде и теперь. При капитализме и при диктатуре пролетариата. – Харьков, 1926. – С. 97.
- ²⁸ *Долинко Л.* Указ. соч. – С. 330.
- ²⁹ *Ленин В. И.* Странички из дневника//Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3. 1922-1925/ Под общей ред. А. Е Егорова и К. М. Боголюбова. – М., 1984. – С. 22.
- ³⁰ *Подземский А. Я.* Справочная книга по народному просвещению. – М., 1923. – С. 30-31.
- ³¹ *Долинко Л.* Указ. соч. - С. 330.
- ³² *Неверов А.* У самарских учителей (Путевые заметки)//Народный учитель. – 1924. - №1. – С. 81.
- ³³ *Познанский Н.* Новые побеги//Народный учитель. – 1924. - №1. – С. 87.
- ³⁴ *Крупская Н. К.* Указ. соч. – С. 16.
- ³⁵ *Гантман В.* Инспекторский съезд в Гомеле//Народное просвещение. – 1924. - №2. – С. 104.

³⁶ Коллегия Наркомпроса о культурном состоянии деревни//Народное просвещение. – 1924. - №4-5. – С. 4.

³⁷ Гаитман В. Указ. соч. – С. 104.

³⁸ Яковлева В. Н. О подготовке к новому учебному году (доклад на Средне-Волжском совещании завгубоно 28 мая 1924 г.)// Народное просвещение. – 1924. - №6-7. – С. 94

³⁹ Постановление СНК РСФСР об учащих договорных школ («Иzv.», 1925, 83)// Народный учитель. – 1925. - №5. – С. 125.

⁴⁰ Полянский А. Материальная база просветительной работы//Народное просвещение. – 1926. - №9. – С. 124.

⁴¹ Иванов В. К. Общая организация школы первой ступени//Педагогическая энциклопедия. 2-е изд. Т. 2/Под ред. А. Г. Калашникова. – М., 1928. – Стб. 204-205.

Резюме

Сергеев І. П. Договірна школа в РРФСР: історія та матеріальний стан

У статті з'ясовуються обставини, в яких виникла договірна школа в РРФСР, надається інформація щодо кількості таких шкіл в Радянській Росії, умов життя та праці вчителів договірних шкіл, робиться висновок щодо ролі договірної школи в історії народної освіти в РРФСР та її впливу на ставлення сільського населення республіки до вчителя та вчительської професії.

Шаповалова Е. А.

НА ПОРОГЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПАРАДИГМЫ РОССИЙСКО-ЯПОНСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Важное и всевозрастающее значение во внешней политике Российской Федерации имеет Азия, в которой Япония, по словам Президента РФ В. Путина, «не только важный партнер сегодня, но и очень перспективный для России партнер. Мы хотим, чтобы все проблемы, которые еще остались от прошлого, были разрешены. И мы будем искать пути решения этих вопросов»¹.

В своей первой после вступления в должность программной речи Премьер-министр Японии С. Абэ назвал Россию одной из важных стран-соседей и заявил, что придает большую важность японо-российским отношениям². Посол Японии в РФ также особо подчеркнул в 2007 г., что «Россия для Японии является одним из главных соседей и важным партнером в международном сообществе»³.

В последние годы наметились изменения парадигмы российско-японских экономических отношений, но специально этот вопрос не нашел должного освещения в научных исследованиях, хотя некоторые аспекты проблемы освещались в работах известных ученых и дипломатов⁴.

Источниками для написания статьи послужили документы двустороннего сотрудничества⁵, выступления, заявления и интервью российских и японских глав государств, известных государственных и политических деятелей⁶, статистические данные «Голубой книги дипломатии»⁷, издаваемой МИД Японии, публикации российских и зарубежных информагентств.

Цель статьи – проанализировать новые реалии в развитии экономических связей России и Японии в период пребывания В. Путина на посту Президента Российской Федерации и показать, что, несмотря на отсутствие мирного договора и наличие спорного территориального вопроса, выгода от сотрудничества оказывается преобладающей, что создает условия для изменения парадигмы в двусторонних отношениях.

Согласно Конституции РФ главным и единственным лидером, определяющим внешнюю политику, является Президент страны⁸. Следовательно, внешнеэкономический курс России по отношению к Японии несет на себе определенный отпечаток индивидуальных черт характера руководителя государства. В 2000 г. Президенту В. Путину досталось «наследство» в виде нерешенной территориальной проблемы с Японией, что тормозило развитие двусторонних отношений. Итогом переговоров М. Горбачева с премьер-министром Японии впервые явилось включение в текст Совместного заявления 1991 г. упоминание о проблеме «территориального размежевания, учитывая позиции обеих сторон о принадлежности островов Хабомаи, Шикотан, Кунашир и Итуруп»⁹. В Московской декларации об установлении созидательного партнерства между Российской Федерацией и Японией 1998 г. заявлялось о том, что Президент РФ и Премьер-министр Японии «дают указание своим правительствам активизировать переговоры о заключении мирного договора на основе Токийской декларации и договоренностей, достигнутых во время встреч на высшем уровне в Красноярске и Каване. Руководители обеих стран подтверждают свою решимость прилагать все усилия с целью

заключения мирного договора к 2000 году»¹⁰. Этот факт также впервые зафиксирован в документе столь высокого уровня.

Как видно из упомянутых двусторонних документов и соглашаясь с авторами книги «Вехи на пути к заключению мирного договора между Японией и Россией», в вопросе о Северных территориях российская сторона шаг за шагом шла навстречу требованиям Японии¹¹. Однако эти уступки реально не влияли на развитие экономических отношений. Если в советский период товарооборот составлял в 1987 г. – 4,9 млрд. дол., в 1988 г. – 5,9 млрд. дол., в 1989 г. – 6,06 млрд. дол., в 1990 г. – 5,8 млрд. дол., в 1991 г. – 5,4 млрд. дол., то в 1998 г. – 3,8 млрд. дол. (Рис. 1.)¹².

Дальнейшие усилия Президента В. Путина заключались в том, чтобы сдвинуть с мертвой точки хотя бы экономические связи и разблокировать этот узел противоречий. При этом следует учитывать, что Россия в условиях экономической разрухи и политической нестабильности с одной стороны нуждалась в зарубежных инвестициях, а с другой - пугала иностранных бизнесменов и вселяла надежду японским политикам о возможности возвращения спорных территорий.

В Иркутском заявлении Президента РФ и Премьер-министра Японии о дальнейшем продолжении переговоров по проблеме мирного договора в 2001 г. отмечалось, что «Совместная декларация СССР и Японии 1956 года представляет собой базовый юридический документ, положивший начало процессу переговоров о заключении мирного договора после восстановления дипломатических отношений между странами»¹³. Эта формулировка вызвала раздражение у представителей крайних позиций, как в Токио, так и в Москве. По мнению главного научного сотрудника Института востоковедения РАН И. Латышева, возврат к Декларации 1956 г. являлся явной «уступкой нашей стороны давлению японцев»¹⁴. В свою очередь, авторы книги «Вехи на пути к заключению мирного договора между Японией и Россией» выразили недовольство тем, что «предложение, которое Япония отвергла 43 года назад в период, когда ее государственная мощь была весьма невелика, современная Япония тем более не может принять.... В настоящее время вопрос с японской стороны стоит принципиально: возврат всех северных островов: Хабомаи, Шикотан, Кунашир и Итуруп или – ни одного»¹⁵. Как подчеркивалось в газете «Асахи», расхождения в российско-японских «позициях остались абсолютно непреодоленными»¹⁶.

Территориальный вопрос оставался доминирующей темой японской политики на российском направлении. Он получил абсолютное по важности значение, а развитие экономических и политических отношений фактически увязывалось с продвижением к его решению по японскому сценарию.

Несмотря на стремление отдельных японских компаний сотрудничать с Россией, японские политики, дипломаты и ученые, имея различные взгляды на аспекты внешней политики, в решении территориального спора с Россией единодушно настаивали на возвращении Северных территорий Японии. Наиболее четко выразил эту позицию профессор университета Эдогава И. Такидзава. Он отмечал в 2001 г., что «...всякий раз, когда мы садимся за стол переговоров с российскими партнерами, следует... твердить как молитву, что «Северные территории – японская земля», и твердо предупреждать, что пока территории не будут возвращены, мирный договор не будет заключен и не следует надеяться на экономическое сотрудничество»¹⁷. Аналогично мнение профессора Университета Аояма-Гакуин в Токио С. Хакамада, «по настоящему широкие масштабы они могут принять лишь в случае полной нормализации отношений, решения территориальной проблемы»¹⁸.

Российские политики и деловые круги, не теряли надежды в 2000-2001 гг., проявляли повышенную стабильную заинтересованность в инициировании диалога с японской стороной, но придать позитивную динамику двусторонним экономическим отношениям не удавалось. Однако, несмотря на то, что был принят ряд совместных документов, а именно, 4 сентября 2000 г. Программа российско-японского сотрудничества по развитию совместной хозяйственной деятельности на островах Итуруп, Кунашир, Шикотан и Хабомаи, 5 сентября 2000 г. Заявление Президента Российской Федерации и Премьер-министра Японии по проблеме мирного договора¹⁹, продолжила работу Российско-японская межправительственная комиссия по торгово-экономическим отношениям, регулярно проводились совместные заседания Российско-японского и Японо-российского комитетов по экономическому сотрудничеству, а в 2001 г. состоялся визит в Россию делегации Кэйданрэн (Федерации экономических организаций Японии), реальных изменений не происходило и экономические отношения практически не развивались.

В 2002 г. прилагались усилия активного интеллектуального поиска пути к становлению новой парадигмы сотрудничества двух стран в самых разнообразных областях²⁰, но японские деловые круги, из-за неустойчивости российской экономики, не спешили на российский рынок.

Статистические данные «Голубой книги дипломатии», издаваемой МИД Японии, свидетельствуют о том, что товарооборот между двумя странами составил в 1999 г. – 4,8 млрд. дол., в 2000 г. – 5,1 млрд. дол., а в 2002 г. всего лишь – 4,2 млрд. дол. (Рис. 1.)²¹, то есть можно даже говорить о состоянии стагнации в двусторонних торгово-экономических отношениях. По мнению министра иностранных дел И. Иванова, «разнонаправленная динамика базисных макроэкономических параметров не могла не оказать сдерживающего влияния»²²

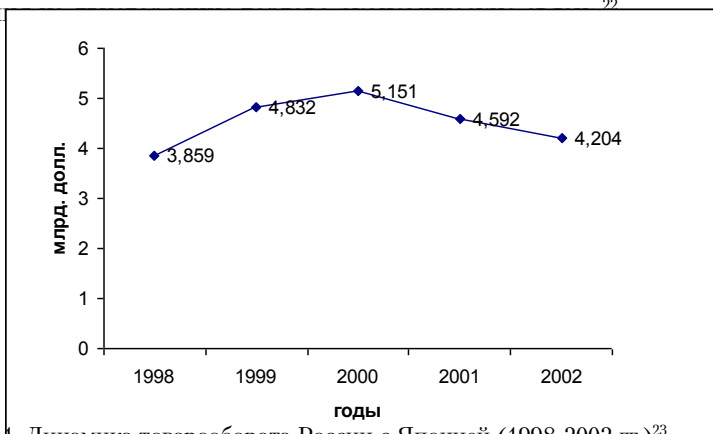

Рис. 1. Динамика товарооборота России с Японией (1998-2002 гг.)²³.

Обеим сторонам нужны были новые, отвечающие современным политическим и экономическим реалиям схемы торгово-экономического взаимодействия.

Представители японского правительства и деловых кругов в ноябре-декабре 2002 г. решительно и настойчиво стали заявлять о готовности к масштабному взаимодействию с Россией в топливно-энергетической сфере. Причиной этого явилась особая заинтересованность в постройке нефтепровода из Ангарска до Тихоокеанского побережья, так как Япония приняла решение закупать в больших количествах российскую нефть²⁴.

В принятом в январе 2003 г. «Российско-японском плане действий» сотрудничество в торгово-экономической и научно-технической областях определялось в качестве стратегических приоритетов в развитии двусторонних отношений²⁵.

Смещение акцента в сторону экономического сотрудничества привело к тому, что товарооборот между Россией и Японией, преодолев точку замерзания 2002 г., начал с 2003 г. устойчиво увеличиваться, достигнув в 2006 г. рекордной цифры в 13 млрд. дол. (Рис. 2.)²⁶. Его росту, прежде всего, способствовал ряд факторов, таких как желание Японии, в связи с войной в Ираке диверсифицировать свои закупки топлива, позитивные изменения в развитии экономики России и Японии, а также подписание «Российско-японского плана действий».

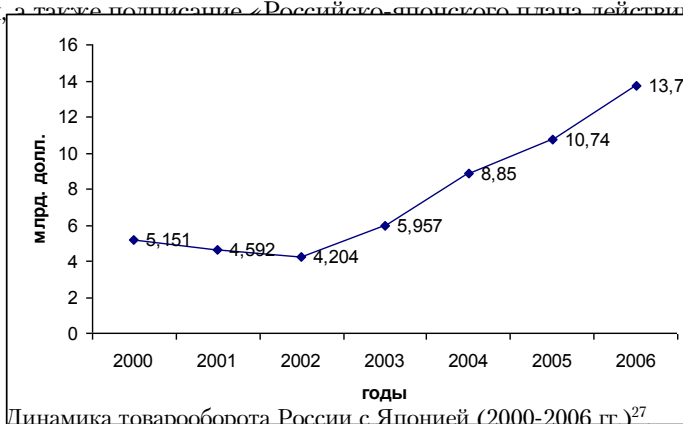

Рис. 2. Динамика товарооборота России с Японией (2000-2006 гг.)²⁷

Исходя из того, что в Японии ведущую роль в формировании внешнеполитического курса страны играет МИД, весьма интересно высказывание высокопоставленного чиновника японского МИДа в интервью «Japan Times» в 2004 г. утверждавшего, что «если Россия хочет большего, она должна решить территориальный спор. Территориальная проблема не позволяет нам достичь прогресса в двусторонних отношениях и развивать их так, как надлежит это делать в условиях мирного времени. И этот кризис не будет преодолен, если Япония не сможет убедить Россию, что решение этого вопроса находится в зоне ее национальных интересов»²⁸.

«Политика Японии в отношении России всегда должна быть направлена в равной степени на развитие экономического

сотрудничества и на решение территориального спора» - отмечал профессор С. Хакамада. Он выражал обеспокоенность тем, что в 2004 г. «вопрос о Северных территориях был фактически забыт в конкурентной борьбе за проект строительства трубопровода на Дальнем Востоке». Однако С. Хакамада считал, что Токио следует занять более твердую позицию, обращая внимание при этом на то, что экономическое сотрудничество все еще можно использовать в качестве козыря, чтобы склонить Москву к подписанию мирного договора²⁹.

В публикации газеты «Асахи» в январе 2005 г. делался акцент на том, что территориальный вопрос, несомненно, должен быть решен. Трудно достичь значительного прогресса во взаимоотношениях, когда обе стороны видят друг друга исключительно через призму вопроса о четырех спорных островах³⁰. Подобная позиция отражала как официальную политику японского правительства, так и японское общественное мнение. Однако глобальные интересы Японии, особенно в экономической сфере, заставляли постепенно менять четкую привязанность всей политики к территориальному вопросу.

Находясь в ноябре 2005 г. с визитом в Японии, Президент В. Путин сообщил, что российская сторона в принципиальном плане приняла решение о строительстве нефтепровода «Восточная Сибирь – Тихий океан»³¹. По словам Премьер-министра Японии Дз. Коидзуми, проект строительства этого нефтепровода «имеет стратегическое значение для обеих стран»³². Президент РФ В. Путин подчеркнул, что министры уже подписали энергетическое соглашение, которое стало первым важным шагом в расширении энергодиалога и сотрудничества в отдельных областях энергетики³³.

В. Путин в своей речи на Российско-японском деловом форуме в ноябре 2005 г. призвал Японию к расширению экономического сотрудничества с Россией, подчеркнув при этом, что «выстраивание устойчивых, прагматичных, долгосрочных экономических связей подкрепляется усилиями политиков по формированию созидательного партнерства»³⁴.

На страницах газеты «Асахи» также в ноябре 2005 г. уделялось особое внимание новому подходу к двусторонним экономическим отношениям, несмотря на проводимую в Японии практику «нераздельности экономики от политики» по отношению к России³⁵. Ситуация довольно сильно отличалась от эпохи Ельцина, когда Япония и Россия предпринимали серьезные усилия для достижения

соглашения путем взаимных уступок, - отмечалось в статье. Невзирая на наличие проблемы Северных территорий, «Toyota» и многие другие японские компании выходят на российский рынок. Структура российско-японских отношений меняется. Японское правительство, – советовал комментатор газеты «Асахи», должно изменить свою стратегию в соответствии с этими новыми условиями³⁶.

Интересно, что Дз. Коидзуми, в свое время жестко настаивавший на возвращении всех четырех спорных островов, на вопрос, «не мешает ли нерешенность территориальной проблемы экономическому взаимодействию государств?» ответил, что «не мешает». Однако, В. Путин не согласился - «Мешает. Во всяком случае – не помогает. Может быть, кого-то из представителей бизнеса сдерживает»³⁷. Хотя глава Кремля указал на то, что отсутствие мирного договора не способствует развитию отношений, влиятельная немецкая газета «Die Welt» в ноябре 2005 года подчеркивала, что «несмотря на это торговля и бизнес процветают, о чем свидетельствует дюжина подписанных договоров, среди которых, в частности, договор о планируемом Россией строительстве нефтепровода из Тайшета в Восточной Сибири до Тихого океана»³⁸.

Японские деловые круги первыми стали осознавать тот факт, что российский рынок становится одним из самых динамичных и перспективных в мире. Однако нелегко дается и понимание, что Россия больше не выступает в роли просителя, а японский бизнес – в роли ментора, диктующего свои условия³⁹.

Президент «Toyota» Х. Окуд подчеркнул в ноябре 2005 г., что совместные бизнес-встречи «свидетельствует о том, что в японско-российских экономических отношениях наступает новая эра»⁴⁰. Посол России в Японии А. Лосюков на пресс-конференции в Токио в 2005 г. также заявил, что «торгово-экономические связи России с Японией представляются многообещающими. Мы стоим на пороге массового прихода японского бизнеса в Российскую Федерацию»⁴¹. По мнению российского Президента, высказанном 21 ноября 2005 г., «практический механизм уже запущен, нужно только поддержать эти направления деятельности с тем, чтобы выходить на новые качественные рубежи»⁴².

Во влиятельной японской газете «Ёмиури» в октябре 2006 г. обращалось внимание на то, что хоть и разрешение спора вокруг Северных территорий и заключение мирного договора – является ключом к улучшению двусторонних отношений, однако это непростая

задача. Ведь рост российской экономики на фоне стремительно растущих цен на нефть сделал Москву менее уступчивой в переговорах по принципу «территориальный вопрос в обмен на японскую экономическую помощь». В довершение к этому рост национализма и усиление политики за возвращение России в число ведущих держав мира приводит к усилению тех сил, которые ратуют за отказ от уступок по территориальному вопросу⁴³.

Ситуация в топливно-энергетической сфере заставляет представителей Японии задуматься – а так ли важен «территориальный вопрос» в экономических отношениях. Взаимный экономический интерес поможет найти подходы к решению этого вопроса, и не стоит ждать, когда произойдет наоборот, тем более что реальный экономический интерес является гораздо более прочной основой для будущего, чем обещание кредитов в обмен на территории⁴⁴.

Путь поиска решения по территориальному вопросу, по мнению заместителя директора Первого департамента Азии МИД России В. Саплина, лежит не в бесперспективных попытках переписать историю, а в создании ее заново на путях всестороннего развития сотрудничества между странами⁴⁵.

Директор Института политических исследований С. Марков отметил в 2007 г., что «новое руководство Японии выразило готовность ускорить развитие экономических связей, не заикливаясь на территориальном вопросе»⁴⁶. Впрочем, и новый Премьер-министр Японии Я. Фукуда в своей программной речи на 169 сессии парламента в январе 2008 г. отметил желание повышать уровень двусторонних отношений с Россией, выводя их на более высокий уровень, хотя и не забыл упомянуть о необходимости продолжения переговоров по территориальному вопросу⁴⁷.

В сфере внешнеэкономических отношений последнее слово осталось не за японскими политиками и дипломатами, а за руководителями могущественных объединений деловых кругов Японии, которые руководствуются, прежде всего, экономическими интересами, возможностью получить высокую устойчивую прибыль, рассчитанную на долгосрочный период. Следовательно, несмотря на то, что вопрос о спорных территориях не уходит с повестки дня, политика замораживания экономического сотрудничества не соответствует интересам деловых кругов Японии. Экономическая выгода превалирует и это подтверждается тем, что товарооборот за

последние четыре года утроился и по прогнозам вице-премьера России С. Нарышкина в 2007 г. может составить \$20 млрд. дол.⁴⁸, успешно реализуются проекты «Сахалин-1», «Сахалин-2», а на российском рынке появились такие лидеры японского бизнеса, как «Тойота», «Ниссан», «Исудзу», крупные банки, транспортные и страховые компании. Всё это это создает условия для изменения парадигмы японок-российских экономических отношений.

Примечания

¹ *Встреча* Президента Российской Федерации В. В. Путина с руководителями ведущих информационных агентств стран "Группы восьми", 2.06.2006, Ново-Огарево // Официальный сайт Представительства Российской Федерации в «Группе восьми» в 2006 году. – <http://g8russia.ru/news/20060602/1152015.html>.

² *Интервью* Чрезвычайного и Полномочного Посла Японии в РФ г-на Ясуо САЙТО журналу «Россия в АТР», 6 апреля 2007 г. // Официальный сайт Посольства Японии в России. <http://www.ru.embjapan.go.jp/EMBASSY/AMBASSADOR/INTERVIEW/20070406.html>.

³ *Ясуо Сайто*: Надеемся, что российские компании обратят внимание на технический и финансовый потенциал своих японских коллег, 9.09.2007, "ИНТЕРФАКС" // Официальный сайт Посольства Японии в России. – <http://www.ru.emb-japan.go.jp/EMBASSY/AMBASSADOR/INTERVIEW/20070906.htm>.

⁴ *Латышев* И. Путин и Япония. Будут ли уступки? 2000-2005. – М., 2005., Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.). – М., 2007., Панов А. Россия и Япония: становление и развитие отношений в конце XX – начале XXI века (достижения, проблемы, перспективы). – М., 2007., Саплин В. Россия-Япония. Как устранить асимметрию в отношениях? // *Международная жизнь*. 2007. – № 5. – С. 63-70.

⁵ *Токийская декларация* о российско-японских отношениях, г. Токио, 13 октября 1993 г. // Официальный сайт МИД РФ. - <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/case5fa593fc7eb443256b2700270340?OpenDocument>., *Московская декларация* об установлении созидательного партнерства между Российской Федерацией и Японией, г. Москва, 13 ноября 1998 г. // Официальный сайт Посольства Японии в России. - http://www.ru.emb-japan.go.jp/RELATIONSHIP/MAINDOCS/docs_new.html#., *Иркутское заявление* Президента Российской Федерации и Премьер-министра Японии о дальнейшем продолжении переговоров по проблеме мирного договора, г. Иркутск, 25 марта 2001 г. // Официальный сайт МИД РФ.

<http://www.mid.ru/nsrasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/60960c0e44f5ce3943256a50004b8a57?OpenDocument>.

⁶ *Заявления для прессы и ответы на вопросы Президента России В. В. Путина и Премьер-министра Японии Дз.Коидзуми по окончании российско-японских переговоров на высшем уровне, Токио, 21 ноября 2005 года* // Официальный МИД РФ. – <http://www.mid.ru/nsrasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc32570c10029f5b7?OpenDocument>., Встреча Президента Российской Федерации В. В. Путина с руководителями ведущих информационных агентств стран "Группы восьми", 2.06.2006, Ново-Огарево // Официальный сайт Представительства Российской Федерации в «Группе восьми» в 2006 году. – <http://g8russia.ru/news/20060602/1152015.html>., Возможности сотрудничества России и Японии не ограничиваются энергетикой – М. Фрадков // Агентство экономической информации «ПРАЙМ-ТАЙМС». – 28.02.2007. – <http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=666191&ct=news>., Интервью Чрезвычайного и Полномочного Посла Японии в РФ г-на Ясуо САЙТО журналу «Россия в АТР», 6 апреля 2007 г. // Официальный сайт Посольства Японии в России. – <http://www.ru.emb-japan.go.jp/EMBASSY/AMBASSADOR/INTERVIEW/20070406.html>., Ясуо Сайто: Надеемся, что российские компании обратят внимание на технический и финансовый потенциал своих японских коллег, 9.09.2007, "ИНТЕРФАКС" // Официальный сайт Посольства Японии в России. – <http://www.ru.emb-japan.go.jp/EMBASSY/AMBASSADOR/INTERVIEW/20070906.html>.

⁷ *Diplomatic Bluebook 2006*. – Токио, 2006.

⁸ *Конституция Российской Федерации, Статья 80*. // Официальный сайт Президента России. - <http://www.kremlin.ru/articles/ConstChapter4.shtml>.

⁹ *Панов А.* Россия и Япония: становление и развитие отношений в конце XX – начале XXI века (достижения, проблемы, перспективы). – М., 2007. – С. 228.

¹⁰ *Московская декларация об установлении созидательного партнерства между Российской Федерацией и Японией*, г. Москва, 13 ноября 1998 г. // Официальный сайт Посольства Японии в России. - http://www.ru.emb-japan.go.jp/RELATIONSHIP/MAINDOCS/docs_new.html#4

¹¹ *Вехи на пути к заключению мирного договора между Японией и Россией*. – М., 2000. – С. 118.

¹² *Diplomatic Bluebook 2006*. – Токио, 2006. – Р. 96.

¹³ *Панов А.* Россия и Япония: становление и развитие отношений в конце XX – начале XXI века (достижения, проблемы, перспективы). – М., 2007. – С. 286.

¹⁴ *Латышев И.* Путин и Япония. Будут ли уступки? 2000-2005. – М., 2005. – С. 123.

¹⁵ *Вехи на пути к заключению мирного договора между Японией и Россией*. – М., 2000. – С. 125-126.

¹⁶ *The Asahi Shimbun*, 26 марта 2001 г. / Цит. по: Латышев И. Путин и Япония. Будут ли уступки? 2000-2005. – М., 2005. – С. 123.

¹⁷ Цит. по: М. В. Галузин Созидательное партнерство или «островной тупик?». Знакомьтесь – Япония. 2001. – № 32. – С. 49.

¹⁸ *Блинов А.* Москве будет выгодно качать нефть в Японию // Независимая газета. – 28.03.2006. – http://www.ng.ru/ideas/2006-03-28/10_japan.html.

¹⁹ *Программа* российско-японского сотрудничества по развитию совместной хозяйственной деятельности на островах Итуруп, Кунашир, Шикотан и Хабомаи, 4 сентября 2000 года, Заявление Президента Российской Федерации и Премьер-министра Японии по проблеме мирного договора, 5 сентября 2000 года // Официальный сайт Посольства Японии в России. - http://www.ru.emb-japan.go.jp/RELATIONSHIP/MAINDOCS/docs_new.html#4.

²⁰ *Выступление* А. П. Лосюкова на российско-японском форуме «Российско-японские отношения в условиях глобализации», организуемом Центром стратегических разработок (Россия) и Национальным институтом комплексных исследований («НИРА» Япония), 20 мая 2002, 1051-22-05-2002. // Официальный сайт МИД РФ. - <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/>.

²¹ *Diplomatic Bluebook* 2006. – Tokyo, 2006. – P. 96.

²² *Ответы* Министра иностранных дел России И. С. Иванова на вопросы СМИ (газеты «Асахи», «Хоккайдо симбун», агентство «Киодо цусин») 1 февраля 2002 года, 195-02-02-2002. // Официальный сайт МИД РФ. - <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/>.

²³ *Diplomatic Bluebook* 2006. – Tokyo, 2006. – P. 96.

²⁴ *Панов А.* Россия и Япония: становление и развитие отношений в конце XX – начале XXI века (достижения, проблемы, перспективы). – М., 2007. – С. 185.

²⁵ *Japan-Russia Action Plan*. – 10 января 2005г. // МИД Японии. – <http://www.mofa.go.jp/region/europe/russia/pmv0301/plan.html>.

²⁶ *Diplomatic Bluebook* 2006. – Tokyo, 2006. – P. 96.

²⁷ *Там же*. - С. 96.

²⁸ *Kanako Takahara*. Resolution not necessarily in the pipeline. Koizumi isle posturing for home, Russia audience? // The Japan Times. – 09.09.2004. – <http://search.japantimes.co.jp/member/member.html?nn20040909f1.htm>.

²⁹ *Там же*.

³⁰ *EDITORIAL: Japan, Russia in limbo* // The Asahi Shimbun, Jan. 9, 2005. – <http://www.asahi.com/english/opinion/TKY200501100084.html>.

³¹ Ответы официального представителя МИД России М. Л. Камынина на вопросы СМИ по российско-японским отношениям, 2442-18-11-2005 // Официальный МИД РФ. – <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc32570bd003da47?OpenDocument>.

³² *Койдзуми Д.*: Восточный нефтепровод имеет стратегическое значение для обеих стран // Новости компании Транс нефть. – 21.11.2005. – <http://www.transneft.ru/press/Default.asp?LANG=RU&ATYPE=8&ID=9705>.

³³ *Заявления* для прессы и ответы на вопросы Президента России В. В. Путина и Премьер-министра Японии Дз. Коидзуми по окончании российско-японских переговоров на высшем уровне, Токио, 21 ноября 2005 года // Официальный МИД РФ. – <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc32570c10029f5b7?OpenDocument>.

³⁴ *Вступительное слово* на Российско-японском форуме экономического сотрудничества, 21 ноября 2005г. // Официальный сайт Президента России. – <http://www.kremlin.ru/text/appears/2005/11/97705.shtml>.

³⁵ *Japan Russia relations* // The Asahi Shimbun. - 11/23/2005.

³⁶ *Там же*.

³⁷ *Заявления* для прессы и ответы на вопросы Президента России В. В. Путина и Премьер-министра Японии Дз. Коидзуми по окончании российско-японских переговоров на высшем уровне, Токио, 21 ноября 2005 года // Официальный МИД РФ. – <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc32570c10029f5b7?OpenDocument>.

³⁸ *MQ. Kein Frieden, aber gute Geschdfte* // Die Welt. – 22 November 2005. http://www.welt.de/print-welt/article179383/Kein_Frieden_aber_gute_Geschaeft.html.

³⁹ *Саплин В.* Россия-Япония. Как устранить асимметрию в отношениях? // *Международная жизнь*. – 2007. – № 5. – С. 66.

⁴⁰ *Юка Хаяси* и *Грегори Уайт*. Япония и Россия пытаются начертать новое будущее // The Wall Street Journal. – 22.11.2005. – Цит. по: <http://inopressa.ru/wsj/2005/11/22/10:36:36/japan>.

⁴¹ *Brooke James*. Japan and Russia, With an Eye on China, Bury the Sword // The New York Times. – February 13, 2005. – http://www.nytimes.com/2005/02/13/international/europe/13russia.html?_r=1&oref=slogin.

⁴² *Заявления* для прессы и ответы на вопросы Президента России В. В. Путина и Премьер-министра Японии Дз. Коидзуми по окончании российско-японских переговоров на высшем уровне, Токио, 21 ноября 2005 года // Официальный МИД РФ. – <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985fc32570c10029f5b7?OpenDocument>.

⁴³ *Отношения с Россией* – цель номер один для нашей внешней политики в Восточно-Азиатском регионе // Yomiuri Simbun. – 22.10.2006. – http://www.comitet21.ru/analyth_40.htm.

⁴⁴ *Россия и Япония: соседи в новом тысячелетии* / Рук. проекта Э. В. Молодякова. – М., 2004. – С. 30.

⁴⁵ *Саплин В.* Россия-Япония. Как устранить асимметрию в отношениях? // *Международная жизнь*. 2007. – № 5. – С. 63-70.

⁴⁶ *Россия и Япония обсудят вопросы экономического сотрудничества // Российская служба новостей. – 03.11.2007. – <http://rsn.goodoo.ru/news/27265/>.*

⁴⁷ (Программная речь Премьер-министра Ясуо Фукуда на 169 сессии Парламента) // Официальный сайт Премьер-министра Японии. – 18.01.2008. – <http://www.kantei.go.jp/jp/hukudaspeech/2008/01/18housin.html>.

⁴⁸ *Нарышкин: в 2007 году российско-японский товарооборот может составить \$20 млрд. // Деловая сеть «Russian Business». – 11.11. 2007. – <http://www.rb.ru/news/economics/2007/11/11/182644.html>.*

Резюме

Шаповалова О. О. На порозі зміни парадигми російсько-японських економічних відносин

У статті аналізується початок зміни парадигми у сфері торгово-економічних відносин у період президентства в Росії В. Путіна (2000-2008 рр.) та показано, що не зважаючи на відсутність мирного договору Росії з Японією та невирішеність територіального конфлікту, жорсткий зв'язок між політикою та економікою послаблюється і вигода від розвитку економічного співробітництва Японії з Росією виходять на перше місце у двосторонніх відносинах.

Щербина В. П.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЛІ РОСІЙСЬКОГО ГАЗОВОГО КОМПЛЕКСУ В ІНТЕГРАЦІЇ СНД (1991-2007 РОКИ)

Нинішній стан Співдружності Незалежних Держав та напрямки її розвитку до останнього часу не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі.

Співдружності Незалежних Держав 16 років. За цей період з'явилася незначна кількість комплексних досліджень з історії СНД. Серед них необхідно відзначити роботу Ю. В. Никулічева¹.

Підготовлена до 10-річчя СНД, робота являє собою одну з перших у науковій літературі спроб представити історію Співдружності у цілісному та систематичному вигляді. Проблематика СНД структурована на двох рівнях - інституціональному (міждержавні відносини у Співдружності) та країнознавчому (сучасна історія республік, які ввійшли до Співдружності), при цьому автором розглядається широке коло політичних та економічних проблем СНД.

Оглядовий характер даної монографії можна вважати як її достоїнством, так і недоліком. Позитивним моментом є спроба проаналізувати історичні процеси у їхньому динамічному розвитку. Однак авторові у більшості випадків вдалося визначити тенденції у розвитку, а не дослідити їх.

Значно більше публікацій, присвячених різним аспектам взаємин держав усередині СНД, особливо проблемам економічного співробітництва².

Необхідно відзначити, що економічні взаємини виявилися тим полем, на якому розгорнулися основні події недовгої історії СНД. Особливу актуальність в останні роки набули енергетичні проблеми, зокрема в нафтогазовому комплексі.

Природно, що протиріччя в області енергетики не єдина проблема у відносинах колишніх радянських республік, однак ця складова останнім часом найчастіше синтезує та загострює як політичні, так і економічні аспекти міждержавних взаємин. Можна сказати, що нафтогазова галузь стала знаряддям геополітики, і що подібна політизація значно підвищує її роль. У зв'язку із цим автор даної статті поставив перед собою завдання проаналізувати деякі процеси, які мали місце в газових галузях країн СНД починаючи з 1991 року, та спробувати дати оцінку впливу нафтогазового комплексу на взаємовідносини членів Співдружності.

Основними джерелами вивчення даної проблеми стали документи СНД та країн її членів, статистичні видання та публікації у ЗМІ, як на паперових носіях, так і в електронному вигляді.

Рух республік СРСР до незалежності збігся із тривалою кризовою тенденцією в радянській економіці періоду 1989-1991 років - і багато в чому цією же кризовою смугою й був обумовлений. Ще в 1989 р. країна перейшла на загальний бартер, тому що гроші усе гірше виконували свої функції. Протягом 1991 р. міжреспубліканська торгівля скоротилася на 15%; у тому ж році падіння виробництва по окремих республіках дійшло до 20%, а інфляція - до 80% у рік. Вихід із Союзу в цій ситуації повсюдно сприймалася як необхідна умова рішення національних економічних проблем³.

Свого часу, нафтогазовий комплекс Радянського Союзу створювався як єдиний механізм на всій території країни. При цьому, основний потенціал газової галузі СРСР зосереджувався у декількох союзних республіках. Так, дані видобутку газу в 1990 р. виглядали таким чином:

Росія - 641 млрд. м³ Україна - 28,1 млрд. м³

Узбекистан - 40,8 млрд. м³ Туркменія - 87,8 млрд. м³

Азербайджан 9,9 млрд. м³ Казахстан 7,1 млрд. м³ ⁴.

Не менш важливим було існування єдиної газотранспортної мережі на території України, Білорусії та Росії. Так, на території України знаходиться 37,5 тис. км газопроводів, 13 підземних сховищ газу, широка мережа газорозподільних станцій. Пропускна можливість газотранспортної системи України становить 290 млрд. м³ - на вході, та 175 млрд. м³ газу на рік - на виході⁵.

Росія має найбільшу у світі систему магістральних трубопроводів. Її загальна довжина становить 153,3 тис. км, а пропускна можливість - більше 600 млрд. м³ газу на рік⁶. А в цілому ці дві держави зосередили на своїх територіях більше 90% газотранспортної системи колишнього Радянського Союзу⁷. Подібний розподіл склався у першу чергу тому, що основні газові родовища розташовані у районах крайньої півночі Росії, та значна частина газу, що добувається, іде на експорт у країни Європи.

Таким чином, газовий комплекс міг стати потенційно інтегруючим фактором для пострадянських країн. У СРСР керування газовою галуззю здійснювало Міністерство газової промисловості. У 1989 році на його базі створюється Державний газовий концерн (ДГК) «Газпром», що повинен був об'єднати газову інфраструктуру Росії, України та Білорусії⁸. Таким чином, була започаткована спроба зберегти контроль над найбільш важливою частиною газового господарства у колишньому Радянському Союзі. У першу чергу мова йшла про газотранспортні системи прикордонних республік. Однак об'єднання зірвалося і «Газпром» залишився винятково російським підприємством.

Таким чином, на початку 90-х років серед країн СНД одні мали у своєму розпорядженні значні запаси блакитного палива (Росія, Туркменія, Узбекистан, Казахстан), інші (Україна, Білорусія) – контролювали експортні газопроводи, а треті (Грузія, Молдова, Таджикистан, Киргизія) - тільки споживали газ. Крім того, необхідно відзначити, що частка поставок російських енергоносіїв для більшості перерахованих країн складає від 80 до 100 %. Даний розподіл набув характер базового у газовій галузі й визначив взаємини країн СНД у цій сфері.

Російсько-українські відносини у газовій сфері частково розглядалися автором у попередній публікації⁹. Тому у даній статті

ми маємо намір акцентувати увагу на ролі російської газової галузі у відносинах між членами СНД.

Головним чинником у цих відносинах є перехід економік країн СНД на «початкові капіталістичні» рейки, коли у основної маси суб'єктів економічної діяльності починають домінувати короткострокові інтереси та мотивації. Це підштовхує економіки СНД до подальшого відокремлення, тому що в однотипних господарствах сировинного типу, як про це свідчить світовий досвід, завжди та скрізь домінує тенденція не до співробітництва, а до суперництва – за неминуче обмежені ринки збуту, капіталів та інвестицій.

Росія із самого початку виступала найбільш активним членом СНД. Це єдина держава, яка підписала всі до єдиного багатосторонні договори про співробітництво у рамках Співдружності. Іншим не менш важливим принципом стала настанова Росії на активну участь у керуванні багатьма процесами, які розгорнулися на пострадянському просторі. Так, у затвердженому 14 вересня 1995 р. Президентом РФ Указі "Стратегічний курс Росії з державами учасниками Співдружності незалежних держав" прямо підкреслювалося, що одним з головних завдань російського уряду є « зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних та економічних відносин на території постсоюзного простору»¹⁰.

Однак, у 90-і роки механізм, за допомогою якого Росія змогла б відновити своє лідерство на пострадянському просторі тільки почав формуватися. І нафтогазова галузь у цьому процесі відіграла досить суперечливу роль. Справа у тому, що потенційно вона могла б стати одним із головних факторів економічної інтеграції на теренах СНД. Але реальна дійсність була дещо іншою - керівництво «Газпрому» за підтримки високих урядових чиновників «віддало» газовий ринок СНД приватній компанії «ІТЕРА».

МГК «ІТЕРА» починалася з компанії «Омранія трейдинг», зареєстрованої на Кіпрі у 1992 році. Створена вона була трьома фізичними особами. Основним напрямком діяльності «Омранії» була торгівля товарами народного споживання та продовольством.

Газовий бізнес «ІТЕРи» почався у 1995 році з моменту створення туркмено-російського акціонерного товариства «Туркменросгаз», де компанія одержала 5% участі та право оператора по транспортуванню туркменського газу в Україну. З подачі «Газпрому» «ІТЕРА» також одержала право оперувати всіма фінансовими потоками підприємства,

закуповувати газ у туркменської сторони, продавати його та розпоряджатися коштами, вирученими від його продажу¹¹.

«Туркменросгаз» проіснував близько 2,5 років. За цей час Туркменістан поставив в Україну та країни СНД близько 50 млрд. кубів газу на загальну суму більше 1,5 млрд. дол.

В 90-ті роки минулого століття в економіці країн СНД значне місце посіли бартерні розрахунки. Компанія «ІТЕРА» активно використовувала в Україні бартерні схеми постачання газу, одержуючи як оплату за нього товари за низькими цінами, які продавали потім за більше високими. «ІТЕРА» поставляла для «Газпрому» різноманітне українське обладнання, яке отримувала як оплату за газ¹².

Подібний механізм використовувався також щодо інших країн СНД та Балтії¹³. У такий спосіб «ІТЕРА» з 1996 по 2000 рік освоїла 66% газового ринку СНД за рахунок «Газпрому»¹⁴.

За п'ять років «ІТЕРА» із звичайного газового трейдера перетворилася на значного гравця на світовому енергетичному ринку. До 2000 року вона володіла ліцензіями на розробку чотирьох родовищ із загальними запасами газу 1,4 трлн. кубометрів газу, які за світовими цінами досягали вартості у 112 млрд. доларів. Наприклад, газові запаси Норвегії становлять 1,17 трлн. кубометрів. Пікантність ситуації полягала у тому, що активи, якими володіла «ІТЕРА», були власністю «Газпрому». При цьому ні заставних аукціонів, ні інвестиційних конкурсів не проводилося¹⁵.

Зрозуміло, що використання подібних засобів вело до втрати державного контролю над стратегічною галуззю економіки.

З 2000 року в історії сучасної Росії почали відбуватися серйозні зміни. Вони визначилися процесом зміни влади у Росії: замість Б. Єльцина, що пішов у відставку, спочатку в. о. президента, а потім і всенародно обраним президентом РФ стає В. Путін. Як показали подальші події, це поклато початок новому етапу в міждержавних відносинах у рамках СНД.

Наступний 2001 рік став переломним у історії «Газпрому». Р. Вяхірев та його команда, що багато років керували компанією, були усунуті від справ. Нове керівництво на чолі з О. Міллером починає процес повернення «Газпрому» під контроль держави.

Подмітною рисою газового ринку на початку 2000-х років став перегляд «Газпромом» цінової політики на газ для найближчих сусідів по СНД. Подібна ревізія була пов'язана з одного боку із значним

зростанням світових цін, а з другого – ціна на блакитне паливо стає важливим важелем вирішення політичних питань.

Однією з перших «постраждала» Молдова. Це відбулося наприкінці 2004 року, після загострення російсько-молдовських відносин, які не в останню чергу було пов'язане з намірами Кишинєва переглянути підсумки приватизації ряду промислових підприємств, а також відмова від російського плану урегулювання проблеми Наддністрянщини. У результаті в 2005 році Молдова змушена була купувати російський газ за ціною \$80/ тис. кубометрів (до цього 1000 м³ палива обходилося країні у \$60, а ще \$20 оформлялися як кредит). А з 1 липня 2006 р. «Газпром» збільшив ціну до \$160/ тис. м³.¹⁶

Ще у 1999 році Молдова передала «Газпрому» у залік боргу за поставки газу контрольний пакет акцій підприємства «Молдовагаз», до активів якого входили магістральні та місцеві газопроводи вартістю 292 млн. дол. Однак це не змінило надалі відношення «Газпрому» до формування ціни на постачання газу до Молдови¹⁷.

Перехід «Газпрому» до ринкової ціни на газ у відносинах зі своїми партнерами по СНД збігся з «кольоровими революціями» у Грузії та Україні.

Прихід до влади в Україні наприкінці 2004 року В. Ющенко радикально змінив відношення керівництва Росії до братньої країни.

У другій половині 2005 року уряд України та керівництво НАК «Нафтогаз України» виявилися під щільним пресом російських вимог перейти на ринкові розрахунки за газ. Спочатку ціна за одну тис. кубометрів становила 160 доларів, а потім з'явилася інша - 230 доларів.

Подальші події одержали назву як «газова війна» між Україною та Росією і широко висвітлювалися ЗМІ. Можна зазначити, що аналіз перебігу подій цієї «війни» дає можливість відмітити, що вона носила, у першу чергу, не економічний та комерційний, а пропагандистський характер. Сторони додали торговельній суперечці характер публічного конфлікту, що завжди має свою логіку.

Економічна складова проблеми полягала у тому, що раніше "Газпром" продавав Україні газ за ціною \$50 за тисячу кубометрів та прокачував газ по її території по тарифам \$1,09 на 100 км. З 4 січня 2006 року (дата підписання нового договору між «Газпром» та «Нафтогазом України») дочірня структура «Газпрому» - «Росукренерго» почала продавати газ в Україну по \$95, а прокачувати його по українським транзитним газопроводам по тарифам \$1,6

на 100 км. Оскільки «Росукренерго» половину прибутків віддає негазпромівським акціонерам, то і «Газпром», і Україна практично нічого не втратили на угоді. Війна закінчилася перемир'ям.

У той же час, фактично союзна Росії республіка Беларусь, незважаючи на певні незгоди з російським керівництвом, продовжувала одержувати газ за ціною \$47/ тис. куб. м. Дві країни, розташовані приблизно на однаковій відстані від російських газових родовищ, стали одержувати газ за різними цінами. Однак, досить оперативно газовий монополіст почав ситуацію виправляти.

«Газпром» вже в 2006 році запропонував Білорусії купувати природний російський газ в 2007 році по \$130-150 за тисячу кубометрів замість \$47, які країна платила раніше. Можна припустити, що подібна зміна - наслідок провалу спроб «Газпрому» встановити контроль над газорозподільними активами сусіда. Президент Білорусії О. Лукашенко з 2002 року ігнорував свою обіцянку продати «Газпрому» активи "Белтрансгазу", якому належать експортні газопроводи.

Для економіки Білорусії, що повністю залежить від поставок енергоносіїв з Росії, подібний поворот подій - дуже серйозна проблема. Крім того, що зростання економіки країни забезпечується значною мірою за рахунок низьких цін на енергоносії, Білорусія ще одержує значний прибуток від реекспорту даних енергоносіїв. Так, згідно з підрахунками експертів МВФ, цей прибуток по газу складав в 2001 році - 7,6% ВВП Білорусії, а в 2005 році - 11% ВВП країни. Подібна ситуація склалася також по нафті та нафтопродуктам¹⁸.

Зміст газового конфлікту між Росією та Білорусією в 2006-07 р. дуже нагадував події «газової війни» між Росією та Україною. Тільки результати були дещо іншими: Білорусія у 2007 році одержує газ по \$50 за тисячу кубометрів, а «Газпром» за це отримує 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд. дол. рівними частками у чотири етапи протягом 2007-2010 рр.¹⁹ Однак, як показує досвід Молдови, подібний компроміс зовсім не є гарантією від підвищення цін на газ для Білорусії у найближчому майбутньому.

Можна говорити, що зміна пріоритетів російської зовнішньої політики по відношенню до партнерів по СНД - це тенденція, і вона носить закономірний характер. При цьому одним із головних знарядь побудови нових взаємовідносин стали енергоносії, і перш за все газ.

У важкій ситуації останнім часом опинилися не тільки Беларусь, але також Грузія та Азербайджан, яким газ тим же «Газпромом»

з початку 2007 року був запропонований за ціною \$230 за тисячу кубометрів замість \$110 у 2006 році.

Останнім часом з огляду на деякі причини грузино-російські відносини набули досить напружений характер. Природно, що Грузія у відповідь на дії «Газпрому» започаткувала спробу змінити схему поставок газу. Однак, у 2006 році використати альтернативні джерела газових поставок не вдалося, і Грузія була змушена укласти договір з «Газпромом» про придбання 1,1 млрд. кубометрів газу в 2007 р. (приблизно 55% всієї потреби країни)²⁰.

В Азербайджані газу не тільки для експорту, але й навіть для внутрішнього споживання не вистачає. А тут ще «Газпром» заявив про свої плани скоротити обсяг поставок газу у цю країну в 3 рази. Таким чином, Росія відверто та недвозначно дала зрозуміти, що вона не збирається за рахунок своїх ресурсів продовжувати полегшувати “газову проблему” Азербайджану, що перетворюється у ключову країну у планах по створенню експортного маршруту енергоносіїв в обхід Росії.

Вірменія у 2006 році підписала договір відповідно з яким «Газпром» одержав контроль над всіма газопровідними об'єктами республіки. Замість того Вірменія одержала гарантований обсяг поставок газу на 25 років, а на найближчі три роки - фіксовані ціни на газ на рівні \$110 за тисячу кубометрів²¹.

По-іншому змушена Росія будувати свої відносини з Казахстаном, Туркменістаном й Узбекистаном, які мають у своєму розпорядженні значні запаси вуглеводів та активно нарощують їхній видобуток.

В останні роки видобуток газу у Туркменістані значно збільшився й у найближчій перспективі може досягти рівня початку 1990-х років. У 2005 році видобуток був доведений до 63 мільярда кубометрів на рік. Згідно із стратегією розвитку нафтогазового сектору Туркменістану у 2010 році країна буде добувати 120 мільярдів кубометрів.

Поступово нарощує видобуток газу Узбекистан. Якщо в 1991 році тут добували 41,9 мільярда кубометрів, то у 2003 році - вже 57,6 мільярда кубометрів .

У Казахстані рівень видобутку газу трохи нижче: близько 20 мільярдів кубометрів на рік. Однак до 2010 року Міністерство енергетики та мінеральних ресурсів прогнозує видобування газу на рівні 60 мільярдів кубів на рік²².

Незважаючи на розвал Радянського Союзу, у Росії залишився досить потужний важіль впливу на середньоазіатський газовий ринок: експорт

газу основним споживачам у Європі з Туркменістану, Узбекистану та Казахстану дотепер ведеться через російські трубопровідні мережі та територію Росії. Цей фактор значною мірою визначає позицію цих держав як щодо СНД, так і до взаємовідносин з Росією.

Якщо ці країни хочуть стати частиною глобальної економіки, їм доведеться диверсифікувати свої експортні маршрути перекачування енергоресурсів. За допомогою США, ЄС, Китаю, Туреччини вони намагаються позбавитися «трубопровідної залежності» від Росії (проект Транскаспійського трубопроводу та ін.). Але реалізація подібних проєктів досить довгострокова перспектива.

Таким чином, до 2005 року Росія дотримувалась яскраво вираженого курсу на збереження економічних переваг для своїх партнерів по СНД: вважалося, що так вдасться залишити ці країни в орбіті свого впливу. Однак результати подібної політики були далеко неоднозначні.

З 2005 року, як ми вже відзначали, у позиції Росії відбулися зміни, які позначилися і на сучасному стані СНД. Російське керівництво переконане, що енергетичні ресурси Росії дозволять найближчим часом розбудувати «велику енергетичну державу». У цьому контексті була поставлена мета відновлення Росії у якості одного із глобальних центрів сили. Досягнення цієї мети можливо приблизно у такий спосіб: розмови про "слов'янське братерство" та "історичну спільність" на просторах СНД треба рішуче відкинути, даючи пільги та переваги тільки в обмін на серйозні активи – насамперед газопроводи або значні політичні поступки. Росія має унікальний статус енергетичного партнера Євросоюзу, що не входить до ОПЕК. Балансуючи на цьому "нафтогазовому трикутнику" та поступово нарощуючи мускули, можна стати головним центром сили – у всякому разі, у сфері енергоспоживання²³.

Велика держава потребує відповідного оточення. В останні три роки головна увага Росії зосереджена на пострадянському просторі. Почалося цілеспрямоване просування в країнах СНД російських інтересів та впливу. Від політики з позиції слабкості вона перейшла до опори на власну силу, насамперед економічну. Імітацію інтеграції замінила відверта експансія капіталу, субсидії та бартер поступилися місцем ринковим відносинам.

У той же час «проект СНД» (при всій умовності цього терміну) як єдиного геополітичного та економічного простору дав серйозну тріщину. Фактори, які визначали об'єднані тенденції в 90-ті роки, поступово себе

вичерпують. Спроби створення регіональних об'єднань (ГУАМ, ОДКБ та Євразес) консервують проблеми, а не вирішують їх. Все більшого значення набувають двосторонні зв'язки між членами СНД. Спроби реанімувати об'єднавчі процеси за допомогою цін на енергоносії не досить продуктивні та мають короткостроковий результат.

Незаперечно, що ресурси Росії не вичерпані, і на пострадянському просторі вона конкурентноздатна щодо головних своїх суперників – США, Євросоюзу та Китаю. Російський об'єднавчий проект для СНД має право на існування. Але в його основі повинна лежати економічна та цивілізаційно-культурна привабливість Росії, її готовність та здатність виступати не тільки в ролі користувача енергоресурсів, але і як гаранта безпеки та лідера модернізації для країн, які будуть готові підтримати її лідерство. Якщо подивитися із цього погляду, то справа Росії - це насамперед вона сама. Успішна російська модернізація - найбільш надійна основа для зовнішньої привабливості країни. Обсяги енергоресурсів як такі не зроблять Росію великою державою, напористість не тотожна лідерству, а твердість - ефективності.

Примітки

¹ *Никуличев Ю. В.* Содружество независимых государств. Очерк современной истории.- Г.,2002. - 122 с.

² *Бляхман, Л. С., Кротов, М. И.* Структурные реформы и экономическая интеграция: Опыт и пробл. СНГ. - Спб.: Из Санкт-Петербург. ун-та, 1996. – 294 с.; *Моисеев Э. Г.* Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. - Г.: Юрист, 1997. - 186 с.; *Шумский Н.* Интеграция в СНГ: проблемы и перспективы.//Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 11. С. 72-82;*Чубайс А. Б.* Россия как либеральная империя. Пермь.Пермская гражданская палата. 2003. - 132 с.; *Иншакова Э. И.* Экономическая интеграция в СНГ: методология, стратегия, механизм. - Волгоград: Волгогр. науч. с, 2004. - 361 с.; *Экономика России и других постсоветских стран.*- Москва: Экономист, 2005. - 415 с.; *Либман А. М.* Экспансия русского капитала у страны СНГ. Г.,Экономика. 2006. - 367 с.; *СССР после распада.* - Спб: Экономическая школа, 2007. - 480 с.

³ <http://www.cisstat.com> Страница Статкомитета СНГ

⁴ *Никуличев Ю. В.* Содружество независимых государств. Очерк современной истории.- С. 19

⁵ *Вестник НГСУ.* – 2004.- №1. - С. 11

⁶ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁷ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁸ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁹ Петровський В. В., Щербина В. П., Петровський А. И. Газова проблема у відносинах між Україною та Росією (1991 – 2005 року). – Вісник Харківського національного університету.- №715.- 2006 - С. 148-165

¹⁰ <http://www.bestpravо.ru>

¹¹ Новая газета. - 2001, 13 августа

¹² <http://www.itera.ru> Официальный сайт компании «ИТЕРА»

¹³ Власов П. Уполномоченные по делам Содружества// Эксперт. – 2000. - №11. - С. 18

¹⁴ Известия. - 2002, 16 апреля

¹⁵ <http://www.cir.ru> Отчет о результатах проверки МГК "ИТЕРА" по соблюдению законодательства РФ при добыче и реализации природного газа, а также взаимоотношений с ОАО "Газпром"

¹⁶ Старостин А. Продолжительная газовая оттепель//Власть денег. - 2005. - №16.-С. 20

¹⁷ Экономика России и других постсоветских стран.- Г.: Экономист, 2005.- С. 270-271

¹⁸ СССР после распада. - СПб: Экономическая школа, 2007. - С. 102-104

¹⁹ Коммерсант. - 2007, 2 августа

²⁰ Ведомости. - 2007, 11 января

²¹ Коммерсант. - 2006, 4 апреля

²² <http://www.afn.by>

²³ Известия . - 2006, 17 января

Резюме

Щербина В. П. Некоторые аспекты роли российского газового комплекса в интеграции СНГ (1991 – 2007 года).

В статье рассматриваются возможности использования газового комплекса России как одного из средств расширения интеграции между членами Содружества Независимых Государств в период с 1991 по 2007 год. При этом анализируются взаимоотношения в этой сфере между Россией и ее партнерами по СНГ, а также перспективы интеграционных процессов внутри данной организации. Особое внимание уделено двусторонним связям между Россией и ее партнерами по СНГ в газовой сфере. Автором также предпринята попытка дать оценку последствий перехода внутри Содружества на рыночные цены за газ.

ІСТОРІЯ МІСТА ХАРКОВА

Горбаньов В. В.

ВЕЛИКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В сучасних умовах, як і в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, аграрне питання продовжує стояти на порядку денному, тому для вітчизняної історичної науки значну актуальність становить відстеження та узагальнення багаторічного досвіду ровзв'язання цього питання. Харківська губернія цікава тим, що тут поміщицтво існувало поряд з великим індустріальним центром – Харковом, поряд з Донецько-Криворізьким промисловим районом, де був великий відсоток населення, зайнятого поза сільським господарством, а отже існував значний попит на сільськогосподарську продукцію. Вивченню проблем з історії поміщицького господарства присвятили увагу в своїх дослідженнях радянські історики: О. М. Анфімов, Л. П. Минарик, Л. М. Іванов, П. П. Теличук¹. В сучасній українській історіографії вивченню поміщицького господарства присвячені роботи Н. Р. Темірової², в яких розглядається поміщицьке господарство України 1861–1917 рр. В докторській дисертації Н. Р. Темірова дійшла висновку, що у пореформену добу поміщицьке господарство еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу. Еволюція відбувалась за різними напрямками: в активізації підприємницької діяльності, технічному прогресі, підвищенні загальної культури управління господарством, розширенні добродійності³.

Щодо вивчення цього питання по Харківській губернії, то спеціальних досліджень до останнього часу не було створено, але слід виділити дисертаційну роботу А. М. Авраменка⁴, в якій розглядається еволюція земельних відносин на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значне місце в роботі займає і поміщицтво Харківщини.

Що ж собою являло поміщицьке господарство, відомий радянський історик О. М. Анфімов дав таке визначення поміщицького господарства: “достатньо великі розміри землеволодіння і землекористування (на власній або орендованій землі) не менш

50 десятин або, при меншій площі, достаньо великі розміри капіталу, вкладеного в ті або інші галузі сільського господарства, незалежно від станового походження господаря”⁵.

Виключена цим визначенням частина приватновласницьких господарств достатньо велика, але її питома вага в землеволодінні незначна. Тому, коли нема можливості визначити власне поміщицьке господарство, розглядається приватновласницьке господарство в цілому. При досить великій питомій вазі всі значні ознаки поміщицького господарства зберігають власне значення і у випадку вказаного сумарного вивчення.

В таблиці 1 пропонуються такі межі груп поміщицьких господарств на початку ХХ ст.* (дес.):

Таблиця 1.

Група господарств	По землеволодінню	По посівній площі
Дрібне	50–100	до 50
Середнє	100–500	50–250
Велике	більше 500	більше 250

* А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – С. 21.

За даними “Статистики землевладения 1905 года”, земельна площа Харківської губернії становила 4497271 дес. землі. Порівнюючи цю кількість з вказаним у 1887 і 1877 рр., бачимо, що площа стала меншою проти 1887 р. на 20171 дес. або на 0,45% і більшою проти 1877 р. на 37088 дес. або на 0,83%⁶. Це коливання площі можна пояснити методикою проведення переписів та уточненням площі губернії.

Площа приватних володінь губернії становила: 1877 р. – 1660406 дес.; 1887 р. – 1644456 дес.; 1905 р. – 1608349 дес. Розглянемо якою була питома вага поміщицького землеволодіння у загальному та приватному землеволодінні губернії:

Таблиця 2.

Питома вага поміщицького землеволодіння
Харківської губернії в 1905 р.*

Повіти	Площа землеволодіння, дес.			Питома вага поміщицького землеволодіння, %	
	загального	приватного	поміщицького	у загальному	у приватному
Харківський	226188	85459	65672	29,1	76,8
Охтирський	225078	98708	67387	30,0	68,3
Богодухівський	269876	91132	76582	28,4	84,0
Валківський	162483	64853	52968	32,6	81,7
Вовчанський	322634	133991	104862	32,5	78,2
Зміївський	437315	137491	89478	20,5	65,0
Ізюмський	678051	343665	240536	35,5	70,0
Куп'янський	585737	190573	157882	26,9	82,8
Лебединський	249429	113562	88901	35,6	78,3
Старобільський	1055986	213459	166834	15,8	78,1
Сумський	254494	135456	118589	46,6	87,5
Харківська губернія	4497271	1608349	1229691	23,3	76,4

* Статистика землевладення 1905 года. Вып.33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – С. 14-25.

Виходячи з аналізу таблиці 2 ми бачимо, що питома вага поміщицького землеволодіння у загальному та приватному становила 23,3% та 76,4% відповідно. В цілому по українським губерніям ці показники становили 31,6% та 67,7%, по Європейській Росії ці показники становили 17,1% та 66,5%. По губернії найбільшою питома вага поміщицького землеволодіння у загальному була у Сумському повіті (46,6%), Лебединському (35,6%) та Ізюмському (35,5%). Найбільшою питома вага у приватному землеволодінні була у Сумському повіті (87,5%), Богодучівському (84,0%) та Куп'янському (82,8%).

Після реформи 1861 р. частка дворян серед поміщиків Харківської губернії дещо зменшилась, але панівному стану належали і надалі великі земельні площі, більшу частину яких займали латифундії. Всього дворянських поміщицьких господарств (більше 50 дес.) в 1905 р. було – 1257, а належало їм 805797 дес. Серед них за площею

Історія міста Харкова

від 50 до 100 дес. було 297 господарств, від 100 до 500 дес. – 596, більше 500 дес. – 364 господарства⁷. У таблиці 3 показана кількість поміщицьких господарств у 1905 р.

Таблиця 3

Кількість поміщицьких господарств Харківської губернії у 1905 р.*

Повіти	Маєтки дворян	Маєтки недворян	Всього
Охтирський	60	80	140
Богодухівський	68	38	106
Валківський	58	110	168
Вовчанський	83	79	162
Зміївський	136	149	285
Ізюмський	207	358	565
Куп'янський	168	293	461
Лебединський	137	85	222
Старобільський	93	180	273
Сумський	134	75	209
Харківський	113	1564	230
Харківська губернія	1257	1564	2821

* Статистика землевладення 1905 года. Вып.33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – С. 14-25.

З таблиці 3 ми бачимо, що у 1905 р. в губернії було 2821 поміщицьких маєтків, з яких маєтки дворян становили 1257, а недворян – 1564. Загальна чисельність землевласників була меншою, адже наведені дані свідчать про кількість землеволодінь, але це єдино можливий спосіб визначення чисельності поміщиків. За підрахунками І. Рибалки і Ф. Турченка, здійсненими на основі опублікованих матеріалів сільськогосподарського перепису 1917 р., пересічна дворянська родина складалася з 5,5 осіб, а землевласників інших станів з 9,4. Таким чином чисельність поміщиків в Харківській губернії в 1905 р. становила 21616 осіб з членами сімей, це складало 0,7% загальної кількості населення.

Протягом 1877–1905 рр. найменше скорочення дворянського землеволодіння Харківської губернії спостерігалось в Сумському, Лебединському, Охтирському, Богодухівському та Харківському повітах, які відзначалися високим рівнем розвитку ринкових відносин. Ще до 1861 р. тут була значна кількість цукрових та винокурних

заводів. Місцеві поміщики після відміни кріпосного права швидко пристосувалися до ринку.

Найбільшим землевласником Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття був купець Л. Є. Кеніг (1821–1903 рр.), він володів у губернії Гутянським та Тростянецьким маєтками. В 1912 р. Гутянський маєток мав площу 20893 дес.⁸, а Тростянецький маєток – 21,4 тис. дес. Л. Є. Кеніг був непересічним комерсантом, господарником і знавцем цукрового виробництва, він створив одне із найкращих у Росії призаводське бурякосіюче господарство і зразкові цукрові заводи. Підприємства Л. Є. Кеніга на початку XX століття мали річний обіг до 40 млн. золотих карбованців. Після смерті Л. Є. Кеніга, у грудні 1903 р., вся власність перейшла до його синів: Карла, Олександра, Фрідріха та Юліуса, котрі у січні 1905 р. утворили торговий дім “Л. Е. Кеніг и Наследники”, у 1911 р. його капітал становив 20,1 млн. крб. Все нерухоме майно нащадків Л. Є. Кеніга в 1913 р. було оцінено в 8,6 млн. крб.⁹

Крім нащадків Л. Є. Кеніга, на початку XX століття найбільшими землевласниками в Харківській губернії були: Харитоненко, Терещенко, Кочин, Рибоп’єр, Капніст, Строганова, Гендриков, Духовський, Лещинський, Толстой, Голіцин, Щербатов (дивись додаток 1).

За даними 1905 р. Харитоненкам, П. З. Виноградову та нащадкам Л. Є. Кеніга в Харківській губернії належало 75379 дес. землі¹⁰. Фактично вся ця земля припадала на Сумський, Лебединський, Охтирський та Богодухівський повіти губернії.

Концентрація великої земельної власності в дійсності була набагато більшою, чим це зафіксовано в матеріалах переписів ЦСК Росії. Великі латифундисти нерідко мали володіння не тільки у різних повітах, а і у різних губерніях Росії. Так, за даними перепису 1905 р., графу Г. І. Рибоп’єру належав у Харківській губернії один маєток площею у 15586 дес., а А. П. Строгановій – два (14485 і 2169 дес.). Всього ж, за підрахунками Л. П. Минарик, Г. І. Рибоп’єру належало у різних губерніях Росії – 52479 дес., а А. П. Строгановій та її чоловіку П. С. Строганову – 53080 дес.¹¹

У чотирьох повітах Харківської губернії у 1905 р. П. І. Харитоненко мав вісім володінь, найбільше з них мало 6135 дес. землі, а всі разом – 23166 дес. А загалом у власності Харитоненка були ще землі в сусідній Курській губернії, так Угрюдський маєток знаходився на території

Історія міста Харкова

двох губерній, і загалом він мав площу – 48214 дес. землі¹², не враховуючи орендованої землі.

Також великими землевласниками в губернії були: Л. Є. Бразоль у 1900 р. в Охтирському повіті мав 2100 дес.¹³, маєток “Мерчик” Є. М. Духовського у Валківському та Харківському повітах займав 8644 дес.¹⁴, маєток “Білий колодязь” М. А. Скалона у Вовчанському повіті займав 7714 дес.¹⁵, маєток “Отрадне” С. М. Курчанинова у Куп'янському повіті займав 3300 дес.¹⁶, маєток “Михайлівка” графа В. О. Капніста у Лебединському повіті займав 4807 дес.¹⁷, маєток “Терни” князя Б. С. Щербатова в Лебединському та Роменському повітах займав 9386 дес.¹⁸, маєток “Гребенниковка” графа М. М. Толстого в Сумському повіті займав 2030 дес.¹⁹, маєток “Кияницьке” М. М. Лещинської в Сумському повіті займав 11978 дес.²⁰, маєток “Должанське” нащадків князя Д. Ф. Голіцина в Харківському повіті займав 4102 дес.²¹

На початку ХХ століття серед поміщиків Харківської губернії становилося все більше вихідців з купців, почесних громадян, селян та інших станів, хоча домінуюче становище дворянства зберігалось.

Важливим є встановлення поміщицьких маєтків за розмірами володінь. Автором складено таблицю 4, яка дає відповідь на це питання.

Таблиця 4.

Поміщицьке землеволодіння Харківської губернії
за розмірами володінь у 1905 р.*

Розміри володінь, дес.	Кількість володінь	Кількість землі, дес.
50-100	949 (33,6%)	69005 (5,6%)
100-200	690 (24,4%)	99984 (8,1%)
200-300	320 (11,3%)	79499 (6,4%)
300-400	181 (6,4%)	62858 (5,1%)
400-500	123 (4,3%)	56224 (4,6%)
500-1000	290 (10,2%)	204420 (16,6%)
1000-2000	169 (5,9%)	237620 (19,3%)
2000-3000	50 (1,7%)	119894 (9,7%)
3000-4000	20 (0,7%)	67844 (5,5%)
4000-5000	8 (0,3%)	35493 (2,9%)
5000-10000	16 (0,6%)	108443 (8,8%)
більше 10000	6 (0,2%)	88407 (7,2%)
Всього по губернії	2821 (100%)	1229691 (100%)

* Статистика землевладення 1905 г. Вып.33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – С. 24.

Виходячи з даних таблиці 4 ми бачимо, що поміщицьке землеволодіння губернії було в значній мірі латифундіальним. Дрібне землеволодіння від 50 до 100 дес. становило 949 господарств (33,6%), які володіли 69005 дес. землі (5,6%), середнє землеволодіння від 100 до 500 дес. становило 1314 господарств (46,5%), площею 298565 дес. (24,2%), велике землеволодіння більше 500 дес. становило 559 господарств (19,8%), площею 862121 дес. (70%).

Слід додати, що серед 2821 поміщицьких господарств у 1905 р. землеволодіння заможних селян (більше 50 дес.) становило 960 господарств. Тут ми бачимо 16 господарств від 1 тис. дес. до 2 тис. дес., загальною площею 21136 дес., а одне селянське господарство мало площу 2496 дес. Господарств від 100 до 1 тис. дес. було 465, загальною площею 112382²². Поміщики почесні громадяни та купці у 1905 р. мали 248 володінь, площею 159934 дес.

В другій половині XIX – на початку XX століття поміщицьке господарство Харківської губернії залишалося, в значній мірі, латифундіальним, його основу складала дворянська земельна власність. Поряд з великими напівфеодальними латифундіями в губернії існували і великі землеволодіння таких підприємців, як Кеніга, Терещенка, Харитоненка, засновані на ринкових засадах. Але збереження великої земельної власності у поміщиків призводило до значної напруги соціально-економічних відносин в аграрному секторі Харківської губернії. Саме життя вимагало докорінних реформ у сільському господарстві. Поміщицькі господарства, які не вписувалися у загальний соціально-економічний розвиток, вимивалися із числа сільських господарств. На місці колишніх поміщицьких латифундій виникали невеликі господарства. На основі поміщицького землеволодіння йшло активне формування ринкових форм власності на землю, але внаслідок революційних подій 1917–1920 рр. поміщицьке господарство було повністю ліквідоване, і поміщики як окрема соціальна група перестали існувати, а позитивний досвід їх реформування було втрачено.

Примітки

¹ *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – 396 с.; *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в.: Землевладения, землепользование, система хозяйства. – М., 1971. – 144 с.; *Иванов Л. М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве

- Украины в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312–354;
- Теличук П. П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.
- ² *Темірова Н. Р.* Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. – 19 с.;
- Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1967 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.; *Темірова Н. Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 36 с.
- ³ *Темірова Н. Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Донецьк, 2003. – С. 29–30.
- ⁴ *Авраменко А. М.* Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дис. канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – 260 с.
- ⁵ *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. – С. 20.
- ⁶ Статистика землевладения 1905 г. Вып.33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – С. 36.
- ⁷ Там само. – С. 24–25.
- ⁸ *Сладковский И. В.* Имение “Гуты” Л. Е. Кениг – Н-ки. – Х., 1913. – С. 43.
- ⁹ Державний архів Харківської області: – Ф. 25. Харківська губернська креслярня. – Оп.4, спр.554, арк.21.
- ¹⁰ *Авраменко А. М.* Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дис. Канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – С. 72.
- ¹¹ *Митарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в.: Землевладения, землепользование, система хозяйства. – М., 1971. – С. 17.
- ¹² *Авраменко А. М.* Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дис. Канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – С. 75.
- ¹³ Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып.2. – СПб., 1901. – С. 342.
- ¹⁴ Там само. – С. 353.
- ¹⁵ Там само. – С. 356.
- ¹⁶ Там само. – С. 366.
- ¹⁷ Там само. – С. 371.
- ¹⁸ Там само. – С. 372.
- ¹⁹ Там само. – С. 374.
- ²⁰ Там само. – С. 377.
- ²¹ Там само. – С. 387.
- ²² Статистика землевладения 1905 г. Вып.33. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – 53 с.

Резюме

Горбанев В. В. *Крупные землевладельцы Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв.*

В статье анализируется землевладение наиболее крупных помещиков Харьковской губернии, в период, когда активно формировались рыночные отношения. В целом в губернии в конце XIX – в начале XX вв. в помещичьем хозяйстве преобладали рыночные отношения. Основу помещичьего землевладения в губернии составляли имения дворян. Наиболее крупными помещиками-предпринимателями в губернии были Л. Кениг и П. Харитоненко, которые создали образцовые хозяйства, основанные на передовых технологиях того времени. В статье использован широкий круг источников и литературы.

Додаток 1

Найбільші землевласники Харківської губернії у 1905 р.*

№	Землевласник / родина землевласників	Землеволодіння (дес.)/ Повіти губернії
I	Кеніг Юліус Леопольдович	18042,5 Охтирський 21104 Богодухівський 3380 Лебединський <u>383,5 Харківський</u> 42910
II	Харитоненко Павло Іванович Харитоненко Наталя Максимівна	25800,5 Охтирський 6581 Сумський 1504 Лебединський <u>1449,5 Валківський</u> 35335
III	Рибон'єр Георгій Іванович	18000 Ізюмський
IV	Строганова Анна Дмитрівна	14484 Сумський
V	Духовський Євген Михайлович Духовська Софія Іванівна	10742 Валківський 1781 Вовчанський 1375 Богодухівський <u>642,5 Харківський</u> 14540,5
VI	Шереметев Олександр Дмитрович	7762 Ізюмський 2585 Вовчанський 2106 Харківський <u>841,5 Куп'янський</u> 13294,5
VII	Лецинський Микола Іосифович Лецинська Марія Матвіївна	12773 Сумський
VIII	Кочин Дмитро Васильович Кочин Михайло Васильович Кочина Олена Іванівна	16004,5 Куп'янський 2686 Старобільський 18690,5
IX	Гендриков Петро Симонович	

Історія міста Харкова

	Гендрикова Євдокія Василівна Гендриков Василь Олександрович Гендрикова Цецилія Валеріанівна	10551 Вовчанський
X	Щербатов Борис Сергійович Щербатова Анна Миколаївна	7667 Лебединський
XI	Капніст Василь Олександрович Капніст Дмитро Олександрович	7005 Лебединський
XII	Бантиш Василь Олександрович Бантиш Олександр Федорович Бантиш Федір Олександрович	6109 Ізюмський
XIII	Кіреєв Володимир Іванович Кіреєв Єлизар Михайлович Кіреєв Венедикт Михайлович	5963 Старобільський
XIV	Вейссе Юлія Густавівна	4567 Охтирський 744 Сумський 5311
XV	Голіцина Марія Олександрівна	1083 Валківський 3134 Харківський 4217
XVI	Скалон Микола Антонович	4455 Вовчанський
XVII	Клейнміхель Микола Володимирович	4960 Богодухівський
XVIII	Задонська Анна Олександрівна	4224,5 Валківський
	Всього найбільшим землевласникам Харківської губернії належало	230490

* Список землевладельцев Харьковской губернии владеющих более 300 десятин земли в 1905 году// Харьковський календарь на 1906 год. – Харьков, 1906. – С. 3-82.

Додаток 2

Застава приватновласницьких земель Харківської губернії
в акціонерних та державних банках на 1 січня 1905 р.*

Повіти	Земля в приват- ній власності дес.	Закла- дена земля, дес.	% закладеної землі	Оцінка закладеної землі, крб.	Сума виданих позик, крб.	На одну дес.	
						Оцінки, крб.	Позики, крб.
Харківський	100770	53177	53	8209136	4725305	154	89
Охтирський	101047	25263	25	3412588	2131676	145	84
Богодухівський	114428	46958	41	62495549	3639060	133	78
Валківський	87210	42012	48	5499954	3103477	131	74

Горбаньов В. В. Великі землевласники харківської губернії ...

Вовчанський	140388	100232	71	9453281	5953069	94	59
Зміївський	159368	117551	74	11616399	6792527	99	58
Ізюмський	353177	302949	86	25970280	15951307	86	52
Куп'янський	204898	146530	72	11074929	6328482	76	43
Лебединський	125395	66496	53	9670185	5612324	145	84
Старобільський	191554	147811	77	10199793	6375717	69	43
Сумський	139641	53825	38	8205336	4651753	153	84
Всього по губернії	1717876	1102804	64	109561430	65174697	100	59

* Статистика долгосрочного кредита в России 1905 г. – СПб., 1906. Вып. III. – С. 31-32.

Додаток 3

Вартість землі в Харківській губернії в 1886-1905 рр.* (крб. за дес.)

Повіти	1886	1888	1890	1892	1893	1894	1905	В середньому за 20 років
Харківський	109	107	145	120	144	123	154	129
Охтирський	140	154	154	153	171	195	145	159
Богодухівський	90	108	94	95	108	107	133	105
Валківський	94	80	96	106	110	130	131	106
Вовчанський	78	78	78	75	84	78	94	81
Зміївський	78	68	69	82	75	68	99	77
Ізюмський	57	45	55	69	70	81	86	66
Куп'янський	70	45	54	66	55	74	76	63
Лебединський	132	155	130	116	132	134	145	135
Старобільський	40	42	40	56	46	49	69	49
Сумський	150	152	124	152	188	195	153	160
В середньому по губернії	96	94	94	99	107	112	100	102

* Мезенцев В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии// Харьковский сборник. – Харьков, 1897. вып.11. – С. 67; Статистика долгосрочного кредита в России 1905 г. – СПб., 1906. Вып. III. – С. 31-32.

УТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД НА ХАРКІВЩИНІ ТА ЇХНІ ФУНКЦІЇ (1922-1930 рр.)

Нинішнє невтішне становище українського селянства викликає велике занепокоєння у вітчизняної громадськості. Здавалось би з колгоспно-радгоспною системою, насильно нав'язаної селу комуністичним режимом, покінчено, але надії на відродження селянського (фермерського) господарства не виправдалися. Справа йде до створення в аграрному секторі великих приватновласницьких господарств, де працюватимуть наймані робітники, а селянство – основа української нації – продовжує перебувати у кризі, скорочується його питома вага у суспільстві. Це дуже серйозна загроза самому існуванню українців як самобутньої нації. Громадськість і держава повинні поставити заслін цій загрозливій тенденції.

У цій ситуації може стати в пригоді досвід земельних громад – самодіяльних земельно-господарських об'єднань всіх селянських господарств, які існували в УСРР в 1922-1930 рр. Вони вдало поєднували особисті та громадські інтереси своїх членів. У земельній громаді селянське господарство не зникало як самостійна виробнича одиниця, як то сталося в колгоспі, селянин залишався господарем засобів виробництва і креном був зацікавлений у результатах своєї праці. В той же час земельна громада кооперувала певні господарські операції, які було не вигідно, а то і не можливо виконувати селянину окремо. Громада, таким чином, перетворювалася на кооператив вертикального типу, де забезпечувався поступ для всіх її членів, селянство зберігалася, зберігалася основа української нації.

Отже, вивчення земельної громади має велике наукове і практичне значення. Але в історіографії інститут земельної громади 1920-х років досліджений недостатньо¹. Щоб всебічно вивчити це питання потрібно, насамперед, провести регіональні дослідження, де була своя специфіка в організації і функціях земельних громад.

Харківщина (Слобожанщина) – один із таких великих регіонів. До революції це була Харківська губернія, в 1919 – 1925 рр. зазнавала різних адміністративно – територіальних змін, а в 1925 – 1930 рр. це була територія Харківської, Ізюмської, Куп'янської, Сумської, Старобільської і північних районів Красноградської, Артемівської та Луганської округ. Разом вони склали приблизно 20% території

УСРР. Організація та функції земельних громад у цьому краї – предмет дослідження цієї статті.

Земельно-господарські об'єднання селянських господарств – земельні громади – дістали правове оформлення в Земельному Кодексі 1922 року². Вони діяли в слобожанському селі до літа 1930 р. Їх потрібно відрізнити від сільських громад, що існували до революції і в перші пореволюційні роки. Сільські громади виконували функції низових адміністративних одиниць, їх розпорядчими органами були сходи домогосподарів і обрані на них сільські старости. З встановленням радянської влади адміністративні функції сільських громад перейшли до сільрад, а посада старости зникла. На Харківщині це сталося на початку 1920 р.

Позбавлення радянською владою виборчих прав заможних господарів (так званих куркулів) ускладнило використання зборів виборців для вирішення громадських проблем, які раніше вирішували на сході домогосподарів. Потрібно було в умовах переходу до НЕПу знайти вихід з цієї колізії. Вихід був знайдений на шляху організації земельних громад. Цей поземельний інститут не мав функції адміністративної одиниці. Цю функцію виконувала сільська рада. Земельна громада була тільки територіально-господарським об'єднанням селянських дворів (землекористувачів). Земельний Кодекс УСРР 1922 р. дозволяв селянам користуватися землею тільки в складі земельної громади, на відміну від РРФСР, де селянин міг використовувати земельний наділ і в складі земельної громади і поза нею. Але оскільки в РРФСР земельна громада (сельское общество) фактично накладалося на добре відому з дореволюційних часів поземельну общину, то в історіографії почали ототожнювати земельну громаду і поземельну общину³.

В УСРР подібне ототожнювання помилкове, оскільки земельна громада діяла на всій території республіки, а поземельна община існувала лише в тих регіонах, де набула поширення общинна форма землекористування.

До речі, общинна форма землекористування в 1920-х роках переважала на Харківщині, де вона охоплювала від 36% у Харківській окрузі до 84% у Старобільській окрузі, а в цілому вона становила 70% загальної площі селянських земель краю (дані за 1925 р.)⁴.

Земельна громада отримувала права юридичної особи з часу прийняття статуту, зареєстрованого в районному земельному

управлінні. На Харківщині процес оформлення статутів земельних громад в цілому завершився до 1928 р., а в межах УСРР він затягнувся і так і не завершився до кінця 1920-х років. На Харківщині цей процес відбувався швидше, оскільки керівні земельні органи республіки розміщувалися у Харкові – тодішній столиці УСРР і земельні керівники підштовхували процес оформлення статутів. Окрім того, збереження в краї поземельної общини та її структур об'єктивно сприяло оформленню (організації) земельних громад. Селяни Слобожанщини використали добре знайомий їм механізм поземельної общини для організації земельних громад. У сусідніх Полтавщині та Чернігівщині, де майже не зустрічалось поземельних общин, процес організації земельних громад відбувався значно повільніше.

Прийняття статуту значно прискорювалося при проведенні землеустрою громади. Останній не проводили без наявного статуту.

У науковій літературі інколи занадто підкреслюється той факт, що Земельний Кодекс УСРР дозволяв сільським радам виконувати функції земельних громад у випадку, якщо їхні території співпадали. Можливо це пояснювалося тим, що в архівах не відкриті фонди земгромад, а їхня документація розміщена у фондах сільрад. Але наявні джерела по Харківщині свідчать, що межі земельних громад у більшості випадків не співпадали з межами сільрад і ради не виконували функції земгромад. Це були два різні інститути у слобожанському селі.

Згідно з Земельним Кодексом УСРР мінімальний розмір земельної громади мав складати не менше 15 дворів, а максимальний розмір не обмежувався⁵. У степових округах Харківщини – Ізюмському, Куп'янському, Старобільському, північних районах Красноградського, Артемівського, Луганського існували земельні громади, де налічувалося по кілька сот, а то і тисяч селянських дворів. Типові приклади: Грушевахська земгромада Ізюмської округи або Верхньо-Орільська земгромада Красноградської округи⁶. Великі громади були недоцільні, оскільки селяни в них зазнавали збитків від далекоземелля та черезсмужжя. Землеустрійна практика виробила на Харківщині оптимальний розмір земельної громади: від 70 до 100 дворів⁷. Таких розмірів і намагалися дотримуватися земельні органи при проведенні землеустрою. При цьому доводилося розселювати великі громади. Так, в 1924 р. із складу Першої Берецької земельної громади Олексіївського району Харківської округи, яка нараховувала 568 дворів, була виділена

Вовчяєрська громада в 70 дворів за 8 кілометрів від села Береки⁸. Таких випадків на Харківщині в 1920-х роках було зафіксовано кілька сот.

Розмежування і розселення великих земельних громад на Харківщині активно проводили впродовж всього періоду НЕПу, але не довели до кінця у зв'язку з початком суцільної колективізації. Всього на кінець 1926 р. оптимальний розмір мала тільки третина земельних громад краю⁹.

Земельною громадою Земельний Кодекс УСРР вважав сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших користування орною землею (ріллею). У випадку, коли луки, вигони та інші угіддя використовували селяни з різних громад то вони склали окремі громади¹⁰. Це означає, що один і той же селянський двір міг бути членом кількох громад – користувалися ріллею в одній громаді, а луками чи вигонем в іншій громаді. Такі випадки набували поширення там, де природні умови не дозволяли розмежувати наявні угіддя між сусідніми громадами. Особливо це стосувалося розмежування плавнів, заливних лук, болотистих місць. На Харківщині таких угідь було не багато (пересічно 2-5% від загальної площі селянських земель), на відміну від Полісся, де цій відсоток значно зростав¹¹.

Земельний Кодекс УСРР 1922р. визнавав членами земельної громади всіх осіб, які входили до складу селянських дворів цього поземельного об'єднання, незалежно від віку і статі. Повноправними членами, тобто тими, хто мав право голосу, визнавалися особи, які досягали 18 років¹². Особи, позбавлені радянськими органами виборчих прав, якщо вони користувалися землею в громаді, по Земельному Кодексу УСРР 1922 р. теж визнавалися за повноправних членів цього поземельного інституту.

Отже, треба зробити висновок, що це була демократична організація всього селянства.

Але з кінця 1920-х років тоталітарний комуністичний режим став обмежувати повноправне членство селян у земельній громаді. Так, з кінця 1927 р. позбавлені виборчих прав селяни (так звані куркулі) згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР не вважалися повноправними членами громади (були позбавлені права голосу в громаді)¹³. Це нововведення було необхідне більшовикам, щоб розширити можливості для втручання місцевого адміністративно-бюрократичного апарату в справи цього поземельного інституту, відсторонити від управління в громаді найбільш авторитетних

господарів, розколоти земгромаду, поставити її під повний контроль партійно-радянських функціонерів.

Згідно із Земельним Кодексом УСРР 1922 р. вищим органом в земельній громаді визнавалися загальні збори (сход) повноправних членів. Саме вони вирішували всі основні питання життя громади: встановлювали і змінювали форму користування земельними угідлями громадян, приймали статут і вносили до нього відповідні зміни або доповнення; вирішували питання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади із земельним наділом; вносили постанову про землеустрій, зокрема, перехід до громадської сівозміни; вирішували питання про розподіл землі поміж членами громади і затверджували земельні переділи; вирішували питання про громадський вигін для худоби і правила її випасу; вибирали правління та уповноважених громади і контролювали виконання ними обов'язків і розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади¹⁴.

Типовими прикладами може слугувати діяльність загальних зборів Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи¹⁵, або загальних зборів Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи¹⁶.

Звичайно, загальні збори громади не могли збиратися щодня. Вони скликалися, як правило, один раз на місяць, в залежності від обставин, інколи частіше. Тому поточну роботу в громаді виконували уповноважені або правління. Їх вибирали на один рік, кількість чітко не регламентували, все залежало від рішення загальних зборів і кола обов'язків, які збори покладали на уповноважених. У 1927 р. в Харківській окрузі було обстежено 88 земельних громад. Виявлялося, що кількість уповноважених у громаді складала від 1 до 5 чоловік¹⁷.

Обов'язки між уповноваженими у громаді були поділені. У першу чергу призначали уповноваженого за землеустрій, інші відповідали за агротехнічні заходи, слідкували за правильним використанням угідь спільного користування (вигонами, луками, лісом, ставками тощо), або спільного майна (млина, олійниці, крупорушки, молотарки, трактора та ін.)¹⁸.

Громада оплачувала працю уповноважених, але розміри і вид оплати не були чітко регламентовані. Як правило, переважала грошова форма (3-10 крб. на місяць), але зустрічалася і натуральна оплата – зерном, або додатковим наділом землі на час виконання обов'язків (до 2 дес. ріллі)¹⁹.

Сход земельної громади, як правило, обирав з-поміж своїх членів збирачів внесків на громадські потреби (скарбників). Вони виконували доручення на громадських засадах або за невелику плату. Ці люди були добре відомі односельчанам своєю бездоганною, чесною поведінкою і писемністю. Адже земельні громади для виконання своїх функцій накопичили чималі кошти, що на середину 1920-х років становили в цілому по УСРР 29,2 млн. крб. Гроші, як на ті роки, значні (всі капіталовкладення в індивідуальний сектор сільського господарства УСРР у 1927 складав 79 млн. крб.)²⁰. П'ята частина цих коштів припадала на Харківщину. Пересічно на одну земельну громаду припадало до двох тис крб.

Земельні громади, і тільки вони, згідно із Земельним Кодексом УСРР 1922 р., могли розпоряджатися наданою в їхнє користування землею. По закону ніякий державних орган, установа, або громадська установа, не кажучи вже про приватних осіб, не мали права порушити право громадянина на землю²¹. І земельні громади пильно стежили за цим, адже земля – це основа існування селян. Найдрібніші порушення земельних прав своїх членів громада захищала з усіх сил. Документація земельних громад Харківщини 1920-х років переповнена свідченнями гострої боротьби за землю.

На земельну громаду були покладені такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в громадах з об'єднаною формою землекористування (а таких було більшість на Харківщині); не допускати після наділення землею так званих «чорних переділів», що дуже шкодили сільському господарству, унеможлилювати порушення землекористування своїх членів (це стало особливо актуальним після постанови VIII Всеукраїнського з'їзду рад у січні 1924 р., який заборонив будь-які переділи землі і оголосив непорушним існуюче землекористування); пильно стежити, щоб вся земля у громаді була оброблена і належним чином використана; не допускати фактів продажу землі або її незаконного орендування; слідкувати за правильним порядком використання угідь спільного користування (вигонів, лук, сіножатей, пустошів, лісів, ставків і т.п.); добиватися, у разі потреби, проведення землеустрою у громаді; приймати необхідні заходи для недопущення шкідливого дроблення селянських господарств шляхом встановлення норми недробимості; вживати заходів по культивуванню непридатних для сільського господарства земель (заліснювати піски та яри, меліорувати заболочені площі, укріплювати

берег річок висадкою шелюги тощо); встановлювати порядок випасу худоби на громадському вигоні; слідкувати за використанням толоки, правильною сівозміною, за чистотою посівів в односортних масивах і організовувати членів громади на боротьбу з бур'янами та шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, ветеринарних та інших знань про сільське господарство серед своїх членів; організовувати злучні пункти для коней, корів та іншої домашньої худоби громадян і дбати про доцільний племінний склад череди, табуна та отари села; організовувати роботу громадських млинів, олійниць, крупорушок, кузень, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту²². Отже, в полі зору земельної громади в слобожанському селі була вся господарська діяльність її членів. При цьому громада мала серйозні важелі впливу на своїх членів. За порушення громадських правил та ухвал сходу передбачався штраф, позов до суду, що могло закінчитися позбавленням для порушника прав на землекористування²³.

На порушників усталених розпорядків у громаді серйозно тиснуло і звичаєве селянське право, що ще міцно трималося у доколгоспному харківському селі і яке часто було дієвіше за писані владою правила та інструкції²⁴.

Особливо ефективно діяльність земельних громад у 1920-х роках на Харківщині проявилася при заведенні багатопільних громадських сівозмін своїх членів. Громадська сівозміна, не порушуючи господарської самостійності індивідуальних селянських господарств, залишаючи кожного селянина повноправним господарем на своїй землі і вирощеної ним продукції, дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відсталі та шкідливі трипілья і рябопілья, встановити оптимальне чергування сільськогосподарських культур, завести чисті сортові посіви, дозволяли застосовувати трактори та іншу сільськогосподарську техніку, впроваджувати передові агротехнічні притоми всім членам громади.

Отже, перспективи для поступу при багатопільній громадській сівозміні відкривалися для всіх селянських господарств громади, а не лише для заможних, як то на хуторах і відрубках, що було дуже важливо із соціальної точки зору. Наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були заведені на третині селянських земель Харківщини²⁵. Потрібен був тільки час і відповідні агротехнічні заходи для закріплення цих сівозмін. Необхідності в суцільній колективізації

селянських господарств не було. Земельні громади фактично перетворювалися на кооперативні об'єднання. При цьому (і це дуже важливо) все відбувалося природнім шляхом, без примусу, із забезпеченням зацікавленості самих селян.

Земельна громада була ефективною і дієвою доти, доки відповідала життєвим потребам своїх членів. У колгоспах цього не спостерігалось. Тому земгромади, як демократичний поземельний інститут всього селянства, не могли стати інструментом примусової колективізації, затіяної наприкінці 1920-х років більшовиками. Отже, тоталітарний комуністичний режим вирішив позбутися земельної громади. Про це цинічно і відверто було заявлено в доповідній записці Наркомзему до Раднаркому УСРР у грудні 1929 р.: «... З переходом до колективних форм господарювання суцільних регіонів...земельні громади...втратили будь яку мету подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними...В регіонах суцільної колективізації...діяльність земельних громад необхідно припинити»²⁶. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в регіонах суцільної колективізації, до яких належала і Харківщина, земельні громади були ліквідовані, а їх права і обов'язки передали сільським радам²⁷. Більшовицьке керівництво країни зробило ставку на колгоспи і знехтувало тими можливостями, які відкривали перед селянськими господарствами інститут земельної громади.

Думається, що вихід із сучасного кризового стану селянства у налагодженні в аграрному секторі кооперативів вертикального типу, до яких належали і земельні громади. Це дозволить індивідуалізувати земельну власність, при цьому використати велику кооперативну організаційну структуру, уникнути соціальної розрухи на селі, зберегти селянство – основу української нації. Досвід земельних громад 1922-1930 рр. може бути дуже корисним у цьому плані.

Примітки

¹ Калініченко Г. Земельна громада УСРР в історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії . Збірник наукових праць – Харків. – 2007 – Вип. 10 – С. 193-202.

² *Земельний Кодекс УСРР*: Затверджений ВУЦВК 29 листопада 1922р. – Харків, 1922 – Ст.. 10 (Далі ЗК УСРР).

³ Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграрной истории – Вологда. 1976 – Вып.6. – С. 107.

- ⁴ *Підраховано* авторкою на основі даних окружних земельних відділів: ЦДАВО України . – Ф. 27 – Оп. 1 – Спр. 529. – Арк.. 2-22; ЦДАГО України Ф. 1 – Оп. 20. – Спр. 2292. – Арк. 27.
- ⁵ *ЗК УСРР*. – 1922. – Ст.42. Див. також пояснення Наркомзема за 5 червня 1928 р.: ЦДАВО України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 698. – Арк.6.
- ⁶ *ДАХО* – Ф. Р. – 1576 – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. Р. – 4880 – Оп.1 – Спр.2.
- ⁷ *Кузнецов І.* Земельна громада. – Харків – 1927 – С. 17.
- ⁸ *ДАХО*. – Ф. Р. – 1572. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк.. 89.
- ⁹ *Підраховано* авторкою на основі: Статистика України. – Серія 6 (Фінансова статистика). – Харків, 1928 - № 125 – С. VIII.
- ¹⁰ *ЗК УСРР*. – 1922 – Ст.42-44.
- ¹¹ *Збірник* статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 11 – 12, 241.
- ¹² *ЗК УСРР*. – 1922 – Ст.. 47, 53.
- ¹³ *ЗУ УСРР* – 1927 – Ч. 41-42 – Ст.180.
- ¹⁴ *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. – Харків – 1924. – Ст. 39.
- ¹⁵ *ДАХО* – Ф. Р. 1496 – Оп.1. – Спр. 18.
- ¹⁶ *ДАХО* – Ф. Р. 1845. - Оп.1 – Спр.28.
- ¹⁷ *ЦДАВО* України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 98 – Арк.. 17.
- ¹⁸ *ЦДАВО* України. – Ф.27. – Оп.9 – Спр. 98 – Арк.17; *ДАХО* – Ф. Р. – 1496 – Оп 1 – Спр.18; Ф. Р. – 1845. – Оп.1 – Спр. 28 та інші.
- ¹⁹ *ЦДАВО* України. – Ф. 27 – Оп.9. – Спр. 98 – Арк. 17. (Із обстеження земельних громад Харківської округи в 1926 р.); *ДАХО*. – Ф. Р. – 1572. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк.19 (Витяг із книги протоколів загальних зборів громадян хутора Новий Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи 13 січня 1926 р.)
- ²⁰ *Підраховано* авторкою на основі даних Наркомзему УСРР: Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера – Харків, 1927 – С. 12-13.
- ²¹ *ЗК УСРР* – Харків – 1922 – Ст. 56.
- ²² *ЦДАВО* України . – Ф. 27 – Оп.7 – Спр. 14 – Арк.. 3-6 (Циркуляр Наркомзему УСРР за 1925 р); *НКЗС УСРР*. Зразковий статут земельної громади. – Харків, 1924.
- ²³ *Бюлетень* НКЗС УСРР – Харків, 1925 - №7 – С. 122.
- ²⁴ *Товстоліс М.* Спільна власність за звичаєвим правом України // Праці комісії з виучування звичаєвого права України. - К., 1928. – Вип.2 – С. 1-24; *Завітневич В.* Позови про поновлення порушеного землекористування та практика судземкомісій // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – К., 1928 – Вип. 2 – С. 107-116; *ДАХО* – Ф. Р. – 1572 – Оп.1 – Спр. 8 – Арк. 32. (Із приговору загальних зборів громадян Верхньо-Орільської сільради Кегичівського району Красноградської округи від 14 серпня 1924 р. про виселення за межі громади злодія Ф. Гордієнка за кражу волів); *ДАХО* –

Петров И. Ю. Сільська община в проектах ліберальної інтелігенції ...

Ф. Р. – 131 – Оп. 1 – Спр.3 – Арк. 91-92. (Справа про самосуд (вбивство) селянами в селі Гнилиці Зміївського району Харківської округи грабіжників Нестеренка і Дереху).

²⁵XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. – Харків, 1929 – с.41.

²⁶ЦДАВО України – Ф. 27 – Оп. 3 – Спр.490 – Арк.191.

²⁷Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М.,1954 – С. 456-466.

Резюме

Калиниченко А. В. Образование земельных обществ на Харьковщине и их функции (1922-1930 гг.)

Статья посвящена организации и функциям земельных обществ на Харьковщине – одному из крупных регионов УССР в 1922-1930 гг. Подчеркивается, что это земельно-хозяйственное объединение крестьянских хозяйств отвечало коренным интересам украинского крестьянства и постепенно превращалось в кооператив вертикального типа, могло стать реальной альтернативой колхозам, обеспечить реальный прогресс в сельском хозяйстве.

Петров И. Ю.

**СІЛЬСЬКА ОБЩИНА В ПРОЕКТАХ ЛІБЕРАЛЬНОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХАРКОВА. 1861 – 1904 рр.**

Селянське питання в післяреформений період в обговоренні російського суспільства стало одним з головних. Російські ліберали зосередили свою увагу, в основному, на проблемі общинного землеволодіння, оскільки община, зберігаючи старі традиції землекористування, ставала серйозною перешкодою проникненню капіталістичних відносин в сільське господарство¹. Саме це спонукало ліберальну інтелігенцію шукати шляхи реформування сільської общини.

Російські ліберали, в їх числі і інтелігенція Харкова, розділилися на два табори: прихильників збереження та прихильників ліквідації общини. Разом з тим, відношення інтелігенції Харківщини до вирішення проблеми общини не знайшло достатнього висвітлення в історичній літературі.

Мета даної статті вивчити позиції ліберальної інтелігенції Харкова відносно реформування общинного землеволодіння селян, встановити прихильників та противників ліквідації общини.

Джерелами для написання даної статті стали журнали засідань Харківських губернських земських зборів, документи Державного архіву Харківської області, періодичний друк².

Великі ліберальні реформи в Росії 60-х – 70-х років XIX століття торкнулися багатьох сторін життя держави, викликали широкі дискусії та перш за все про те, в якому напрямі повинно розвиватися селянське господарство. У дискусії про майбутнє сільської общини в Харкові прийняли участь земські гласні, вчені, професори та викладачі харківських вузів та шкіл.

Харківська інтелігенція до рішення питання про сільську общину підходила на підставі місцевого досвіду та положення, що склалося в економічному розвитку регіону.

Селяни Харківської губернії ще до проведення реформи 1861 р. були наділені мінімальними для підтримки життя наділами – в середньому 2,5 десятин на ревізку душу, розмір яких зменшився до 2,2 десятин на ревізку душу у 1885 р.³ Селянство Харківщини, як і в цілому Російської імперії, було прихильником общинного землеволодіння, яке відповідало його колективному прагненню до зрівняльної справедливості. Дані свідчать про те, що в Харківській губернії 93% селян користувалися землею на общинних засадах, більшість з яких виступали за збереження общинного землеволодіння⁴. Після 1861 р. в Харківській губернії почався достатньо інтенсивний розвиток промисловості, що особливо посилювався наприкінці XIX – початку XX ст.⁵ Промисловість потребувала нових робочих рук, але існування общини заважало задовільненню цієї потреби. Численні статті в харківській пресі («Южный Край», «Харьковские губернские ведомости») демонструють, що бурхливий розвиток промисловості супроводжувався збідненням та прогресуючим обезземеленням основної маси селян, при збільшенні їх кількості⁶.

Ще напередодні здійснення селянської реформи в Російській імперії склалися два основні напрями вирішення проблеми селянської общини. Один з них представляли прихильники збереження общинного землеволодіння, інший – противники общини. Для ліберального руху в питанні про общину визначальними стали ідеї його лідерів в післяреформеній Росії К. Д. Кавеліна та Б. М. Чичеріна, які породили

та підживляли суспільну дискусію з даної проблеми. У досліджуваній період Харків також не залишився в стороні від обговорення питання, що хвилювало російське суспільство, в інтелігентському середовищі міста зародилися різні проекти облаштування селян, які, так чи інакше, зачіпали общинне землеволодіння. Окрім проекту революціонерів-демократів та народників, серед інтелігенції міста висувалися ліберальні проекти облаштування села.

Прихильники общинного землеволодіння (І. П. Сокальській, М. М. Ковалевський, Л. Є. Владіміров) вважали, що прогрес сільського господарства можливий і при общинному землеволодінні⁷. На їхню думку, община не заважає розвитку заповзятливості селян⁸. Для цього необхідно надавати безпосередню фінансову підтримку селянам, зменшити важкі поземельні платежі, утворити волосне земство, розширювати селянську освіту⁹.

Община, на їхню думку, в результаті таких заходів стане могутнім механізмом соціального виховання, яке допоможе збереженню традиційної селянської моральності, їх згуртованості, приведе до посилення держави, не допустить збільшення пролетаріату та запобіжить революції.

В кінці періоду реформ уряд утворив «Валуєвську» комісію, що діяла в 1872 – 1873 рр. і дійшла висновку про необхідність полегшення виходу селян з общини¹⁰. Не залишився осторонь і російський ліберальний рух. К. Д. Кавелін написав взимку 1875-1876 рр. статтю «Общинне володіння», в якій він запропонував план зміцнення общини шляхом її модернізації: викуп землі селянами на користь общини, а не в приватну власність, припинення земельних переділів, удосконалення землеробської культури¹¹. На підтримку думки К. Д. Кавеліна виступала і частина ліберально настроєної інтелігенції Харкова.

Так, І. П. Сокальський, професор Харківського університету в монографії «Англосаксонська сільська община» (1872) відстоював збереження общинного землеволодіння в Росії. Учений, дослідивши історію англійської сільської общини, доводив, що в Англії, земельне питання досягло достатньої гостроти тому, що стало наслідком розвитку приватного землеволодіння¹². На думку І. П. Сокальського, таких заходів, що вживаються для розв'язання земельної кризи в Англії, як збільшення «незалежного» класу дрібних фермерських господарств, кооперація, разом з розповсюдженням освіти серед робітників, організацією виселення «зайвих» людей з країни не достатньо і вони не

у всьому відповідають історичному розвитку сільського господарства країни. Є лише один шлях, який може дійсно допомогти, і до якого звертається «розум кращих представників англійської науки» – це «повернення» до сільської общини¹³. На основі аналізу поземельних відносин в Англії І. П. Сокальський рекомендує зробити «соціальні висновки» і не повторювати шлях помилок англійського землеволодіння, тобто не руйнувати в Росії общинного землеволодіння¹⁴. Сільська община, на думку автора, не суперечить ліберальним засадам селянської реформи 1861 р. і послужить для прогресу суспільства¹⁵.

В другій половині 70-х років XIX ст. стало очевидним, що селянське господарство переживає кризу. Посилення терористичної діяльності народовольців в кінці 70-х – на початку 80-х років зв'язувалося окрім іншого і з невирішеністю селянського питання. Відповіддю російських лібералів стало посилене дослідження причин, що викликали кризу селянського господарства. Відомий громадський діяч О. І. Васильчиков, спираючись на ідеї К. Д. Кавеліна про общину, видав двотомну працю «Землеволодіння і землеробство в Росії та інших європейських державах» (1876), що одержала достатньо широкий відгук в російському суспільстві. З грудня 1877 по 1880 р. працювала об'єднана комісія Вільного економічного та Російського географічного товариств, яка досліджувала селянське господарство. Уряд же бачив свій шлях вирішення селянського питання і в 1880 р. виніс на обговорення земських зборів проект реформи повітових та губернських у селянських справах установ, запропонувавши при цьому не обмежуватися у відповідях тільки питаннями програми¹⁶.

На позачергових земських зборах Харківщини в червні 1881 р. у відповідь на запит уряду гласні розглянули два проекти реформи селянських установ. Один з проектів пропонував удосконалити роботу установ у селянських справах, збільшивши загальну кількість чиновників (неодмінних членів) і наділивши їх ширшими повноваженнями. За іншим проектом бюрократичні установи у селянських справах скасовувалися, а їх функції передавалися, як існуючим судовим, господарським та адміністративним установам, так і тим, що можуть утворитися в майбутньому (всестанова земська волость)¹⁷. Більшість гласних (28 проти 8), після бурхливої дискусії, підтримали лібералів (А. С. Власовський, М. І. Вадбольський, В. І. Бекарюков) і ухвалили рішення вказати у відповіді МВС про необхідність скасування установ у селянських справах та повного

розподілу їх повноважень у цивільному управлінні. Для вирішення питання про утворення всестанової волості у всеросійському масштабі гласні (35 проти 1) запропонували уряду скликати з'їзд з осіб, призначених урядом та обраних земствами. При цьому, однією з необхідних умов існування волосного земства, на думку ліберальних земців, було перетворення селянських громад з обцинним землеволодінням в юридичні особи, що мають діяти по загальнодержавних законах, справами яких займалися б існуючі судові, господарські (земства) та адміністративні (поліція) установи¹⁸. Проте пропозиції земства не були враховані урядом.

У 90-і роки XIX ст., з причини кризи, що продовжувалась в селянському господарстві, уряд приймає закони, направлені на збереження общини. Закон 8 липня 1893 р. встановлював дванадцятирічний термін між переділами обцинних земель і повинен був зміцнити обцинне землеволодіння¹⁹. 14 грудня 1893 р. був прийнятий закон про невідчужуваність селянських наділів. Друга половина ст. 165 положення про викуп, що дозволяє селянам викупляти наділи в особисту власність була істотно обмежена. Цим законом закріплювалася залежність окремого селянина від волі сільської громади. Проте даний закон не перешкодив концентрації землі в руках окремих селян. На думку Б. М. Чичеріна, з ухваленням даних законів, уряд віддалявся від правильного вирішення селянського питання. На його думку, необхідно підсилувати, а не обмежувати свободу економічної діяльності селян фактичною відміною дії ст. 165 положення про викуп²⁰.

У Росії в цей період серед прихильників общини все більшу популярність одержують ідеї реорганізації селянської економіки на артільних засадах²¹. У Харкові подібні ідеї пропагували член Харківського товариства сільського господарства Лічкус (1893) та професор Харківського університету В. Ф. Левитський.

Так, В. Ф. Левитський у статті «Землеробські артілі Херсонської губернії» (1896) стверджував, що «корінний розлад» землеробського господарства виявляється в «широкому розвитку» обезземелення значної частини селянства. В. Ф. Левитський відзначає, що занепад господарства та обезземелення селянства в рівній мірі спостерігається як при дільничному, так і при обцинному землеволодінні. Альтернативою стали, на думку автора, утворені Н. В. Левитським, землеробські артілі в декількох селах Херсонської губернії в 1894 – 1895 рр.²²

Артіль створювалася на основі кругової поруки шляхом укладення договору декількох «безкінних» домовласників (близько п'яти). Артільники, узявши позику (175 – 200 крб.), купували декількох коней та плуга²³. Особливістю артілі став спільний обробок наділів. Створення артілей викликало значний інтерес в російському суспільстві.

Разом з тим, зниження рівня сільськогосподарського виробництва в країні в кінці XIX – на початку XX ст. примусило уряд звернути увагу на цю сферу економіки. За ініціативою С. Ю. Вітте (прихильника приватного селянського землеволодіння, що бачив у загальному зубожінні селян небезпеку для самодержавного режиму) 23 січня 1902 р. заснувалася «Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості», якій доручається, вислухавши думку провінційної інтелігенції, виробити певні заходи щодо підняття селянського добробуту²⁴. Цей указ викликав неоднозначну оцінку у представників ліберальної інтелігенції Росії. Наприклад, Д. І. Менделєєв негативно відізвався щодо створення наради. На його думку, утворення даної наради свідчило про продовження підтримки російським урядом утопічної ідеї про Росію, як майбутню аграрну наддержаву, тоді як необхідно розвивати промисловість²⁵. Харківська інтелігенція в цілому схвально зустріла урядовий указ.

У Харківській губернії, виконуючи розпорядження уряду, в 1902-1903 рр. пройшли засідання повітових та губернського «комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості», до складу яких входили представники місцевої інтелігенції. Гласний харківського губернського земства М. М. Ковалевський надав в губернський комітет доповідь «Зростаюче зубожіння села. Причини цього явища та заходи щодо його усунення». Ковалевський виступив у доповіді у захист общинного землеволодіння, вказавши, що воно не є головною причиною занепаду сільського господарства та не заважає його удосконаленню²⁶. Головні причини «зубожіння» селянського господарства – це «недоліки» народної освіти, утруднення розвитку суспільної та приватної самодіяльності, «непосильні податки», «надмірна стриманість в задоволенні назрілих потреб сільського господарства»²⁷. 25 січня 1903 р. на засіданні, присвяченому общинному землеволодінню, Харківський губернський комітет «визнав, що насильницьке скасування общинного землеволодіння небажане»²⁸. Проте заява на підтримку общини, зроблена харківським губернським комітетом, суперечила планам центральної наради.

Центральна нарада розробила проект ліквідації общинного землеволодіння, який знайшов безпосереднє втілення в столипінському аграрному указі від 9 листопада 1906 р.²⁹

Серед професорів та викладачів Харківського університету на початку ХХ ст. знаходилися і нечисленні прихильники слов'янофільського напрямку реформування Росії. Так, за збереження общини виступав професор Харківського університету Л. Є. Владіміров. У монографії «Олексій Степанович Хомяков та його етико-соціальне вчення. До сторічного ювілею народження Хомякова: 1 травня 1804 – 1 травня 1904» (1904), досліджуючи вчення слов'янофілів, Л. Є. Владіміров відзначав, що в господарському відношенні община не є перешкодою для розвитку «особистої діяльності та заповзятливості» селян, удосконаленню сільського господарства. Окрім господарської сторони община важлива як засіб проти появи пролетаріату – руйнівної сили, яка веде будь-яку державу до революції³⁰. Російська сільська община в соціальному відношенні навіть на сучасному етапі розвитку перевершує передові сільськогосподарські системи країн Західної Європи (Франції та Англії). Общинне виховання запобігає появі серед громадян Росії «відірваності особи від суспільства», яка втілювалася в революціях у Західній Європі³¹.

Противники общини (К. К. Детлов, Є. С. Гордеєнко, Л. М. Яснопольський) пропонували ліквідувати селянське малоземелля; інтенсифікувати селянське господарство, що може здійснити тільки освічений самостійний господар; знизити важкі поземельні платежі; заснувати волосне земство.

У соціально-політичному плані противники общини розраховували, що знищення общини дасть державі землевласників. Ці селяни-власники стануть надійною опорою держави. Таким чином, ліквідація общини зніме можливість утворення численного пролетаріату та небезпеку революції.

Причини різкого загострення внутрішньополітичної обстановки в Росії, замаху революціонерів на представників влади, багато ліберальних інтелігентів (прихильників приватного селянського землеволодіння) бачили як в законодавчій політиці уряду, направленої на обмеження ліберальних свобод, так і в незадовільній економічній політиці влади відносно селян, що погіршувала економічний стан останніх³². У російському ліберальному суспільстві в цей період відбувалися достатньо бурхливі дискусії з питання про общину.

Так, В. І. Герье спільно з Б. М. Чичерініним опублікували в 1878 р. книгу «Російський дилетантизм та общинне землеволодіння». Розбір книги О. Васильчикова «Землеробство та землеволодіння», в якій піддали критиці общинну теорію К. Д. Кавеліна, на яку спирався при написанні своєї роботи О. І. Васильчиков. Не залишилася в стороні від дискусії про общину і харківська інтелігенція.

Стан сільського господарства став предметом спеціального обговорення в грудні 1878 р. на V з'їзді сільських господарів, який проходив в Одесі. У ньому брав участь землевласник, земський гласний Харківського повіту, член Харківського товариства сільського господарства, К. К. Детлов. По завершенню роботи з'їзду Детлов видав брошуру «Криза або неучтво» (1879), виклавши в ній свій погляд на положення сільського господарства півдня Росії. Заперечуючи проти визначення ситуації в сільському господарстві, як кризової, К. К. Детлов запропонував свій шлях підняття сільського господарства. Разом з розвитком загальної селянської освіти, введенням волосного земства та ін., автор виступив за ліквідацію общинного землеволодіння. К. К. Детлов відзначав: «община [...] вбиває ініціативу, енергію та особу людей, [...] розвиває згубні відчуття та поняття, на шкоду індивідуальних», община підтримує «неохайність, бідність та пияцтво», дає «грунт» російським революціонерам³³. Тому необхідно «зробити селян повними власниками своїх наділів, тобто знищити общинне користування землею». Ліквідація общини дасть державі надійну опору в особі землевласників, оскільки «всі власники – консерватори»³⁴.

Олександр III, зійшовши на престол, оголосив, що проводитиме курс, направлений на збереження та зміцнення самодержавства³⁵. У сільському господарстві дана політика виразилася в ухваленні законів, що зміцнювали общину, і, таким чином, в правовому віддаленні селян від інших станів Росії. 18 березня 1886 р. був виданий закон, що утрудняв сімейні розділи селян³⁶. Згода домовласника на розділ сім'ї тепер зробилася обов'язковою, крім того, стала потрібною згода двох третин сходу³⁷. Реакція ліберального руху Росії на цей закон виявилася слабкою, оскільки більшість його представників в 80-і роки знаходилися в пригніченому стані під враженням від вбивства Олександра II, і не насмілювалися відкрито виступати з вимогами реформ³⁸. Підтвердженням даного припущення може служити те, що відгуку на цей закон не дав навіть такий палкий прихильник реформування

общини як Б. М. Чичерін. У той же час, ліберальна інтелігенція Харкова виступила з відповіддю на законодавчу діяльність уряду.

Трохи раніше прийнятого в березні 1886 р. закону про сімейні розділи, на засіданні земських зборів в грудні 1885 р. харківський губернський гласний, колишній професор Харківського університету, Є. С. Гордеєнко виступив з доповіддю «Про положення сільського господарства та земства в Харківській губернії». Доповідач виступив за ліквідацію общини, підкресливши, що общинне землеволодіння, при існуючому малоземеллі селян, робить хліборобство не вигідним, воно утрудняє правильне землекористування³⁹. Одними із заходів, які можуть допомогти селянам, Є. С. Гордеєнко також назвав зниження важких земельних податків та широке розповсюдження освіти. Є. С. Гордеєнко вказав, що саме уряд повинен подумати яку систему господарства ввести замість існуючої⁴⁰. Проте, збори лише виразили вдячність Є. С. Гордеєнко за роботу над підготовкою доповіді, не запропонувавши ніяких заходів щодо ліквідації общинного землеволодіння.

У 90-і роки ХІХ – на початку ХХ ст. ліберальний рух Росії активізувався. Знову в центрі його уваги опинилося селянське господарство. Голод 1891 – 1892 рр., урядові закони 1893 р. про общину стали причиною цього. Б. М. Чичерін в своїх монографіях і статтях закликав нового царя Миколу ІІ закінчити селянську реформу 1861 р., зруйнувавши общинне землеволодіння, та утворити з селян середній клас (дрібних землевласників) – надійну опору держави⁴¹. З критикою подібних закликів, про пріоритет сільського господарства, виступала ліберальна технічна інтелігенція Росії, що групувалася навколо Російського технічного товариства. Її представники на початку ХХ ст. пропонували зосередити й громадську думку й урядові зусилля на промисловому розвитку, пов'язуючи з ним майбутнє країни⁴². Не був бездіяльним і уряд.

8 січня 1904 р. Микола ІІ видав сенату іменний указ, який наказував переглянути закони про селян «на ґрунті головних засад перетворень 1861 р.» та, посилаючись на маніфест 26 лютого 1903 р., кладе в основу перегляду недоторканність общинного землеволодіння, за умови полегшення окремим селянам виходу з общини. Разом з цим, указ визнавав необхідним зберегти становий лад селян та невідчужуваність від них надільних земель⁴³. Представники ліберальної інтелігенції Харкова відгукнулися на царський указ та підйом загальноросійського ліберального руху.

Л. М. Яснопольський, приват-доцент Харківського університету, в статті «Селянське питання в Росії» (1904) висловився проти існування інституту общини, яка гальмує розвиток селянського господарства⁴⁴. Урядова політика збереження общини, – на його думку, – не перешкодила розвитку процесу соціального розшарування та економічного занепаду основної маси селянства. Поява нечисленного заможного прошарку селян не зменшила маси малоземельних бідняків⁴⁵. Вихід із положення, що склалося, Л. М. Яснопольський, бачив у «сукупному» застосуванні трьох шляхів: переселенні декількох мільйонів селянських дворів, забезпеченні селян, що залишилися, «достатньою» кількістю землі, необтяженої непосильними платежами та у піднятті інтенсивності селянського господарства⁴⁶. Цілеспрямована реалізація цієї програми допоможе знизити насильство при вирішенні селянського питання⁴⁷.

Таким чином, спектр думок харківської інтелігенції з питання про общинне землеволодіння є достатньо широким. Серед ліберальної інтелігенції були присутні як прихильники захисту общини, так і її противники. Об'єднувало цих людей те, що незалежно від своїх поглядів на сільську общину, вони виступали за подолання господарського занепаду селян, створення надійної опори державі в селі в особі масового середнього селянства, яке мало б достатній рівень освіти, розділяло шанобливе відношення інтелігенції та поміщиків до права приватної власності та сприйняло ліберальний світогляд. Ідеї про реформу общини представників ліберального руху Харкова в цілому знаходилися в руслі загальноросійської течії.

Примітки

¹ Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии – X., 1885. – 65 с.; Детлов К. Кризис или невежество. – X., 1879. – 60 с.; Яснопольский Л. Н. Крестьянский вопрос в России // Новый путь. – 1904. – октябрь. – С. 207 – 232.

² Журналы чрезвычайного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 9 июня 1881 г. – X., 1881. – XIII, 285 с.; Журналы XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 21 декабря 1880 г. – X., 1881. – 390 с.; Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 6 декабря; Харьковские губернские ведомости. – 1896. – 14 января; Южный край. – 1896. – 8 мая; Южный край. – 1896. – 26 апреля; Южный край. – 1893. – 10 июня; Южный край. – 1893. – 9 мая; Державний архів Харківської області. ф.304, оп.1, т. 1, спр.10, арк.81 – 82, 96 – 97.

- ³ Бродяк Д. Осуществление аграрной реформы в Харьковской губернии: земельный аспект // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – Х., 2000. – С. 41; Гордеевко Е. С. Указ. соч. – С. 47- 48.
- ⁴ Куліков В. О. Селянська община в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Красзнавство. – 2003. – № 1 – 4. – С. 80, 81.
- ⁵ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Х., 1912. – Т. 2. – С. 555, 553, 554.
- ⁶ Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 6 декабря; Харьковские губернские ведомости. – 1896. – 14 января; Южный край. – 1896 – 8 мая; Южный край. – 1896. – 26 апреля; Южный край. – 1893. – 10 июня; Южный край. – 1893. – 9 мая.
- ⁷ Сокальский И. Англосаксонская сельская община – Х., 1872. – Ч. 1. – С. II-III, 41; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 71; Владимирова Л. Е. А. С. Хомяков и его этико-социальное учение. К столетию юбилею рождения Хомякова: 1 мая 1804 – 1 мая 1904 – М., 1904. – С. 174.
- ⁸ Владимирова Л. Е. Указ. соч. – С. 174.
- ⁹ Владимирова Л. Е. Указ. соч. – 222 с.; Левитский В. Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии // Русская мысль. – 1896. – № 9. – С. 43; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 72, 83.
- ¹⁰ Малютин О. К. К. Д. Кавелин про ліберальну модернізацію Росії: Дис ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – С. 64.
- ¹¹ Кавелин К. Д. Общинное владение // Кавелин К. Д. Собр. соч.: В 4 т. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 225, 241, 238.
- ¹² Сокальский И. Указ. соч. – С. 39, 41.
- ¹³ Там же. – С. 39.
- ¹⁴ Там же. – С. 41, 33.
- ¹⁵ Там же. – С. II-III, IV.
- ¹⁶ Журналы чрезвычайного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 9 июня 1881 г. – Х., 1881. – С. 260.
- ¹⁷ Там же. – С. 214-215.
- ¹⁸ Державний архів Харківської області. ф.304, оп.1, т. 1, спр.10, арк.81 – 82, 96 – 97.
- ¹⁹ Яснопольский Л. Н. Указ. соч. – С. 218.
- ²⁰ Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. М., 1898. – Ч. 3. – С. 439.
- ²¹ Левитский В. Ф. Указ. соч. – С. 42.
- ²² Там же. – С. 42, 43, 44.
- ²³ Там же. – С. 45.
- ²⁴ Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Сб. ст. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 1; Зинченко Е. В. Б. Н. Чичерин в либеральном движении России (вторая половина XIX – начало XX вв.); Дис ... канд. ист. наук. – Х., 2002. – С. 156.
- ²⁵ Заветные мысли Д. И. Менделеева. – СПб., 1904. – С. 17.

- ²⁶ *Труды* местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 45. – С. 71.
- ²⁷ *Там же*. – С. 72.
- ²⁸ *Там же*. – С. 29.
- ²⁹ *Зицченко Е. В.* Указ. соч. – С. 157.
- ³⁰ *Владимиров Л. Е.* Указ. соч. – С. 172, 174.
- ³¹ *Там же*. – С. 174.
- ³² *Гоголевский А. В.* Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX вв. – СПб., 1996. – С. 56; *Журналы XVI* очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 21 декабря 1880 г. – X., 1881. – С. 378.
- ³³ *Детлов К.* Указ. соч. – С. 51, 56.
- ³⁴ *Там же*. – С. 56.
- ³⁵ *Леонтович В. В.* История либерализма в России. 1762 – 1914. – М., 1995. – С. 332.
- ³⁶ *Яснопольский Л. Н.* Указ. соч. – С. 214.
- ³⁷ *Там же*.
- ³⁸ *Леонтович В. В.* Указ. соч. – С. 333.
- ³⁹ *Гордеенко Е. С.* Указ. соч. – С. 6, 14.
- ⁴⁰ *Там же*. – С. 17.
- ⁴¹ *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки – М., 1894 – 1898. – Ч. 1 – 3; *Его же.* Философия права. – М., 1900. – 336 с.; *Его же.* Пересмотр законодательства о крестьянах // Вопросы политики. – М., 1903. – С. 52 – 69.
- ⁴² *Т. М. Китанина.* Техническая интеллигенция и рабочие в первые пореформенные десятилетия // Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций 1861 – февраль 1917. – СПб., 1997. – С. 505.
- ⁴³ *Яснопольский Л. Н.* Указ. соч. – С. 224.
- ⁴⁴ *Там же*. – С. 218.
- ⁴⁵ *Там же*. – С. 211-212.
- ⁴⁶ *Там же*. – С. 228-229, 231.
- ⁴⁷ *Там же*. – С. 231, 232.

Резюме

Петров И. Ю. *Сельская община в проектах либеральной интеллигенции Харькова. 1861 – 1904 гг.*

В статье исследуются проекты реформ сельской общины, выдвинутые либеральной интеллигенцией Харьковской губернии в 1861 – 1904 гг. Автор показал связь проектов решений вопроса об общине, предложенных интеллигенцией Харькова, с общероссийским либеральным движением и правительственным законодательством. Либеральная интеллигенция Харькова, независимо от поддержки или отрицания общины, выступала за поднятие материального благосостояния крестьян и крестьянской культуры в целом, создание (поддержку) класса крестьян-середняков для предотвращения возможной революции.

Шарібжанов Р. В.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА В 20-30-ті рр. XX ст.

Дослідження етносоціальних процесів у великому місті має свою виразну специфіку, яка проявляється в рухливості населення, динаміці його етнічного та соціального складу, рівні розвитку сфери обслуговування, зайнятості мешканців у таких сферах, як промисловий сектор, державний апарат, обслуговування населення, кустарна кооперація та власне виробництво, розраховане на задоволення особистих і родинних потреб та одержання доходу. Дослідження цих сфер соціального життя, приналежності до нього людини, етнічної специфіки в період 20-30-х років XX ст. з урахуванням впливу на них радянської національної та соціальної політики і є метою даної статті.

Деякі аспекти заявленої проблеми почали вивчатися ще у 20-30-ті роки XX ст. безпосередніми учасниками цих подій¹. Проблемам розвитку соціальних класів у Харкові особливо 20-х років XX ст. приділяється увага у монографії М. В. Курмана та І. В. Лебединського², які розглянули за допомогою статистичних даних переписів 1923 та 1926 рр. зміни у чисельності, джерела поповнення категорій робітників і службовців у місті. Тема класової структури суспільства, а саме робітничого класу в цілому України та Харкова зокрема його національний склад³ знайшло відображення і у подальших наукових роботах⁴. Не дивлячись на розробленість окремих аспектів теми на сьогодні залишається багато невивчених ділянок проблеми та відсутність її комплексного дослідження.

Під соціальним станом населення досліджуваного періоду розуміється належність особи до певної спеціальності або професії, завдяки приналежності до якої вони склали певну соціальну групу.

Дослідити соціальну структуру населення Харкова початку 20-х років XX ст. нам надають можливість матеріали переписів населення 1920 р. та 1923 р. При розробці міського перепису населення 1923 р. були встановлені такі соціальні групи за професіями: робітники, прислуга* (особистий, обслуговуючий персонал),

---

* За тогочасною термінологією ця категорія визначалася як «служка».

службовці, армія та флот, особи вільних професій, власник^{**} (торговці, кустарі та ін.), помічники з числа членів сім'ї та ін.

Аналізуючи розподіл населення за соціальним станом, до уваги автор брав тільки активне населення, у тогочасній термінології самодіяльні, тому що несамодіяльні, тобто непрацюючі, та діти разом склали єдину окрему соціальну групу. У 20-30-ті роки ХХ ст. до самодіяльних відносили осіб, що мали самостійне джерело прибутків (заробіток, прибуток). До них так само відносили утриманців держави та громадських організацій, безробітних та військових. Несамодіяльними вважалися ті, хто жив за рахунок інших осіб, та всі діти віком до 10 років.

За переписом 1920 р. серед самодіяльного населення Харкова виділялися такі соціальні групи: робітники, службовці, армія та флот, особи вільних професій, прислуги (особистий обслуговуючий персонал), власник (торговці, кустарі та ін.), помічники з числа членів сім'ї та ін., що дає можливість розглянути соціальну структуру населення міста за цими категоріями. Найбільшою соціальною групою за кількістю у відсотках були службовці (38,2%), другою великою групою були робітники (29%), які разом зі службовцями склали більшу половину всього самодіяльного населення. Серед усіх інших 32,8% – 11,9% власники (торговці, кустарі та ін.), 7,2% прислуга (особистий, обслуговуючий персонал), 2,2% осіб вільних професій, 2,1% представників армії та флоту, 0,3% помічників з числа членів сімей, усі інші категорії склали 9,1% від усього самодіяльного населення міста⁵.

Більш детальний аналіз розподілу населення ґрунтувався на міському переписі 1923 р., який тільки у промисловій праці включав у себе 30 найменувань занять⁶, та Всесоюзному переписі населення 1926 р., за яким у цілому розподіл зайнятості населення проводився за 373 категоріями⁷. Для зручності підрахунків та порівняння двох переписів усі категорії відповідно до останнього перепису були об'єднані у наступні галузі: робітники, службовці, особи вільних професій, власники з найманими робітниками, власники з числа помічників та з числа членів сім'ї, самостійні власники, члени сім'ї,

---

^{**} За тогочасною термінологією ця категорія визначалася як «хазяїн».

що допомагають в занятті, безробітні та ті, які не мають або не зазначили рід занять.

Становище Харкова як столичного міста, де були зосереджені всі центральні установи, зумовило той факт, що найбільшою соціальною групою серед самодіяльного населення на 1923 рік залишалися службовці (33,3 %), другою за чисельністю, як і у 1920 році, були робітники (23,5 %), великою групою були самостійні власники (10,2 %), інші складали 33 % і розподілялися між особами вільних професій (1,7 %) таким чином: власників з помічниками з числа членів сім'ї 0,8 %, власники з найманими робітниками 0,4 %, осіб, що не мають або не зазначили рід занять 9%, і безробітних 11,3 %⁸. Аналізуючи наведені дані, можна побачити, що за період з 1920 по 1923 рік найбільшими соціальними групами були службовці та робітники. Ці категорії порівняно з 1920 р. у відсотках до всього самодіяльного населення зменшувалися, але у кількісному показнику відбувалося збільшення, оскільки в цей час населення міста зросло.

Для комплексного вивчення етносоціальної структури суспільства 20-х рр. ХХ ст. особливе значення мають матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., який за повнотою, об'єктивністю та масштабами публікації підсумків є унікальним джерелом при дослідженні цього періоду.

Питома вага робітників і службовців у Харкові за матеріалами Всесоюзного перепису 1926 року зросла майже на 8 % і становила 64,2 %. Збільшення кількості відбувалося серед двох груп і становило 38,9 % службовців (від кількості усього самодіяльного населення міста) та 25,3 % робітників. Хоча у відсотковому еквіваленті кількість цих соціальних груп порівняно з 1923 р. зросла несуттєво, але у кількісному відношенні вони перевищили число осіб у попередній період майже у 2 рази (підраховано нами на підставі⁹). Тенденція до збільшення самодіяльного населення та зростання у ньому числа робітників спостерігалася в цей період по всій республіці¹⁰.

Зростання цих соціальних груп можна пояснити декількома причинами: по-перше, збільшенням кількості всього населення; по-друге, у 1923 р. у зв'язку із закінченням відбудовчого періоду та початком активної роботи підприємств промисловість потребувала істотного збільшення «робочих рук». Кількість службовців зростає за рахунок розширення державного апарату та тих, хто обслуговував робітників.

За період з 1923 р. по 1926 р. відбувається зменшення групи осіб вільних професій з 1,7 % до 0,7 % до всього самодіяльного населення міста.

Відсоток власників у цілому зменшився на 2 %. Серед цієї соціальної групи збільшилася кількість власників, що працювали з помічниками з числа членів сім'ї з 0,8% до 1,6%, кількість власників з найманими робітниками у відсотках залишилась однаковою, натомість число самостійних власників зменшилася на 2,8% (підраховано нами на підставі¹¹).

Відносне зниження у відсотках ми маємо по групі безробітних з 11,2 % до 9,6 % та збільшення у осіб, що не мають або не зазначили заняття, з 9 % до 11,4 % (підраховано нами на підставі¹²). Однак слід зауважити, що під час перепису 1923 р. до числа безробітних могли увійти також особи, що мали доходи з якоїсь роботи, але формально були зареєстровані Біржею праці, тоді як у 1926 р. ці особи переписом до числа безробітних не зарахувалися, вважалися особами, що мають заняття¹³.

Таким чином, за період з 1920 р. до 1926 р. соціальна структура Харкова, населення якого в переважній кількості складалася з службовців та робітників, за відповідний період збільшується як відсотково, так і кількісно. Крім великих соціальних груп, у місті були представлені і більш дрібні – власники, як самостійні, так і ті, які працювали за допомогою найманих робітників та членів своїх родин; найбільший відсоток серед них складала самостійні власники.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р. також дають можливість прослідкувати розміщення населення за соціальним складом в окремих частинах міста Харкова.

Аналіз матеріалів перепису показує, що розселення робітників збільшувалося від центру до околиць в залежності від географічного розташування фабрично-заводських підприємств. Навпаки, щільність розселення службовців збільшувалася від околиць до центру, де, по-перше, було зосереджено переважну більшість всіх установ, а по-друге, найбільше використовували особисту прислугу.

Особи вільних професій, як і службовці, розселилися переважно в центральних частинах міста.

Порядок розміщення власників був дещо іншим, ніж порядок розміщення робітників, службовців та осіб вільних професій.

Найбільша кількість дрібних підприємців оселялася в південній частині міста, найменше їх було у центральних районах.

Безробітні досить рівномірно були розміщені по всьому місту¹⁴.

Дуже цікавим джерелом при дослідженні соціальної структури Харкова є міський перепис населення 1931 р. Цінність матеріалів цього перепису полягає в соціальному поділі міського населення. Критерієм такого поділу є зайнятість населення на підприємствах і в соціальних секторах. Цей перепис дозволяє встановити абсолютну чисельність усіх без винятку робітників і з'ясувати їх кількісний склад у соціальній структурі населення¹⁵. Обліку підлягало все населення міських селищ та околиць в межах перепису 1926 р. Головною відмінністю цього перепису від попереднього було те, що робітники, які працювали на міських підприємствах та установах, а мешкали за межами району діяльності, реєструвалися на підприємствах та в установах, що давало змогу фіксувати їх за місцем роботи. Обліку також підлягали особи, які перебували на колективному постачанні (в лікарнях, дитбудинках, інтернатах для інвалідів тощо) та сезонні робітники. Отже, це давало змогу охопити переписом лише постійне міське населення.

При міському переписі населення реєструвалося лише головне заняття, яке дана особа мала як джерело свого існування та яке давало їй найбільший прибуток. Від підприємства або установи, де працювала особа, вимагалася довідка, в якій би зазначалися дані про цех, фах або роботу, що виконує робітник. Поставлені вимоги гарантували точну й чітку реєстрацію заняття та становища в ньому. У списках обліку міського населення 1931 р. питання про зайнятість було сформульоване так: «Заняття, посада або робота, яку виконує. Коли немає заняття, то зазначити джерела засобів існування (пенсія, стипендія чи ін.) або вказати, на чиему утриманні перебуває». Про становище в занятті для міст питання в списках було поставлено так: «Робітник, службовець, кооперований (член артілі), кустар, ремісник, торговець».

Щоб визначити, в якому секторі народного господарства дана особа працює, було поставлено додатково спеціальне запитання: «Яке підприємство чи установа: державне, господарське, кооперативне, приватне»¹⁶. Ці запитання давали змогу зафіксувати не лише приналежність респондента до професії, але й до сектору господарства.

У 1931 р. за результатами міського перепису активні та неактивні трудові особи в Харкові склали 488900 осіб або 98,3% населення міста¹⁷. Поділ на групи здійснювався, виходячи з характеру добування

Історія міста Харкова

засобів існування, а саме: до активних відносили всіх, що утримують себе та родину з свого заробітку, а до неактивних – осіб, що перебувають на утриманні держави або громадських організацій.

Схема обліку міського населення 1931 р. у розподілі за галузями праці та виробництва цілком відповідає тій схемі, що була встановлена Всесоюзним переписом 1926 р. За галузями праці все активне населення міста було розподілено на робітників, службовців, молодший обслуговуючий персонал, трудові непролетарські групи та нетрудові групи, до яких віднесли неактивних із числа працездатних та тих, хто не зазначив свого соціального стану.

Таблиця 1.

Соціальна структура населення Харкова за переписами населення 1926 та 1931 рр. (таблиця складена на підставі¹⁸).

Соціальні категорії	Приналежність населення до категорії у відсотках від усього самодіяльного населення міста	
	1926 р.	1931 р.
Робітники	25,3%	41,8 %
Службовці	38,9%	29,1%
Молодший обслуговуючий персонал	-	7%
Трудові непролетарські групи	9,4%	2,1%
Нетрудові групи	9,6%	0,6%
Інші	16,8%	19,4%
Всього	100%	100%

З наведених даних можна побачити, що серед усіх категорій станом на 1931 р. найбільшою була група робітників, які склали 41,8 % (від усіх самодіяльних осіб міста) і вперше почали перевищувати за відсотками службовців, яких на цей час було 29,1 %, всі інші склали 9,7 %, серед яких 7% молодший обслуговуючий персонал, 2,1 % трудові непролетарські групи та 0,6% нетрудові групи.

У порівнянні з 1926 р. серед соціальних груп у чисельному та відсотковому еквіваленті відбуваються зміни. 1926 р. молодший обслуговуючий персонал був включений до категорії службовців. Щоб порівняти ці дві групи, треба в підсумках 1931 р. об'єднати їх. За переписом 1931 р. з'являється категорія «трудові непролетарські групи», які можна прирівняти до соціальних груп за 1926 р.: власники

з найманими робітниками, з помічниками з членів сім'ї та самостійні власники.

На початок 30-х років ХХ ст. в Харкові у порівнянні з 1926 р. відбулося збільшення робітників як у відсотковому еквіваленті, так і у чисельному в цілому на 16,5%. Відсоток службовців зменшився на 2,8 %, але взагалі ці дві групи склали разом 77,8 %, що перевищило аналогічний показник 1926 р. на 13,6%. За цей проміжок часу значно скоротилася кількість трудової непролетарської групи з 9,4 % у 1926 р. до 2,1 % у 1931 р.

За даними Всесоюзного перепису населення 1939 р. серед самодіяльного населення міста знову зростає чисельність двох найбільших соціальних груп, а саме робітників і службовців, на 16,6 % і становить 94,3 %. Якщо за міським переписом населення 1931 р. між робітниками та службовцями була різниця у 5,7 %, то на кінець 30-х років ХХ ст. між цими соціальними групами різниця була зменшена до 3,1%. Це, на нашу думку, було пов'язане зі збільшенням кількості службовців до 48,7 % та до 45,6 % робітників. З наведених даних можна побачити, що соціальна група службовців зросла і знову перевищувала відсоток робітників.

За офіційними матеріалами перепису зникла група безробітних, на частку самодіяльних ремісників та самостійних власників припадало лише 0,7%, і з'явилася нова соціальна група, якої не було у попередніх переписах, – кооперовані кустарі, які склали 4,3 %. Крім того, від загальної кількості 0,7% склали ті, хто не зазначив рід своєї діяльності (підраховано нами на підставі¹⁹).

Таким чином, у 20-30-ті роки ХХ ст. соціальна структура населення міста Харкова складалася у більшості з робітників та службовців, кількість яких постійно зростала і на кінець 30-х років становила 94,3 % від усього самодіяльного населення. Другою за чисельністю була група так званих «непролетарських елементів», яка складалася з власників, що використовували працю найманих робітників, і помічників з числа членів сім'ї, а також самостійні власники. Вона була чисельною до середини 20-х років, а вже на початку 30-х років ХХ ст. зменшилася, а на кінець періоду майже зникла і складала всього 0,7 %.

Надзвичайно цікавий соціальний стан населення Харкова та його зміни в розрізі за етнічними групами.

Соціальна диференціація найчисленніших етнічних груп Харкова була різною і залежала від традицій для кожного окремого етносу використання людських сил у виробництві, в тій чи іншій галузі праці.

Аналіз матеріалів міського перепису 1923 р. дозволяє виділити великі за чисельністю етнічні групи (українці, росіяни, євреї, поляки, вірмени, німці, латиші, татари та литовці) і поділити їх за приналежністю по трьох основних соціальних групах: робітники, службовці та власники (кустари, торговці та ін).

Специфіка перепису полягала в тому, що дані про соціальний склад етнічних груп представлені лише по п'яти з них: українців, росіян, євреїв, поляків та вірмен. Цінний матеріал при дослідженні етносоціальної структури міста містять результати роботи Комісії в справах національних меншин при Харківському окружному виконавчому комітеті²⁰, що надають можливість проаналізувати такі етнічні групи, як німці, латиші, татари та литовці.

Таблиця 2.

Етносоціальна структура населення Харкова у 1923 та 1926 рр. (таблиця складена на підставі²¹).

Національність	Відсоток приналежності до кожної групи за роками					
	Робітники		Службовці		Власники	
	1923 р.	1926 р.	1923 р.	1926 р.	1923 р.	1926 р.
Українці	-	28,8%	-	36,1%	-	7,7%
Росіяни	-	26,3%	-	40%	-	8,6%
Вірмени	16,8%	15,2%	16,8%	22%	52,9%	46,9%
Євреї	11%	16,3%	38,5%	43,8%	19,9%	17,7%
Латиші	48,4%	47,9%	42,8%	45,7%	8,7%	5,5%
Литовці	8,4%	35,5%	43,4%	52,8%	15,9%	13,3%
Німці	28,4%	26,5%	61,9%	65,3%	9,2%	8,2%
Поляки	32%	32,6%	34%	33,5%	11,6%	10%
Татари	44,1%	36,7%	37,5%	37,9%	18,3%	27,3%

Серед зазначених етнічних груп станом на 1923 р. лише німці (61,9 % службовці) та вірмени (52,9 % власники) належали у переважній більшості до однієї соціальної групи. Серед українців, росіян, поляків, німців, латишів, татар та литовців здебільшого були службовці та робітники і невеличкий відсоток власників. У євреїв службовців було у 3,5 рази більше, ніж робітників; у інших етносів

розподіл між двома групами був однаковим і коливався від 25,8 % до 48,4 %.

За три роки від 1923 р. до 1926 р. в середовищі кожної етнічної групи відбувалися значні зміни. У 1926 р. лише серед німців більшість населення (65,3 %) належало до однієї категорії – службовці, відсоток вірмен-власників за цей період зменшився і становив 46,9 %. Великий відсоток службовців був серед литовців (52,8%), латишів (45,7%), євреїв (43,8 %), росіян (40 %), татар (37,9 %), українців (36,1 %) та поляків (33,5 %).

Найбільший відсоток робітників був серед латишів (47,9 %), татар (36,7 %), литовців (35,5 %), поляків (32,6 %), значно менший він був серед українців (28,8 %) та росіян (26,3 %), але у кількісному показнику їх чисельність перевищувала всі етнічні групи. Відносно великий відсоток власників після вірмен залишався в татар (27,3 %), євреїв (17,7 %) та литовців (13,3%). У всіх інших він не перевищував 10 % (підраховано нами на підставі²²).

Подальшу динаміку та розподіл етносів за соціальними групами надає аналіз результатів вибіркового перепису 29 найбільших підприємств міста Харкова в 1929 р. Серед загальної кількості робітників українці склали 55,3 %, росіяни – 31,5 %, євреї – 9,3 % та інші етноси разом склали 3,9 %²³.

Ці дані доповнює перепис особового складу центрального апарату УСРР. Серед 35834 осіб центрального апарату Харківської округи, який майже весь знаходився у Харкові, 43,6 % склали українці, 28,8 % росіяни, 21,4 % євреї та 6,2 % було розподілено між іншими групами (підраховано нами на підставі²⁴).

Таким чином, із проаналізованих даних ми бачимо, що серед найбільших соціальних груп на кінець 20-х років ХХ ст. широко представлені три етноси: росіяни, євреї та українці – й кількість останніх постійно зростає.

На початок 30-х років ХХ ст. за результатами статистичних матеріалів соціальна структура не змінюється, а серед найчисельніших соціальних груп міста поступово відбувається збільшення українців.

Таким чином, соціальна структура міста Харкова серед самодіяльного населення була представлена робітниками, службовцями та власниками. Найбільшою за кількістю осіб були дві групи: робітники та службовці. Серед етносів міста найчисленніші групи були у переважній більшості робітниками та службовцями,

більш дрібним етносам була притаманна належність до однієї соціальної групи (німці переважно були службовцями, вірмени – власниками). Населення татар, латишів, поляків та литовців було розподілено майже однаково за всіма трьома соціальними групами.

Примітки

¹*Вейліт І., Лівшиць С.* Індустріальний пролетаріят м. Харкова. За матеріалами обслідування 19 найбільших підприємств м. Харкова. – Харків, 1930.

²*Курман М. В., Лебединский И. В.* Население большого социалистического города. – М., 1968.

³*Лобурец В. Е.* Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР в 1921-1932 гг. // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып.27. – С. 25-32.

⁴*Бойко Н. К.* Рабочий класс Украины (По материалам учета городской переписи населения республики 1931 г.) // Вопросы истории СССР. – 1989. – №34. – С. 48-54.

⁵*Коваленко І. З.* Місто Харків. Населення. Житлові умови. Бюджет дрібних володінь. – Харків, 1925. – С. 17.

⁶*Всесоюзная* городская перепись 1923 г. // Труды ЦСУ. – Т. XXVII. – М., 1926. – С. 547-553.

⁷*Всесоюзная* перепись населения 1926 г. – Т. XXIX. – М., 1930. – С. 471.

⁸*Місто Харків та інші міста та й селища міського типу Харківської округи. Нерухоме майно. Житлові умови населення. Населення. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р.* – Харків, 1928. – С. 83-84.

⁹*Всесоюзная* перепись населения 1926 г... – С. 455-471.; *Місто Харків та інші міста та й селища міського типу...* – С. 83-84.

¹⁰*Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і початок 30-х років ХХ ст.). – К., 2004. – С. 356.

¹¹*Всесоюзная* перепись населения 1926 г... – С. 455-471.; *Місто Харків та інші міста та й селища міського типу...* – С. 83-84.

¹²*Там само.*

¹³*Місто Харків та інші міста та й селища міського типу...* – С. 85.

¹⁴*Там само.* – С. 90.

¹⁵*Бойко Н. К.* Рабочий класс Украины (По материалам учета городской переписи населения республики 1931 г.) // Вопросы истории СССР. – 1989. – №34. – С. 49.

¹⁶*Підсумки* обліку міської людності УСРР 1931 р. – Харків, 1933. – С. VIII, XI.

¹⁷*Там само.* – С. XIV.

¹⁸*Підсумки* обліку міської людності УСРР 1931 р... – С. XIX; *Всесоюзная* перепись населения 1926 г... – С. 455-471.; *Підсумки* обліку міської людності УСРР 1931 р... – С. XIX.

¹⁹Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ФР-5231, Оп.2, Спр.65., Арк.26.

²⁰Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Ф-413, Оп.1, Спр.399., Арк. 173-175.

²¹Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ. – М., 1924. – Вып.1. – Т. XX. – С. 19.; ЦДАВО України, Ф-413, Оп.1., Спр.171, Арк. 90.; ДАХО, ФР-845, Оп.2, Спр.696., Арк.5.; Місто Харків та інші міста та й селища міського типу... – С. 86.ЦДАВО України, Ф-413, Оп.1., Спр.399, Арк.174-175.

²²Всесоюзная перепись населения 1926 г... – 522с. – С. 455-471.; Місто Харків та інші міста та й селища міського типу... – С. 86. ЦДАВО України, Ф-413, Оп.1., Спр.399, Арк. 174-175.

²³Вейбліт І., Лівшиць С. Індустріальний пролетаріят м. Харкова... – С. 59.

²⁴Радянський апарат УСРР (Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р.). – Харків, 1930. – С. 106-107.

Резюме

Шарібжанов Р. В. Етносоціальна структура населення Харкова в 20-30-е гг. XX ст.

Стаття посвячена малоизученным страницам истории Харькова в период 20-30-х годов XX ст. На основе статистических материалов, переписей населения, архивных данных, литературы исследована социальная структура большого индустриального города, принадлежность к ней человека, ее этническая специфика в период 20-30-х годов XX ст. с учетом влияния советской национальной и социальной политики. Особое внимание при изучении этносоциальной структуры населения Харькова было уделено таким группам как рабочие, служащие и собственники.

НАШІ ГОСТІ

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОГО ДОКУМЕНТА В УКРАЇНІ

В останній третині ХХ ст. відомий науковець, блискучий ерудит Ф. П. Максименко завважив, погодившись із колегами, на недостатності вивчення картографічного документа¹ як засобу комунікації та джерела інформації². Відтоді минув час, проте і наразі слушною залишається констатація факту поважного діяча науки. Виявляється, що незважаючи на його перебування у статусі центрального об'єкта дослідження для історичних джерелознавства, картознавства, картографічного документознавства, маємо здебільшого конкретні результати, готове знання, і дуже рідко – процедури, за допомогою яких ці знання отримуються. Тому особливий інтерес викликають ті поодинокі і маловідомі праці, які можна вважати винятковими на тлі „методологічного інфантилізму”.

Модерна історіографія питання не може обійтися без імен знаних істориків М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевича, І. Я. Крип'якевича, О. А. Купчинського, У. Р. Кришталович³ і ін., які, зазвичай, серед компетентних читачів асоціюються зі львівською історичною школою. Початки їх картографічних науково-методичних студіювань здебільшого збігаються у часі з активізацією написання історичних атласів Союзу РСР, УРСР, що припадає на кінець 1950-х – 1970-і рр. Кількість публікацій, що з'явилася під час дискусії про форму і зміст видань вражає⁴. Звично, що акцент робився на вдалому із марксистської точки зору представленні, у першу чергу, історії класової боротьби, соціально-економічних процесів, культурної революції, переваг соціалістичного устрою над капіталістичним, періодизації розвитку суспільства, впливу на цей процес географічного чинника і т.д., що пояснюється особливостями часу, тодішньою методологічною інваріантністю.

Інакше поставилися до справи львівські історики. Долучившись до обговорення концепції історичного атласу України, вони уникають відкритої, публічної критики щодо пропонованих засад звершення проекту, обмежуючись толерантними виступами-пропозиціями найвдалішого відображення об'єктивної історичної дійсності. Наукові роздуми розгортаються довкола історії історичної картографії, тобто вивчення досвіду попередників і сучасників, плану дорадянської

(до 1917 р.) частини видавничого картографічного продукту, співвідносності лінії державного кордону із етнічними українськими землями, повноцінного і рівнозначного розкриття ролі географічного фактору в історії людства, належної актуалізації джерельної бази та інших основоположних питань, без яких реалізація ідеї історичного атласу України, напевно чи могла би бути успішною⁵.

Особливого поцінування набуло питання джерельної бази, необхідної для складання карт різних періодів історії України. Його пріоритетність вплинула на вибір львівської історичної школи, яка, порушуючи історико-картографічні теми, крім, ретроспективного історіографічного огляду досягнень, активно зайнялася пошуками і визначенням кола джерел. Одними із найбільших в Україні власниками колекцій картографічних документів виявилися центральні державні історичні архіви у містах Києві і Львові, наукові книгозбірні і музеї. Проте, користування колекціями карт було утруднено через відсутність належного рівня організації відповідної вторинної архівної інформації, тобто довідкового апарату. А тому категорично вимогливо було порушено питання методики дослідження картографічних документів в архівних, бібліотечних, музейних установах. Заклики та кшталт „зібрати і підготувати джерельні матеріали для численних карт із різномірною тематикою”⁶ були підтримані архівістами, які взялися виявляти, упорядковувати й описувати спеціальні види документів.

Помітним осередком розроблення методики вивчення картографічних документів став Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (нині – Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ЦДІАЛ України), якому належить першість у порушенні і розв’язанні багатьох надзвичайно важливих питань історичного картознавства і картографічного документознавства. Варто зауважити, що архів володіє величезною колекцією різної тематики рукописних карт (у т.ч. і планів), а також тих, які репрезентують найбільші європейські друкарські центри картографічної продукції епохи середньовіччя – Амстердам, Нюрнберг, Веймар, Глогау, Відень і ін., датованих 1375–1945 рр.⁷ Колекція почала складатися близько 1787 р., час від часу поповнювалася новими надходженнями, або ж у результаті переінвентаризації, впорядкування, науково-технічного удосконалення інших фондів, особливо бібліотеки ЦДІАЛ України⁸. Незважаючи на давнє походження колекції карт, до другої половини ХХ ст. дослідники відзначають низьку інформативність довідкового

апарату про її склад і зміст, що ускладнювало успішний системний інформаційний пошук. Обмеження інтелектуального доступу до колекції перешкоджало користуванню картографічними документами. Таким чином, у львівських архівістів, які першими звернулися до розроблення методики описування картографічних документів і створення відповідного предметно-тематичного каталогу⁹, було, принаймні, декілька мотиваційних умов. Першою із них слід назвати, необхідність упорядкування архівних фондів, забезпечення доступу до відомостей, що містяться в колекції карт і планів, отримання довідкової інформації про картографічні документи, а другою – потреба реалізувати грандіозний науково-видавничий проєкт – історичний атлас України.

Автором першої методики описування картографічних документів у вітчизняній архівній практиці став д. і. н. О. А. Купчинський – науковець нетривіальних захоплень, особа енциклопедичних знань, висококваліфікований фахівець у багатьох галузях історичної науки. Цілеспрямоване вивчення картографічного документа виникло завдяки багаторічним історико-географічним, топонімічним студіям, якими вчений захоплювався ще зі студентських років. До того ж, широкий попит дослідників на документи цього виду укорінив інтереси науковця і спонукав до розроблення актуальної на часі методики їх студіювання. Добра обізнаність зі специфікою колекції карт, планів, атласів ЦДІАЛ України, володіння проблемною історіографією (К. Бучек, В. В. Власов, Л. А. Гольденберг, М. Дзиковський, А. Дроздовська, П. Н. Коногоров, В. О. Кордт, Г. Н. Ліудт, Б. Ольшевич, Х. Піскорська, Е. Растваєцький та ін.) уможливили успішне визначення правил і прийомів розкладання й ущільнення інформації про архівні картографічні документи.

24 листопада 1965 р. проєкт методики описування картографічних документів¹⁰ за авторством О. А. Купчинського було представлено на обговорення учасників постійно діючого архівного семінару з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, що викликало у присутніх жвавий і непідробний інтерес¹¹. Зауважмо, що доповідь розглядалася не як самоціль, а як частковий випадок загальної дослідницької теми архіву – складання каталогу карт, який, за задумом авторів ідеї, мав сприяти комплексному монографічному вивченню історії картографії в Україні, підготовці історичного атласу України. Активну участь в обговоренні проєкту взяли М. Г. Вавричин,

Я. Р. Дашкевич, І. І. Дмитерко, Ф. П. Максименко, Е. М. Посацька-Черняхівська, М. І. Тесленко і ін. дослідники, компетентність яких у галузі архівістики, історичного картознавства і суміжних дисциплін – поза сумнівом. Запитання до розробника стосувалися переважно складу архівної колекції, класифікації картографічних документів, специфіки різних видів карт і способів адекватного, точного відображення інформації про їх зміст і місцезнаходження. Позитивні відгуки містили ряд рекомендацій щодо уточнення спеціальної термінології, обсягу окремих елементів описування, підготовки і видання каталогу колекції. Рефреном загальної оцінки зборів красномовно можуть слугувати слова їх учасників – „змістовна доповідь, підготовлена на високому науковому рівні” (Е. М. Черняхівська-Посацька), яка потребує доопрацювання, і „бажано, щоб робота була найшвидше завершена” (Я. Р. Дашкевич)¹².

Майже п'ять років знадобилося О. А. Купчинському на доопрацювання методики описування картографічних документів, яку після схвалення Науково-методичною радою архіву було опубліковано на сторінках авторитетного фахового видання – „Архіви України”. І, якщо *акт зчитування* назви статті „Про описання і каталогізацію картографічних творів” – малоінформативний, то *акт її прочитання* розкриває основну ідею твору, яка заключається в практиці оптимального перероблення, раціонально виправданого спрощення і згорнення первинної архівної інформації із метою найповнішої, логічно виваженої репрезентації складу колекції карт на рівні довідкового апарату¹³. Зупинимось докладніше на висвітленні окремих моментів методичної розробки О. А. Купчинського.

Залежно від функційного призначення дослідник виокремлює декілька видів описування картографічних документів: *основний* або *повний*, *додатковий* або *скорочений* і *аналітичний*, властивий, на думку автора, т.зв. „додатковим картам” і картам із інших видів документів, які не є самостійною одиницею архівного обліку, утім, можуть мати окреме значення¹⁴. Відтак, обстоюючи ідею найповнішої репрезентації змісту картографічного документа в довідковому апараті архіву, критично освоївши досягнення зарубіжних колег в архівній і бібліотечній сфері практичної діяльності, теоретичних узагальнень набутого досвіду¹⁵, О. А. Купчинський запропонував власну схему наукового подокументного описування карт, планів, атласів і модель відповідної каталожної картки. Дотримуючись методологічних принципів об'єктивності, історичності, усебічності, комплексності

й уніфікації описування архівних документів, дослідник запропонував такі інтегрально необ'єднані позиції¹⁶ подокументного описання й представлення інформаційної й матеріальної складових картографічного документа у каталожній картці: 1) заголовок карти (плану, атласу); 2) назва або титул карти (плану, атласу); 3) автура карти (плану, атласу); 4) гравер, кресляр та інші виконавці карти (плану, атласу); 5) видавець і видавництво; 6) друкар, друкарня; 7) дата складання та видання; 8) місце складання та видання; 9) масштаб; 10) зовнішнє описування карти (плану, атласу); 11) спеціальне навантаження карти (плану атласу); 12) автентичність; 13) мова; 14) спосіб виконання; 15) колір; 16) розмір; 17) матеріал; 18) стан збереження; 19) походження карти (плану, атласу); 20) місце публікації карти (плану, атласу); 21) пошукові дані; 22) примітка¹⁷. Зауважмо, рукописний варіант методики передбачав ще одну позицію – „Спосіб вираження рельєфу та початкового меридіану”, що повинна була містити інформацію про суто технічні аспекти виконання карти (плану, атласу), від якої в ході обговорення архівісти відмовилися¹⁸. Такий опис картографічного документа був виправданий його метою – „якнайповніше розкрити перед дослідником дані про карти ... науково-технічне упорядкування видання каталога карт”, тобто такого довідника, у якому „повинні знайти відображення усі контекстуальні і технічні дані картографічного складу колекції чи збірки”¹⁹.

Публікація містить розлогі, докладні коментарі, які розкривають зміст кожної позиції опису картографічного документа. Маємо справу не просто з поясненнями оформлювання тієї чи іншої рубрики опису на прикладному рівні, а з термінологічним означенням її значення, викладом теоретичних засад обґрунтування її доцільності, прийомів і процедур виконання. Так, при розгляді позиції описування „Заголовок карти (плану, атласа)” порушуються питання *тлумачення* „заголовка карти”, його співвідносність із „назвою карти”, „титулом карти”, „географічною назвою об'єкта”; *сміслової підпорядкованості* понять „тема карти” і „вид картографічного твору”; *класифікації* картографічних документів²⁰; порядку передачі *еволюційності назв географічних об'єктів*; *ролі назви карти* при створенні її заголовка; процедури *встановлення назви фрагмента карти* тощо²¹. Загальний порядок коментування кожної рубрики виглядає наступним чином: термінологічне пояснення змісту поняття; перелік ознак,

властивостей і особливостей елементу опису; способи уникнення двозначності прочитання згорнутої інформації; рекомендоване вживання знакових видів кодування інформації. Уніфікований зразок-формуляр каталожної картки, складений на основі узагальнюючих, аналітико-синтетичних спостережень автора, містив показники здебільшого властиві кожному картографічному документу, а для виняткових із них відводилася спеціальна рубрика „Примітка”, у межах якої дозволялося варіювати на змістовому рівні її наповнення. Передбачався також обов’язковий опис кодикологічних, маргіналістичних, палеографічних, філігранологічних та інших особливостей картографічного документа. Порушується таке важливе джерелознавче питання як реконструкція на ґрунті перехресного вивчення архівних документів необхідної для описування, але відсутньої інформації.

Відмова О. А. Купчинського від претензій на досконалість і бездоганність розробленої ним методики лише увиразнила раціональність пошуку автора і логічну завбачливість безмежності пізнавального процесу. Проте, варто визнати, праця шанованого дослідника удосконалила регламентовану організацію доступу до картографічних документів не лише в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, але й інших державних архівах, які володіють зібраннями карт, планів, атласів, створила умови для активного користування ними, виявила особливості ідентифікації цього виду документної інформації з-поміж іншої, відкрила нові перспективи дослідженню історії картографії України, сприяла підготовці історичного атласу України. Свідченням офіційного визнання значущості науково-методичної розробки стало присудження у 1972 р. колегією Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР заохочувальної премії тодішньому начальнику відділу давніх актів ЦДІА УРСР у м. Львові О. А. Купчинському за працю „Про описання і каталогізацію картографічних творів”²². На нашу думку, роботу можна вважати важливою складовою джерельної бази не тільки вітчизняного архівознавства чи історичного картознавства, але й картографічного документознавства.

Із часом, після розвідки О. А. Купчинського, з’явилися союзні державні стандарти ГОСТ 21667–76 „Картография. Термины и определения”, ГОСТ 7. 18–79 „Библиографическое описание картографических произведений”, інші тематичні науково-методичні

видання, наприклад, „Картографические документы государственных архивов” (Москва, 1989), „Организация использования архивных картографических документов” (Москва, 1991), „Архівна обробка картографічних матеріалів губерніального рівня” (Херсон, 1998), „Методичні рекомендації зі складання картки опису картографічних матеріалів XVI–XVIII ст.” (Львів, 2003) і т.д.²³, ознайомлення з якими чітко вказує на подібність пропонованих ними термінологічних засад, правил архівного описування цього виду документів до пропозицій львівського науковця. Факт прийняття ідей О. А. Купчинського підніс досліджувану роботу до рівня позачасової наукової класики.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові на тривалий час став провідником актуальних досліджень картографічних документів. Студії з історичного картознавства, екстрапольовані на архівознавчий ґрунт, стануть невід'ємною частиною планів науково-дослідної роботи архіву. Тематичний зріз наукової проблематики установи у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. засвідчив їх незмінну популярність²⁴.

Славні традиції історико-топонімічних, -географічних, картознавчих студій О. Г. і Б. Г. Барвінських, М. Дзиковського, В. С. Ільницького, В. О. Кордта, С. Котарський, І. П. Крип'якевича, М. М. Кордуби, Е. Раствецького, Е. Ромера, С. Л. Рудницького, В. Семковича, О. С. Терлецького, С. Т. Томашівського, П. А. Тутковського, І. І. Шараневича, багатьох інших вітчизняних, зарубіжних учених наслідувалися науковцями нової генерації, котрі явили зразки розв'язання нагальних теоретичних і практичних проблем вивчення картографічного документа²⁵. Появу у 2003 р. „Методичних рекомендацій зі складання картки опису картографічних матеріалів XVI–XVIII ст.” (упорядник – У. Р. Кришталович)²⁶, а 2006 р. – видання „Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.”²⁷ (голова редакційної колегії – Я. Р. Дашкевич), відзначеного Форумом видавців у Львові найвищою нагородою (2005), ми ладні розглядати як вияв тягlosti підвищеної уваги львівських архівістів до питань історичного картознавства. Безперечно, привернення уваги до історії вивчення картографічного документа сприятиме освоєнню наявного досвіду, накопиченню емпіричного матеріалу, його упорядкуванню й систематизації, а за тим, на рівні вищих умовиводів, уможливить розвій новітніх теоретичних знахідок.

Примітки

¹ Під „картографічними документами” розуміємо ті, які містять у геометрично-математичній проекції зменшене узагальнене зображення поверхні Землі чи іншого небесного тіла, з точно позначеним розташуванням географічних природних об'єктів або суцільних утворень за допомогою обраної системи умовних знаків. Основними видами картографічних документів є карти (у т.ч. плани) й атласи. (Див., наприклад: Российская историческая картография (XV – начало XX вв.). Краткий словарь-справочник. – М.: Научн. книга, 1997. – 206 с.)

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф.Р-1, оп. 1, спр. 442, арк. 141.

³ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП „Картографія”, 2006. – 208 с.; *Вавричин М. Г.* Нижнє Подніпров'я у європейській картографії першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури: Матеріали міжнарод. наук.-практичн. конф., Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997. – Запоріжжя, 1997. – Секції 1, 2. – С. 110–114; *Гі ж.* Карти українських земель XVI–XVIII ст. у бібліотеках і архівах Львова // Бібліотека – скарбниці духовності: Міжнарод. наук. конф., присвячена 50-річчю Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України. Львів, 5–8 вересня 1990 р. – К., 1993. – С. 240–245; *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у „Географії” Птоломея 1562 р. // Боплан і Україна: Збірн. наук. праць. – Л., 1998. – С. 82–87; *Його ж.* Східне Поділля на картах XV ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 155–169; *Його ж.* Україна на картах XIV–XVI ст.: Стан і проблема дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 94–100; *Його ж.* Поділля на картах XV–XVII ст. // Проблеми історичної географії Поділля: Тези доп. обласн. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 131–132; *Його ж.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–93; *Крип'якевич І. П.* На шляху до видання історичного атласу України // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 11–14; *Його ж.* Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 263–267 та ін.

⁴ В обговоренні взяли участь відомі історики І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, О. С. Компан, В. І. Наулко, А. Л. Перковський, В. Г. Сарбей, М. М. Ткаченко, І. Г. Шовкопляс, В. К. Яцунський, фахівці інших галузей знань – Д. Ф. Вірник, Ф. Т. Жилко, Я. І. Жупанський, А. С. Марченко, Б. Й. Сидор та ін. Було порушено принципові питання щодо характеру, структури, змісту і оформлення історичного атласу України. На Другій республіканській міжвідомчій науковій конференції, присвяченій комплексному

картографуванню України (Київ, 1965 р.), обговорення ідеї створення історичного атласу України ініціював Ф. П. Шевченко. У липні 1966 р. Президія АН УРСР ухвалила постанову про створення Національного академічного атласу Української РСР у трьох томах. Було розроблено організаційний план заходів для втілення проекту в життя. Утім, маємо констатувати, через об'єктивні і суб'єктивні чинники проект залишився нереалізованим. Нині питання вирішується на рівні видання Великого історичного атласу України, у ході якого і мають прислужитися здобутки попередників. (Див., наприклад, *Бутич І. Л.* Деякі думки з приводу створення історичного атласу України // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1965. – № 10. – С. 100–102; *Вірник Д. Ф.* Глибоко відобразити в атласі соціально-економічну історію // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 96–97; *Жилко Ф. Т.* Історичний атлас України – внесок у розвиток суспільних наук // УІЖ. – 1965. – № 9 – С. 106–108; *Крип'якевич І. П.* На шляху до видання історичного атласу України // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 11–14; *Його ж.* Скласти проект історичного атласу України // УІЖ. – 1965. – № 9. – С. 105–106; *Наулко В. І.* Про карти населення // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 97–99; *Перковський А. Л.* Організувати вивчення джерел для атласу // УІЖ. – 1965. – № 9. – С. 108–110; *Сарбей В. Г.* Актуальна проблема історіографії // УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 98–100; *Шовкопляс І. Г.* Цінна пропозиція // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 95–96; *Шевченко Ф. П.* Про принципи створення історичного атласу України // Третя республік. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні сторичні дисципліни. – К., 1968. – С. 236–251; *Яциньський В. К.* Про створення історичного атласу України // УІЖ. – 1965. – № 7. – С. 30–34 та ін.).⁵ *Крип'якевич І. П.* На шляху до видання історичного атласу України ... – С. 11–14; *Його ж.* Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 263–267 та ін.⁶ *Крип'якевич І. П.* На шляху до видання історичного атласу України ... – С. 14.⁷ ЦДАЛ України, ф.Р-1, оп. 1, спр. 442, арк. 171.⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник / Державний комітет архівів України; ЦДАЛ України. – Л., К., 2001. – С. 274.⁹ Погоджуючись із В. М. Автократовим у тому, що предметно-тематичний каталог обмежує представлення документа через жорстку схему рубрикації, маємо відзначити, що пропонуваній *повний подокументний опис* О. А. Купчинського якраз і мав на меті нівелювати недоліки цього виду довідника. (Див. *Автократов В. Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М.: РГГУ, 2001. – С. 200).¹⁰ Тут і далі мається на увазі подокументне описування архівних картографічних документів.¹¹ ЦДАЛ України, ф.Р-1, оп. 1, спр. 442, арк. 133–153.

¹² Там само. – Арк. 142, 145.

¹³ *Купчинський О.* Про описання і каталогізацію картографічних творів ... – С. 51–62.

¹⁴ Там само. – С. 51.

¹⁵ *Власов В. В.* Инструкция по библиотечной обработке картографических произведений. – М., 1940. – С. 5; *Boggs S. W., Lewis D. C.* The classification and cataloguing of maps and atlases. – New York, 1945. – 124 p.; *Buczek K.* W sprawie polskiej instrukcji katalogowej dla zbiorów kartograficznych // Przegląd biblieczny. – Kraków, 1932. – R. VI. – S. 175; *Drozdowska A.* Przepisy tymczasowe katalogowania i inwentaryzacji zbiorów kartograficznych (Projekt instrukcji) // Biuletyn geograficzny. – Warszawa, 1954. – S. 22–34; *Dzikowski M.* Aktualne zagadnienia klasyfikacji map // Roczniki biblieczne – Wrocław, 1957. – S. 5–30; *Kotarski S.* Przepisy katalogowania i inwentaryzacji zbiorów kartograficznych. – Warszawa, 1953. – 34 s.; *Łodyński M.* Katalogowanie i inwentaryzowanie wydawnictw kartograficznych. – Warszawa, 1931. – 56 s.; *Meisner H.* Ueber Ordnung und erhaltung der Kartensammlungen // Zentralblatt fuer Bibliothekswesen. – Berlin, 1905. – S. 57–78; *Olszewicz B.* Proba instrukcji do katalogowania i konserwowania zbiorów kartograficznych. – Warszawa, 1915. – S. 11; *Piskorska H.* Zbiory kartograficzne archiwum m. Toruń, – Toruń, 1938. – S. s. 1, 13 та ін.

¹⁶ Пізніші методичні розробки, присвячені описуванню картографічного документа, розгортають процедуру за схожою схемою, виокремлюючи при цьому наступні об'єднуючі групи елементів опису: заголовок; підзаголовоків дані; кількісні і зовнішні характеристики; картографічна характеристика; анотація; примітки. (див., наприклад, Картографические документы государственных архивов: Научн.-справочное пособ./ Под ред. *О. М. Медушевской.* – М., 1989. – С. 47.).

¹⁷ *Купчинський О.* Про описання і каталогізацію картографічних творів ... – С. 52.

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф.р. 1., оп.1, спр.442, арк. 192.

¹⁹ *Купчинський О.* Про описання і каталогізацію картографічних творів ... – С. 51–52.

²⁰ Класифікація картографічних документів *О. А. Купчинський* вибудовується на основі декількох критеріїв. За *змістом* автор виокремлює карти загальні або загально-географічні (топографічні, оглядово-топографічні, оглядові) та спеціальні, тобто ті, що пов'язані з: а) природними (фізичні, природні зони, геоморфологічні, кліматичні, геологічні, зоологічні, ґрунтові, рослинного покриву); б) соціально-географічними явищами (політико-адміністративні, економічні, населення і т.д.); „*належністю*”: учбові (шкільні, спеціальні для вузів), науково-довідкові, шляхові, туристичні, військові, морські, аеронавігаційні і т.зв. „карти-документи”; *способом використання*: стінні, настільні, вкладні, текстові, карти-вклейки тощо; *територією охоплення* зображуваного географічного об'єкта: карти світу, континентів, країн, областей, районів, міст, сіл і т.д. Дослідник припускає дроблення кожного підкласу на одиниці нижчого підпорядкування. Наприклад, економічні карти поділяються на сільськогосподарські, транспортні, енергетичні і т.д., карти населення – на етнографічні, демографічні і т.д. (Див. *О. А. Купчинський.* Про описання і каталогізацію картографічних творів ... – С. 53–54).

²¹ Кутчинський О. Про описання і каталогізацію картографічних творів // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 52–55.

²² Радянське архівне будівництво в західних областях Української РСР // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 20–21.

²³ ГОСТ 7.18–79 „Библиографическое описание картографических произведений”. – М., 1979. – 56 с.; ГОСТ 21667–76 „Картография. Термины и определения”. – М., 1976. – 12 с.; Картографические документы государственных архивов: Научн.-справочное пособие / Под ред. О. М. Медушевской. – М., 1989. – 86 с.; Организация использования архивных картографических документов. – М., 1991. – 124 с.; Архівна обробка картографічних матеріалів губерніального рівня: Методичні рекомендації / Уклад. О. І. Шинкаренко. – Херсон, 1998. – 9 с. + 3 с. (рукопис); Методичні рекомендації зі складання картки опису картографічних матеріалів XVI–XVIII ст./ЦДІАЛ України; Уклад. У. Р. Кристалович. – Л., 2003. – 108 с.

²⁴ ЦДІАЛ України, ф.р. 1, оп. 1, спр. 998, арк. 11–27.

²⁵ ЦДІАЛ України, ф.р. 1, оп. 1, спр. 860, арк. 90–98; Старчак М. Г. Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін в ЦДІА УРСР у м. Львові // Архіви України. – 1978. – № 2. – С. 95–96.

²⁶ Методичні рекомендації зі складання картки опису картографічних матеріалів XVI–XVIII ст./ЦДІАЛ України; Уклад. У. Р. Кристалович. – Л., 2003. – 86 с.

²⁷ Вавричин М., Дашкевич Я., Кристалович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП „Картографія”, 2006. – 208 с.

Самойлов Ф. А.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ НЕМЕЦКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В КОНЦЕ XVIII - XIX вв. (НА МАТЕРИАЛАХ КУЧУРГАНСКОГО ОКРУГА)

Более 200 лет минуло с того времени, когда на юге Украины были основаны первые немецкие поселения. Долгое время изучение истории немецкой диаспоры в нашей стране находилось фактически под запретом. В условиях строительства независимого украинского государства появилась возможность исправить эту несправедливость и в плане объективного, непредвзятого изучения различных сторон жизни переселявшихся в наш край в конце XVIII – начале XIX в. жителей Германии, и в плане создания на Одещине благоприятных условий для сохранения и развития немецкой национальной культуры их потомками.

Историография немецких поселений и поселенцев в Северном Причерноморье имеет достаточно глубокие корни. Общеизвестным первопроходцем изучения истории заселения и хозяйственного освоения Новороссии был А. А. Скальковский¹.

Значительный вклад в изучение темы внесли Д. И. Багалей, А. А. Велицин, А. Гакстенгаузен, А. Исаев, П. В. Каменский, С. Шелухин и др.² Особо следует отметить работу А. Клауса «Наши колонии: опыт и материалы по истории и статистики иностранной колонизации в России»³, в которой автор обстоятельно проанализировал предпосылки немецкой колонизации Юга Российской империи, раскрыл ряд вопросов, связанных с внутренним устройством, экономическим развитием, духовной и культурной жизнью колоний и др.

В советский период весомый вклад в изучение темы внесли В. М. Кабузан, Е. И. Дружинина, В. С. Зеленчук и др.⁴

Во второй половине 1980-х - 1990-х гг. в СССР, а после его распада в ряде постсоветских республик сложились более благоприятные условия для объективного исследования событий, связанных с межнациональными отношениями в стране, изучения прошлого и настоящего отдельных национальных общин, социально-экономических, политических, культурных аспектов их истории. Новая общественно-политическая обстановка позволила исследователям более или менее успешно преодолевать те стереотипы, политизированные оценки, которые распространены были в прошлом. В полной мере это относится и к истории одной из наиболее значительных национальных меньшинств нашего края — немецкой общины.

В работах Л. В. Малиновского, Я. В. Бойко, А. Д. Бачинского, А. Ю. Красюка, Г. Ф. Кязымовой, И. П. Серова, Э. Г. Плесской, И. Кулинича и Н. Кривца, Е. А. Бачинской, А. И. Кудряченко, Н. А. Шевчука⁵ наряду с общей характеристикой процесса заселения и освоения края содержится также интересный материал о первых немецких поселениях в нашем крае, о взаимоотношениях колонистов с русским правительством и местным населением, их вкладе в развитие экономики, духовную жизнь края и т. д.

Оригинальный, малоизвестный материал по одному из районов Одесщины содержат публикации бывшего директора Раздельнянского краеведческого музея Василия Семеновича Галуцкого и Эльвиры Генриховны Плесской-Зебольд⁶.

Определенные достижения в разработке темы в последние годы и перспективные планы на будущее связаны с введением в научный оборот новых источников, прежде всего архивных. И в этом направлении также произошли положительные подвижки. Имеется в виду издание аннотированной описи дел Попечительного Комитета об иностранных поселенцах Юга России за 1799-1876 гг., подготовленный коллективом Государственного архива Одесской области (далее – ГАОО)⁷.

Некоторые из указанных дел уже вошли в научный оборот, однако, это не исключает возможности обращения других исследователей к указанным материалам - ведь каждый автор часто по-своему интерпретирует одни и те же факты, сведения, данные.

Однако значительный массив документов и материалов из фондов ГАОО еще не стали объектом глубокого источниковедческого и конкретно-исторического исследования. Среди материалов, которым меньше повезло на внимание исследователей и публикаторов, являются документы, относящиеся к жизни и деятельности немецких колонистов одного из районов их компактного проживания — Кучурганского округа. Официально эти земли относились к Тираспольскому уезду Херсонской губернии.

Хронологически данная статья охватывает период с конца XVIII в. до 1871 г., когда немецкие поселения утратили статус колоний и на них распространилась общероссийская система административного устройства. Территориально округ располагался в бассейнах рек Кучурган, Барабой, Южный Буг и Днестр.

Интересные сведения о заселении этих земель выходцами из Германии содержит переписка Одесского градоначальника и одновременно (в 1805-1814 гг.) Херсонского военного губернатора и управляющего по гражданской части Екатеринославской и Таврической губерниями Армана Эммануила де-Ришелье с главным судьей основанной в 1800 г. Новороссийской конторы опекунства Попечительного Комитета иностранных поселенцев Южного края России, коллежским советником Самуилом Христиановичем Контениусом. 81 письмо из этой переписки за 1803-1814 гг. разысканы научным сотрудником ГАОО О. В. Коноваловой по различным архивам бывшего СССР и изданы отдельной книгой⁸. Содержание писем позволяет проследить важные моменты, связанные с переселением в южные пределы России немцев, греков, болгар, швейцарцев и др. Некоторые из этих и другие документы,

находящиеся в фондах ГАОО, содержат сведения о немецких переселенцах и колонистах края по таким направлениям:

- время прибытия и основания тех или иных колоний;
- уровень их материальной обеспеченности, условия существования;
- характер взаимоотношений с местными властями;
- внутреннее устройство, организация самоуправления;
- статистика (иногда - персонифицированная) рождаемости и смертности, болезней колонистов;
- наличие тех или иных производств и др.

Первые три транспорта с немецкими поселенцами прибыли в Дубоссары (ныне город на территории государства Молдова), где находился карантин для переселенцев, в период с 24 августа по 11 сентября 1803 г. Общее количество прибывших составляло 296 человек⁹. Среди переселенцев оказалось немало искусных ремесленников, и герцог де-Ришелье уговорил их поселиться в Одессе – молодом тогда городе, испытывавшем острейшую нужду в квалифицированных работниках. Вообще А. Э. де-Ришелье сыграл выдающуюся роль в привлечении и расселении немецких колонистов в крае. Он позаботился, прежде всего, о том, чтобы поселить их в непосредственной близости от Одессы и предоставить хорошие земельные угодья. В ответ на его прошения 17 октября 1803 года был издан Высочайший Указ, который позволял герцогу в окрестностях Одессы купить землю для основания на ней немецких колоний. Вблизи Одессы было два поместья - графа В. Потоцкого и генерала И. Е. Кислинского (всего 17833 десятины), а также имение черногорского дворянина В. И. Княжевича (8600 десятин). Напомним, что десятина – мера площади, которая равнялась 1,09 га или 2,7 акра. Указанные земли герцог Ришелье купил и передал их колонистам. Но этой земли для вновь прибывавших переселенцев оказалось мало, и к ней присовокуплены были крупные земельные участки вблизи сел Маяки, Галиклея и Беляевка. Так появились колонии Грос-Либенталь, Клейн-Либенталь, Александергильф, Нейбург, Мариенталь, Люстдорф.

Вторая волна, Кучурганская, заселения Новороссии немцами пришла на 1808 – 1811 годы.

Третьим из основных этапов заселения края считается Бессарабский период - 1814-1823 годы. В это время возникли такие колонии как Малоярославец, Тарутино, Красное, Кацбах, Теплиц и др. Некоторые авторы считают, что всего на территории современной

Одесской области было основано около 500 колоний. В каждой из них насчитывалась от ста и больше жителей.

Немецкие крестьяне, поселившись на новых землях в Причерноморье в самом начале XIX века, столкнулись не только с многочисленными трудностями природно-климатического, но и медико-психологического характера. Суровая зима, знойное и засушливое лето, угроза холеры, чумы и других заболеваний, удаленность от исторической родины - это далеко еще не все невзгоды, обрушившиеся на их плечи. По этой причине многие колонисты, поселившиеся в пустынных краях, не выдержали суровых испытаний и покинули еще не обжитые и не ставшие родными места.

В 1804 году Министр внутренних дел России в докладной записке на Высочайшее имя обратил внимание на недостатки обустройства иностранных поселенцев в стране, особенно в Новороссии. Вскоре последовал царский указ “О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов”, которым предусматривалось, что в год в Россию будет прибывать не более 200 семей иностранных колонистов, из них 150 из Германии, а остальные – из близлежащих земель. Новоприбывшим предоставлялись льготы на 10 лет. Выделялось по 60 десятин на семью при условии, что земля будет предоставлена сплошным массивом на 20-3- семейств. Колонистам разрешалось провозить товара не на 300 рублей, как предусматривалось в 1763 году Указом Екатерины II, а на сумму в 420 рублей¹⁰.

27 сентября 1806 года вышел новый царский Указ об уточнении некоторых льгот относительно иноземных поселенцев. К переселению стали допускаться только ремесленники, земледельцы и люди, разбирающиеся в овцеводстве, скотоводстве, шелководстве и т.д. Причем, для разведения лучших пород овец колониям, кроме наделной земли, были отведены овчарные участки в среднем по 500 десятин на колонию. Кормовые деньги выдавались не только во время пути, но и на месте, до сбора урожая своего хлеба. На покупку домов, скота, и прочего выдавались беспроцентные ссуды в 300 рублей на двор, с обязательством их погашения в течении десяти лет, начиная с одиннадцатого года поселения. От рекрутской повинности (т.е. 25-летней службы в армии) колонисты освобождались навсегда. Кроме того, колонисты, поселившиеся после 1806 года, обязывались платить поземельный налог в течение десяти лет по десять - двадцать

копеек с десятины, а далее - наравне с прочими свободными сельскими жителями.

Наиболее подходящими для поселения местами правительство считало земли, расположенные в бассейнах рек или недалеко от черноморского побережья, что облегчало бы поселенцам сбыт произведенной ими продукции. Немецких переселенцев делили на две категории: ремесленников или изъявивших желание заниматься ремеслом и земледельцев. Первых поселяли преимущественно в Одессу, тогда еще небольшой, но перспективный торгово-ремесленный центр. Земледельцев селили в причерноморских степях, на восток от речки Кучурган. После 1803 года здесь были образованы два Молочанские, Кучурганский, Либентальский, Березанский и др. колониетские округа.

Особенно значительным был этот поток в 1808 году. К этому времени общее количество немецких семей, обосновавшихся в колониях на территории Кучурганского округа, достигло 564. На 1 апреля 1811 г. население колонии округа было таким: Кандель – 102 семьи (муж. - 233, жен. - 241); Зельц – 101 семья (муж. - 243, жен. - 228); Баден - 54 семьи (муж. - 120, жен. - 101); Страсбург – 60 семей (муж. -171, жен. - 124); Эльзас – 57 семей (муж. - 157, жен. - 143); Мангейм - 62 семьи (муж. - 152, жен. - 142). Всего по Кучурганскому округу насчитывалось 436 семей немецких колонистов (муж. - 1076. жен. - 979) ¹¹.

К 1816 году, когда в России проведена была очередная ревизия населения, немцев-колонистов в Канделе насчитывалось уже 125 семей, в Зельце – 123, Бадене - 79, Страсбурге - 79, Эльзасе - 73, Мангейме - 85 семей. По религиозному признаку среди прибывших были: католики и протестанты.

Если в первый период колонизации российское правительство не требовало от колонистов наличия определенного имущества и денежных сумм, то в соответствии с Указом императора Александра I от 20 февраля 1804 года такие требования становятся обязательными. Прием ограничивался 200 семьями в год. В архивном документе зафиксированы данные об одном из таких “среднестатистических” переселенцев: “Переселяющийся колонист Андреас Гефель прибыл в колонию Баден 24 июня 1821 года. Андреас Гефель – глава семьи, 31 год. Жена Элизабет – 21 год. Дочь Кристина - 1 год. Сын Кристиан - 2 года. Специальность - портной. Вера – Евангелическая.

Прибыл из Герцогства Баден, д. Швеброн. Имущество: повозка - 1, лошадей - 2, рогатого скота - 2, - наличных денег - 100 руб.⁷¹².

Переселенцам дано было право на общинное самоуправление (действовало до 1871 г.). В колониях и в каждом округе учреждалась администрация, во главе которой был поставлен избираемый колонистами начальник. Ему в помощники давали двух заседателей и писаря. В каждой деревне избирался староста (шульце), два заседателя (бейзицера) и на каждые десять домов - десятник. Избирательным правом обладали колонисты-мужчины, имевшие собственный хозяйственный двор. В старосты и окружные начальники избирали только местных жителей. Старостам вменялось в обязанность наблюдать за религиозно-нравственными качествами односельчан. За пропуски богослужения после двукратного предупреждения налагался штраф - десять копеек, после трехкратного пропуска - сумма штрафа удваивалась. Но строгая регламентация в колониях не ограничивалась проблемами религиозного воспитания. Деревенские старосты получили обширные полномочия вмешиваться в хозяйственную жизнь односельчан. Весной они подавали команду для начала сева и других полевых работ, осенью следили за уборкой урожая и поднятием зяби. В случае недоброкачественной работы давали распоряжение об устранении брака. Они же вместе с десятниками следили за озеленением и чистотой сел, за распространением и акклиматизацией новых для этой местности сельскохозяйственных растений. Власти заботились о том, чтобы в течение долгой зимы колонисты не оставались в праздности и безделье. В инструкции предписывалось всех знающих ремесло поощрять к этому делу, а если они почему-то отказывались им заниматься, - принуждать к этой работе. Особо поощрялось ткачество и выделка овчин. Предписывалось введение трехпольного, а затем и семипольного севооборотов.

Старосты обязаны были приложить все силы, чтобы в среде колонистов искоренить мотовство, расточительство и пьянство. Под мотовством инструкция подразумевала излишнее хлебосольство и гостеприимство, превосходящее возможности семьи, карточную игру и пьянство. Бороться с этим старосты должны были путем привлечения гуляк к тяжелым бесплатным общественным работам. В конце года шульцы составляли два списка: 1) усердных и благонравных поселенцев; 2) нерадивых и расточительных поселенцев. Оба этих списка передавали в Попечительный Комитет. -

Неисправимым грозило лишение льгот и привилегий, вплоть до лишения хозяйства и восстановления воинской повинности¹³.

Для решения личных проблем колонистам разрешалось выезжать в Германию. Для этого выдавался специальный паспорт сроком на один год. Этот паспорт давал колонисту право беспрепятственно пересекать границу, как Германии, так и России. Единственным препятствием к выдаче такого паспорта была та или иная задолженность перед российскими органами власти.

Архивные документы позволяют проследить процесс обустройства немецких поселений. Сохранились тексты контрактов на возведение тех или иных общественных зданий, с перечислением видов работ и имен мастеров. Эти документы свидетельствуют, например, о том, что в 1810 году в колонии Зельц была построена первая в округе католическая церковь, затем — в Мангейме¹⁴. В то время в колонии Эльзас действовал молитвенный дом, другие колонии культовых сооружений тогда еще не имели.

Внешний вид немецких колоний разительно отличался от окружавших их русских и украинских деревень и сел. В то время, как жилища коренных жителей в первой половине XIX в. в Южной Украине чаще всего представляли собой крытые камышом или соломой землянки или строения из необожженного кирпича (самана), дома колонистов строились из полевого камня, запасов которого было достаточно вблизи их поселений. Резной камень использовался для выведения углов, дверных и оконных проемов. Жилые постройки — иногда покрывали железом или, чаще всего, черепицей.

Наиболее распространены были дома, в которых подсобные и хозяйственные помещения были подведены под одну крышу с жилой частью дома. Внутреннее устройство и убранство жилых помещений — однотипные. Мебель — чаще всего местного производства, простая, но зато крепкая и недорогая. Распространены элементами интерьера были зеркало, большая двуспальная кровать с горой подушек и перин, копии портретов тех или иных деятелей германской истории. По замечаниям земских статистов Херсонской губернии, “весь быт немецких колоний являет собой образец продуманного, рационального порядка. Этот порядок виден везде: Здесь нет бедных домов. Зажиточность и изобилие во всем...”¹⁵.

Как правило, по единственному принципу, повторявшему традиционный порядок немецких сел, застраивались и все крупные колонии.

В центре находилась лютеранская или католическая церковь, школа и волостное правление. Улицы сходились к центральной площади. Иногда при строительстве домов использовалась традиционная техника каркасных построек, так называемый “фахверк”. Двор ограждался невысоким (около метра) забором из “камня-дикаря”. Из него же часто делалась вымостка вокруг дома и к воротам. Немецкие колонии в Новороссии отличало также наличие обязательных каменных построек-мельниц, амбаров и скотных дворов.

Строились также школы. Там, где специальных школьных помещений не было, занятия проводились в молитвенных домах. Однако, со временем школы были построены и действовали во всех колониях. Вообще следует отметить, что образованность всегда высоко ценилась в немецком обществе. Поэтому уже с первых лет существования колоний в них была налажена система обучения детей. Начальное образование было обязательным. Как правило, детей начинали учить с семилетнего возраста. Хотя имели место и исключения из этого правила. Так, в первые годы существования католического костела в колонии Зельц местный пастор Мациевский обратился в Попечительный Комитет с предложением, чтобы дети начинали обучение с пятилетнего возраста. Эта просьба была удовлетворена. Официально учебный год длился с 1 сентября по май. Посещение школ было строго обязательным. За пропуск занятий детьми без уважительных причин родители платили штраф в пользу школьной кассы. Каникулы дети имели только на религиозные праздники и в период весенне-осенних сельскохозяйственных работ. Национальные немецкие школы получали, помимо местных, также и субсидии из Германии. Всегерманская шульферейн-организация, созданная позже для поддержки немецкого образования в России, так определяла цели этих субсидий: “помогать немцам оставаться немцами, или, если они уже отчасти утратили свой характер, помочь им его вернуть”. При отсутствии церкви школьное здание служило для общих молитв и обучения детей, а учитель руководил службой божьей. Указом от 25 октября 1819 года заведование сельскими школами и контроль за учителями в колониях были возложены на приходское духовенство.

Архивные документы позволяют составить представление об уровне решения школьной проблемы в колониях Кучурганского округа. В школах обучение детей осуществлялось на немецком языке. Учебной программой школ предусматривалось обучение чтению,

письму, Закону Божьему. Однако, начиная с тридцатых годов XIX в., с расширением хозяйственных и торговых связей, которые разрушали обособленную жизнь колоний и расширяли сферы общения, колонистам понадобились более обширные знания. До середины пятидесятих годов в школьную программу включалось чтение и письмо на русском и немецком языках, правила веры, библейская и церковная история, география с использованием глобуса и ландкарты, арифметика с дробями, гражданское управление в колониях, черчение геометрических фигур и наипростейшие приемы для измерения плоскостей, рассказы и экскурсии.

О количестве учащихся в школах Кучурганского округа в 1815 г. свидетельствуют такие данные:

Страсбург. Учащихся - 66 душ, зарплата учителя, штутгартского колониста — 48 руб. и 7 четвертей хлеба в год (“четверть” – русская мера объема сыпучих тел, равнявшаяся 209,91 л – Авт.), топливо получает бесплатно от общества.

Зельц. Учащихся 110 душ, зарплата учителя, местного колониста - 180 руб. в год, проживание - в школьном доме, топливо получает бесплатно от общества.

Кандель. Учащихся — 87, зарплата учителя, местного колониста, имеющего хозяйство и живущего в собственном доме, получающего от общества топливо бесплатно — 100 руб. и 12 четвертей хлеба в год.

Баден. Учащихся - 70, зарплата учителя, местного колониста, живущего в собственном доме, получающего от общества топливо бесплатно — 60 руб. и 7 четвертей хлеба в год.

Мангейм. Учащихся – 80 душ, зарплата учителя, мариентальского колониста, снимающего квартиру - 240 руб. и 7 четвертей хлеба в год.

Эльзас. Учащихся 64, зарплата учителя, местного колониста, имеющего хозяйство, живущего в собственном доме - 180 руб. в год¹⁶.

Одной из форм обучения детей колонистов, являлось также отправление их для обучения той или иной специальности к ремесленникам, об этом, как правило, заключался контракт. В архивных делах сохранились образцы таких контрактов. Вот одни из них: “Я, Андреас Ширмер, иностранец, сапожных дел мастер в Одессе, заключил сей контракт с колонистом Карлом Фридрихом Шитро в том, что я, Ширмер, принимаю сына вышеозначенного Шитро Карла Кристиана для обучения сапожному мастерству на следующих пунктах:

Принимаю Карла Кристиана Шитро з 3 февраля 1831 года на пять лет обучения с тем, чтобы в последние полгода своего обучения всякого месяца по девять рублей получал, дабы из оных исправил себе подмастерское платье и обяуюсь его, Шитро, примернейше в се время обучать, также я должен его во время обучения содержать как в пище, одевания и чистого белья, тоже в случае кратковременной болезни ему помощь оказать.

Обязан я, Ширмер, на свой счет его вписать в цех, а по пристечении года обучения его, он, Шитро, должен сам себя выписать. За то учение он обязан во все обучение быть верным и примерным, и не сметь ни под каким видом от меня удаляться до другого мастера работать..."¹⁷.

Подобные контракты колонисты заключали со многими мастерами-ремесленниками Одессы. На учебу юношей посылало общество колонии, оно несло расходы за обучение. По окончании учебы молодой мастер должен был вернуться в ту колонию, которая посылала его на учебу и примерно в ней работать по полученной специальности.

В архивных делах зафиксированы сообщения официальных лиц о роде занятий колонистов: земледелием, скотоводством, виноделием, рыбной ловлей и др. Сообщается также о наличии в колониях Мангейм и Баден двух мельниц (одна - водяная, другая - наземная)¹⁸.

Колонисты Кучурганского округа иногда выезжали на заработки в другие местности. Так, в документах того времени сообщалась, например, такая информация: Житель колонии Мангейм Шерер со своим семейством выезжал по годовому паспорту в Херсонскую губернию. Его земляки Фридель Михель Минхен с членами семьи, а также Йозеф Шнайдер выезжали в Одессу по таким же паспортам. На заработки в Николаев по полугодовому паспорту выезжал из Зельца колонист Якоб Елий. Из Бадена вывозил по годовому паспорту с членами своей семьи в Москву и Санкт-Петербург Филипп Якоб Вайсман. Это были не единичные случаи¹⁹.

Растущее благосостояние колонистов Кучурганского округа иногда подвергалось испытаниям в силу действия местных природно-климатических условий. Так, в 1824 году край, в том числе и Кучурганский округ, пострадал от сильной засухи, пропала значительная часть урожая. За засухой последовала суровая, с сильными морозами и метелями зима. Голодало население, от недостатка кормов погибла почти половина скота. Немцы-колонисты

обратились за помощью в Одесскую контору иностранных поселенцев с рапортом, в котором указывалось по каждой из колоний, скольким людям (старикам и малолетним) должна быть оказана помощь²⁰. В ответ на просьбу местные власти приняли решение выдать каждой семье колонистов по 50 руб. материальной помощи. Кроме того, по Кучурганскому округу, в котором на то время проживало 545 семей колонистов (муж. - 1462, жен. - 1438), было отпущено 424 четверти пшеницы, 604 четверти овса, 524 четверти ячменя для пропитания и как посевной материал с условием, что колонисты данную помощь вернут с урожая 1825 года. В 1824 году население края пострадало еще от одной беды - нашествия саранчи, которая уничтожила растительность на значительных площадях. В таких условиях царское правительство по Высочайшему повелению, отменило все платежи колонистов в казну до 1831 года, а некоторые их недоимки были вообще списаны. Однако подати, которые для колонистов были не очень обременительными, они должны были продолжать платить. Всего отсроченный до 1831 года долг колонистов Кучурганского округа составил 465 тыс. 434 руб. 20 1/2 коп.²¹

В архивных материалах сохранились такие сведения о количестве и сортах произрастающих в каждой из немецких колоний округа деревьев. Как правило, это были яблони, груши, сливы, персики, орехи, вишни; из декоративных – акации, верба, тополи.

В те или иные годы в крае, в том числе и в колониях округа, имел место крупный по масштабам падеж скота. Так, в 1828 году падеж скота характеризовался следующими показателями:²²

Название колонии	Лошадей	Рогатого скота	Овец	Свиней
Страсбург	34	23	36	10
Зельц	73	26	4	-
Кандель	75	79	86	11
Баден	23	42	57	7
Мангейм	66	44	330	18
Эльзас	30	27	11	-

Несмотря на имевшиеся трудности, производственный потенциал округа являлся достаточно солидным. К 1829 году здесь проживало уже 495 семей (муж. - 1643, жен. - 1602 чел.), из них - 400 семей

хлебопашцев и 95 семей - разного рода мастеровых. Немецкие колонисты округа имели 27299 десятину удобной и 218 десятин неудобной земли, 12 десятин общественных плантаций, 3 маслобойни, 20 мельниц, 367 плугов, 4 ткацких станка, 1659 лошадей, 2748 голов рогатого скота, 4673 овцы улучшенной породы, 13129 штук фруктовых деревьев, 16399 тыс. виноградных кустов²³.

Архивные документы содержат немало сведений о бытовой стороне жизни колонистов, о имевших место спорах и столкновениях с местным начальством, о способах разрешения таких конфликтов. В частности, в ГАОО имеются дела, посвященные конфликту популярного среди кандельских жителей колониста Франца Йозефа Лахера со смотрителем колоний округа титулярным советником Притченко и обер-шульцем Шицле. Взаимных обвинений сторон было предостаточно. Ф. Й. Лахер, акцентировал внимание вышестоящих инстанций на незаконность введенных лично Притченко поборов, последний же, характеризовал своего оппонента, как человека “порочного, который за блудную жизнь, пьянство и нерадение к хозяйству, им по личности своей в совершенное расстройство приведенному, неоднократно был телесно наказан по разрешению начальства. И сверх того, в 1835 году за самовольную отлучку из колонии, праздношатательство и испрошение в городе Одессе подаяния был по определению Попечительного Комитета употреблен на 8 дней в общественную работу...”²⁴. Сообщается, что попытки должностных лиц и четырех понятых арестовать Ф. Й. Лахера и доставить его в Окружной приказ, провалились из-за физического сопротивления самого Ф. Й. Лахера и поддержавших его кандельских колонистов. Тогда смотритель Притченко собрал в декабре 1841 года шульцев и бургомистров всех колоний округа, которые рассмотрели данное дело. Было отмечено, что Ф. И. Лахер, кроме неоднократного рукоприкладства, совершил также, имея законную жену и пятерых детей, прелюбодеяние с вдовой из колони Йозефссталь Анной Боршнек. Решение собрания всех шульцев и бургомистров округа было единодушным: Лахеру стоять на коленях две недели с утра до вечера в церкви Зельца и просить у Бога прощения за свои грехи и прелюбодеяние, а также три дня в неделю поститься. Анна Боршнек должна была стоять на коленях в церкви одну неделю, а до этого ее водили по селу с дощечкой на груди, на которой было написано,

что она распутная женщина. После этого Ф. Й. Лахер должен был быть выслан из России в Германию.

Поскольку в результате длившегося шесть лет сожительства Ф. И. Лахера с Анной Боршнек родилось двое детей, церковь заставила отца детей взять их на свое иждивение. Ф. Й. Лахер выехал за пределы России, но не в Германию, а в Америку, там и закончил дни свои, Анна же Боршнек похоронена на кладбище Йозефсталь колонии.

Солидарность и взаимопомощь являлись отличительными чертами жизни колонистов. Подобная сплоченность в определенной степени гарантировала от экономических и бытовых конфликтов, разделов. Даже уплата налогов производилась на основе круговой поруки. В начале XIX в. специальных богаделен, приютов для сирот в колониях не существовало, заботу о нуждающихся в опеке брали на себя зажиточные родственники. Если таковых не оказывалось, то сиротам, немощным, вдовам, бедным оказывалась помощь из общественных средств колонии. Для стариков, инвалидов создавались богадельни, благотворительные заведения. Вопросы призрения детей-сирот решались путем создания соответствующих касс, материальные фонды которых складывались из сумм, полученных от реализации наследств сирот и процентов от ссуд, выдававшихся колонистам опекунами органами. При традиционной немецкой бережливости никогда не экономили на строительстве общественных зданий, школ, церквей и волостных правлений.

Таким образом, немцы-колонисты степной полосы Северного Причерноморья, являясь в некоторых регионах компактного проживания довольно значительным национальным меньшинством и сохраняя свою этническую обособленность, тем не менее, благодаря сохраненным ими трудовым, религиозным и бытовым традициям внесли существенный вклад в экономическое и культурное развитие края.

Примечания

¹ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. - Ч. 2. - 1796 - 1823 гг. - Одесса, 1838. - С. 79; Его же. Географическая и этнографическая терминология. - СПб., 1869. - 364 с.

² Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. - Киев, 1889. - 115 с; Велицин А. А. Немцы в России. - СПб., 1893. - 281 с; Гагстенгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни,

в особенности сельских учреждений России. - СПб., 1870. - Т. 1. - 490 с; Исаев А. Заметки о немецких колониях в России // Русская мысль, - 1894. - Кн. 12. - 147 с; Каменский П. В. Вопрос или недоразумение?: К вопросу об иностранных поселениях на юге России. - М., 1895. - 78 с; Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. - Одесса, 1915. - 97 с.

³ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - Вып. I. - СПб., 1969. - 454 с.

⁴ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX вв. (1719 - 1858 гг.). - М., 1976. - 308 с; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970. - 383 с; Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX веке: этнографические и социально-демографические процессы. - Кишинев, 1979. - 287 с.

⁵ Малиновский Л. В. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX - XX веках // История СССР. - 1990. - № 2. - С. 175-182; Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860 - 1890 гг. (Историко-экономическое исследование). - Черкассы, 1993. - 264 с.; Бачинский А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828. - Одесса, 1994. - 124 с.; Красюк А. Ю., Кязымова Г. Ф., Серов И. П., Плесская Э. Г. Из прошлого немецких колоний на Юге Украины. - Одесса, 1994. - 48 с.; Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. - К., 1995. - 96 с.; Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868. - Одеса, 1998. - 232 с; Шевчук Н. А. О проблеме "мирного завоевания" Юга Украины немецкими колонистами (II половина XIX в. - 1914 год) // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. - Днепропетровск, 1996. - С. 48-56.

⁶ Галуцкий В. С. Из истории нашего края // Вперед. - 1997. - 5-8 апреля; Плесская-Зебольд Э. Г. Немцы в Раздельнянском районе // Вестник региона. - 1996. - 23 марта.

⁷ Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1899-1876 гг. - Т. I - V. - Аннотированная опись дел. / Ред. О. В. Коновалова. - Одесса, 1998-2003.

⁸ Письма герцога Армана Эммануила де-Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / Под ред. О. В. Коноваловой. - Одесса, 1999. - 281 с.

⁹ Там же. - С. 23.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. - Собр. I. - Т. XXVIII. - СПб., 1830. - №. 21163. - С. 137-140.

¹¹ Государственный архив Одесской области (далее - ГААО). - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 554. - Л. 22.

¹² Там же. - Ф. 252. - Оп. 1. - Д. 147. - Л. 12.

¹³ Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. - Одесса, 1915. - С. 39.

¹⁴ ГААО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 868. - Л. 129; Там же. - Оп. 3. - Д. 14682. - Л. 57.

Наші гості

- ¹⁵ Волости и селения Тираспольского уезда: Список населенных пунктов Одесской губернии / Одес. губ. стат. бюро. - Одесса, 1920. - С. 12.
- ¹⁶ ГАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 2428. - Л. 75.
- ¹⁷ Там же. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 917. - Л. 18.
- ¹⁸ Там же. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 969. - Л. 291.
- ¹⁹ ГАОО. - Ф. 252. - Оп. 1. - Д. 905. - ЛЛ. 12, 18-21.
- ²⁰ Зерцалов С. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее. - Одесса, 1892. - С. 24; ГАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 1685. - Л. 30.
- ²¹ Там же. - Ф. 6. - Оп. 1.-Д. 1685.-Л. 12-17.
- ²² Там же. - Д. 2388. - Л. 26.
- ²³ Там же. - Ф. 6. - Оп. 1.-Д. 2407. - Л. 84.
- ²⁴ Там же. - Ф. 6.- Оп. 1.-Д. 1685.-Л. 183.

Резюме

Самойлов Ф.А. *Деякі аспекти історії німецької колонізації Північного Причорномор'я в кінці XVIII - XIX ст. (на матеріалах Кучурганського округу).*

Стаття присвячена історії німецької колонізації Північного Причорномор'я в кінці XVIII - XIX ст. Дана стисла характеристика історіографії та джерельної бази проблеми. На матеріалах Кучурганського округу краю розглянуті етапи колонізації, внутрішній устрій, економічний розвиток, духовне та культурне життя колоній та ін.

**ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА у 2007 році***

Кафедра нової та новітньої історії

Гурінова О. М.

- Причины вступления Болгарии в Первую мировую войну // Человек в истории и культуре: Сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф., д. ист. н. Владимира Никифоровича Станко. – Одесса; Терновка, 2007. – С. 455-463.
- Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг. // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. 77-79.
- Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць / ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Х., 2007. – Вип. 10. – С. 67 – 75.

Дем'ячук Ю. А.

- Развитие международных российско-белорусских отношений первой половины 90-х гг. XX ст. // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 112-119.
- Российско-белорусское экономическое сотрудничество в первой половине 90-х гг. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць / ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Х., 2007. – Вип. 10. – С. 76-85.

Дмитрієва О. Є.

- Використання праці військовополонених чехів та словаків у господарстві Харківщини в роки Першої світової війни // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 133-135.
- Положение военнопленных чехов и словаков в России (февраль 1917 – май 1918 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф. – Х., 2007. – С. 95 – 96.

---

* Бібліографія містить праці, що вийшли до 2007 р., але не були враховані в попередніх реєстрах.

Йолкін А. І.

- Русская эмигрантская пресса в Польше в 20 – 30-е годы XX века // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 155-165.
- Русская эмиграция и ее пресса в Польше в 20 – 30-е годы XX ст. // Российско-польский исторический альманах. – Вып. 2. – Ставрополь; Волгоград, 2007. – С. 106-113.

Лихачова Т. М.

- Положение беженцев-поляков из Царства Польского на территории Российской империи в годы Первой мировой войны (август 1914 – октябрь 1917 гг.): Участие «Земгора» в оказании им помощи // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2007. – № 314 (33/34). – С. 415-421.
- Беженцы-поляки из Царства Польского на территории Российской империи в годы I мировой войны (август 1914 – октябрь 1917 гг.). Шевченківська весна (історія) // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, Київ, 1-2 березня 2007 р. – Вип. 5. – К., 2007. – С. 292-293.
- Культурно-просветительская работа среди беженцев-поляков из Царства Польского в годы Первой мировой войны // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. 179-181.
- Беженцы-поляки из Царства Польского на территории Российской империи в годы Первой мировой войны: причины появления // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: В 2 т.: Сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 8 дек. 2006 г.) – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 119-127.
- Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць / ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86-94.

Миколенко Д. В.

- Мемуари Стояна Данова як джерело вивчення діяльності буржуазно-ліберальної партії Болгарії // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – Т. 1. – С. 149-166.
- Становлення правоцентристських партій Болгарії до проголошення незалежності 1908 р. // Зб. наук. праць Харк. нац. пед.

ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 78-87.

- Про доцільність застосування термінів “русофіли” та “русофоби” при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правочентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 165-175.
- Правочентристські партії у політичній системі Болгарії (1899 – 1908 рр.): Автореф. канд. іст. наук. – Х., 2007. – 17 с.

Мухін Є. О.

- Цивілізаційні передумови розширення ЄС на Схід // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. – 2006. – Вип. 34. – С. 192-195.
- Деякі підсумки участі Словаччини у ЄС // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. 205-207.
- Некоторые итоги пребывания Словакии в ЕС // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць / ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Х., 2007. – Вип. 10. – С. 94-100.

Пугач Є. П.

- Несколько слов об ученом и неординарной личности [проф. В. Ф. Николаевском] // Опережающий время. – Х., 2007. – С. 291-295.

Сайпанова А. О.

- Вклад С. И. Сидельникова в изучение Болгарского революционного центрального комитета // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. 247-248.

Страшнюк С. Ю.

- “Холодна війна”: причини, зміст, головні етапи // Історія. – 2006. – № 35 (99). – С. 2-6.
- Четверти Дриновски чтени в Харков (28 февруари – 1 март 2006 г.) // Исторически преглед. – 2006. – № 3-4. – С. 285-292. (*У співавт.*).
- Дриновські традиції у Харкові // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – Т. I. – С. 5. (*У співавт.*).
- Рецензія // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – Т. I. – С. 235-242. – Рец. на кн.: Битва за Болгарию: Потрашков

С. В. Антигитлеровская коалиция и Болгария. 1941 – 1944 гг. – Х.: ХГАК, 282 с.

• IV Дриновські читання // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – Т. I. – С. 247-254.

Тумаков О. І.

• Япония в начале XX в.: (Материалы к курсу «Новая история стран Азии и Африки») // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 144-154.

• III (обласний) етап Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії 2006/2007 навчального року для учнів 8–11 класів (Харківська область) // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 1. – С. 72; № 2. – С. 89, 101. (*У співавт.*).

• Рецепция христианства в Японии (к проблеме синтеза традиций и инноваций) // Актуальные вопросы социально-гуманитарных наук: Межвуз. науч. сб.– Воронеж, 2007. – Вып. 5. – С. 95 – 99. (*У співавт.*).

Фалько С. А.

• Дореволюційна історіографія діяльності російських розвідслужб у далекосхідному регіоні на рубежі XIX – XX ст. // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 54-60.

• Радянська історіографія діяльності російських розвідницьких служб у далекосхідному регіоні на межі XIX – XX ст. // Зб. наук. праць Харк. держ. акад. культури – Х., 2007. – Вип. 21.

• Противостояние спецслужб России и Японии накануне и во время войны 1904 – 1905 гг. // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. – 310-311.

Ченчик Д. В.

• Виникнення та початок діяльності уніоністських організацій у Східній Європі (1946 – 1947 рр.) // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 101-107.

• Ідея об'єднаної Європи та пошук шляхів її реалізації у 1945 – 1952 рр.: Автореф. канд. іст. наук. – Х., 2007. – 20 с.

Чижов О. П.

- Деятельность российского департамента полиции в Болгарии (конец XIX – XX вв.) // Дриновский сборник. – Х.; София; В. Тырново, 2007. – С. 236-245.
- Политический состав российской революционной эмиграции в Болгарии (конец XIX – XX вв.) // Сборник докладов IV Международного семинара «Университетские чтения и исследования по болгарской истории». – София, 2007. – С. 151-160.

Чувпило О. О.

- Сучасна Індія (2000 – 2006 рр.) // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 113 – 122.
- Дослідження економічного розвитку Індії в працях Г. К. Широкова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 262 – 273.
- Життя та наукова діяльність Г. Г. Котовського // Тези II Всеукр. конф. індологів. – К., 2007. – С. 28-30.
- Індійський “Овід” Бхагат Сінгх (до 100-річчя від дня народження). // 36. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 27. – С. 30-39.
- Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930 – 1934 рр.) // Східний світ. – 2007. – № 2. – С. 153-165.
- Філософські погляди Дж. Неру // XI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжн. наук. конф. – К., 2007. – С. 179-181.
- Деякі найважливіші шляхи підвищення мотивації та активізації навчальної діяльності учнів на уроках історії в школах для дітей з важкими вадами мовлення // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – № 6. – С. 76-84 (У співавт.).
- Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху // 36. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Історія та географія. – Х., 2007. – Вип. 28. – С. 203-208.

Шаповалова О. О.

- Проект «Сахалин-2» в японо-росийских отношениях // Материали докл. XIV Междунар. конф. студ., асп. и молодых ученых «Ломоносов». – М., 2007.
- Демографический кризис в России и проблемы китайской миграции (по материалам зарубежной прессы) // Национальная

идентичность России и демографический кризис: Матеріали Всерос. науч. конф. (Москва, 20-21 октября 2006 г.). – М., 2007. – С. 394-399.

- Влияние территориального спора на общественное мнения в Японии и России в начале XXI в. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 10. – С. 125-135.

Шган Г. В.

- Национально-демократическая партия и «польский вопрос» в Государственной думе Российской империи (1906 – 1914) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 9. – С. 181-191.

- Конституционные демократы и польские национальные демократы: несостоявшийся союз // Российско-польский исторический альманах. – Ставрополь; Волгоград, 2007. – Вып. 2. – С. 86-94.

- Кадеты и польские эндеки: несостоявшийся союз // Каразінські читання (історичні науки): Матеріали міжнар. наук. конф., 2007, Харків. – Х., 2007. – С. 346 – 347.

- «Польский вопрос» и политические партии на юго-западе Российской империи в 1905 – 1914 гг.: основные концепции // Россия в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. В 2 т.: Сб. науч. трудов IV Междунар. науч. конф. (8 дек. 2006 г.) – Белгород, 2007. – Т. 2. – С. 54-63.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Бутенко В. І.

- Освіта в суспільстві XXI століття: світ, Європа, Україна // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Культура свідомість, мова в інформаційному суспільстві». – Х., 2007. – С. 31-43.

- Методичні рекомендації до вивчення теми «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.» - Х., 2007. – 62 с. (*У співавт.*).

- "Метод проєктів" в контексті інноваційної особистісно орієнтованої освіти XXI ст.: питання теорії та практика запровадження на істаці ХНУ ім. В. Н. Каразіна в курсах «Методологія освіти в суспільстві XXI ст.» і «Методика навчання історії в середньо-освітніх навчальних закладах» // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 6. – С. 5-22.

- Рецензія // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – № 6. – С. 175-176. – Рец. на кн.: Воропаєва В. В., Татаринів М. В. Всесвітня історія. 11 клас. Готові дидактичні набори до уроків. – Х., 2007.

Зайцев Б. П.

- Монети – джерело історії. – Х.: Колорит, 2007. – 96 с.: іл. (*У співавт.*).
- Міжнародні наукові зв'язки історичного факультету Харківського університету / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 28-44.
- Научная критика архивных документов // Харк. архівіст. – 2007. – № 2. – С. 24-28.
- Пятьдесят шесть лет вместе в учебе и работе // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – Х., 2007. – С. 29-34 с фото.
- Харків'яни у Всеросійських Установчих зборах / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 2. – С. 62-71.

Каплін О. Д.

- Святитель Игнатий (Брянчанинов) 5 (18) февраля 1807г.– 30 апреля (13 мая) 1867 г. Ст.1-2: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=111252>. – Загол. з екрану. (*У співавт.*).
- Заслуженный профессор П. Н. Буцинский (1853-1916 гг.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=103988>. – Загол. з екрану.
- Соблазны современной общественной жизни и святоотеческое наследие: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=104851>. – Загол. з екрану.
- Д. А. Хомяков как мыслитель и истолкователь «славянофильского» учения А. С. Хомякова // А. С. Хомяков – мыслитель, поэт, публицист: Сб. ст. – М., 2007. – Т. 1. – С. 218–224.
- В. К. Надлер и его труды на ниве исторического просвещения // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. К 80-летию проф. В. И. Кадеева. Сб. науч. тр. – Х., 2007. – С. 214-220.
- П. Н. Буцинский: вехи жизненного пути и плоды научной деятельности // Проблеми вивчення та викладання історії Росії

в класичних університетах: Матеріали круглого столу. – Х., 2007. – С. 63-71.

• Материальное положение “народного учителя” в советской России (1917-1921 гг.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusk.ru/st.php?idar=104978> – Загол. з екрану. (У співавт.).

Куделко С. М.

• До 80-річчя Б.П. Зайцева. Передмова // Зайцев Б.П. Емблематика Радянської України. Джерелозначі зошити. Зошит 4. – Х., 2007. – С. 3-6 (У співавт.).

• Краткий очерк жизни и научной деятельности Б. П. Зайцева // Б. П. Зайцев (к 80-летию со дня рождения): Биобиблиогр. указ. – Х., 2007. – С. 3-7. (У співавт.).

• Замість передмови // Черноморець В. О. Пісочинський Свято-Василівський храм. – Х., 2007. – С. 3.

• Василь Назарович Каразін: Буклет. – Х., 2007. – 2 с.

• Университет: жизнь и судьба // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 2. – С. 48-53. (У співавт.).

• Василий Каразин, его предки и потомки в контексте украинской, российской и болгарской истории // Дринівський збірник. – Х.; Софія, 2007. – Т. 1. – С. 242-243.

• Лидер харьковской интеллигенции конца 1980-х годов – начала 2000 годов // В. Ф. Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – Х., 2007. – С. 265-167.

• Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна: Календар на 2007 р. – Х., 2007. – 14 с. (У співавт.).

• Короткий нарис життя, наукової та громадської діяльності В. К. Михеєва // В. К. Михеєв: До 70-річчя від дня народження. Біобібліогр. покажч. – Х., 2007. – С. 3-4. (У співавт.).

• Володимир Вікторович Калініченко – професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Біобібліогр. покажч. – Х., 2007. – 44 с. (Укладач).

• Предесловие Харьков-многонац.: веги истории и современность // Харк. багатонац. Зб. Наук. Пр. – С. 6-9 (без підпису)

• Проблеми співвідношення загальної історії та середньовіччя // Історія та правознавство. Наук. – метод. журнал. – 2007. – № 15. – С. 2-3.

Павлова О. Г.

- Викладання архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету (1964-2006 рр.) // *Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна.* – Х., 2006. – № 5. – С. 183-190. (*У співавт.*).

Посохов С. І.

- Валерий Федорович Мещеряков: биография // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – Х., 2007. – С. 5-11. (*У співавт.*).
- Мещеряков: воспоминания и раздумья // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – Х., 2007. – С. 176-179.
- Университеты Российской империи второй половины XIX - начала XX в.: наблюдения за историографическими образами // *Историческое знание: теоретические основания и коммуникативные практики.* – М., 2006. – С. 302-306.
- Харьковский университет и традиции здорового образа жизни (вторая половина XIX – начало XX вв.) // «Курорт» в дискурсивных практиках социогуманитарного знания: Матеріали Междунар. науч. конф. - Ставрополь; Пятигорск; М., 2007. – С. 139-146.
- Університетська корпорація: історіографічні аспекти // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр.: К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Х., 2007. – С. 221-229.
- Студентські організації університетів України др. пол. XIX - поч. XX ст.: загальна характеристика джерел // *Південний архів.* – Херсон, 2007. - Вип. 25. – С. 186-191. (*У співавт.*).
- Життєвий шлях та науковий доробок професора В. В. Калніченка // Володимир Вікторович Калніченко – професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Біобібліогр. покажч. – Х., 2007. – С. 3-14.
- Історична освіта і наука у Харківському університеті (Вступ до спеціальності): Програма спецкурсу та метод. рек. – Х., 2007. – 20 с.
- Спеціальні історичні дисципліни: Програма курсу та метод. рек. – Х., 2007. – 20 с.
- Сучасна історіографія про роль університетів у процесах модернізації Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. // *Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах: Матеріали круглого столу.* – Х., 2007. – С. 94-109.

Кафедра історії Росії

Волосник Ю. П.

- Послевоенная жизнь // Кафедра истории России Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина: исторический очерк. – Х., 2007. – С. 42-49.
- Контрабандна діяльність підприємців в Україні та боротьба з нею в роки НЕПу // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 6-16.
- Государственное регулирование частнопредпринимательской деятельности новой буржуазии Украины в первые годы НЭПа (1921–1923 гг.) // Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах: Матеріали круглого столу, м. Харків, 14 трав. 2007 р. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – С. 20-30.
- Нова буржуазія України напередодні зламу непу (1926–1927 рр.) // Південний архів. – 2007 р. – Вип. 24. – С. 128-136. (*У співавт.*)

Духопельников В. М.

- В независимой Украине // Кафедра истории России Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина: исторический очерк. – Х., 2007. – С. 50-65. (*У співавт.*)
- В годы революции и перестройки высшей школы // Кафедра истории России Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина: исторический очерк. – Х., 2007. – С. 31-33 (розділ).
- Изучение Российской истории на кафедре истории России // Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах: Матеріали круглого столу, м. Харків, 14 травня 2007 р. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – С. 4-16.
- Методические указания к изучению специального курса "Русская культура XII–XVIII ст." (для студентов, преподавателей, учащихся) // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 74-91.

Лантух В. В.

- В восстановленном университете // Кафедра истории России Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина: исторический очерк. – Х., 2007. – С. 33-41.
- Підготовка кадрів для торгівлі України у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. // Проблеми вивчення та викладання історії Росії

в класичних університетах: Матеріали круглого столу, м. Харків, 14 травня 2007 р. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – С. 72-85.

• Рецензія // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 355-359. – Рец. на кн.: Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 280 с. (*У співавт.*)

Літвінова В. П.

• От истоков до революции // Кафедра истории России Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина: исторический очерк. – Х., 2007. – С. 6-30. (*У співавт.*)

Любичев М. В.

• Керамический комплекс горизонта Боромля // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 286-299.

• Ljubičev M. Vojtenki – eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Nordostukraine // Eurasiaantiqua. – Berlin, 2006. – Bd.12. – S. 269-288.

Мизгін К. В.

• Нумизматические данные о времени появления черняховской культуры на территории Днепро-Донецкой лесостепи // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 299-312.

Степаненко Т. Л.

• Записки иностранцев – важный источник изучения истории России XVI–XVII вв. на семинарских занятиях // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 105-112. (*У співавт.*)

Ткаченко І. В.

• Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики: Автореф. канд. іст. наук. – Х., 2006. – 21 с.

Щербина В. П.

• Деякі аспекти ролі держави у ПЕК Росії (1991–2006 рр.) // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 15-26.

• Методичні вказівки до семінарських занять з історії Росії (XIX – початок XX ст.) для студентів II курсу історичного факультету / Уклад. В. П. Щербина. – Х.: ХНУ, 2007. – 17 с.

Яковенко Ю. Л.

- Історіографія проблеми концесій у СРСР у період здійснення нової економічної політики // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 198-207.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Бардола К. Ю.

- „Милостив к нам как отец” или „Демон в образе человека”? Некоторые замечания о роли императора Юстиниана I Великого в истории Византии // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – X., 2007. – С. 130-146.

Голубкін Ю. О.

- „Учить, радовать и приводит в движение сердце”. Застольные речи Мартина Лютера // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 101-110.

Д'ячков С. В.

- Валерий Федорович Мещеряков: биография // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – X., 2007. – С. 5-11. (*У співавт.*).
- Зарубки памяти // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – X., 2007. – С. 156-159.
- Требуше генуэзской крепости Чембало (XIV – XV вв.) // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – X., 2007. – С. 124-135. (*У співавт.*).
- История средних веков. 7 класс: Тетрадь для темат. оценивания учеб. достижений. – X., 2007. – 24 с. (*У співавт.*).
- История средних веков. 7 класс: Универсал. учеб. комплекс. – К.; X., 2007. – 72 с.
- Історія України. 7 клас: Універсал. навч. посіб. – К.; X., 2007. – 64 с.

Кадеев В. І.

- Памяти Валерия Федоровича Мещерякова // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – X., 2007. – С. 160-164.

Латишева О. В.

- Об истории изучения Церкви византийского Херсона в XIX в. // Мир Византии: Материалы междунар. науч. семинара. – Белгород, 2007. – С. 176-182.
- К типологии культовых зданий византийского Херсона (VI-X вв.) // Сіверщина в контексті історії України. – Суми, 2007. – С. 40-44.
- К вопросу об архитектурно-литургической реконструкции базилики № 7 в Херсонесе // IX Междунар. Крым. конф. по религиоведению: Тез. докл. – Севастополь, 2007. – С. 34.

Литовченко С. Д.

- Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н.э. // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – Х., 2007. – С. 48-56.
- Історія України ХХ сторіччя. 11 клас: відповіді на питання екзаменаційних білетів державної підсумкової атестації для класів гуманітарного профілю. – Х., 2007. – 128 с.
- Внешнее оценивание выпускников средних школ и применение компьютерных технологий // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 17-19.

Мартем'янов О. П.

- К вопросу об изучении истории сельского населения фракийских земель в первых веках н.э.: Проблема источников // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2006. – № 728: Історія. – Вип. 38 – С. 114-124.
- К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – Х., 2007. – С. 4-10. (*У співавт.*).
- К вопросу о романизации сельского населения фракийских земель в первых веках н.э. // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – Х., 2007. – С. 57-63.
- О налогах и повинностях крестьянства фракийских земель во II-III вв. н.э. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 120-130.

Ручинська О. А.

- К вопросу о «поощрении» и «порицании» в греческой гражданской общине (по материалам Ольвии эллинского периода)

// LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – X., 2007. – С. 94-100.

• Университет: жизнь и судьба // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 2. – С. 48-53 (*Успіваєм.*).

Сергеев И. П.

• Образ римского императора Максимиана Фракийца в нарративных источниках // Дриновський збірник. – X.; Софія, 2007. – Т. 1. – С. 31-35.

• О периодизации развития историографии античной истории // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – X., 2007. – С. 252-257.

• Житники: забыта сторінка історії народної освіти в Україні радянської доби // Сіверянський літопис. – 2007. – № 3. – С. 37-42.

• Материальное положение «народного учителя» в Советской России в 1917-1921 гг. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 185-198.

Сорочан С. Б.

• К вопросу о датировке раннего и позднего храма Богоматери Влахернской в византийском Херсоне // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. – X., 2007. – С. 158-168.

• Птохионы, носокомионы и Ярины в византийском Херсоне // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной. – М., 2006. – С. 94-117. – (Труды Гос. ист. музея). – Вып. 159).

• К вопросу о литургической организации и датировке базилики Крузе в византийском Херсоне // Проблемы теологии. Материалы IV междунар. науч.-практ. конф., 16 февр. 2007 г. – Екатеринбург, 2007. – С. 73-77.

• Кир Фул и «народ фульский»: к вопросу об этноконфессиональном облике // Дриновський збірник = Дриновски сборник. – X.; Софія, 2007. – Т. 1. – С. 36-45.

• О малой агоре византийского Херсона // Мир Византии: Материалы междунар. науч. семинара. – Белгород, 2007. – С. 143-149.

• О политическом статусе Таврики во второй половине VI – первой половине VII вв. // Восточная Европа в древности и средневековье: политические институты и верховная власть. – М., 2007. – С. 239-244.

- О монастырском комплексе на Девичьей горке около Херсонеса // Небесные патроны и земные служители культа: IX Междунар. Крым. конф. по религиоведению: Тез. докл. и сообщ. – Севастополь, 2007. – С. 47-48.
- Мартирий Св. Василя в византийском Херсоне // Археологічні дослідження в Україні в 2004-2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 329-334. (*У співавт.*).
- Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні в 2004-2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 334-339. (*У співавт.*).
- Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821-1866) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2006. – № 762. – Історія: Вип. 39. – С. 239-251. (*У співавт.*).
- О статусе и времени бытования киров византийского Херсона // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2006. – № 728: Історія. – Вип. 38 – С. 133-144. (*У співавт.*).
- Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // Clavis mediae aevi. – Тюмень, 2006. – Вып. 1: Информационные методы исследования в медиевистике. – С. 3-12. (*У співавт.*).
- Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804 – 1874 гг. // Stratum Plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2005. – Т. 5. – С. 485-508. (*У співавт.*).
- Деятельность императора Юстиниана I в оценках исследователей украинских земель Российской империи (1804-1885 гг.) // Власть, общество и Церковь в Византии: Сб. науч. стт. – Армавир, 2007. – С. 239-257. (*У співавт.*).
- История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804-1874 гг.) // Вестн. Православ. Свято-Тихоновского гуманит. ун-та. – Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – М., 2006. – Вып. 4 (21). – С. 7-52. (*У співавт.*).
- История Византии в творчестве киевского профессора Ф. А. Терновского (1838-1884 гг.) // Мир Византии: Материалы междунар. науч. семинара. – Белгород, 2007. – С. 182-193. (*У співавт.*).

Кафедра історії України

Алексєєнко А. О.

- Історико-краєзнавчі роботи на історичному факультеті Харківського державного університету (1950-і – 1980-і рр.) // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 54-56.

Балабай Я. В.

- Селянська оренда землі в УСРР у період непу // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 57-59.

Бердута М. З.

- Университет: жизнь и судьба // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 2. – С. 48-53.
- Особливості дозвілля, обрядів та звичаїв Слобожанщини (XVIII – XIX ст.) // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 47-49.

Журавльов Д. В.

- Мазепа. Людина, політик, легенда. – Х., 2007. – 382 с.
- Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 17-27.
- Про наукову роботу історичного факультету в 2006 р. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 386-391. (*У співавт.*).

Калініченко В. В.

- Історія: Тести. – Х.: Парус, 2007. – 216 с.
- Оренда землі в українському селі в роки непу // Збірник наукових праць на пошану проф. С. В. Кульчицького: [До 70-річчя з дня народження]. – К., 2007. – С. 10-30.
- Геноцид 1932-1933 рр. у нашій пам'яті, в нашій історії // Сторінки пам'яті: Трагедія українського народу 1932-1933 рр.: Матеріали наук.-практ. конф. в Нац. Акад. держ. управління при Президентові України. – Х., 2007. – С. 1-4.

- Історія кафедри історії України // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 6-8.
- Геноцид 1932-1933 років – жакливиий злочин комуністичного режиму проти українського народу // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 39-41.
- 150 років академіку Д. І. Багалію // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 41-44.

Калніченко Г. В.

- Джерела про земельні громади в українському доколгоспному селі 1920-х рр. // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 59-61.
- Земельна громада УСРР в історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2007. - № 10. – С. 193-201.
- Соціальна опіка в Харкові (кінець 1929-1934 рр.) / Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 71-73. (*У співавт.*).

Куліков В. О.

- DjVU - формат електронних документів (к 10-летию проекта) // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 43-50.
- Купецьке землеволодіння Харківської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Історія та географія. – Х., 2006. – Вип. 24. – С. 116-123. (*У співавт.*).
- Классификация и типологизация исторических данных с использованием самоорганизующихся карт Кохонена (на материалах крестьянских подворных переписей Харьковской губернии начала XX в.) // История и Математика: Анализ и моделирование социально-ист. процессов. - М., 2007. - С. 103-118. (*У співавт.*).
- Нові інформаційні технології в історичних дослідженнях // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 24-31.

- „Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.”: [Посіб. для практ. занять та самост. роботи для студ. іст. ф-тів]. – Х., 2007. – 63 с. (*У співавт.*).
- Пошук історичної інформації в Інтернеті. – Х., 2007. – 67 с.
- Первая перепись населения России // События: иллюстрированный еженедельник. – 2007. – № 37 (104). – С. 36.
- Аграрне питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 50-51.

Мигаль Б. К.

- Монети – джерело історії. – Х.: Колорит, 2007. – 96 с.: іл. (*У співавт.*).
- Міжнародні наукові зв'язки історичного факультету Харківського університету імені В. Н. Каразіна (1933-1990 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 28-43. (*У співавт.*).
- Харків'яни у Всеросійських установчих зборах // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2007. – № 2. – С. 62-72. (*У співавт.*)

Наумов С. О.

- Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя): Автореф. д-ра іст. наук. – Х., 2007. – 36 с.
- Український національний рух у Російській імперії в сучасній закордонній історіографії // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 45-47.

Олянич В. В.

- Кооперативні підприємства „селянські трудові господарства” 20-х рр. XX ст.: концепція О. В. Чаянова // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 64-65.

Посохова Л. Ю.

- Коллегиум как тип учебного заведения: исторические формы университетской идеи в Восточной Европе // Историческое знание:

теоретические основания и коммуникативные практики: Материалы науч. конф. / Отв. ред. Л. П. Репина. – М., 2006. – С. 299-302.

• «Рекреация»: культура отдыха учащихся и преподавателей колледжумов Российской империи в XVIII веке // «Курорт» в дискурсивных практиках социогуманитарного знания: Материалы междунар. науч. конф. – Ставрополь; М., 2007. – С. 133-139.

• Джерела з історії православних колегіумів України XVIII ст. у фондах ЦДІА України // Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Херсон, 2007. – Вип. 25. – С. 202-208.

• Андрій Прокопович. Доля українського інтелектуала на рубежі XVIII – XIX століть // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. К 80-летию проф. В. И. Кадеева. Сб. науч. трудов. – Х., 2007. – С. 230-238.

• Джерела з історії духовних навчальних закладів України XVIII – початку XIX століття в архівосховищах України та Росії // Релігія і церква в історії України: Матеріали міжнар. наук. конф. – Полтава, 2006. – С. 331-339.

• «Сыскал для женитьбы место...» (Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII веке) // Адам и Ева: Альманах гендер. истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М., 2007. – № 13. – С. 39-54.

• Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 52-64.

• Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 52-53.

Скиданова А. В.

• Стаціонарна торгівля в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: стан наукової розробки, основні проблеми та перспективи досліджень // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 73-76.

• Розвиток крамничної мережі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2007. – № 10. – С. 64-75.

- Становлення та розвиток Благовіщенського ринку м. Харкова (30-ті роки XIX – початок XX ст.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 150-160.

Харламов М. І.

- Розвиток індустріально-технічних професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр. // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 76-78.
- Розвиток сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2007. – № 10. – С. 161-167.

Хаустова О. В.

- Харківські благодійні товариства для іноземців наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 76-89.

Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іващенко В. Ю.

- Учебный курс «Специальные исторические дисциплины»: вариативность обучения // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 37-42.
- Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: [Календар на 2007 р.] / Авт.-уклад. В. Ю. Іващенко, С. М. Куделко. Наук. ред. С. І. Посохов. – Х., 2007. – 12 с.
- Дослідження теоретико-методологічних проблем мемуаристики в радянській історіографії // Человек в истории и культуре: Сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАН, проф., д-ра. ист. наук Владимира Никифоровича Станко. – Одесса; Терновка, 2007. – С. 552-560.
- Музей історії Харківського університету. Museum of History of Kharkiv University: [Буклет] / Уклад.: В. Ю. Іващенко, І. В. Калініченко, Є. С. Марченко, Є. П. Пугач. – Х., 2007. – 14 с.
- Харьковщина. Четыре удивительных маршрута: Путеводитель / Авт. экскурс. маршрутов по Харьк. обл. В. Іващенко. – Х., 2007. – 168 с.

Музей археології та етнографії Слобідської України ...

- Проект «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940 – 1980-х роках» // Україна модерна. – 2007. – Чис. 11. – С. 280-281.
- Проблеми джерелознавчого аналізу мемуаристики в російській історіографії середини XIX – початку XX ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 208 – 216.

Калініченко І. В.:

- Музей історії Харківського університету. Museum of History of Kharkiv University: [Буклет] / Уклад.: В. Ю. Іващенко, І. В. Калініченко, Є. С. Марченко, Є. П. Пугач. – Х., 2007. – 14 с.

Марченко О. С.:

- Методичні рекомендації та дидактичні матеріали до теми «Культура України другої половини XVIII ст.» // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 168-175. (*У співавт.*).
- Історія України у визначеннях, таблицях і схемах. 10-11 кл. – Х., 2007. – 112 с. (*У співавт.*).
- Музей історії Харківського університету. Museum of History of Kharkiv University: [Буклет] / Уклад.: В. Ю. Іващенко, І. В. Калініченко, О. С. Марченко, Є. П. Пугач. – Х., 2007. – 14 с.
- Історія України. 7 клас: Матеріали до уроків. – Х., 2007. – 144 с. (*У співавт.*).

Сіроштан В. О.:

- Вспоминая однокурсника // Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. – Х., 2007. – С. 186.

Музей археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна

Задніков С. А.

- Поселення скіфського часу біля с. Барчани // Дванадцяті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 15 незалежності України, 14 квіт. 2006 р. – Х., 2007. – С. 88-89. (*У співавт.*).
- Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р.» // Тринадцяті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та

популяризації національної історико-культурної спадщини», 18 квіт. 2007 р. - X., 2007. – С. 125-127.

- Ранняя античная керамика Бельского городища // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сб. Материалы XII Междунар. науч. конф. – Ростов н/Д, 2007. – С. 19-21.
- Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII - первой половины VI в до н.э. // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок: Материалы Междунар. науч. конф. – СПб., 2007. – Ч. 2. – С. 41-47.
- Культіві споруди VI ст. до н.е. Західного Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – № 2*2006. – С. 12-28 (*У співавт.*).
- Розкопки зольника № 5 в 2004 р на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 58-62 (*У співавт.*).
- Археологічні дослідження на території Харківської області в 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 388-393. (*У співавт.*).

Крупа Т. М.

- Археологические исследования византийского претория на территории «цитадели» Херсонеса Таврического // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/39805/>.
- Битва за Чугуев: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hw.net.ua/art.php?id=47289>. – Загол. з екрану.
- Веселая могила // В мире науки. – 2007. – № 10. – С. 70-75: [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sciam.ru/2007/10/archeology.shtml>. – Загол. з екрану
- Жизнь, отданная археологии // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/28558/>. – Загол. з екрану.
- Загадки археологического текстиля – 1: золотая парча из раскопок могильников «Мамай-гора» и «Мамай-сурка» // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/39777/>. – Загол. з екрану.
- Древние текстильные красители: история исследования // Химия и технология растительных веществ: IV Всерос. науч. конф.,

Сыктывкар, 25 – 30 июня 2006. – Сыктывкар, 2006. – С. 18
(*У співавт.*).

• Исследование золотых нитей первых веков нашей эры // MUSEUM: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.formuseum.info/2007/03/24/krupa_tn_krishtal_ap.html.

(*У співавт.*).

• Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса // Clavis mediæ ævi. – Тюмень, 2006. – Вып. 1. Информационные методы исследования в медиевистике / Под ред. А. Г. Еманова. – С. 3-12. (*у співавт.*).

• Исчезающая красота Изюмщины или размышления археолога во время полевых разведок // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/56685/>. – Загол. з екрану.

• Ландшафтный дизайн. – Х., 2006. – 320 с. (*У співавт.*).

• Музеї Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна святкують 200 років // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/39763/>. – Загол. з екрану.

• Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» – 40 років! // MUSEUM: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.formuseum.info/2007/10/26/naconalnomu_arkhitekturnostorichnomu_zapovdniku_cherngv_starodavnjj__40_rokv.html. – Загол. з екрану.

• Пам'яткознавчі дискусії: «Перспективи збереження археологічної спадщини Харківщини // MUSEUM: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.formuseum.info/2007/06/27/pam_dis2.html. – Загол. з екрану.

• Щодо конкурсу «7 чудес України» або деякі роздуми археолога // ХайВей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hw.net.ua/art.php?id=47241>. – Загол. з екрану.

• Щодо конкурсу «7 чудес України» або деякі роздуми археолога // MUSEUM. - <http://www.formuseum.info/2007/06/22/text8.html>. – Загол. з екрану.

• Щодо конкурсу «7 чудес України» або деякі роздуми археолога // Second USA: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.secondusa.info/index.php?go=News&in=view&id=437>. – Загол. з екрану.

• Исследование золотых нитей первых веков нашей эры // MUSEUM: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.formuseum.info/2007/03/24/krupa_tn_kryshtal_ap.html. (*У співавт.*).

Скирда В. В.

• Історіографія археології // Архівознавство та археологія: Програми спецкурсів та метод. рекомендації. – Х., 2006. – С. 113-117.

• Дослідження харківських вчених до XIII Археологічного з'їзду // Человек в истории и культуре: Сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф., д. ист. н. Владимира Никифоровича Станко. – Одесса; Терновка, 2007. – С. 542-551.

• Салтовская культура в исследованиях ученых Харьковского университета в 40-60-х годах XX века // LAUREA. К 80-летию проф. В. И. Кадеева: Сб. науч. тр. К 80-летию проф. В. И. Кадеева. – Х., 2007. – С. 206-212.

Шпорт Г. М.

• Форми землекористування українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 312 – 322.

• Основні місця осідання українських переселенців у Західному Сибіру (кінець XIX – початок XX ст.) // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5. – С. 98 – 105 (*У співавт.*).

С. М. Куделко

**ЗВІТ
про результати науково-дослідної роботи факультету за 2007 рік**

Як і попередні роки, рік, що минув, був досить результативним для нашого факультету. Про це свідчать не тільки наші об'єктивні показники, але й результати рейтингу кафедр і факультетів, проведеного в університеті в другий раз в 2007 р. Наш факультет займає за результатами наукової праці перше місце серед факультетів гуманітарного профілю, а в десятку перших по результативності кафедр увійшли всі кафедри нашого факультету. Як і в 2006 р., рейтинг очолює кафедра історіографії, джерелознавства й археології (зав. – проф. С. І. Посохов). Ці досягнення – не тільки плід зусиль колективу викладачів і співробітників у минулому році, але й реалізація потенцій бази, що була закладена нами в попередні роки.

Конкретно показники наукової роботи нашого факультету виглядають наступним чином: опубліковано 2 «Вісники», 5 збірників наукових праць, ряд навчальних посібників, з яких один, що виданий для середніх шкіл, має гриф МОН. За цей же період опубліковано 6 монографій, більше 200 статей і тез (див. розділ «Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2007 році»).

Крім публікацій власних робіт, співробітники факультету брали активну участь у редагуванні різних видань, виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій.

У минулому році відбувся достроковий захист докторської дисертації доц. С. О. Наумова «Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)» (спеціальність 07.00.01). Наш факультет на 100% складається із співробітників, які мають вчені ступені й звання. За цим показником ми посідаємо перше місце в університеті. При цьому відсоток докторів наук серед викладачів становить близько 35 %. Це також – вищий показник в університеті.

Серед спеціалізованих рад університету наша спеціалізована докторська рада із захисту дисертацій з вітчизняної й всесвітньої історії (голова – проф. В. В. Калініченко) посідає перше місце в університеті за кількістю захистів.

Поява нових підрозділів при факультеті (музеїв і центрів) зробила наукове життя факультету більше насиченим. У цьому зв'язку слід зазначити, що тільки Музеєм історії університету (генеральний директор музейного комплексу – проф. Є. П. Пугач) було проведено 10 виставок, на яких були представлені сотні документів, у тому числі тих, що зберігаються в харківських архівах. Значно просунулася робота зі створення нової експозиції Музею археології та етнографії Слобідської України. Святкування 200-річчя колекцій Харківського університету значною мірою прискорило роботу з ремонту музейних приміщень, створення в МАЕСУ сприятливіших умов для проведення наукових досліджень. Однак завершити цю роботу торік не вдалося, і тепер вона залишається серед першочергових на поточний, 2008 рік.

Як і в минулі роки, на історичному факультеті були проведені масштабні археологічні розкопки й розвідки. Бази цих експедицій залишилися тими самими: Харківська область, Херсонес, Чембало та ін. Особливо слід відзначити нові цікаві знахідки в поселенні Війтенки-2, зроблені в минулому археологічному сезоні германослов'янською експедицією (керівник – доц. М. В. Любичев). Ці розкопки викликають інтерес не тільки в нашій країні, до них привернуто увагу й співробітників Інституту археології в Берліні. Рішенням Вченої ради університету було створено лабораторію германослов'янської археологічної експедиції.

Всі кафедри мають свої довгострокові наукові плани й розробляють традиційні наукові напрямки. Втім, відбуваються й зрушення. Так, особливо відчутні зміни на кафедрі історії України, де з'являються нові наукові напрямки й значно розширився спектр досліджуваних проблем. Однак, при цьому важливо, підтримуючи нове, не втратити наші набуті досягнення, пріоритети. Ми маємо на увазі, насамперед, школу аграрників. Серед нових напрямків слід відзначити чималі досягнення візантиністів нашого факультету (проф. С. Б. Сорочан та його учні), які на сьогоднішній день стали лідерами в дослідженні даної проблематики в нашій країні.

Відповідно до звітів кафедр, всі випускники аспірантури 2007 року її успішно завершили й подали свої роботи до спеціалізованих рад. В аспірантуру цього року було зараховано 7 осіб.

Минулий рік був багатий на ювілеї й пам'ятні дати. Серед них особливе місце зайняла підготовка й проведення святкування 150-річчя від дня народження академіка Д. І. Багалія. Слід зазначити,

що досить насичений план заходів нами виконаний. Гідно були відзначені ювілеї наших провідних учених – проф. В. І. Кадєєва, проф. Б. К. Мигалья, доц. Б. П. Зайцева, проф. В. В. Калініченко й ін. Належним чином ми відзначили й ювілеї тих вчених, яких уже немає серед нас (проф. Ю. Й. Журавський).

Як і в колишні роки важливим завданням є пошук внутрішніх і міжнародних грантів. У 2007 році група викладачів і співробітників факультету брала участь у програмі Німецького історичного інституту в Москві (проф. С. І. Посохов, доц. Л. Ю. Посохова, доц. В. Ю. Іващенко), було отримано грант Фонду фундаментальних досліджень ХНУ з вивчення архівів астрономічної обсерваторії й створення музею астрономії (проф. С. І. Посохов, доц. О. Г. Павлова, проф. С. М. Куделко), а також для створення експозиції в МАЕСУ (доц. В. В. Скирда й ін.). Цього року такий грант виграв проект, запропонований доц. М. В. Любичевим (розкопки у Війтенках).

Наш факультет у черговий раз виграв міністерський грант на вивчення проблеми «Університетська наука й освіта в Україні в ХІХ –ХХ ст. (на матеріалах Харківського університету)» (науковий керівник – проф. В. І. Кадєєв). Серед позитивних моментів минулого року відзначимо появу схвальних рецензій на наукову продукцію співробітників факультету не тільки в харківських виданнях, але й у журналах «Новая и новейшая история», «Український історичний журнал», «Археологія», «Критика» й ін.

Набули подальшого розвитку міжнародні зв'язки нашого факультету. Особливо слід відзначити плідну роботу Центру болгаристики та балканських досліджень (наук. керівник – проф. М. Г. Станчев, директор – доц. С. Ю. Страшнюк). Завдяки енергійній, зацікавленій роботі співробітників Центру, наші зв'язки з болгарськими колегами значно поживалися. Про це свідчить й візит до нашого університету президента Болгарської Академії наук Івана Юхновського під час проведення Дриновських читань. Ряд співробітників факультету тоді ж отримали відзнаки БАН.

Активно велася пропаганда наукових знань у засобах масової інформації (газетах, радіо, телебаченні). Усього було опубліковано більше 30 науково-популярних статей. Відбулося близько 20 виступів на телебаченні й радіо. Теми цих виступів були, як правило, пов'язані з найбільш актуальними проблемами сучасності (ювілей Д. І. Багалія, голодомор та ін.).

В 2007 р. студентська наука на історичному факультеті розвивалася, як і раніше, в рамках Студентського наукового товариства (СНТ). На факультеті діяло 7 студентських наукових гуртків.

20 квітня 2007 року були проведені 60-ті ювілейні «Каразінські читання». На конференцію було подано 231 заявка, працювало 17 секцій. В роботі приймали участь студенти та аспіранти з вузів України, а також учасники з Російської Федерації та Республіки Польщі. До початку роботи конференції було надруковано тези доповідей (16,8 умов. друк. аркушів).

Також на базі історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна в травні 2007 р. проведено традиційну конференцію молодих вчених «Кирило-Мефодіївські читання».

23 листопада 2007 року СНТ історичного факультету провело 25-ту краєзнавчу конференцію молодих вчених, яка була присвячена 150-річчю від дня народження академіка Д. І. Багалія. В рамках конференції працювало 12 секцій, на яких виступило 73 доповідача з навчальних закладів України та Росії. В рамках конференції працювала окрема секція «Харків багатонаціональний», найкращі доповіді якої склали основу збірника наукових праць молодих вчених з однойменною назвою, який було видано за фінансової підтримки міської ради Харкова.

Найкращі доповіді студентських конференцій у вигляді наукових статей традиційно публікуються у збірнику «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», 10 випуск якого вийшов у грудні 2007 р.).

Крім участі в конференціях та круглих столах, студенти історичного факультету щороку беруть активну участь у роботі різноманітних конкурсів та історичних турнірів, олімпіад, читаннях, програмах міжнародного обміну студентів.

ХРОНІКА ПОДІЙ. 2007 РІК

Дата	Подія
Січень 2007 р.	Проф.С. І. Посохов став переможцем в конкурсі «Вища школа Харківщини – кращі імена» 2006/2007 р. в номінації «Декан року».
22 січня 2007 р.	На кафедрі історії України відбувся круглий стіл, присвячений річниці Акту «Злуки» 22 січня 1919 р.
29 січня 2007 р.	На історичному факультеті було проведено Обласну олімпіаду школярів з історії.
28 березня 2007 р.	Доминовський А. М. успішно захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата історичних наук за темою: "Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV – IX ст."
Квітень 2007 р.	На історичному факультеті відбувся III тур конкурсу Малої академії наук з історії.
11 квітня 2007 р.	В Харківському університеті відбулось урочисте засідання, присвячене Міжнародному Дню визволення в'язнів фашистських концтаборів.
19 квітня 2007 р.	Доктору історичних наук Ю. П. Волоснику присвоєно вчене звання професора
20 квітня 2007 р.	Відбулась 60-а ювілейна конференція молодих вчених «Каразінські читання».
Квітень-травень 2007 р.	Професор Пенсільванського університету (США) О. Лесков прочитав курс лекцій «Історія мистецтва давніх скіфів: на матеріалах музеїв Західної Європи та Америки».
5 травня 2007 р.	Виповнилося 80 років з дня народження заслуженого професора, доктора історичних наук Б. К. Мигала.
14 травня 2007 р.	Відбулось урочисте святкування 200-річчя кафедри історії Росії. Було проведено круглий стіл «Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах», присвячений

Хроніка подій. 2007 рік

	200-річчю кафедри історії Росії та 190-річчю з дня народження М. І. Костомарова.
15-16 травня 2007 р.	У Центральній науковій бібліотеці ХНУ імені В. Н. Каразіна проходила етнографічна виставка «Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення», яка була приурочена до Дня музеїв.
22 травня 2007 р.	Турнір з давньогрецької мови між студентами 3 та 4 курсів (групи спеціалізації по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків).
24 травня 2007 р.	Відбулись VI Кирило-Мефодіївські читання, присвячені Дню слов'янської писемності і культури.
1 червня 2007 р.	Центром болгаристики та балканських досліджень проведено науковий семінар, присвячений Дню слов'янської писемності, болгарському просвітництву та культурі.
7 червня 2007 р.	Історичний факультет відвідав Герой України академік П. Т. Тронько.
8 червня 2007 р.	Відбулось урочисте привітання проф. В. І. Кадеєва з 80-річчям.
8 червня 2007 р.	Захист докторської дисертації доц. С. О. Наумовим «Регіональні структури українського політичного руху в Лівобережній Україні в другій половині XIX – на поч. XX ст.».
7 вересня 2007 р.	Відбулось урочисте привітання завідувача кафедрою історії України, доктора історичних наук, проф. В. В. Калініченка з 60-річчям.
11 вересня 2007 р.	Відбувся навчально-методичний семінар «Тестування з історії: за і проти». Доповідач – Є. В. Медреш, експерт Українського Центру Тестових Технологій, директор гімназії «Очаг» (м. Харків).
22 вересня 2007 р.	Відбувся науковий семінар у Центрі болгаристики та балканських досліджень, присвячений Дню незалежності Болгарії.

Хроніка подій. 2007 рік

19 жовтня 2007 р.	Д. В. Миколенко та Д. В. Ченчик захистили кандидатські дисертації
15-17 жовтня 2007 р.	Було підписано договір про співробітництво між історичними факультетами Харківського національного та Санкт-Петербурзького університету.
24 жовтня 2007 р.	Відбулося пам'ятне засідання викладачів і співробітників факультету, присвячене 70-річчю від дня народження проф. Ю. Й. Журавського
25-26 жовтня 2007 р.	Відбулися V Дриновські читання «Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. та історична доля болгарського народу». Під час конференції проф. С. І. Посохов і проф. С. М. Куделко нагороджені знаком «За заслуги перед Болгарської Академії наук».
25-27 жовтня 2007 р.	В рамках Дриновських читань відбувся круглий стіл з проблем візантиністики
7 листопада 2007 р.	Відбулось засідання круглого столу «Жовтень 1917 року: історична ретроспектива (до 90-річчя події)».
17 листопада 2007 р.	Відбулось відкриття фотовиставки робіт студентів та аспірантів історичного факультету.
20 листопада 2007 р.	Відбулась конференція-презентація «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України», до 150-річчя академіка Д. І. Багалія.
22 листопада 2007 р.	Відбувся круглий стіл, присвячений Голодомору 1932 - 1933 рр.
23 листопада 2007 р.	Відбулась XXV Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 150-річчю від дня народження академіка Д. І. Багалія.
30 листопада 2007 р.	Наукова громадськість міста відзначила 80-річчя доц.Б. П. Зайцева.

Хроніка подій. 2007 рік

7-8 грудня 2007 р.	Відбулось підписання договору про співробітництво між історичними факультетами Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Белгородського державного університету.
15 грудня 2007 р.	Відбулась X конференція школярів Харкова «Військове минуле рідного краю».
21 грудня 2007 р.	Відбулися урочистості, присвячені 50-річчю кафедри історії України.
24 грудня 2007 р.	В Музеї історії ХНУ відбулося відкриття виставки, присвяченої Дню архівіста.
27 грудня 2007 р.	Відбулося перше засідання фотоклубу історичного факультету.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ – Античная древность и средние века
АО – Археологические открытия
ВВ – Византийский временник
ВДИ – Вестник древней истории
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВХНУ – Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ИАК – Известия Императорской археологической комиссии
ИАК – Известия Археологической комиссии
ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА – Краткие сообщения института археологии АН СССР
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории, этнографии Таврики
МАР – Материалы по археологии России
МИА – Материалы по истории и археологии
НА ИА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины
НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника “Херсонес Таврический”
НЗХТ – Национальный заповедник Херсонес Таврический
ОАК – Отчет археологической комиссии
ОР ЦНБ ХНУ – Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета
ПХХ – Памятники христианского Херсонеса
РКП (б) – Російська Комуністична Партія (більшовиків)
РНК – Рада Народних Комісарів
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СИЭ – Советская историческая энциклопедия
ТМАО – Труды Московского Археологического общества
Тр. ... АС – Труды ... Археологического съезда
Х. сб. – Херсонесский сборник
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦК ВКП (б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків)

Список скорочень

- AJA – American Journal of Archaeology
CAH – The Cambridge Ancient History
CAHI – The Cambridge Ancient History – 2nd edition, 1961-
CIE – Corpus Inscriptionum Etruscarum
FGrH – Jacoby F. Fragmente der griechischen Historiker, 1923-58
HZ – Historische Zeitschrift
ILS – Inscriptiones Latinae Selectae / Ed. H. Dessau
JRS – Journal of Roman Studies
LuJ – Lutherjahrbuch. Organ der internationalen Lutherforschung
RE – Pauly's Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft
REE – Rivista di Epigrafia Etrusca
SE – Studi Etruschi
TLL – Thesaurus linguae latinae
TRE – Theologische Realenzyklopedie
WA – D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. – Weimar, 1883 ff.
WA Br. – D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe; Briefwechsel. – Weimar, 1930 ff.
WA Tr. – D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe; Tischreden. – Weimar, 1912–1921

НАШІ АВТОРИ

Балабай Яна Володимирівна – аспірантка кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Бездрабко Валентина Василівна – канд. іст. наук, доцент, декан факультету державного управління Київського національного університету культури і мистецтв

Буйнов Юрій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В.Н. Каразіна

Бутенко Віра Іванівна - канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В.Н. Каразіна

Волосник Юрій Петрович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Росії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Голубкін Юрій Олексійович – канд. іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Горбаньов Валерій Вікторович – канд. іст. наук, викладач суспільних дисциплін Коледжу Національного фармацевтичного університету

Гурінова Оксана Миколаївна – пошукачка кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Йолкін Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Калніченко Ганна Володимирівна - аспірантка кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна

Корнев Олексій Володимирович – випускник історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Куделко Сергій Михайлович – канд. іст. наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В.Н. Каразіна

Куліков Володимир Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна

Наші автори

Кулікова Ганна Сергіївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін ХНУ імені В. Н. Каразіна

Латишева Олександра Володимирівна - аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна

Любічев Михайло Васильович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна, керівник Герmano - Слов'янської археологічної експедиції

Майстренко Володислав Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна

Мизгін Кирило Валерійович – аспірант кафедри історії Росії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Олянич Валентина Володимирівна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна

Олянич Лариса Володимирівна – пошукач кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна

Петров Ігор Юрійович – аспірант кафедри історії Росії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Посохова Людмила Юрїївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України ХНУ імені В.Н. Каразіна

Ришкова Анна Олександрівна - аспірантка кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна

Сайпанова Алла Олексіївна - аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Самойлов Федір Олександрович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Сергєєв Іван Павлович – д-р іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Наші автори

Сорочан Сергій Борисович – д-р іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Токарев Андрій Миколайович – пошукач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Федоров Дмитро Володимирович – пошукач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В.Н. Каразіна

Філіппов Андрій Михайлович – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Фомін Михайло Володимирович - пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Ченчик Дмитро Володимирович – молодший науковий співробітник Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дрінова

Чернявський Леонід Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – д-р іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Шарібжанов Рінат Вялійович – канд. іст. наук

Шпорт Ганна Михайлівна – канд. іст. наук, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В.Н.Каразіна

Шаповалова Олена Олександрівна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Щербина Валерій Петрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії Росії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Янко Андрій Леонідович - пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В.Н. Каразіна

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

№816
ІСТОРІЯ
Випуск 40

Комп'ютерна верстка М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна.

Підписано до друку 30.09.2008. Формат 60x84.16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Обл.-вид. арк. 24,6. Умов.-друк. арк. 21,2.

Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»

61114, Харків-144, вул. Гвардійців – Широнінців 79^Б, к. 137.

Тел. 362-01-52

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО №948011 від 03.01.03